

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Свистович Степан Михайлович

УДК94(477):061.25

**ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ В ПОЛІТИЦІ
БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ
(20-30-х рр. ХХ ст.)**

07.00.01 - історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант
Журба Михайло Анатолійович,
доктор історичних наук, професор

Донецьк – 2007

Зміст

Вступ	3
Розділ I	
Методологія, історіографія та джерельна база дослідження	12
Розділ II	
Комуністична доктрина громадських об'єднань та її еволюція в 20-х – 30-х рр. ХХ ст.	62
Розділ III	
Система громадських об'єднань у підрадянській Україні. Організаційна структура та соціальний склад.	105
Розділ IV	
Політико-правові засади функціонування громадських об'єднань у системі держави „диктатури пролетаріату”.....	159
Розділ V	
Громадський чинник більшовицької модернізації індустріальної сфери УСРР	210
Розділ VI	
Участь громадських об'єднань у аграрних перетвореннях 20-х – 30-х рр. ХХ ст.	253
Розділ VII	
Громадські організації в культурно-просвітницьких програмах більшовицького режиму.....	300
Розділ VIII	
Громадські об'єднання України та зарубіжний світ упродовж міжвоєнної доби	357
Висновки	409
Бібліографічні посилання	422
Список використаних джерел та літератури	510

ВСТУП

Здобуття Україною державної незалежності створило умови для кардинальних зрушень у суспільно-політичному житті українського народу, які знайшли свій вираз у процесі побудови громадянського суспільства. Цей процес ґрунтується на втіленні у життя змісту понять громадянства та громадськості, а як наслідок і самоорганізації останньої та її взаємодії з державним апаратом.

Громадянське суспільство – це система суспільних відносин, яка побудована на витворенні інститутів влади та управління громадянами і вирішенні всіх життєвих ситуацій суспільства за участю громадської ініціативи. Оскільки населення будь-якої держави не сконцентроване в одному конкретному місці, то створення громадського управління справами громадянського суспільства у чистому вигляді досить складне завдання. Тому побудова такого суспільного ладу починається з створення та функціонування різних неполітичних громадських об'єднань, які беруть на себе вирішення певного кола соціальних, господарських, культурних проблем суспільства, що прагне стати громадянським. Коло проблем, які вирішують громадські організації своїми силами, тобто без допомоги державних органів визначає ступінь наближення спільноти до громадянського суспільства.

Актуальність теми. В умовах становлення сучасного українського суспільства та побудови відносин між окремими соціальними верствами і державою виникає необхідність вивчення досвіду функціонування громадських об'єднань колишньої радянської України, зокрема, визначення їх місця в політиці більшовицького режиму у міжвоєнну добу. Без урахування цього аспекту неможливо уявити реальні чинники формування суспільних явищ та процесів, роль окремих соціальних верств у суспільному житті на сучасному етапі – коли на зміну одним політичним партіям і пов'язаним з ними громадським організаціям приходять нові. Від того, яке місце вони займуть у суспільстві і на яких засадах діятимуть, в значній мірі буде залежати доля

Української держави. Пошук ефективних механізмів подальшої розбудови незалежної держави ставить питання всебічного аналізу історичного досвіду, його позитивних і негативних рис. Стає очевидним, що багато соціально-економічних та культурних негараздів сучасного українського суспільно-політичного життя обумовлено першопричинами, які впливають з тоталітарної доби в українській історії.

Розуміння сучасного стану громадського руху в Україні має в своїй основі розуміння системи тоталітарного управління суспільним життям. Саме тому детальне вивчення історичних обставин формування і функціонування тоталітарної моделі організації громадського життя у підрадянській Україні 20-х – 30-х рр. ХХ ст. дозволяє з'ясувати дійсні причини проблем і складнощів на шляху розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні.

Більшовицький режим намагаючись імітувати демократичну модель розбудови суспільного життя створював ідеологічні міфи у форматі історії створення та функціонування громадських організацій УСРР у міжвоєнну добу. Замовчування реальних політичних цілей компартійного режиму створило проблему білих і темних плям у питаннях забезпечення соціального підґрунтя для соціалістичного експерименту, актуальність вивчення якого, посилюється тим фактом, що молода Українська держава розбудовує свою соціальну сферу також на основі участі громадськості у вирішенні соціальних, культурних та господарських проблем. Розвінчування ідеологічних міфів, усунення хибних стереотипів в історії є одним з провідних завдань сучасної української історичної науки. Тому створення об'єктивної картини історії співіснування радянської тоталітарної держави з громадськими організаціями міжвоєнної доби сприятиме побудові ефективної системи співжиття громадських організацій сучасної України з демократичною державою ХХІ століття.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження відповідає Закону України „Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки” від 11 липня 2001 р. та Постанові Кабінету Міністрів

№ 1716 „Про затвердження переліку державних і науково-технічних програм з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки на 2002-2006 рр.” від 24 грудня 2001 року. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми „Проблеми гуманітарних наук”, розробка якої проводиться в Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою НПУ ім. М.П. Драгоманова 22 грудня 2005 р., протокол №5.

Об'єктом дослідження стали взаємини більшовицького режиму з громадськими об'єднаннями Української СРР у 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.

Предметом дисертаційного дослідження виступають мотивація, зміст, механізми та методи використання комуністичним режимом громадської ініціативи та її наслідки для політичного, соціально-економічного та культурного життя Української СРР у контексті загальнодержавних та регіональних суспільно-політичних процесів.

Метою роботи є комплексне дослідження передумов, причин, особливостей, форм і методів організації, розбудови, функціонування сформованої на території підрадянської України системи громадських об'єднань у площині впливу на них компартійно-радянських владних структур у продовж міжвоєнної доби.

Для дослідження визначеної мети, дисертантом сформульовані такі **наукові завдання**:

– встановити основні напрямки та тенденції наукових розробок історії громадських об'єднань Української СРР та проаналізувати основні джерела з поставленої проблеми, дати їм об'єктивну характеристику;

– проаналізувати базові положення комуністичної доктрини громадських об'єднань та етапи її еволюції у 20 – 30-х роках ХХ століття;

– визначити причини та механізм виникнення системи громадських об'єднань, розглянути нормативну базу функціонування профспілок, добровільних товариств, кооперації, класово-прокомуністичних організацій;

– висвітлити справжнє становище кооперативних та громадсько-політичних організацій Української СРР в політичній системі держави „диктатури пролетаріату”, показати обмеженість їх впливу на прийняття суспільно-політичних та господарських рішень;

– виокремити причини, обставини та особливості одержавлення системи громадських об'єднань, визначити особливості структурних змін у їх системі;

– розкрити особливості залучення компартійним режимом громадських організацій до здійснення соціалістичного експерименту у промисловості республіки;

– проаналізувати форми та методи використання потенціалів громадських об'єднань у реалізації більшовицьких аграрно-соціальних перетворень.

– визначити провідні напрямки залучення організаційно-матеріальних ресурсів громадськості УСРР до комплексу трансформацій у культурно-освітній галузі.

– з'ясувати специфіку використання громадських об'єднань України у контексті реалізації зовнішньополітичного курсу компартійно-радянського режиму.

– теоретично узагальнити результати діяльності громадських організацій, розробити практичні рекомендації щодо можливості використання їх у практиці розвитку політичної системи та зміцнення засад громадянського суспільства України.

Географічні межі роботи охоплюють територію Української СРР (з 1937 року Української РСР) підконтрольну більшовицькому режиму з урахуванням тогочасного адміністративно-територіального поділу.

Хронологічні рамки дисертації узгоджуються із загальноприйнятою у вітчизняній історіографії періодизацією і зумовлені предметом наукового пошуку. Вони окреслені 1921-1939 рр. і охоплюють період від закінчення громадянської війни і встановлення більшовицького режиму на території

України і доведені до кінця 30-х років. У зазначений період на території Української СРР було створено підконтрольну правлячому компартійному режиму систему громадських об'єднань та визначено нормативно-правову базу її функціонування.

Методологічні засади дослідження ґрунтуються на загальних принципах історизму, багатофакторності, об'єктивності та системності, положеннях та принципах, що спираються на досягнення вітчизняної та зарубіжної історичної науки. В дисертації враховано важливі в концептуальному плані розробки учених, теоретичні висновки та узагальнення яких сприяли осмисленню й формуванню принципів положень дисертації.

Праця має комплексний міждисциплінарний характер. Добір методів дослідження залежав від специфіки проблематики, поставленої мети та конкретних завдань роботи. Широко застосовуються порівняльно-історичний і типологічний методи, метод компонентного аналізу історичних явищ, проблемно-хронологічний метод дослідження. Квінтесенцією використаного в дисертації методичного набору стало залучення комплексного підходу до предмету дослідження. Низку конкретних завдань вирішуються за допомогою міждисциплінарних методів. Аналізуючи різнобічну нормативно-правову базу функціонування системи громадських організацій класових та професійних спілок, було застосовано метод контекстної інтерпретації правових актів. При вивченні конкретних кількісних показників активно залучалися математичні та статистичні методи.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена самою постановкою та розробкою комплексної історичної проблеми, до цього часу не виділеної як предмет спеціального наукового дослідження. Автор здійснив спробу системного вивчення організації та структурної побудови системи громадських об'єднань підрадянської України у 1921-1939 роках. Її визначають наступні аспекти:

– виявлено із фондів вітчизняних, російських та обласних державних архівів, опрацьовано та вперше залучено до наукового обігу низку інформаційно-насичених унікальних документальних матеріалів які висвітлюють діяльність державно-партійних структур, та громадських об'єднань;

– у процесі переосмислення наукової спадщини попередників визначено етапи, ідеологічну спрямованість, концептуальні особливості та перспективи дослідження історії функціонування системи громадських об'єднань підрадянської України у міжвоєнну добу;

– на основі аналізу джерельної бази зроблено та обґрунтовано періодизацію становлення і розвитку системи громадських об'єднань підрадянської України у зазначений період;

– комплексно і системно на основі сучасних загальнонаукових і спеціальних методів і принципів дослідження розглядається процес організації та функціонування системи добровільних товариств, кооперативних об'єднань, класових та професійних спілок на території Української СРР. У цьому контексті з'ясовані причини, обставини та особливості одержавлення системи об'єднань в 20-ті роки ХХ ст.; специфіка їх використання компартійним режимом для реалізації задекларованих суспільно-політичних перетворень;

–узагальнено дані про чисельність та структуру різного роду громадських організацій, їхніх представництв та місцевих філій;

– показано механізм керівництва системою громадських об'єднань у цілому й окремими її елементами з боку адміністративно-політичних структур;

–з'ясовано фінансово-економічні засади функціонування різного типу громадських організацій;

– нове тлумачення отримав феномен участі населення України в господарсько-політичних кампаніях зорганізованих сталінським режимом для реалізації завдань соціалістичного експерименту;

– переосмислено участь населення України у кампаніях міжнародної революційної солідарності та діяльності інтернаціональних структур: Міжнародного кооперативного альянсу і Міжнародного Червоного Хреста, тощо;

– на підставі критичного осмислення та узагальнення фактологічного матеріалу сформульовані практичні рекомендації, реалізація яких на думку автора збагатить зміст і форми діяльності громадських організацій як основи громадянського суспільства у нашій державі.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони збагачують знання про функціонування громадських об'єднань України в умовах формування тоталітарного комуністичного режиму в УСРР. Матеріали дисертації охоплюють розлогий спектр діяльності системи громадських об'єднань в Україні. У зв'язку з цим вони можуть використовуватись при підготовці узагальнюючих наукових праць, нормативних і спеціальних лекційних курсів, навчальних посібників, підручників з історії України.

Опрацьований у дослідженні матеріал та отримані дисертантом конкретні дослідницькі результати можуть використовуватися в ході практичної роботи з реформування політичної системи незалежної української держави, в налагодженні демократичних принципів взаємодії системи громадських організацій та добровільних товариств з державними органами влади та управління. Крім того вони сприятимуть переосмисленню сучасних інтеграційних процесів гуманізації міждержавних стосунків, активізації зусиль урядів, громадських організацій, науковців із вирішення проблем успадкованих із часів СРСР: трагічна доля активних учасників громадського руху, побудова політичної системи держави „диктатури пролетаріату” шляхом грубого порушення засад міжнародного права.

Сформульовані в дисертації висновки, які впливають з об'єктивного відтворення історії громадськості республіки у міжвоєнний час, будуть сприяти

активізації пошуку найбільш ефективних шляхів входження України у світове співтовариство, допоможуть сформулювати загальні засади політики урядових структур щодо громадських об'єднань на сучасному етапі.

Апробація результатів дисертації. Робота обговорювалася на засіданні кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Результати, одержані в ході підготовки дисертаційного дослідження, були оприлюднені на семи наукових конференціях, семінарах, читаннях, круглих столах, а саме: 6-му Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії з нагоди „100-ї річниці початку столипінської аграрної реформи в Україні”, Черкаси, 16-17 березня 2006 р.; Всеукраїнській Науковій конференції „Українська державність: генеза, історичний розвиток, традиції”, Київ, 23-24 березня 2006 р.; Науково-практичній конференції „Нова економічна політика: минуле і сучасність”, Київ 28 березня 2006 року, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова; Організаційній нараді з питань координації співробітництва України з НАТО, Київ, 12 квітня 2006 р.; X ювілейних „Запорізьких єврейських читаннях” 11-12 травня 2006р.; круглому столі з обговорення матеріалів до Послання Президента України до Верховної Ради України за темою: „Реформа сектору безпеки”, Київ, Національний інститут стратегічних досліджень, 22 листопада 2006 р.; «Січневих педагогічних читаннях» Кримського інженерно – педагогічного університету, Сімферополь, 25 січня 2007р.; Науково-практичній конференції „Внутрішні війська МВС України на етапі реформування та розбудови” Київ 27-28 лютого 2007 р.

Публікації. Основні положення дисертації викладені автором у монографії „Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20-30 рр. ХХ ст.)” обсягом 33,02 ум. др. арк., та 21 статті надрукованій у фахових виданнях. Загальний обсяг опублікованих праць за темою дисертації складає 54,5 ум. др. арк.

Структура дисертації зумовлена змістом проблеми, предметом і методами дослідження і відповідає його меті й основним завданням. Складовими частинами дисертації є перелік умовних скорочень, вступ, вісім розділів, висновки, 1565 бібліографічних посилань, список використаних джерел і літератури, вміщених на 87 сторінках (937 найменувань) Загальний обсяг дисертації – 596 аркушів.

Розділ I

Методологія, історіографія та джерельна база дослідження

Методологічну базу дослідження склали принципи історизму, науковості, об'єктивності у висвітленні історичних подій явищ та процесів. Сучасна ситуація, яка склалася в українській історичній науці може бути охарактеризована як «криза системи історичного знання та пізнання» створена штучним перебільшенням ролі матеріально-господарських чинників у житті окремої людини і суспільства в цілому та применшення духовно-культурної складової людського буття. В центрі системи вивчення стоїть не людська особистість, яка своєю діяльністю створює власний життєвий уклад і умови співжиття з іншими особистостями, а це і є по суті життя суспільне. Радянська наука у інтер'єр свого дослідження ставила так звану народну масу, яка являє собою аморфну без особистісну сукупність людських істот, які бездумно і «добровільно» ідуть за своїм вождем.

Вождь – надлюдина, яка все може і все знає, а тому має беззаперечний авторитет, якому мають коритися усі члени «народної маси» у тому числі і науковці. Позиція висловлена вождем є істиною в останній інстанції і перегляду не підлягає. Саме тому єдино правильна наукова теорія має пояснити усі явища і процеси суспільно-політичного життя.

Дана концепція студіювання історичного процесу при більш детальному її вивченні створює переконання у суб'єктивності та обмеженості людського пізнання особливо у питаннях вивчення подій минулого. Такий підхід дозволяв використовувати гуманітарно-політичні науки загалом й історію зокрема як засіб пропаганди певних зовсім чужих їй ідей, поглядів та переконань. Пояснення особливостей проходження суспільних процесів громадського та соціально-культурного плану і змісту матеріальними чинниками створило підміну фактологічної оцінки історичної дійсності морально-ідеологічною.

За рахунок описаного вище типу детермінації дослідження подій, явищ та процесів минулого сформувалося досить багато проблем, які були зняті з обговорення як вирішені на ідеологічному рівні. Описана вище ситуація створила прірву між дійсністю та її науковим висвітленням. Саме тому на сучасному етапі виникла суперечність змісту і форми навіть у питаннях практичного застосування історичних знань. Мова іде не лише про донесення результатів наукових історичних студій до широкого загалу української громадськості, але й про безпосереднє використання конкретних знань про минуле у політичному, господарському, соціальному та культурному житті українського народу. Орієнтація конкретних історичних студій на вузьке коло фахівців значно знижує можливість застосування матеріалів та висновків цих досліджень у суспільно-політичній практиці сучасної України.

Ця суперечність в свою чергу породила проблему розуміння і тлумачення сучасних суспільно-політичних явищ і процесів пересічним українцем, як таких, що базуються на відсутності достовірних знань про минуле, а тому опинилися поза всяким змістовним та смисловим контекстом, тобто теоретична складова суспільних та політичних наук наробляється, а механізмів застосування на практиці цієї теорії не виробляється. Так штучно підтверджується теза про не сумісність теорії та практики у світі гуманітарних наукових студій.

Науковці-історики зосереджені на змісті своєї науки часто не звертають уваги на її сенс, тобто на суспільне значення здобутих ними знань і способів їх застосування у щоденному житті пересічної особистості. Це призводить до маніпулювання науковим знанням і виносить на перший план інтерпретацію, а не зміст конкретного факту, що в свою чергу сприймається читачем як позбавлена всякого смислу гра тезами і міркуваннями. Так створюється наука для науки. Повністю відірвана від суспільства і його реальних проблем та потреб.

Знецінення в суспільстві цінності гуманітарного знання також пов'язано з тривалим зниженням ролі освіти і науки в українському суспільстві як явищ небезпечних для правлячого режиму та непотрібних для радянської людини. Ставлення до інтелігенції визначалося ціннісною соціальною шкалою як найвище. Не спроможність гуманітарних наук до вироблення продукту безпосереднього застосування закріпило негативне ставлення у українства до гуманітарних наук. Розширення кола наукового пошуку у напрямку до актуальної для суспільства проблематики один з найпростіших способів вирішення суперечності змісту і форми застосування історичного знання.

Пошук виходу із кола проблем та суперечностей породив цілу низку теоретичних концепцій історичного пізнання від цивілізаційних систем тлумачення минулого до психоаналізу та концепції антропоорієнтованої історії. Весь спектр підходів до розуміння історії розглядає розвиток людства в цілому, а конкретні проблеми і питання перебувають у процесі теоретичного осмислення на сучасному етапі розвитку світової історичної науки. Саме тому одним з основних напрямків розвитку методологічної основи сучасної історичної науки виявляється розробка різноманітних комплексів методів і підходів, які містять у собі елементи різних методологічних систем. Для виконання поставлених у дисертації наукових завдань необхідний комплексний підхід, який би включав елементи існуючих на сучасному етапі методологічних систем.

Цивілізаційні системи історичного пізнання стверджують і обґрунтовують необхідність побудови історичного дослідження на вивченні світогляду суспільства, тобто, на думку прихильників цивілізаційної моделі висвітлення історії людства, релігійні (світоглядні) системи визначають поведінку їх носіїв в усіх сферах життя людської спільноти. Таким чином світогляд суспільства є ключем розуміння його життєвого укладу, але рухається розвиток культур та цивілізацій завдяки наявності та вирішенню різного роду життєвих складнощів. Творчість проявлена при вирішенні цих складнощів

частково походить від світогляду, а частково формує його, в суті справи і є основний рушій суспільного розвитку. Завдяки поясненню проблем існування та функціонування громадських об'єднань 20-х 30-х рр. ХХ ст. на території УСРР через призму світогляду людей, які були пов'язані з досліджуваними об'єднаннями громадян дозволяє бачити той соціально-культурний зміст, який ці організації несли в своїй діяльності і можна оцінити їх вплив на розвиток життєвого укладу українського народу не тільки у той період історичного часу, у який дані об'єднання громадян діяли, але й побачити причини, які викликали той спосіб діяльності громадських організацій, та наслідки їх діяльності для життєдіяльності наступних поколінь українців. Одним із провідних напрямків тлумачення подій минулого згідно цивілізаційного бачення історії є орієнтація на культурні процеси, які на глибоке переконання цивілізаційників, відіграють одну з визначальних ролей у висвітленні розвитку історії суспільства. саме тому автор розглядає витворення українського радянського культурного простору як базову цеглину у фундаменті комуністичного тоталітарного життєвого укладу. Розуміння тлумачення творчості компартійною елітою найкраще видно на прикладі взаємин останньої з об'єднаннями творчої інтелігенції, але адекватне розуміння проблеми можливе лише за умови правильного науково

Звернення до вивчення особистостей в історії і світогляду пересічної людини, на чому наполягають прихильники антропоорієнтованого напрямку історичної науки, створює умови для адекватної оцінки діяльності компартійних та громадських функціонерів при виконанні їх політичних і громадських функцій, а також реакцій рядових громадян на зазначену діяльність. Врахування даного аспекту історії громадського руху УСРР в міжвоєнну добу сприяє створенню умов для розуміння механізмів впливу тоталітарної системи на свідомість однієї конкретної особи, яка живе в радянській політичній системі не залежно від того громадський це чи політичний діяч, чи просто громадянин далекий від політики і громадського життя підрадянської України.

Вивчення «повсякденного» життя громадських об'єднань Української СРР є важливою складовою процесу з'ясування історичних обставин одержавлення цих об'єднань. Діалектика розвитку взаємин між компартійною владою і українськими громадськими організаціями, динаміка структури об'єднань громадян, зміни законодавчої бази функціонування громадських об'єднань найкраще простежується саме завдяки дослідженню подій щоденного життя громадськості УСРР у досліджуваній період. Детальне вивчення перебігу подій громадського життя дозволяє відстежити найдрібніші нюанси і найсуттєвіші факти та фактори організації співжиття і спільного функціонування громадських та політичних інституцій підрадянської України. В свою чергу дає змогу адекватно оцінити природу більшовицького політичного режиму та створеної ним соціальної системи, яка трималася на абсолютному підкоренні людської особистості партійно-державним органам, а точніше компартійній еліті на чолі з вождем світового пролетаріату і «батьком народів».

Соціально-економічну та культурно-ідеологічну складову громадського життя українського суспільства найкраще вивчати з фактологічної точки зору запропонованого французькою школою «Аналіз». Вивчення господарського та соціального чинника впливу на громадське життя суспільства при урахуванні ідеологічного фактору дозволяє зрозуміти механізми впливу партійно-державного апарату на громадські об'єднання Української СРР у 20-ті – 30-ті роки ХХ століття.

Автором застосовано комплекс сучасних підходів і методів побудови та проведення історичного дослідження, який виглядає наступним чином: шляхом від вивчення світогляду суспільства, через висвітлення світогляду діяча до дослідження подій щоденного життя громадських організацій УСРР у міжвоєнну добу. Завдяки такому поєднанню методів і підходів відтворюється досить достовірна картина дійсності співжиття громадськості України з радянським тоталітарним режимом.

Для досягнення поставленої наукової мети автором були застосовані наступні дослідницькі методи: проблемно-хронологічний, застосування якого дозволило розглянути коло питань історії громадських об'єднань Української СРР в динаміці розгортання та проходження подій пов'язаних саме з тією сферою суспільно-політичного життя, яка розкривається цим поставленим питанням; порівняльно-аналітичний – у рамках застосування цього наукового методу стали можливими як глибинний аналіз природи, причин, способів та засобів використання громадських організацій у здійсненні соціалістичного експерименту на території підрадянської України, так і порівняння політики компартійної еліти щодо традиційних українських громадських організацій і створених компартійною владою для задоволення своїх інтересів; статистичний метод, застосування якого дозволило простежити і проаналізувати цифрові показники, які демонструють зміст і сенс більшовицької політики в економічній, соціальній та громадській сферах життя українського суспільства у міжвоєнну добу. Структурно-аналітичний метод є базовим для вивчення структурної будови громадських інституцій і застосування саме цього методу створює умови для відтворення типової організаційної будови і механізмів функціонування радянських громадських об'єднань в Україні, а також дає змогу простежити діалектику організаційної будови зазначених організацій.

Розв'язання поставленої у дисертації наукової проблеми на належному рівні можливо тільки за умови проведення комплексного багаторівневого історичного дослідження, яке передбачає повну відмову дослідника від політичних та моральних поглядів і оцінок досліджуваного предмета, фактів і подій, які висвітлюються в дисертації, та глибокого переосмислення здобутків вітчизняної та зарубіжної науки та масиву історичних (архівних та опублікованих) джерел, на основі якого вибудовується наукова концепція тлумачення подій, явищ та процесів історії громадського життя підрадянської України у міжвоєнну добу.

Історіографія громадської ініціативи та розвитку масових громадських організацій, профспілок та кооперації в Україні, пройшла кілька етапів. Перший етап датується 1920 – 1930-ми роками. Другий етап – середина 1930-х - початок шістдесятих років. Третій етап – з початку шістдесятих до вісімдесятих років ХХ століття. Заключний етап почався з середини вісімдесятих і продовжується до цього часу. Дана періодизація значною мірою умовна. В її основу покладено внутрішньополітичні фактори, ступінь впливу тоталітарної системи і сучасних політичних реалій на розвиток історичних досліджень. На жаль, розвиток гуманітарних наук у країні залежав від політичного замовлення та ідеологічних настанов комуністичної партії. Принцип партійності, в історіографії, завдав істотних втрат історичним дослідженням.

Публікації з питань, пов'язаних з громадськими об'єднаннями, стали з'являтися уже в перші роки після жовтневого більшовицького перевороту 1917 року. Їх авторами були не професійні дослідники – історики, а практичні працівники: організатори і керівники самих організацій, або функціонери партійно-радянського апарату.

Усі публікації 20-х – початку 30-х рр. найтіснішим чином пов'язані з практичною політикою більшовицького режиму у сфері громадської ініціативи та її конкретних проявів. У них відображено обставини виникнення організацій, їх завдання, основні етапи розвитку, розповідається про базові події в контексті історії того чи іншого товариства.

Висвітлення подій відбувалося з точки зору партійно-радянської пропаганди і часто зводилося до коментарів законодавчих актів, що стосувалися діяльності громадських організацій. Разом з тим у ряді публікацій 20-х - початку 30-х рр. піднімалися і проблеми теоретико-концептуального характеру, пов'язані зі спробою комплексно розглянути і проаналізувати таке явище як радянські громадські організації. Водночас вирішувалось більш прагматичне завдання з роз'яснення радянського законодавства про громадські організації та об'єднання.

З'являлися публікації і в емігрантських виданнях, у яких політика радянського керівництва викривалася як псевдодемократична¹.

Уже у 20-30-х роках в Радянському Союзі вийшли друком перші праці, присвячені діяльності окремих громадських організацій, класових та професійних спілок².

Окремі праці того періоду було присвячено організаційним та фінансовим питанням внутрішньої роботи організації МОДРу, Українського Червоного Хреста в СРСР, агітації та вербуванню нових членів³.

Так само у публікаціях 20-30-х рр. висвітлювалася діяльність Тсоавіахіму. Публікації по діяльності Тсоавіахіму та добровільних товариств, що були його попередниками, здебільшого містили набір пропагандистських гасел, подавали діяльність товариства як низку суцільних успіхів, перемог. Варто відзначити, що ці публікації розкривали передусім діяльність Тсоавіахіму у сфері мілітаризації населення, допомозі частинам РСЧА і майже не торкалися питань участі товариства у зміцненні індустріального потенціалу під радянської України⁴.

Значна кількість публікацій 20-х років присвячувалась висвітленню тих чи інших проблем діяльності прокомуністичних класових спілок⁵. Зазначені праці відбивають дискусії стосовно доцільності в існуванні організацій сільської бідноти, критику методів та форм роботи комнезамів. Крім того, в цей період робляться перші спроби написання перших узагальнюючих праць з історії КНС⁶.

Окремий блок публікацій становлять роботи, що торкалися історії профспілкового руху на українських теренах. Слід виділити праці Б. Колесникова, в яких було дано загальний огляд діяльності профспілок на території України починаючи з дореволюційних часів і до середини 20-х рр. ХХ ст.⁷. Праці провідного профспілкового функціонера А. Алуфа передусім були спрямовані на обґрунтування необхідності партійного керівництва діяльністю профспілок, повної підтримки профспілками політики „пролетарської” влади⁸.

Під час становлення тоталітарної держави, та, відповідно, інтеграції профспілок у тоталітарну радянську систему, з'являються праці Е. Адамова, М. Євреїнова, Т. Корнієвського, які були спрямовані на легітимізацію цього процесу⁹. Концепція профспілок як „школи комунізму” знайшла відображення також у працях профспілкового функціонера М.П. Глебова-Авілова¹⁰. У наукових дослідженнях Е. Адамова значну увагу приділено критиці „правого та лівого ухилу” в поглядах компартійної верхівки на проблему взаємодії профспілок і держави у 1920-х рр. Е. Адамов обстоював думку про те що профспілки мають брати активну участь в соціалістичних перетвореннях, стати продовженням державного механізму у сфері контролю за робітничою самодіяльністю¹¹.

Загалом, для публікацій цього періоду була притаманна низка недоліків, що виникала через обмежену джерельну базу, схематизм, тенденційність в підборі і особливо в оцінці фактичного матеріалу. Зображення подій переважно здійснювалося на рівні партійної пропаганди, що в значній мірі визначалося метою написання цієї літератури. Остання, як правило, полягала в популяризації зазначених об'єднань.

Але незважаючи на всі недоліки притаманні літературі цього періоду, вона має важливе значення внаслідок низки причин. По-перше, специфічним джерелом інформації. Адже під час підготовки автори мали змогу користувалися матеріалами, які внаслідок тих чи інших подій не збереглися, а відтак не можуть бути залученими з жодного іншого джерела. По-друге, дає можливість відчувати ідеологічну атмосферу та особливості світосприйняття людей тієї епохи. Відтак дає можливості для збалансування висновків дослідників, які не були сучасниками подій. Однак, слід зазначити, що власне наукової історіографії проблем історії громадської ініціативи в Українській СРР у 20-30-х роках ХХ століття на даному етапі не було створено.

Література 30-х років містить відбиток сформованої тоталітарної системи. Упродовж десятиліття спостерігається зниження рівня правдивості, інформаційної насиченості, об'єктивного аналізу у публікаціях. Видання 30-х

років вимагають до себе критичного й обережного підходу, оскільки факти в них навмисно перекручувалися, фальсифікувалися історичні події. Ці публікації віддзеркалюють комуністичну тоталітарну систему і характеризуються типовим набором ідеологічних штампів та партійних лозунгів. З кінця 30-х до середини 60-х рр. з'являлися лише поодинокі публікації, пов'язані з ювілейними датами окремих громадських об'єднань. Фактично це були літературно оброблені звіти організацій. Вони містили фактичний матеріал, але хибували на відсутність його аналізу. У 30-х – 40-х роках виходять ювілейні збірники присвячені історії МОДРу, Товариства Червоного Хреста, Тсовіахіму, союзу безвірників і науково-технічних товариств, творчих спілок¹².

Початок 40-х – 50-х років характеризується послабленням уваги дослідників до історії громадських організацій. Зацікавленість істориків викликала тільки історія профспілкового руху в 20-30-х рр. ХХ ст. Діяльність радянських профспілок у перші післявоєнні роки досліджували Н.Г. Максимова, Т.Н. Белова та інші¹³. У них було розглянуто роль окремих профспілок у процесі соціалістичного будівництва, проаналізовано проблеми виконання профспілками окремих державних функцій, участь профспілкових організацій у суспільно-політичному житті Української СРР.

У 1959 році виконком Всесоюзного товариства Червоного хреста та Червоного півмісяця СРСР надрукував об'ємну працю присвячену 40-ій річниці радянської організації Червоного Хреста. Хоча робота і грішить ідеологічними штампами, але частково відображає діяльність українського Червоного Хреста¹⁴.

У дослідженнях періоду 1960-1980-х років прослідковуються поступовий відхід від відвертих ідеологічних штампів сталінської епохи. Це пов'язано зі зміною внутрішньополітичного клімату у країні, осудом культу особи Сталіна. Проте для літератури цього періоду характерне збереження домінанти класових позицій, використання марксистської методологічної бази, так званої ленінської концепції розвитку держави в умовах „диктатури пролетаріату”.

Найбільший інтерес дослідники виявляли до внутрішньої всебічної масово-політичної роботи секцій МОДРу та його місцевих осередків, аналізу змісту, форм та методів останньої. Провідну роль тут відводили шефській роботі, листуванню, проведенню акцій солідарності¹⁵.

З іншого боку, великі зрушення відбулися в дослідженні історії профспілок. Виходять роботи, що узагальнюють історію профспілкового руху СРСР в цілому, так і Української РСР зокрема¹⁶. Дослідження В.Г. Абрамовича, М.М. Горлача, І.Ф. Лівшица і І.С. Семикіна аналізують діяльність профспілок в Україні¹⁷. Лейтмотивом цих праць стала історія боротьби більшовиків за керівництво профспілковим рухом. Вивчався й досвід участі профспілок у радянському та господарському будівництві.

У дисертації М.І. Горлача „Профспілки України в боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму (1925-1937 р.)”, що вийшла в 1967 р., було визначено роль галузевих профспілок у процесі здійснення компартійним режимом різних видів радянзації, проаналізовано питання виконання профспілками певних державних функцій¹⁸.

Проблеми виробничо-масової роботи професійних спілок досліджував М. Гінзбург, який захистив у 1963 р. дисертацію „Профспілки України в боротьбі за відновлення промисловості і транспорту (1921-1925 рр.)”. Автор вивчав участь профспілок у контролі за дотриманням трудової дисципліни, в організації ідеологічного виховання робітників¹⁹. Займався проблемами виробничо-масової роботи українських профспілок в 60-х рр. ХХ ст. і Н.Нагорний. Дослідник зупинився на проблемі „висуванства”, тобто залучення робітників до управлінського апарату²⁰. У дисертації В.Г. Семенова було поставлено проблему діяльності профспілкових організації Української СРР з інтеграції до робітничого середовища, і, відповідно, до радянського соціуму, вихідців із українського села²¹, а в дисертації А.В. Гонтаря – заходи профспілок по підвищенню продуктивності праці, тарифно-економічну роботу профспілкових організацій в період НЕПу²².

Загалом увага істориків до проблем розвитку виробничої активності робітників в умовах децентралізації промислового управління була зумовлена спробою реформ започаткованих в кінці 50-х – на початку 60-х років. Незважаючи на велику кількість публікацій, усі вони стосуються виключно історії профспілкового руху на великих підприємствах країни, їх участі у здійсненні більшовицьких перетворень.

У 60-х – 80-х роках написано ряд монографій, статей, кандидатських дисертацій присвячених проблемам історії комнезамів²³. У 1960 р. побачила світ колективна монографія П.С. Загорського та П.К.Стояна, у якій автори на основі більш широкої джерельної бази спробували зробити загальний аналіз діяльності КНС у формі історичного нарису²⁴. Проте, введені в обіг нові архівні матеріали висвітлювали досліджувану проблему через призму успіхів соціалістичного будівництва на селі, замовчуючи при цьому участь класових спілок у реквізиційних кампаніях та пограбуванні українського села.

На загальному тлі відтворення історії прокомуністичних спілок виділяється комплексне дослідження М.Д. Березовчука. У ньому автор розкриває діяльність комітетів незаможних селян в Україні, їх участь у соціалістичному експерименті, у процесі „радянзації” українського села²⁵.

У публікаціях 1970-х років збільшується кількість використаних у дослідженнях архівних документів, які стають доступнішими для істориків, однак висновки все ще носили стереотипний характер, що засвідчує збірник статей про розвиток провладних громадських організацій в СРСР. Праці відповідали завданням пропаганди політичного курсу правлячої партії²⁶. Увага до громадських організацій була на цьому етапі дуже вибірковою: насамперед виходили публікації, присвячені науковим товариствам марксистів, науково-технічним секціям профспілок та Міжнародній організації допомоги революціонерам, тобто найбільш ідеологізованій групі об'єднань. Були створені також роботи, які узагальнювали історію науково-технічних товариств, актуальність яких зумовлена розгортанням науково-технічної революції²⁷. У

наукових працях немає критичного аналізу причин недоліків, які були в діяльності добровільних товариств, відсутня цілісна оцінка тих процесів, що відбувались в ході участі громадських організацій у здійсненні більшовицьких перетворень

Історії розвитку МОДРу в УСРР приділив дніпропетровський історик В. Іваненко, який у своїх статтях і монографії автор намагався простежити історію українського відділення товариства, проаналізувати участь організації в акціях солідарності та допомоги міжнародному робітництву в 30-ті роки ХХ століття. Обходячи гострі кути історії організації дослідник характеризує кампанії з допомоги політемігрантам, участь товариства у антфашистських кампаніях. Не залишив поза увагою автор і ідеологічне виховання трудящих, фінансові акції філій товариства. Аналізуються лотерейні та позичкові кампанії²⁸. У праці В.А.Нерода проаналізовано взаємодію громадських організацій України та Польщі в умовах світової економічної кризи (1929-1933)²⁹.

Для всіх робіт з історії міжнародних стосунків громадських організацій зазначеного періоду характерна сильна заідеологізованість. Висвітлюються питання про успіхи в роботі осередків добровільних товариств, замовчується роль у керівництві міжнародною роботою організацій партійних функціонерів, представників радянських спецслужб, залучення товариств до колективізації та соціалістичних перетворень у промисловості, відсутні сюжети про репресії керівного складу³⁰.

Окремий блок публікацій зазначеного періоду становлять історіографічні статті присвячені критиці праць західних радянологів. Автори публікацій виступали з критикою „буржуазних фальсифікаторів”, які замовчували успіхи комуністичної партії, звинувачували їх у тенденційному підборі матеріалів, однобічному тлумаченню фактів³¹.

Таким чином, у 70-і рр. стали з'являтися перші узагальнюючі дослідження про історію окремих організацій, про окремі групи громадських об'єднань. При вивченні соціально-культурних процесів, що відбувалися в

радянському суспільстві на різних етапах його історії, основна увага приділялася висвітленню керівної ролі комуністичної партії, яка розглядалась як ядро політичної системи більшовицького суспільства, керівником й організатором всього життя країни. Істотне місце приділялося також історії державних органів, значно менше – профспілкам та кооперації. Керована і догматизована наука практично не зупинялася на історії добровільних товариств, хоча вони були багатомільйонними організаціями, а їх відносини з державою і партією були дуже показові для розуміння процесу становлення і функціонування радянського суспільства. Концептуально проблема історії громадських організацій знайшла відображення у публікаціях учених-юристів, які займалися розробкою теорії соціалістичних громадських організацій³².

На початку 80-х рр. з'явилися публікації Т.П. Коржихіної, які по суті започаткували процес становлення наукової історіографії радянських громадських організацій³³. У 1981 році вийшов навчальний посібник Т.П.Коржихіної "Громадські організації СРСР. 1917-1936 р."³⁴. Він став першою спробою професійного історика в узагальненому вигляді показати історію радянських громадських організацій. Автор визначила основні моменти історії низки об'єднань, а також подала їх класифікацію, використовуючи як критерії зміст діяльності і виділяючи відповідно наукові, науково-технічні, суспільно-політичні, оборонно-спортивні, культурно-просвітні товариства, об'єднання соціальної допомоги, творчі спілки. У 1986 р. Т.П. Коржихіною була захищена докторська дисертація "Громадські організації СРСР у перехідний від капіталізму до соціалізму період". Інтерес становили не стільки концептуальні підходи автора, скільки введення в науковий обіг нових джерел, насамперед, періодичних видань громадських об'єднань і архівних матеріалів. Значення згаданої дисертаційної праці полягає передусім у визначенні актуальності питання про необхідність дослідження історії громадських організацій як самостійного об'єкта та у продовженні процесу нагромадження фактичного матеріалу про систему громадських об'єднань 20-30-х рр. Можна відзначити і

інші дослідження Т.П. Коржихіної³⁵, у яких досить докладно проаналізовано питання історіографії і джерелознавства, етапи розвитку законодавства про громадські організації, питання їх співробітництва з державними органами³⁶.

Разом з тим, із зрозумілих причин, ці роботи, що з'явилися в другій половині 80-х рр., не виходили за межі прийнятих у той період концепцій і тому в них не розглядалося багато істотних аспектів історії громадських організацій: їх організаційно-фінансові і кадрові основи, реальні стосунки з органами адміністративного нагляду та ін. Крім того дослідження Т.П. Коржихіної не торкаються висвітлення діяльності громадських організацій на регіональному рівні, в них майже немає відомостей про діяльність добровільних товариств на території Української СРР.

В 1985 році захищено дисертацію В.Ф. Кондрашовим, об'єктом дослідження в якій стала профспілка Робітземлісу України в 1920-1931 році³⁷. Автор показав, що Робітземліс, створений за ініціативою та сприянні правлячої партії, був активним провідником аграрної політики партії на селі, брав активну участь у здійсненні колективізації сільського господарства.

Слід виокремити кандидатську дисертацію М.С. Кармазіної. у якій підняла загальнотеоретичні проблеми, пов'язані зі створенням компартійним режимом системи залежних від нього громадських організацій в 20-30-х роках ХХ ст. У дисертації висвітлено законодавче підґрунтя функціонування добровільних товариств підрадянської України, простежено історію їх діяльності, їх участь у соціалістичному експерименті, реалізацію добровільними товариствами політики компартійного керівництва. Вадодою дисертаційної роботи є недостовірне висвітлення сутності стосунків громадських організацій із правлячою партією і державними органами, превалювання позитивних ознак у цих специфічних відносинах³⁸.

У цілому наукові дослідження історії громадських організацій та класових спілок цього етапу зберігали екстенсивний характер: роботи мали переважно описову спрямованість, увага авторів охоплювала нові регіони і

питання, розширювалися хронологічні рамки, мінялися конкретні об'єкти, але теоретико-аналітична сторона досліджень була недостатньою. До кінця 80-х рр. історія громадських об'єднань залишалася вивченою лише фрагментарно: багато організацій так і не потрапили у коло уваги дослідників. У публікаціях зверталася увага в основному лише на досягнення громадських організацій, їхні успіхи і внесок у рішення творчих задач. Поза розглядом залишалася питання про їх роль в маніпулюванні суспільною свідомістю.

Як і раніше не існувало належного наукового понятійного апарату, необхідного для вивчення проблеми.

Підвищення уваги до проблематики громадських об'єднань у другій половині, а особливо в кінці 80-х рр. було пов'язано з політикою перебудови, що стимулювала інтерес до недержавних форм суспільної активності. Загальний рівень дослідження і розуміння завдань подальшого вивчення проблеми знайшли відображення в статті-діалозі Т. Коржихиной і А. Степанского³⁹.

Підбиваючи підсумок огляду історичних досліджень радянської доби про діяльність системи громадських об'єднань Української СРР та їх участі у більшовицьких соціально-економічних та політичних перетвореннях, необхідно зацентувати, що значна їхня частина не витримала перевірки часом. Указуючи на причини, слід відзначити, що гуманітарні науки зазнали величезних збитків від панування тоталітарної системи. Дослідники зобов'язані були вміщувати свої роботи в прокрустове ложе ідеологічних штампів: аналізувався не увесь комплекс архівних документів, а лише ті, що підходили під заздалегідь визначені заідеологізовані схеми. Так, не знайшли повного висвітлення такі проблеми як, участь громадських організацій реалізації політики більшовиків у сфері освіти та національного будівництва, залежність громадських об'єднань від компартійних органів, які створювали та визначали основні напрямки роботи та ліквідація будь-якої громадської організації. Поза увагою науковців залишилось вивчення історії, не більшовицьких громадських організацій, так і

не було проаналізовано причини й процес реорганізації громадського руху та репресії щодо їх активу в 30-ті роки.

На межі 80-х і 90-х років ХХ століття починається якісно новий етап розвитку історичних досліджень, який був пов'язаний з політичним курсом перебудови. Формування сучасної української історіографії функціонування системи громадських об'єднань Української СРР в 20-30-х рр. відбувалося шляхом подолання псевдомарксистської парадигми пізнання суспільних явищ, нагромадження фактологічних знань про минуле, виявлення та публікації архівних документів і матеріалів, виділення проблемно-тематичних пріоритетів історичних досліджень.

Принципове значення для формування сучасної наукової концепції передумов, форм і напрямків діяльності громадських об'єднань України в міжвоєнну добу мають праці, що розкривають методологічні аспекти їх історії. Серед таких досліджень слід виділити праці С.В. Кульчицького, у яких із нових позицій розкрито анатомію комуністичної диктатури, простежено трансформацію більшовицької партії в державну олігархічну структуру, лімітованими додатками якої слугували численні громадські інститут, побудовані за принципом демократичного централізму⁴⁰.

У книзі “УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.)” автор відзначає, що партія більшовиків ретельно контролювала профспілкові та інші громадські об'єднання в Українській СРР і вимагала, щоб громадське життя в жодному разі не суперечило офіційній комуністичній доктрині⁴¹.

На початку 90-х років були захищені докторські дисертації А.Г. Морозовим та В.В. Калініченком⁴², в яких системно проаналізовано соціально-економічну структуру радянського села, запропоновано нові оцінки вузлових проблем аграрної історії, органічно пов'язаних із діяльністю кооперативних та інших селянських громадських організацій. Чи не вперше в українській історіографії В.І. Прилуцьким було зроблено спробу об'єктивно дослідити стан і зміст роботи організацій і груп молоді, що діяли в УСРР в 1920-1927 рр., поза

межами комсомолу⁴³. В.І. Прилуцький досліджує різноманітні молодіжні об'єднання, що справляли значний вплив на різні групи молодого покоління.

Привертає увагу дослідження етнонаціонального та міжнародного аспекту діяльності громадських об'єднань українського села М.А. Журби⁴⁴. У монографії на основі архівних джерел проаналізовано доктринальні засади та функціональні виміри впровадження інтернаціоналізму в селянське середовище України у 20-30-і роки ХХ ст. Простежено еволюцію політики більшовицького керівництва щодо сільських громадських об'єднань національних меншин. Досліджено міжреспубліканські та міжнародні зв'язки громадськості радянського села. Визначено параметри використання досвіду селянських об'єднань УСРР в аграрній політиці урядів країн "народної демократії".

Питання історії селянських класових спілок та добровільних товариств було поставлено і в працях О.І. Ганжи⁴⁵. Автор доводить, що влада, вбачаючи в українському селянстві потенційного ворога, використовувала систему сільських громадських організацій для стримування селянської ініціативи та утвердження тоталітарного режиму.

В.М.Даниленко, Г.В.Касьянов та С.В.Кульчицький у своїй праці "Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки", аналізуючи сталінську політичну систему, дійшли висновку, що запровадження тотального контролю держави спричинило прихід до влади й існування суспільних структур, зацікавлених у соціальній та ідеологічній одноманітності⁴⁶. В результаті регламентуючи й контролюючи всі прояви громадсько-політичного життя, панівний режим постійно переслідував і громив інтелігенцію, яка виступала на історичній арені носієм культурних та соціальних традицій і цінностей. У монографії С. Білоконя "Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.)" проаналізовано механізм репресій організованих в Українській СРР. Науковець визначає особливості репресій щодо різних соціальних груп радянського суспільства, зокрема й щодо активістів громадських організацій. В дослідженні дається об'єктивна оцінка

діяльності організації робітничо-селянських кореспондентів – робсількорів. Автор класифікує їх як агентів більшовицького режиму⁴⁷.

Вивчаючи історіографію діяльності громадських організацій Української СРР, варто відзначити дослідження, присвячені впливу партійно-державних органів влади на діяльність громадських об'єднань. У дослідженнях М.О. Фролова приділено увагу комплектуванню керівними кадрами КНС, українських профспілок та громадських організацій, наведено приклади монопольного вирішення центральними партійними органами кадрового питання для низових кооперативних та суспільно-громадських профспілкових організацій. Насамперед, Вукоопспілки, промислової кооперації⁴⁸. Питанням функціонування партійної номенклатури у державних і господарських органах, громадських організаціях і класових спілках присвячена монографія М.С. Дорошка⁴⁹.

Окремим блоком публікацій у сучасній історіографії громадських організацій України є історія класових селянських спілок. Дослідники розглядають їх діяльність у контексті соціалістичних перетворень в українському селі. Окремі публікації стосуються історії комнезамів у різних регіонах України.

Історія організації та діяльності на Поділлі комітетів незаможних селян досліджувалася О.А. Мельничуком, у дисертаційній праці „Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.)”⁵⁰. Увагу автора привернули роль і місце комнезамів у системі радянської влади на Поділлі – участі КНС Поділля в аграрних перетвореннях на селі, діяльність комнезамів щодо здійснення продовольчої диктатури більшовиків. Дослідник визначає антиселянський характер класових політичних організацій у період утвердження більшовицького тоталітарного режиму в подільському селі, наголошуючи, що такі організації слугували більшовикам опорою під час формування потрібного складу органів місцевої влади. Окремі аспекти взаємин комнезамів із земельними громадами розкрито в дисертаційній роботі І.М.Кривко⁵¹. Питання

про участь селянських класових спілок у проведенні землеустрою у загальних рисах окреслено у статті Л.С.Скотнікової⁵². У статті М.О.Чистова історію комнезамів проаналізовано з погляду їх участі у встановленні тоталітарного режиму в українському селі. Автор називає їх вірними помічниками та сателітами правлячої більшовицької партії⁵³.

Заслуговує на увагу докторська дисертація Г.Т. Капустян, у якій досліджено суспільно-політичні процеси в українському селі в двадцяті роки ХХ століття в умовах радянського політичного режиму. Дослідниця виокремлює три владні інститути, що діяли в 20-ті роки в українському селі: це сільські ради, земельні громади та комітети незаможних селян. Останніх радянський політичний режим постійно використовуватиме як політико-економічні важелі для підтримки його командно репресивних дій⁵⁴.

Проблемам кооперативного руху в Україні присвячено дисертаційні дослідження В.І. Марочка, І.П. Прокопенка, В.В. Марчука. Автори намагалися переглянути суперечливі питання теорії та історії розвитку селянської кооперації⁵⁵. Зокрема, В.І. Марочко у своїй монографії дослідив теоретичні, організаційно-господарські та соціально-економічні основи розвитку кооперації дрібних товаровиробників, показав особливості розвитку кооперації в 1920-ті роки⁵⁶. На думку дослідника, відрізок з 1925 по 1928 роки став найпродуктивнішим періодом в історії української сільськогосподарської кооперації, який завершився ліквідацією більшовиками кредитної та сільськогосподарської кооперації через проведення примусової комунізації селянських господарств.

В.І. Шарпаций у статті “Товариства взаємодопомоги в УСРР 1920 – 1930-х рр.: організаційні форми та соціальні функції” відмічає, що СТВ, як і інші громадські організації, були головними учасниками соціально-економічних перетворень в українському селі⁵⁷. Утворення та діяльність селянських товариств взаємодопомоги в період непу, їх співпраця з класовими спілками та компартійними органами у здійсненні більшовицьких аграрних перетворень

стали об'єктом дослідження у працях В.М. Смирнова та І.В. Рибача. Дослідники доводять залежність селянських громадських об'єднань від волі комуністичних функціонерів, які через мережу громадських об'єднань здійснювали економічний вплив на селянство, пропагандували й насаджували колективні господарства⁵⁸. У монографії І.В. Рибача „Селянська взаємодопомога в Україні (1921-1932)” проаналізовано питання створення та діяльності системи селянської взаємодопомоги в українському селі, розглянуто питання використання компартійними органами селянської взаємодопомоги для встановлення контролю за українським селом⁵⁹. Окремі питання громадсько-політичної історії класових селянських спілок, використання компартійним режимом громадських організацій у кампаніях, направлених проти заможного селянства України висвітлено у працях С. Корновенко В. Лазуренка, Л. Новохатько⁶⁰.

Протягом 1990-х рр. українські історики приділяли уваги й історії профспілкового руху у 1920-30-ті роки. Виходить низка досліджень, присвячених цьому періоду в історії профспілкового руху Української СРР. З-поміж них варто відзначити дисертацію М.М. Олійника, який, досліджуючи діяльність профспілок на приватних підприємствах в роки НЕПу, розкриває механізми державного контролю за приватнопідприємницькою діяльністю і використання компартійними органами профспілок, для впливу на приватних виробників⁶¹. Слід Привертає увагу збірник матеріалів конференції, присвяченої 90-річчю профспілкового руху на території України, що відбулася в 1996 р. Окремі матеріалів конференції було присвячено саме профспілковому руху 20-30-х р. ХХ ст.⁶². Т. Ніколаюк у статтях “Використання владою преси, радіомовлення, літератури та мистецтва для стимулювання праці українських трудящих (30-ті рр. ХХ ст.)” та “Позаконотмічні стимули мотивації праці робітників України в 1929 – 1933 рр.” визначив методи та особливості “ідеологічного обдурювання” зігнаного у профспілки українського пролетаріату⁶³.

Дослідник діяльності молодіжних організацій 1920-х рр. В. Головенько доводить, що громадсько-політичні організації у всі часи були у повній залежності від пануючої ідеології та політичної програми більшовизму⁶⁴.

Культурна діяльність громадських організацій в умовах непу стала предметом дослідження В.К. Молоткіної. Автор розкриває особливості участі громадських об'єднань, передусім – добровільних товариств у реалізації компартійної політики на підпорядкування собі культурного життя української людності, на створення нової – „соціалістичної” – культури. У дисертаційному дослідженні показано особливості діяльності громадських організацій по реалізації більшовицьких культурних програм⁶⁵.

Грунтовний аналіз становища української інтелігенції та її громадських об'єднань у період формування тоталітарної системи, містить дисертаційне дослідження Ю. Неженцева “Діяльність громадських організацій науково-технічної інтелігенції України (20-30-ті рр.)”⁶⁶. У ньому автор аналізує історію інженерно-технічних секцій, секцій наукових працівників, Українського товариства робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву.

Проблеми участі профспілкових організацій у страйковому русі в 1920-х рр. на українських теренах досліджували В.М. Нікольський та Т.М. Філіпченко⁶⁷.

Значний внесок в дослідження історії українських профспілок 20-х рр. ХХ ст. зробила О.М. Мовчан – автор численних праць з історії профспілкового руху⁶⁸. У своїх працях вона досліджує базові напрямки діяльності профспілок, також і питань їхнього місця в системі компартійної владної вертикалі, залежність від рішень партійних чиновників.

У 2002 р. вийшла друком колективна праця українських істориків, що охоплює майже сторічну історію профспілкового руху на українських теренах від його зародження і до сучасності. У цій фундаментальній праці два розділи присвячено, функціонуванню профспілок Української СРР в міжвоєнний період.

На основі архівних матеріалів дослідниками визначено основні особливості діяльності профспілкових організацій в зазначений період, проаналізовано роботу профспілок із вирішення трудових конфліктів, щодо боротьби із безробіттям, аспекти охорони праці, участь профспілкових комітетів у сфері охорони праці, досліджено участь профспілкових організацій у розгортанні соціалістичного змагання та ударництва. Д.М. Балан, схарактеризував участь профспілок у міжнародному русі та їх вплив на іноземних робітників, що працювали на підприємствах Української СРР⁶⁹.

Серед новітніх вітчизняних досліджень з історії громадських організацій войовничо-атеїстичного спрямування Української СРР чільне місце посіла монографія полтавського історика В.О. Пащенко⁷⁰. Залучаючи до аналізу матеріали центральних державних архівів, архівні документи ряду областей, антирелігійні періодичні видання 1920 – 1930-х рр., автор подає детальну інформацію про поширення в республіці безвірницьких осередків, про формування організаційних структур безвірницького руху..

Ретельний аналіз діяльності Спілки безвірників здійснюється і у праці харківського вченого В.І. Силантьєва⁷¹, в якій історію товариства потрактовано в контексті дослідження процесів становлення органів антирелігійної пропаганди, вивчення основних напрямків, методів та форм їх діяльності.

Поодинокі аспекти історії безвірницького товариства було вивчено й іншими істориками. Наприклад, Г. Славута проаналізувала діяльність Спілки безвірників у контексті антирелігійної політики радянської держави в галузі народної освіти⁷², Т. Євсєєва зосередила увагу на “економічній” діяльності СВБ в умовах голодомору 1932-1933 рр. в УСРР⁷³, Н. Рубльова визначила Спілку безвірників у структурованому механізмі реалізації антирелігійної пропаганди як координатора і керманіча антирелігійних заходів, що здійснювалися в республіці різними гілками влади⁷⁴, О. Нестуля дослідив згубний вплив войовничого атеїзму на культову архітектуру та предмети культового призначення⁷⁵.

Осібним новітнім дослідженням з історії солідарності громадськості України з революційним рухом зарубіжжя в 20-30-ті роки донині залишається монографія В.В. Іваненка й А.Г. Голуба "Джерело народної дипломатії", видана в Дніпропетровську у 1992 році⁷⁶. Відзначаючи актуальність цього дослідження їм не вдалось до кінця послідовно розкрити діалектику прогресивних гуманістичних та імперсько-класових засад практики більшовицького інтернаціоналізму. Книгу укладено в цілому на позитивному матеріалі з використанням традицій радянської історіографічної школи, з використанням традицій радянської історіографічної школи незначними вкрапленнями в текст сюжетів критичного характеру й невеликим за обсягом заключним параграфом, який присвячено негативним явищам в русі міжнародної пролетарської солідарності. Контакти селянських об'єднань із зарубіжною громадськістю в монографії практично не згадано⁷⁷.

Отже, огляд історіографічних праць із питань розвитку громадських організацій в Українській СРР, здійснений нами, свідчить про відсутність комплексних робіт з проблем становлення та функціонування системи громадських об'єднань підрадянської України. Більшість досліджень висвітлює історію окремих груп громадських організацій, класових чи професійних спілок. Ці наукові спроби поповнюють історіографію новими концепціями та підходами, але потребує концептуального з'ясування місце громадських об'єднань в політичній системі більшовизму, проведення їх чіткої класифікації.

Зарубіжні, російська і західна історіографічні школи відрізняються не лише геополітично, а також і концептуально, позаяк перша, особливо на початку 1990-х рр., перебувала під впливом традицій радянської історіографії.

Упродовж 20-х років Українсько-господарська академія в Подєбрадах, Український соціологічний інститут та Українське історичне товариство в Празі досліджували питання історії кооперації в Україні та її становища в Українській СРР. У цей саме час вийшли друком декілька монографічних праць, з-поміж яких „Історія кооперації” С.В. Бородаєвського, „Соціально-економічна природа

сільськогосподарської кооперації” В. Ковалю, „Організаційні завдання сільськогосподарської кооперації на Україні” М. Литвицького⁷⁸.

Професор С.В. Бородаєвський у своїй фундаментальній праці з’ясував деякі принципи кооперування та зробив спробу визначити роль кооперації при соціалізмі. Якщо кооперація визнає приватну власність, зазначив він, то ідеологи комунізму її не визнають. Вони, зауважує автор, можуть використовувати кооперацію задля досягнення власних політичних інтересів. В.Д. Коваль, наголошує, що соціалізм по-більшовицькому – це насамперед усупільнення засобів виробництва і викорінення дрібних товаровиробників. Кооперація, на його думку, не повинна призводити до усупільнення селянських господарств, а має всіяко підтримувати їх⁷⁹.

Важливе значення для формування сучасної російської історіографії з проблеми місця громадських організацій в політичній системі „диктатури пролетаріату” мала остання, праця Т.П.Коржихіної "Извольте быть благонадежными!"⁸⁰. Лейтмотивом монографії є аналіз "нерівної боротьби між, з одного боку, нечисленними групами інтелігенції, що прагнула відстояти свої цінності і погляди; з іншого боку, маргінальною групою "пролетарських" діячів мистецтв, які боролися за створення міфічного "пролетарського мистецтва", і, третьої сторони, що набирала силу бюрократичної коаліції, очолюваної Сталіним⁸¹. Монографія Т.П. Коржихіної свідчить про актуальність вивчення історії добровільної радянської громадської ініціативи підкреслює необхідність подолання фрагментарності у дослідженні зазначеної проблеми.

Історію громадських об’єднань СРСР та Української СРР було відображено і в працях істориків США та країн Західної Європи. У працях західних радянців питання діяльності громадських організацій, функціонування профспілок та особливості керівництва ними з боку більшовицької партії розглядалися у контексті еволюції радянської тоталітарної системи. На думку західних дослідників становлення радянської держави одразу після жовтневого перевороту пішло шляхом централізації влади і

підпорядкування їй усіх політичних інституцій. На початку 20-х років більшовицька партія зрослася з інститутами влади і відбулося оформлення нової партійної держави. Влада стала основним засобом тиску на суспільство, використовуючи громадські організації та профспілки.

Предметне дослідження історії радянської політичної системи та її складових частин розпочалося на Заході в 40-х – на початку 50-х років. В 1944 році вийшла робота Ф. Хайєка „Дорога до рабства”, а в 1951 р. – „Походження тоталітаризму” Х. Арендт⁸². У рамках дослідження тоталітаризму в СРСР було схарактеризовано й історію громадських організацій та профспілок. Як зазначають західні вчені, громадські організації перебували під постійним контролем партійних та державних органів і використовувалися з метою консолідації всіх громадян для побудови нового світу, а профспілки взагалі стали частиною владної вертикалі⁸³. Досліджуючи радянські профспілки Л. Черчвод пише, про те, що одержавлені профспілки не захищали інтереси своїх членів, а допомагали правлячій партії „об’єднувати робітників на виконання завдань економічного плану”⁸⁴.

Інші дослідники профспілкового руху (Ж. Фридман, Дж. Скотт, Г. Цинк, Дж. Клайн, І. Тетчер) у своїх роботах доводять тезу про залежність радянських профспілок від більшовицької партії та державних органів⁸⁵. На їх, думку, профспілки в радянському суспільстві не тільки позбавлені самостійності у прийнятті рішень, але і виконують функцію контролю та нагляду за робітниками та службовцями⁸⁶.

На думку Дж. Скотта, радянські профспілки придаток держави. „Вони, – зазначає дослідник, – допомагають та сприяють державі у досягненні завдань у здійсненні контролю за промисловістю”⁸⁷.

Багато праць приділено історії радянської молоді та молодіжних громадських організацій, як однієї з ланок політичної системи. Дослідники висловлюють думку, що вони використовувалися „для контролю за суспільною і політичною поведінкою молоді” і водночас були під „колпаком” комуністичної

партії. Члени ВЛКСМ та молодіжних організацій постійно піддавалися політичному тиску, агітації з боку партійних функціонерів. Членство в комсомолі розглядалось молоддю, як один із етапів їх партійно-владної кар'єри. Однією із ознак „несамостійності” громадських організацій західні історики називали відсутність у них засобів комунікації, які перебували в руках уряду⁸⁸.

М. Левін у своїй праці присвяченій історії колективізації наголошує на негативному ставленні більшовицьких лідерів до кооперації, які вбачали в ній заразу кооперативного капіталізму⁸⁹. Він називає виділення серед селянства групи „куркулів” засобом ведення більшовиками пропаганди

Велика кількість праць закордонних дослідників інтерпретує історію класових спілок та їх участь у здійсненні більшовицьких перетворень⁹⁰. Зарубіжні дослідники наголошують на залежності громадських організацій, професійних і класових спілок від волі партійної верхівки⁹¹. Їх виникнення пов'язано з потребою контролювати власне населення⁹² та використовувати його ресурси для задоволення власних потреб⁹³. Американські історики А. Адамс і Д. Мейс використовували опубліковані документи та аналізуючи праці радянської історичної школи, акцентують на ворожому ставленні українського селянства до більшовиків та їх сателітів у здійсненні соціалістичних перетворень в українському селі⁹⁴. Комнезами, на думку А. Адамса, будучи опорними пунктами московських більшовиків на селі, сприяли економічному розколу селянства, знищуючи його найкращу частину – заможних селян та середняків⁹⁵.

Такий самий погляд у питанні діяльності громадських організацій має і Д. Мейс. Він, розглядаючи проблему місця класових спілок у структурі управління в українському селі у 1920-1933 рр., зазначає, що виділення більшовиками „куркульства” з основної маси українського селянства, забезпечувало їм можливість контролювати селян, застосовуючи вибіркові чистки серед класових ворогів сільського пролетаріату⁹⁶. Д. Тредгоулд категорично заперечував тезу про підтримку селянством політики більшовиків

та їх сателітів. Він підкреслював, що з-поміж селянства не було яскраво виражених класових протиріч, майже кожний селянин був дрібним власником, тому головним у діяльності класових спілок була реквізиція хлібу та контроль за селянством⁹⁷. Аргентинський історик А. Фальсіонеллі висловлював думку, що метою створення комнезамів було „утихомирення” селянства, протиставлення сільської бідноти іншим соціальним групам сільського населення⁹⁸. Досліджуючи історію стосунків селянства та більшовиків, професор Гарвардського університету Д. Мітрані у своїй праці „Маркс проти селянина: вчення соціального догматизму” доводить корінну несумісність інтересів міського пролетаря та селянина, про що свідчить реальні історія генезис громадських об’єднань у радянському селі⁹⁹. Американський історик М. Фейнсон у своїх працях простежує історію стосунків більшовицької влади і українського селянства. Він вважає, що позиція радянських комуністів щодо селянства постійно змінювалася і залежала від їх становища в країні. „Кожного разу, коли комуністи вважали себе слабкими, вони, враховуючи, що їм доводиться діяти в дрібноселянській країні, робили поступку селянству. Коли ж їхні позиції змінювалися, вони вдавалися до насильства”, – писав М. Фейнсон. Його думку підтримав соціолог Дж. Бергаміні, який наголошував, що комуністи дивились на селянство як на розмінну монету¹⁰⁰.

У такому ж „державно-тоталітарному” ключі представлено діяльність політосвітніх установ та „культурницьких” громадських об’єднань із внесення більшовицької ідеології в широкі маси населення в дослідженні західнонімецького історика В. Коларца¹⁰¹.

Західні дослідники заперечували самостійність „інтернаціоналістської” діяльності громадських організацій та Міжнародної Червоної Допомоги, кваліфікуючи їх виключно як „корисний інструмент комінтернівської пропаганди та агітації”. Вони зазначали, що відсутні будь-які відмінності між зовнішньою політикою СРСР та діяльністю міжнародних революційних організацій на зразок МОДРу. У статті американського дослідника Д. Райлі

„Міжнародна Червона допомога й стратегія Комінтерну” МОДР називається знаряддям комуністичної пропаганди¹⁰². Створене у 1922 році для допомоги ув'язненим революціонерам товариство, у 1926 році трансформувалося в організацію для розповсюдження комуністичної пропаганди під гаслом „міжнародної солідарності трудящих”. Автор стверджує, що будь-які кампанії, організовані товариством за кордоном координувались представниками Комінтерну та радянських спецслужб.

Проблему історії антирелігійних громадських організацій в СРСР піднімали дослідники-релігієзнавці П. Андерсон, У. Коларз, У. Флетчер (Англія), Н. Струве (Франція), Г. Граббе (США). Майже всі їхні праці вийшли друком на початку 1960-х років, коли в Радянському Союзі були оприлюднені чергові партійні розпорядження про посилення атеїстичного виховання. Окремі аспекти цієї проблематики виділено в роботах І. Огієнка, Б. Боцюркова, З. Соколюка¹⁰³. Є. Пастернак характеризує СВБ як “банду безбожників, організовану і керовану О. Ярославським”, які “безкарно бешкетували по всій імперії”¹⁰⁴. Дослідник радянського атеїзму А. Жуковський у своїй розвідці „Засоби нищення церкви і проблема “наукового атеїзму”¹⁰⁵, пов’язує другий період (1929 – 1934 рр.) гонінь на православну церкву саме з діяльністю Спілки войовничих безвірників¹⁰⁶. Він зазначає, що “всі репресивні заходи нанесли величезного спустошення в церковному житті, однак мало в чому впливали на релігійні переконання вірних. У деяких випадках мали протилежний вплив, вони витворювали мучеників віри, які своїм прикладом мобілізували довкілля”¹⁰⁷.

У двотомній енциклопедії українознавства, виданій у Мюнхені 1949 р. викладено історію класових спілок¹⁰⁸. Автори дослідження зазначають, що створені у 1920 р. комнезами, визнавалися більшовиками як заміна дискредитувавшим себе за роки „військового комунізму” комітетам бідноти. У статті, написаній В. Голубничим, потрактовано причини створення класових

спілок, схарактеризовано їх склад, проаналізовано їх участь у земельних реквізиціях та під час колективізації¹⁰⁹.

Український дослідник історії селянства Б. Кравченко зазначає, що від політики більшовиків страждали всі категорії селян¹¹⁰. Активісти класових спілок, отримавши землю, не стали на ній господарями, а почали зганятися більшовиками у колгоспи. Тому біднота вороже ставилася і до колгоспів як до ще однієї спроби видурити у них землю та врожай, і до самих класових спілок. Автор негативно характеризує діяльність добровільних товариств під час землевпорядкування та розселяння заможного селянства. продовольчих реквізицій.

Питання місця громадських організацій в політичній системі СРСР піднімалося в роботі А. Білінського “Громадські організації в СРСР”¹¹¹. Автор не вносить до системи громадських організацій класові спілки та комітети взаємодопомоги, називаючи їх “ефемеридами”, які за своєю суттю не були громадськими об’єднаннями. Створені за ініціативою керівної партії для виконання певних конкретних функцій, вони не мали автономії у прийнятті рішень та розв’язанні основних завдань. Процес розгрому більшовиками на початку їхнього володарювання “усякого організованого громадсько-політичного життя на Україні” висвітлювався Д.Соловеєм¹¹².

З початком перебудови в СРСР західні історики отримали можливість працювати в радянських архівах з раніше засекреченими справами. Внаслідок цього з’явилася серія робіт з історії СРСР у міжвоєнну добу, з поміж яких варто виділити такі: „Соціальні зміни радянської індустріалізації” В Розенберга; „Сталінський терор. Нові перспективи” Т. Манінга; „Феномен Сталіна” А. Нова; „Сталінські селяни. Супротив і виживання в російському селі після колективізації” Ш. Фіцпатріка; „Промисловість, держава і суспільство в сталінській Росії. 1926 – 1934” Д. Ширера; „Життя і терор в сталінській Росії. 1934 – 1941” Р. Терстона та ін.¹¹³.

Неординарні оцінки подій цього періоду є також в новітніх працях російських авторів. Так, дослідження Рудольфа Баландіна та Сергія Миронова “Заговори и борьба за власть. От Ленина до Хрущёва” містять матеріал про внутрішню боротьбу у КПРС, що мало безпосереднє значення для громадських організацій у республіках¹¹⁴.

Знаним дослідником радянської політичної системи 1920-х рр. є російський історик Є.Г. Гімпельсон. Протягом 1990-х років він опублікував ряд монографій, присвячені саме проблемам формування та діяльності радянської політичної системи¹¹⁵. Він показав, що під партійним диктатом перебували громадські організації, кооперація та профспілки. Згаданий автор пише про „одержавлення кооперації”, яка виконувала розпорядження Наркомпроду. Для контролю за радянською інтелігенцією Раднарком створив Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт), яке об’єднало майже всі види цензури, що стосувалися освіти, науки, культури, преси. Основні теоретико-фактологічні концепції держави „диктатури пролетаріату” Є.Г. Гімпельсон виклав у монографії, що вийшла друком у 1995 р. У ній висвітлено політико-ідеологічні основи діяльності партії більшовиків, прилаштування профспілок і кооперації до системи державної влади та їх одержавлення. В опублікованій 2000 р. монографії Є.Г. Гімпельсон переконливо довів, що армія „партійно-радянських чиновників”, як великий спрут розпустила свої щупальці в усі ланки політичної системи більшовицької держави. Кожна ланка системи – громадська організація, галузева профспілка, державний орган, чи кооператив залежав від волі всесильної партії більшовиків.

Особливостям взаємодії влади і громадських організацій в Радянській Росії присвячена докторська дисертація російської дослідниці І.В. Кисельової¹¹⁶. В праці проаналізовано процес становлення радянської системи громадських організацій у перше післяреволюційне десятиліття. Саме протягом цього історичного відтинку були сформовані, на думку дослідниці, основні засади функціонування держави „диктатури пролетаріату”. Партійно-державні

структури встановили тотальний контроль за системою громадських організацій, відбулося їх одержавлення. Масові громадські організації, охопили всі сфери суспільного життя, сферу освіти, соціальної допомоги і взаємодопомозі, міжнародних зв'язків, побуту і дозвілля громадян. Їх організаційне становлення було результатом цілеспрямованих зусиль партійних структур, що підключили до вирішення даної проблеми державні, профспілкові й інші радянські органи. Система громадських організацій становила в радянській політичній системі ланку непрямого керівництва масами.

З-поміж сучасних досліджень з історії громадських організацій міжвоєнного періоду заслуговує на увагу монографія російського дослідника В. Алексєєва “Иллюзии и догмы” присвячена історії Спілки войовничих безвірників. Аналізуючи характер державно-церковних стосунків, автор пов'язує войовниче безвірництво, що остаточно оформилось у країні в кінці 1920-х років, безпосередньо з діяльністю Спілки войовничих безвірників і визначає його як різновид вульгарного атеїзму¹¹⁷. Уперше було зроблено спробу окреслити періодизацію діяльності безвірницького товариства, пов'язавши її із соціально-політичними процесами та економічними заходами партії й уряду. Та, на жаль, роботи цього вченого містять надто стислий виклад історії становлення та діяльності Спілки безвірників в Україні¹¹⁸.

Питання діяльності Спілки безвірників висвітлюється і у статті С.Н. Савельєвої “Протоколы антирелигиозных мудрецов”¹¹⁹, яку вміщено у збірці праць російських дослідників “Религия и свободомыслие в культурно-историческом процессе” (1991 р.). Посилаючись на архівні документи, автор пов'язує створення Спілки безвірників із рішенням Антирелігійної комісії, ухваленим 1924 р. у зв'язку із слабкою підтримкою антирелігійної політики радянської влади на місцях. Отже, спростовано тезу, якої дотримувалися дослідники 1960-х – першої пол. 1980-х рр., про стихійність виникнення безвірницьких осередків й обґрунтовується думка, що ініціатива у створенні Спілки належить саме партійним органам. Цілком слушним, на наш погляд, є

висновок дослідника, що Спілка войовничих безвірників фактично стала прямим виконавцем рішень Антирелігійної комісії на місцях у боротьбі проти релігії та церкви¹²⁰.

І хоч українські питання згадуються російськими вченими лише побіжно, загальний контекст більшовицької державної політики взагалі та діяльність громадських організацій зокрема на теренах СРСР дозволяє з'ясувати характерні риси становлення та розвитку громадської ініціативи й в Україні.

У цілому аналіз літератури дає змогу зробити висновок про те, що у вивченні історії громадських організацій Української СРР у 20-30-х рр. ХХ століття донині не тільки накопичено велику кількість фактичних зведень, але й на цій основі наприкінці 80-х - 90-і рр. відбулися якісні зрушення, що виводять історіографію проблеми на новий рівень. Разом з тим, історію громадських об'єднань, що існували на території підрадянської України у міжвоєнну добу не можна вважати розробленою на достатньому рівні. Дотепер інформація про громадські об'єднання має розрізнений характер, не складено цілісного уявлення про їх систему, існує безліч пробілів у наших знаннях про окремі товариства, не переборено помилкові, нав'язані ідеологією, штампи в оцінці окремих організацій, недостатньо вивчено внутрішні механізми (організаційні і фінансові) функціонування товариств і механізми їхніх взаємин із владними структурами, не сформовано типологію товариств і т.д. Показником недостатнього рівня вивченості проблеми є також відсутність коректного понятійного апарата.

Основний масив документів і матеріалів, які стосуються історії громадських об'єднань підрадянської України зосереджено в фондах профспілкових, кооперативних, громадських організацій та добровільних товариств Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), а

також у фондах архівосховищ Київської, Донецької, Запорізької, Миколаївської, Вінницької, Чернігівської областей України.

Робота з архівними матеріалами свідчить, що існують спеціалізовані фонди, які вміщують документи з історії громадських об'єднань України. В Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України – це фонд Всеукраїнської Ради професійних спілок (ф. 2605), Всеукраїнського Центрального Комітету незаможних селян – ВЦКНС (ф.257), Всеукраїнського комітету профспілки сільськогосподарських і лісових робітників СРСР – ВУК СРСР (ф.2841), Всеукраїнської секції МОДР СРСР (ф. 8265), Спілки працівників освіти і мистецтв (ф. 2717), Всеукраїнської ради товариства Тсоавіахім (ф. 565), „Техніка масам” (ф.3311), Центральної ради Укравтодору (фонд 587) та Укрпостачавтодору (фонд 270), товариства „Друзі дітей” (ф. 264), товариства „Геть неписьменність” (ф. 387), „Сільського господаря” (ф. 296), товариства по землеоблаштуванню єврейських трудящих – ТЗЕТ (ф. 571), товариства „Друзі радіо” (ф. 791), Всеукраїнського агрономічного товариства (ф. 90), Всеукраїнського товариства сприяння жертвам інтервенції (ф. 227), ВУЦВК (Ф.1), РНК УСРР (Ф.2), НКВС УСРР (Ф.5), Народного комісаріату юстиції УСРР (Ф.8), Народного комісаріату освіти УСРР (Ф.166), Колекції документальних матеріалів українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (Ф.4465), Уповноваженого Ради у справах Російської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР (Ф.4648) та ін.

Необхідно відзначити, що документальні зібрання громадських об'єднань характеризуються наявністю значних лакун. Документи багатьох добровільних товариств взагалі не надходили на збереження в державні архіви або були втрачені чи знищені вже після передання їх до архівосховищ. Це було пов'язано з репресіями кінця 20-х - 40-х рр., коли матеріали деяких громадських організацій залучилися до справ сфабрикованих щодо керівників та активістів громадських організацій. Окремі матеріали передавалися у спеціальні таємні сховища. Значний відсоток документів було втрачено під час Великої

вітчизняної війни. Німецько-фашистськими окупантами з архівів України було вивезено понад півмільйона одиниць зберігання, а 18 млн. знищено. Втрачено було й близько 30 млн. Справ, які з відомчих архівів не встигли надійти до державних та партійних архівосховищ. Ці втрати значною мірою стосувалися фондів громадських об'єднань¹²¹. Через різні причини втрачено архівні матеріали багатьох громадських організацій, особливо мистецьких товариств. Документи ряду товариств - оборонних, спортивних, медичних, наукових – передавалися після їх реорганізації та ліквідації у профільні відомства, що здійснювали загальне керівництво ними на попередньому етапі, і губилися у відомчих архівах.

Серед матеріалів ЦДАВО України при дослідженні історії українських профспілок використано матеріали фонду Всеукраїнської ради професійних спілок (фонд 2605). Фонд містить протоколи засідань і постанови президії Всеукраїнської ради профспілок, стенограми пленумів, протоколи, бюлетені засідань секретаріату, обіжники і постанови президії ВУРПС. Вони не тільки розкривають особливості окремих етапів процесу одержавлення профспілок, що тривав протягом 20-х років, але і дозволяють прослідкувати процес боротьби компартійного режиму з робітничим рухом, опозицією у профспілковому керівництві. З-поміж матеріалів фонду нами, було використано документи, що стосуються участі профспілок у інтенсифікації виробничого процесу, у зміцненні трудової дисципліни тощо. У фонді є інформація про Всеукраїнську Асоціацію Інженерів (ВАІ), що у 1920 р. входила до ВУРПС¹²².

З'ясовуючи особливості функціонування технічних товариств автор звернувся до матеріалів фонду Всеукраїнської ради товариства Тсоавіахім (ф. 565), заготівельно-постачального товариства при Тсоавіахімі (ф. 1250), фонду товариства „Техніка масам”, Центральної ради Укравтодору (ф. 587) та Укрпостачавтодору (ф. 270) що включають в себе інформацію про пропагандистську, господарську та наукову діяльність технічних товариств, джерела їх фінансування. Звіти місцевих філій засвідчують стан осередків,

результати обстежень та документи фінансової звітності, висвітлюють механізм проведення лотерей, розподілу коштів про інші грошові надходження від підприємств, установ та організацій.

В архівних фондах Центральної ради „Товариства винахідників України”, (ф. 2344) знаходимо матеріали про загальну кількість та особовий склад осередків товариства при підприємствах, їх завдання та роль у здійсненні заходів з інтенсифікації виробництва¹²³. Вони дають змогу відстежити участь осередків товариства у кампаніях організованих компартійним режимом, з’ясувати ступінь залежності товариства від рішень державних органів, відслідкувати репресії проти керівного складу громадських організацій, визначити їх особливості та реакцію рядових членів на процеси що проходили в товариствах.

Водночас, через відсутність комплектації деяких архівних фондів, важко відтворити історію деяких республіканських громадських організацій. Так, у фонді Всеукраїнського товариства сприяння жертвам інтервенції (ф. 227) зберігаються документи лише за період з 1924 по 1926 рр. на їх основі не можливо відтворити історію даного товариства. Така ж доля спіткала і фонди Всеукраїнського товариства „Друзів радіо” (ф. 791), Всеукраїнського агрономічного товариства (ф. 90).

Документи про роботу Всеукраїнської секції МОДР та її місцевих організацій, на жаль, майже не збереглися. Окремі відомості про модрівський рух в Україні можна знайти у фондах Української ради товариства політкаторжан (ф. 257), Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян (ф. 257), а також деяких фондах профспілок та добровільних товариств.

В окремий блок архівних документів можна об’єднати матеріали громадських організацій та класових спілок, які здійснювали більшовицькі перетворення у сільському господарстві. Порівняно з іншими фондами вони більш інформативні і охоплюють різні періоди в діяльності товариств. Так, фонді Центрального комітету незаможних селян (ф. 257) циркулярні листи

КП(б)У, що регулювали діяльність комнезамів, резолюції місцевих з'їздів КНС, відомості про перереєстрацію КНС, про соціальний склад осередків, представництво в них партійних та комсомольських активістів та інші матеріали.

У ЦДАВО України зберігається фонд Товариства з земельного устрою трудящих євреїв. В ньому репрезентовано протоколи засідань, плани роботи, циркуляри, розпорядження, інструкції, листування з різними установами, списки співробітників Всеукраїнського комітету зі справ землеустрою трудящих євреїв і Української ради товариства із земельного устрою трудящих євреїв, матеріали про роботу єврейських сільськогосподарських товариств і артілей, документи про переселення євреїв до Біробіджану, статистичні матеріали про єврейське населення СРСР.

У фонді „Сільського господаря” зібрана інформація про функціонування мережі сільськогосподарських кооперативних товариств. Це протоколи засідань, постанови, звіти про діяльність кооперативів на місцях, листування районних, територіальних, обласних організацій з центральним правлінням. Особливості діяльності кооперації українського селянства можна простежити за архівними фондами кооперативних установ: головного кооперативного комітету при РНК УСРР (ф.271), Всеукраїнської спілки скотарсько-молочарської кооперації «Добробут» (ф.325), Всеукраїнського кооперативного товариства по збуту й експорту продукції птахівництва («Кооптах», ф.335). Більшість документів і матеріалів, а це головним чином статистична зовнішність про виробничо-збутову діяльність кооперації (річні звіти, доповідні записки про стан внутрішньої торгівлі, стенограми з'їздів представників кооперативних товариств і спілок, листування, акти перевірок контрольно-ревізійних органів), віддзеркалювала своєрідне змагання між кооперативним і приватним секторами. На кооперативні установи було покладене завдання економічного обмеження і поступового «витіснення» приватного сектору з сільськогосподарського ринку і з сфери заготівель сировини тощо, а тому її архівах збереглися матеріали, яких

немає в офіційних статистичних довідниках та навіть в друкованих органах кооперативних установ.

Організаційно-господарські підвалини та виробнича діяльність кустарів відображено у фондах спеціальних центрів кустарно-промислової кооперації: Всеукраїнської спілки кустарно-промислової кооперації (Українкустарспілка, ф.217), Всеукраїнської ради промислово-кооперативних товариств (Вукоппромрада, ф.828). Інформаційну цінність становлять стенограми перших з'їздів промислової кооперації на початку 20-х рр., доповідні записки інспекторів Українкустарспілки про діяльність кустарів, про їх кооперування, а також про причини «некооперованості» кустарів-одиначок, оперативні і статистичні відомості, про функціонування кустарної промисловості.

Для вивчення історії громадських організацій становлять інтерес матеріали фонду Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (ф. 5).

У дослідженні використано матеріали Центральної міжвідомчої комісії у справах товариств та спілок, що функціонувала при НКВС (МЕКОСО). Опрацювання матеріалів протоколів засідань комісії з питань реєстрації громадських організацій, аналіз таємних звітів окружних та губернських осередків комісії дають змогу з'ясувати особливості функціонування системи радянських контрольно-наглядових органів¹²⁴. Застосовуючи елементи конвент-аналізу, ми прагнули виявити особовий склад МЕКОСО та її відділень, частоту та тривалість засідань, структурну підпорядкованість комісії відповідним партійним органам. Протоколи охоплюють проміжок часу з початку 20-х до початку 30-х років, тобто період становлення радянської політичної системи. Статистика реєстрації статутів та аналіз відмов у реєстрації громадським організаціям є виразником зміни політичної ситуації в країні.

У фонді Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Рад (ф. 1) та Ради народних комісарів УРСР (ф. 2) є матеріали, що стосуються різноманітних громадських об'єднань. Окремі матеріали розповідають про діяльність Тсоавіахіму, центрального правління добровільного товариства

Авіахім, зокрема, відомості про залучення товариства до колективізації, проведення позичкових, лотерейних кампаній. В документах йдеться про уніфікацію функцій громадських організацій, підпорядкування їх діяльності волі компартійних органів¹²⁵. У цьому фонді є матеріали про діяльність Українського Червоного Хреста (УЧХ): про взаємини між УЧХ та українським товариством драматургів та композиторів (УТОДІК), про фінансування УЧХ, про діяльність Всеукраїнської комісії допомоги голодуючим Західної України при ЦК УЧХ. У цьому фонді є листування ВУЦВК із Південним бюро ВЦРПС та Південним бюро ЦК профспілок з питань участі профспілок у більшовицькій модернізації промисловості, матеріали про діяльність Всеукраїнської Центральної комісії незаможних селян.

У документах урядових організацій відображені законодавчі ініціативи державних органів, пов'язані з історією громадських організацій, формування політичного курсу у стосунках з громадськими об'єднаннями у цілому й окремих товариствами, зокрема. Особливо інтерес становлять збережені протоколи засідань державних органів, що містять мотивування й аргументацію тих чи інших політичних чи адміністративно-управлінських рішень. В внутрішньовідомчому листуванні можна знайти фактичний матеріал щодо долі республіканських філій їх участі у політичному житті республіки.

Архівні фонди партійно-радянських органів влади 1930-х років менш інформативні, ніж 1920-х років: відсутні справи керівників та функціонерів громадських організацій, яких було репресовано, вилучено справи про участь громадських організацій у переселенських кампаніях та ін.

Автором були використані матеріали фонду ЦК КП(б)У Центрального державного архіву громадських об'єднань України. У зазначеному фонді є документи, що містять різнопланову інформацію стосовно діяльності українських профспілок. Для висвітлення основних етапів історії одержавлення профспілкового руху важливе значення мають резолюції партійних органів республіканського та регіонального значення. Стенограми засідань

профспілкових органів указують на проблеми, над вирішенням яких працювали профспілки, дають уявлення про дискусії, що точилися у профспілковому апараті про місце професійних спілок у радянській політичній системі. Документи фонду розповідають про взаємини профспілок із компартійними органами, їх участь у індустріальних перетвореннях та використання профспілкових організацій як контролюючого органу над робітниками. Є відомості про роль профспілок у придушенні виступів робітників, невдоволених політикою радянської компартійної влади, у розв'язанні трудових конфліктів. Матеріали фонду ЦК КП(б)У містять документи про матеріальне становище робітників, про їх настрої, про ставлення до інженерно-технічних кадрів, до адміністрації підприємств тощо. Це все дає змогу більш повно дослідити діяльність профспілок, особливо їх взаємодію із робітничим середовищем, зрозуміти ті суспільно-економічні процеси, на тлі яких проходила діяльність профспілок.

Суттєвим доповненням до вище зазначеного є велика кількість конкретних інформаційних, аналітичних і статистичних документів ЦК КП(б)У стосовно стану громадських об'єднань і їх стосунків з партійними органами на місцях, які відображають дійсний стан розвитку громадської ініціативи Української СРР в 20-30-ті роки. Деякі матеріали фонду присвячені діяльності українського Тсоавіахіму. У доповідних записках керівних органів товариства, протоколах засідань комісій, директивних листах до ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У листуванні партійних і радянських органів з питань залучення Тсоавіахіму та інших військових та оборонних добровільних товариств до кампаній організованих компартійним керівництвом. Зокрема, листування ЦК КП(б)У з оборонними товариствами з організації позичкових та лотерейних кампаній, які були направлених на мілітаризацію суспільства, організації кампаній з перевиборів до рад різних рівнів¹²⁶.

Громадські організації надсилали в партійні органи свої звіти, їх партійні фракції та групи доповідали про політичну активність громадян та керівництва

товариств, державні наглядові органи консультувалися з приводу прийняття конкретних рішень щодо долі об'єднань. Особливе значення має службове листування, не призначена для сторонніх, де партійні чиновники висловлювалися досить відверто, без звичної публічної демагогії, і в такий спосіб виявлявся реальний стан справ у громадських організаціях і у механізмі партійного контролю щодо їх діяльності.

Матеріали фонду дозволяють перш за все вивчити ставлення партійних органів до проблем громадських об'єднань та проаналізувати адекватність дійсності прийнятих урядових рішень. Так, в описі 20 фонду ЦК КП(б)У збереглися накази про кадрове призначення та закріплення за громадськими організаціями негласного партійного шефства, обіжники ЦК КП(б)У, доповідні записки партійних і радянських органів, ЦК ЛКСМУ, що стосувалися діяльності українського Червоного Хреста, „Всеукраїнського товариства сприяння жертвам інтервенції”, Союзу войовничих безвірників, товариства „Геть неписьменність” та інших громадських об'єднань.

Серед матеріалів фонду збереглися оригінали засновницьких документів та статuti товариств, які допомагають зрозуміти організаційну структуру та джерела фінансування громадських організацій. У „Доповідній записці про перший Всеукраїнський з'їзд безвірників” подаються відомості про соціальний склад делегатів з'їзду та членів Всеукраїнської Ради СВБ, про відсоток більшовиків у складі цього товариства. У фонді зберігаються протоколи засідань комісії по організації Всеукраїнського антиалкогольного товариства, є інформація про діяльність товариства „Культзмичка”, яка зафіксована у доповідних записках Центральної шефської комісії до ЦК КП(б)У та до Секретаріату ЦК.

У фондах ЦДАГО України є персональні справи українських радянських лідерів П. Петровського, М. Скрипника, В. Затонського, які відтворюють їх політичну діяльність участь у роботі керівних органів громадських організацій, виступи на з'їздах та нарадах.

Нами були використані матеріали і архівів Російської Федерації. Зокрема, Російського державного архіву соціально-політичної історії Документи фонду ЦК РКП(б) – (ф. 17) допомагають з'ясувати напрямки ідейно-політичного та організаційного забезпечення управління і контролю за діяльністю громадських об'єднань в Україні. Матеріали секретаріатів ЦК РКП(б) дають можливість зрозуміти доктринальні засади тотального придушення громадського волевиявлення в республіках Радянського Союзу, принесення в жертву корінних інтересів широких мас населення задля задоволення імперських амбіцій більшовицької еліти в загальнодержавному та регіональному вимірі. Уніфікаційно-централізаторські методи керівництва громадськими об'єднаннями в національних республіках розкривають матеріали фонду "Фракції ВКП(б) у центрах сільськогосподарської кооперації Росії та СРСР" (ф.631). У фонді "Центрального бюро єврейських секцій при ЦК ВКП(б)" - (ф.445) зберігаються документи про залучення компартійним режимом радянських громадських об'єднань до участі в проведенні антирелігійної роботи, ліквідації єврейської національної спілки "Геголуц".

Окремий блок джерел склали рідкісні за своїм значенням матеріали фондів Генерального секретаріату Міжнародної селянської ради (МСР) - (ф.535), Кооперативної секції Виконкому Комінтерну (ВККІ) (ф.506). Проаналізовані протокольні звіти установчої конференції Селінтерну, стенограми засідань президії, комісій, пленумів МСР, листи ЦК РКП(б) до секретаріату Міжнародної селянської ради з приводу участі в ній комнезамів та сільських товариств взаємодопомоги.

Малодосліджені документи зберігає Державний архів Російської Федерації (ДАРФ) у Москві. Особливий інтерес становить фонд Всесоюзної ради професійних спілок (ф. 5451). У фонді знаходяться матеріали кооперативної секції профспілок, стенограми засідань профспілкового керівництва, які розкривають механізм використання профспілкового руху для

контролю за робітниками державних та приватних підприємств, ілюструють перебіг соціалістичних кампаній до яких залучались профспілки.

Матеріали президії та секретаріату ЦК МОДРУ знаходяться у фонді Центрального комітету Міжнародної організації допомоги революціонерам СРСР (ф. 8265). Зокрема, це інформація звітно-розпорядчого характеру, стенограми засідань комісій по підготовці всесоюзних та республіканських з'їздів товариства, звіти про участь товариства у проведенні лотерейних та позичкових кампаній. Звіти товариства розкривають механізм підпорядкування центральним модрівським структурам діяльності української секції МОДР, дозволяють визначити масштаби моральної підтримки і розміри матеріальної допомоги державі із боку різних соціальних груп України. Важливі документи про участь Робітземлісу України у організації кампаній з роселянювання та колективізації селянства Української СРР зберігає фонд ЦК профспілки сільськогосподарських робітників СРСР (ф.5466). Оскільки в архівах України відсутні фонди окремих добровільних товариств ("Червоний Хрест"), а інші ("Тсоавіахім", "Автодор") мають значні прогалини в документальному матеріалі з досліджуваної теми, актуальним є звернення до таких фондів, зосереджених у ДАРФ, як фонд ЦК Червоного Хреста СРСР (ф.9105), фонд ЦК Тсоавіахіму СРСР (ф.8355), фонд Спілки войовничих безбожників СРСР (ф.5407) та ін.

Змістовними джерелами, що містять інформацію про виникнення, склад, організаційну структуру, напрямки і зміст діяльності громадських об'єднань є їх періодичні звіти. Їх публікація окремими виданнями, хоча і невеликими тиражами, була типова для 20-х – 30-х рр. Потрібно мати на увазі, що в такого роду публікаціях відбивалися головним чином успіхи, досягнення громадських організацій. У них відсутній критичний аналіз та неупереджений коментар.

Оскільки громадські об'єднання, класові та професійні спілки займали особливе місце в політичній системі країни „диктатури пролетаріату”, компартійні органи постійно здійснювали керівництво громадським рухом в Українській СРР. Рішення вищого партійного апарату, оформлені у вигляді

постанов з'їздів і партійних конференцій, постанов ЦК ККП(б)У207 резолюцій ВУЦВК і РНК УСРР, ЦВК і РНК СРСР¹²⁷ мали директивне значення для всіх державних органів і громадських організацій. Саме ними визначалися політичні й ідеологічні домінанти, що складали систему координат для громадських організацій, що існували. Ці документи друкувалися в спеціальних збірниках та у періодичній пресі.

У збірниках урядових постанов, зокрема, публікувалися статuti громадських об'єднань, доповнення до них. Окремі документи збірників висвітлюють взаємини громадських організацій із державними та партійними органами, визначають юридичне підґрунтя цих взаємин. В урядових постановах є інформація про фінансово-економічну діяльність добровільних товариств та інших громадських об'єднань¹²⁸. Зокрема, у „Збірнику узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України” є інформація про пільги при оподаткуванні для технічних товариств та їх активістів¹²⁹. Визначається правовий режим функціонування підприємств створених за кошти добровільних товариств¹³⁰.

Загалом у 1926-1936 рр. українським радянським урядом (ВУЦВК та РНК УСРР) було прийнято більше 140 нормативних актів, що прямо чи опосередковано стосувалися діяльності добровільних товариств на території підрадянської України¹³¹.

Компартійні директиви, присвячені діяльності громадських організацій, містилися не лише у спеціальних збірниках урядових та партійних постанов, але й у загальних збірниках історичних документів, зокрема, у збірнику „Культурне будівництво в Українській РСР”¹³². У збірнику документів „Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920 рр.)” було подано спеціальну інструкцію НКВС від 6 червня 1920 р., у якій було детально роз'яснено закон про КНС, визначено завдання, компетенцію, організаційну структуру та взаємини із органами компартійної влади тощо.

Загалом аналіз радянського законодавства з питань діяльності громадських організацій дозволяє сформулювати уявлення про правове становище добровільних товариств у післяжовтневий період і відслідкувати зміни що відбувалися у політиці держави з даного питання. Співставлення змісту окремих законодавчих актів дозволяє виявити домінуючі тенденції у розвитку радянського законодавства, що регламентує демократичні права і свободи громадян.

Серед документальних видань можна виділити збірки присвячені комнезамам України та кооперації. Збірки про кооперацію побудовані на загальносоюзному матеріалі з виділенням розділів, де детально характеризується стан кооперації у кожній з радянських республік. Окремо представлені в збірнику директивні документи у вигляді рішень партійно-державних органів із питань кооперативного будівництва. Збірник вміщує у вигляді додатка інформацію про кооперативні центри та розвиток кооперативного руху в окремих зарубіжних країнах Зважаючи на неминучі для археографічного видання (що вийшло за умов панування компартійного режиму) коментарі з відверто ідеологізованим навантаженням, слід відзначити актуальність довідника для сучасних досліджень у зв'язку зі значним за обсягом зібраним і систематизованим у ньому інформаційно-статистичним матеріалом¹³³.

До числа опублікованих джерел слід зарахувати публікацію документів добровільних товариств у збірнику документів "До історії радянських громадських організацій"¹³⁴.

З-поміж матеріалів, що стосуються діяльності громадських організацій слід виділити опубліковані документи з історії професійних спілок – найчисельніших та найвпливовіших громадських організацій в СРСР. У збірниках виходили матеріали з'їздів, численні резолюції центральних та місцевих профспілкових організацій та галузевих спілок¹³⁵. Матеріали представлені у збірках можна умовно розділити на три групи – директивно-

розпорядчі, ініціативно-установчі та звітно-виконавчі. Якщо у збірках 20-х рр. ще можна знайти фактичний матеріал, то у відповідних документах 30-х рр. переважно зосереджені пропагандистські гасла, реальні проблеми профспілок замовчуються, а постійно ставляться питання боротьби „шкідництвом ворогів народу”, подаються декларації, що копіюють компартійні директиви.

Значну цінність для дослідження становлять статистичні довідники. Статистичні обстеження проводилися громадських організацій раз на декілька років, як правило напередодні республіканського з'їзду товариства.

На нашу думку, варто обережно ставитися до поданої у вищезгаданих збірниках інформації, зважаючи на розповсюджену у радянську добу, особливо у досліджуваній нами період, практику приписок, публікації фіктивних відомостей. Керівництво громадських організацій розповсюджувало такі відомості для того, щоб у вигідному світлі представити свою діяльність перед компартійною владою, у той же час і сама влада своєю політикою сприяла вищезгаданій практиці.

У зазначений період було опубліковано статистичні довідники присвячені діяльності Військово-наукового товариства, культурно-освітніх організацій, Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР) та кооперації та класових селянських спілок¹³⁶.

У 1970 р. вийшли збірка документів, підготовлена Т.Т. Поповим і Д.Т. Суботіним¹³⁷, у якій укладачі зуміли дати загальне уявлення про систему громадських організацій, що існували в СРСР у 20-30-х рр. У збірнику згадано технічні, науково-технічні, оборонні товариства, Червоний Хрест, МОДР, ОДСК, ОДР, СВБ. У такий спосіб почалася робота з формування загальних уявлень про діяльність громадських об'єднань, що існували в міжвоєнні десятиліття. Увага при цьому зверталася насамперед на масові громадські організації.

Загалом збірники опубліковані істориками у 1950-80-х роках, частково врахували документи, які вже було опубліковано в попередні роки, вони вирізнялися архівними матеріалами, структурно і тематично.

Упорядники документальних видань з історії профспілкового руху, голодомору, колективізації та міжнаціональних відносин, що вийшли в умовах незалежності України, намагалися подолати вади археографічних публікацій радянської доби.

Миколаївські архівісти в середині 90-х р. минулого століття підготували тематичний збірник, присвячений єврейському населенню Миколаївщини, його історії та культурі. До збірника увійшли матеріали з історії євреїв регіону в ХІХ-ХХ ст. Особливо слід виділити документи періоду життя єврейської громади під час становлення тоталітарної системи в УРСР в 20-30-ті рр. ХХ ст. З поданих у збірнику документів можна створити картину діяльності товариства та побачити його значний вплив на життя єврейської громади області.

Складником джерельної бази є періодичні видання. Преса була складовою частиною організованої й планомірної партійної роботи і, функціонуючи під партійним керівництвом, відображала загальний зміст і методи діяльності КП(б)У в сфері контролю та використання у різного роду кампаніях громадських об'єднань України.

Видавнича діяльність громадських об'єднань була особливо масштабною в 1920-х рр., коли більшість організацій та спілок мали свої газети і журнали. Наприклад, МОДР і СВБ мали по п'ять своїх журналів і газет. Нерідко товариства видавали свої журнали спільно із державними організаціями (медичні товариства видавали не менш 24 самостійних журналів і 25 журналів - разом з державними установами). У цілому, періодичні видання 20-х рр. були провідниками більшовицької політики серед різних суспільних верств та вікових груп українського населення. Цьому сприяла диференціація самої преси. Ідейно єдина за змістом, вона поділилася на десятки окремих видань за призначенням.

В умовах більшовицької диктатури багато періодичних видань, отримавши відповідні назви, обслуговували робітничий клас. Такі газети як “Пролетарская правда”, “Всеукраинский пролетарий”, “Пролетар”, щомісячний журнал “Пролетарская мысль” та ін., крім фарисейського возвеличення суспільної ролі робітників відображали, подекуди, матеріальне становище останніх, обсяги заробітної платні, чисельність тих чи інших виробничих колективів, участь робітників у громадських організаціях, членство у партії тощо. На поч. 1928 р. в Україні видавалося 19 суто робітничих газет. За неповними даними Української книжкової палати, на поч. 1929 р. в Україні існувало більше 110 друкованих заводських газет. Деякі з них мали тираж понад 10 тис. примірників, що значно перевищувало накладі деяких окружних видань. З кожним роком кількість подібних газет в Україні лише збільшувалася.

Заслуговує на увагу орган ВУРПС „Вестник профдвижения Украины”, у якому друкувалися матеріали вищих партійних та профспілкових органів. Виходили статті про діяльність республіканських, територіальних і місцевих профспілок. У журналі увагу приділено тарифно-економічній роботі профспілкових організацій, їх діяльності у соціальній сфері, роботі по охороні праці тощо. Авторами статей були провідні профспілкові діячі. Звичайно, варто критично підходити до матеріалів, розміщених на сторінках цього видання, зважаючи на їх тенденційність, підпорядкування компартійній ідеології. Значна кількість матеріалів по виробничій діяльності профспілок публікувалася також у журналі „Профсоюзы Украины”.

Громадські організації мали профільні видання, розраховані на певного читача. Так, протягом 20-30-х рр. виходили й періодичні видання товариства Червоного Хреста. Під його егідою виходив журнал „Червоний Хрест” та часопис „За санітарну оборону”. Публікації журналу розповідали про діяльність осередків товариства, їх залучення до комуністичних перетворень другої половини 20-х – початку 30-х років. Цінним є матеріали публікацій у яких розглядаються питання фінансування Українського Червоного Хреста та

діяльність його підприємств. Характер публікацій обумовлювався вказівками компартійної влади, керівних органів товариства, це знижує їх цінність як об'єктивного джерела інформації. В часопису „За санітарну оборону” переважно висвітлювалася санітарно-освітня робота товариства¹³⁸.

Тсоавіахім, як і всі інші радянські громадські організації, мав свої періодичні видання. Це був, зокрема, загальносоюзний журнал „Авиация и химия”, часопис „Химия и оборона”, що виходив протягом 1930-х рр. Свої друковані органи мали різноманітні відомства та керівні органи Тсоавіахіму та регіональні філії товариства¹³⁹.

Підсумовуючи огляд періодичних видань громадських об'єднань, варто відзначити, що загалом у 1920-30-х роках майже всі добровільні товариства мали свої власні періодичні видання. Матеріали часописів внаслідок жорсткого ідеологічного контролю були апологетичними до політичного курсу компартійного режиму. Це вимагає обережного ставлення до матеріалів, розміщених на шпальтах вищезгаданих періодичних видань. Між тим періодика громадських організацій здебільшого є єдиним носієм інформації про окремі аспекти діяльності останніх, а тому й важливим джерелом для дослідження історії громадських об'єднань.

Відомості про діяльність добровільних товариств та інших громадських об'єднань містилися також у партійній періодиці. Статті присвячені діяльності громадських організацій, виходили в часописах „Большовик України” та „Большевик”. Директивні матеріали компартійних органів друкувалися на сторінках видання „Довідник партійного працівника”¹⁴⁰.

Як антипод радянській періодиці 20-30-х років слід характеризувати публікації зарубіжної преси, які дають уявлення про безпосередній суспільний резонанс з огляду на окремі події, допомагають відчутти суспільну атмосферу 20-х рр., що визначала прикмети як тогочасної радянської політичної системи в цілому, так і громадських організацій зокрема. У зарубіжній пресі преси містилися загальні зведення про розвиток і діяльність

добровільних товариств, роз'яснялася партійно-державна політика стосовно них.

Залучення матеріалів зарубіжної преси дозволяє уникнути однобокої оцінки під час аналізу історії громадської ініціативи.

Вибірковий розгляд центральних і відомчих газет дав змогу виявити велику низку різнопланової інформації про діяльність громадських об'єднань Української СРР. Майже кожен номер фахового періодичного видання має матеріал про діяльність певного добровільного товариства, кооперативної організації чи профспілкового осередку.

Отже, в архівних фондах зберігається ґрунтовний масив документів про становлення та діяльність системи громадських об'єднань в Україні 20-30-х рр. ХХ ст. Вони становлять серйозну і водночас унікальну джерельну базу для постановки завдань науково-тематичного дослідження. Архівні джерела доповнюють серійні статистичні видання, які виходили друком упродовж 20-х рр. в УСРР та СРСР. Великий обсяг інформації зосереджений в журналах і газетах. Джерельна база є достатньою, вона дає змогу простежити конкретні факти і явища, специфічні тенденції та універсальні закономірності формування й розвитку історичного феномену – системи громадських об'єднань підрадянської України 20-30-х років ХХ століття.

РОЗДІЛ II

Комуністична доктрина громадських об'єднань та її еволюція в 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Маючи на меті окреслити шлях переходу суспільства від експлуататорського капіталізму до безкласового комунізму, марксизм не міг обійти вкрай важливе питання про використання громадських організацій відповідно до власної мети. Декларуючи інтереси найманого робітництва, головну увагу Маркс і його послідовники приділили організаціям робітничого класу. Адже після промислового перевороту з переходом до індустріального суспільства, згідно з марксистською доктриною, єдиним дійсно революційним класом залишався пролетаріат. Решта соціальних груп втрачали свою прогресивність, занепадали та суспільно деградували. К.Маркс переконував, що „дрібна буржуазія – ремісник, гендляр чи селянин ведуть боротьбу, аби врятувати своє існування, повернути назад колесо історії, а тому вони є консервативними або навіть реакційними”. Абсолютизуючи місію пролетаріату, основоположники марксизму визначали дрібну буржуазію лише як джерело соціального поповнення „єдино-прогресивного класу” або ж як можливих ситуативних союзників у боротьбі за базові демократичні права. Відтак їх увагу привертала насамперед ті організації, що мали безпосередньо наближати перехід до безкласового суспільства.

У своїй праці „Становище робітничого класу в Англії” Енгельс стверджував, що єдиним полем виявлення власної позиції для найманого робітництва є протест проти свого становища, а відтак вся сила й діяльність останнього спрямовується в зазначеному напрямку. Це, на його думку, знайшло свій вияв в утворенні професійних спілок, страхових кас, боротьбі за поліпшення економічного становища пролетаріату.² Енгельс відводив профспілкам та організованим ними страйкам чільне місце, вважаючи це спробою подолати конкуренцію між окремими робітниками, на якій ґрунтується

панування буржуазії. „Коли конкуренція робітників припиниться, – писав він, – коли всі робітники приймуть рішення не давати себе експлуатувати, тоді прийде кінець царству власності. Для цього потрібно, щоб робітник був не робітником-товаром, а робітником-людиною, що володіє, окрім робочої сили, ще й волею до об’єднання”.³

Проте основоположники марксизму ніколи не сприймали профспілки як самодостатні організації. Навпаки, об’єднання робітників у спілки було для них лише „школою класової боротьби, формою підготовки до революційної атаки на капіталістичний лад, у якій об’єднуються і розвиваються усі елементи для майбутньої битви”.⁴ Кінцевою метою спілок було завоювання влади, причому влади політичної. Оскільки це потребувало попередньої організації, то як її передумова допускалась і головна статутна мета більшості спілок – боротьба економічна.⁵ У подальшому соціально-господарські цілі спілок, на думку Маркса, не могли не перерости в політичні. Адже внаслідок об’єднання робітників у боротьбі за економічні вимоги відбувається і об’єднання підприємців як протидії їм, отже, інтереси двох сторін стають класовими та переростають у боротьбу політичну. „Соціальний рух ніколи не може не бути політичним, а політичний не бути соціальним”, – зазначає Маркс.⁶

Однак за умов ігнорування марксистської ідеї політичної боротьби керівництвом низки впливових спілок позиція „класиків” стає більш жорсткою. Уже на Лондонській конференції Інтернаціоналу в 1871 році Маркс гостро розкритикував тред-юніони за їх „цехову” закритість для найбільш знедолених некваліфікованих робітників.⁷ Критики також зазнала аполітичність спілок. „Проповідувати робітникам утримуватися від політики, – писав Маркс, – означає штовхати їх у хвіст політики буржуазної. Єдиним засобом досягнення нашої мети – знищення класів, – наголошував він, – є політичне панування робітничого класу”.⁸ Спільність інтересів у політичній боротьбі, на переконання Маркса, мала об’єднувати зазвичай ізольовані громадські організації та забезпечувати їх взаємну підтримку, так само, як боротьба за безпосередні

потреби втягує індиферентних людей до політичного руху.⁹ „Консервативні” вимоги на кшталт „справедливої заробітної платні за справедливий робочий день” мала б змінити вимога „знищення системи найманої праці” – стверджував він, а всю попередню, тобто економічну, боротьбу спілок вважав „партизанською боротьбою” проти наслідків буржуазної суспільної системи. „Замість того, аби економічною реформістською діяльністю її змінити, потрібно було ліпше використати всі сили задля остаточного звільнення пролетаріату”.¹⁰ Проте нездатність використати найвпливовіший тоді робітничий рух британських тред-юніонів з метою переходу до безкласового суспільства шляхом захоплення політичної влади привела ідеологів марксизму до заперечення самого факту існування „дійсно робітничих спілок”. У листі Е.Бренштейну від 17 червня 1879 року Ф.Енгельс зазначав: „Справжнього робітничого руху в Англії немає, існують лише беззмистовні економічні виступи, які не рухають справу робітників ані на крок вперед”.¹¹ Через два роки у статтях „Система найманої праці” та „Тред-юніони” він пояснював це тим, що боротьба тред-юніонів зовсім не загрожує існуванню капіталізму як такого: „Те, що вони досягли, – це вже межа їх успіхів”.

Усвідомлюючи, що з погляду соціалістичної революції британські профспілки використати ефективно не вдасться, Енгельс дійшов до висновку про необхідність появи політичної партії, яка за умов відмови профспілок від активної політичної діяльності, стояла б над робітничим рухом та спрямовувала його на „повалення існуючого експлуататорського ладу”.¹² Адже швидко наближається час, як зазначав він, коли робітничий клас зрозуміє, що „боротьба за високу заробітну платню і короткий робочий день, як і вся сучасна діяльність тред-юніонів, не є самоціллю, а лише засобом, хоч і необхідним та дієвим, але все-таки лише засобом, що веде до досягнення більш високої мети – повного знищення всієї системи найманої праці. Профспілки ж унаслідок того, що висловлюють передусім інтереси робітників окремих професій, не здатні очолити весь пролетаріат у боротьбі за знищення капіталізму”.¹³

Надалі професійним спілкам відводилася лише роль „найширшого та найсприятливішого поля комуністичної пропаганди”.¹⁴ Рекомендувалося використовувати „інстинктивний” потяг робітників до соціалізму. Спілки мали посприяти виробленню робітничим класом під впливом соціал-демократичної пропаганди самостійної політичної позиції, „стати засобом підготовки до повалення старого суспільства”.¹⁵ З огляду на це Енгельс критикував програму німецької соціал-демократії за відсутність тези „про організацію робітництва як класу з допомогою профспілок та необхідність роботи в них”.¹⁶

Ставлення Маркса і Енгельса до підтримки капіталістичною державою громадських організацій найманих робітників було негативним. Усі громадські структури буржуазного суспільства трактувалися виключно як елементи системи диктатури буржуа, а будь-які спроби опіки капіталістичної держави над пролетарськими об'єднаннями кваліфікувалися як намагання підпорядкувати останні, залучити їх до системи буржуазної демократії, до „класового панування капіталістів”. Виявом такого підходу стала реакція на ідею державної допомоги кооперації, висловлена свого часу Ласалем, через що Маркс оголосив, що „будь-яка державна підтримка супроводжувалася б підкупом частини робітників”.¹⁷

Дещо інакше ставилися основоположники марксизму до інших громадських об'єднань робітничого класу, зокрема коопераційних спілок та культурно-просвітницьких товариств. Останнім відводилося, насамперед, завдання підвищити інтелектуальний рівень та сформувати класову свідомість робітництва, здатного боротися за перехід до нового суспільства. Підхід до кооперації, і передусім кооперації виробничої, визнався тим, що в ній вбачали приклад того, як робітники „реальними справами довели, що виробництво у великих вимірах, яке ведеться відповідно до наукових норм, може здійснюватися без класу власників”.²⁸ Отже, виробнича кооперація свідчила про можливість заміни „чинної системи експлуатації системою асоціації вільних і рівних виробників”.¹⁹ Проте, Маркс відкидав можливість переродження з її

допомогою чинної системи виробничих відносин: „Кооперація ніколи не зможе ані затримати росту впливу буржуазії, ані звільнити маси, ані навіть суттєво полегшити бідність. Бо для цього вона має стати загальнонаціональною, а значить бути створеною на загальнонаціональні засоби”.²⁰ Аби цього досягти, потрібен був перехід державної влади до виробників, інакше „кооперація ніколи не зможе перетворити суспільне виробництво в єдину гармонійну систему”. Утім він радив робітникам, особливо не покладаючись на силу цього руху, все ж займатися кооперацією, але здебільшого виробничою, а не торговельною, оскільки саме перша більше відповідала теорії його класової боротьби – „руйнувала чи принаймні підривала основи існуючого ладу”.²¹ Пізніше Енгельс пророкував кооперації чільну роль, у використанні кооперативних виробничих підприємств майбутнього, під час переходу до комунізму.²² Цю ідею спробували використати більшовики в СРСР.

Маркс не міг не помічати певної утопічності змальованих ним ідеалів. Тому, хоч і вимагав від працівників кооперативних підприємств отримувати лише трудові доходи, незалежно від того чи були вони пайовиками, проте, не надто покладаючись на достатній рівень їхньої „свідомості”, погоджувався як на тимчасовий захід, аби пайовики отримували „невеличкий відсоток на вкладений капітал”.²³ Оскільки виробничі кооперативи не поширювалися, то ідеологи марксизму поступово втратили до них інтерес.

Що стосується громадських об'єднань селянства, то підхід до них завжди обмежувався метою полегшення робітничому класові переходу до безкласового соціалістичного суспільства шляхом нейтралізації або ж, у кращому випадку, ще й використання їх як союзників у боротьбі з класом капіталістів. Зміни в соціальній структурі європейського селянства вже у середині XIX століття дали поштовх засновникам марксизму для дослідження сільської громадськості. Оцінюючи революцію 1848р. у Німеччині, Карл Маркс відзначив, що після зради буржуазією інтересів селянства з'являються можливості для його переорієнтації на союз із пролетаріатом.²⁴ З огляду на це перший Рейнський

Конгрес демократів, що відбувся в серпні 1848р. у Кельні, прийняв рішення про необхідність роботи серед селян. Особливий наголос робився на діяльності професійних класових спілок, члени яких зобов'язувалися допомагати фабричним робітникам організувати спілки в селах.²⁵ Відтак саме профспілкові організації вважалися пріоритетними для поширення серед біднішого селянства трудової теорії власності як основи розподілу та протиставлення інтересів бідного та заможного селянства, а потім – залучення перших до класового протистояння останнім. Проте намагання втягнути селян до такого союзу із допомогою агітації виявилися марними. Ф.Енгельс у своїх працях зазначав, що дрібнобуржуазна більшість сільського населення нездатна відстоювати свої інтереси самостійно, оскільки є сильно розпорошеною і водночас замкненою, а значить – їй важко об'єднати в єдине ціле зі спільною метою. Через це тривалий час ним могла користуватися велика буржуазія. Пролетаріату слід було використати об'єктивну потребу зазначених соціальних прошарків у міцному керівництві та замінити буржуазію, щоб привести селянство до задоволення всіх його соціальних потреб.²⁶ Як засіб такого залучення селян Енгельс розглядав необхідність „добровільної та усвідомленої участі селян у товариствах кооперативного типу, які мали отримувати громадську допомогу”.²⁷

При цьому його бентежила небезпека того, що інтереси окремих товариств можуть узяти гору над суспільними. Тим самим Енгельс, як і Маркс у випадку із виробничими кооперативами, не міг не усвідомлювати об'єктивної нежиттєздатності альтруїстичних спілок.²⁸ У цілому, аналізуючи можливості роботи в середовищі селянства, класики марксизму висловлювали великий сумнів, чи зможуть „уведені в оману ілюзією власності, фактично зведені на роль сільського пролетаря селяни звільнитися від неї”. Це, на їх думку, могло статися лише внаслідок активного втручання пролетаріату та впливу його ідеології.²⁹

Знаний лідер німецької соціал-демократії ХІХ – поч. ХХ століття К.Каутський, хоч і констатував, що за умов капіталізму внаслідок об'єктивних переваг міста над селом триває постійна експлуатація першого останнім, через що саме селянство має бути більш зацікавленим у поваленні існуючого ладу, але, як і його попередники, змушений був визнати, що селянин мало цікавиться теорією, натомість „є справжнім фанатиком власності, навіть дужче, аніж ремісник”. Тому соціал-демократична ідеологія могла мати успіх лише серед безземельних селян, які творять собою протопролетаріат. Селян же, які володіють землею та почувають себе господарями, він бачив найзапеклішими ворогами революції. Отже, будь-яка громадська організація селян-власників до втрати ними цієї власності визнавалася ним як така, що сприяє консервуванню їх „архаїчної” свідомості. „Селянство, що має власність, за нормальних умов, – пояснював Каутський, – не здатне перейти до виробничо-кооперативних засад відтворення”.³⁰ Лише в разі утвердження нових суспільних відносин у промисловості Каутський вбачав можливість успішної перспективи виробничої кооперації в сільському господарстві.³¹ З огляду на це розглядав співробітництво пролетаріату із селянством лише в контексті можливості окремих прошарків сільської людності, що відчують себе реально, або в перспективі частиною пролетарської верстви безперешкодно приєднатися до класової боротьби. А той шлях, яким хоче поліпшити своє становище дрібна буржуазія, для нього був шляхом до перетворення в експлуататорів, чужим соціал-демократії завданням.³²

Проте негативне ставлення до селянства як носія дрібнобуржуазної психології ще не знімало потреби в його залученні до боротьби за зміну суспільної моделі розвитку. Тому інший послідовник марксизму – В.Лібкнехт – висловлював нерозуміння з приводу того, яким чином із допомогою досить нечисленного робітничого класу можна утримати владу, та сумніви щодо успішності „диктатури пролетаріату” без підтримки селянства. При цьому, він наголошував: „Здійснити революцію та захопити владу без допомоги селян

пролетаріат, звісно ж, зможе. Та чи зможе він її втримати?”³³

Ленін доводив, що в умовах капіталізму кооперація не сприятиме переходу до соціалізму, оскільки від неї отримують користь капіталістичні елементи, відтак слід зосередитися на підтримці організацій сільської бідноти. „Нас цікавить виключно головне питання – що робити сільському пролетаріату після перемоги буржуазно-демократичної революції. Сільський пролетаріат мусить *самостійно організуватися* (курсив наш) разом з міським для боротьби за повний соціалістичний переворот”.³⁴ Згідно з ленінською концепцією, для того, щоб посприяти визволенню всіх трудящих сільська біднота мала вести боротьбу з усією буржуазією, зокрема і з заможним селянством, спираючись виключно на допомогу пролетаріату міського. При цьому біднота мала створювати окремі від заможного селянства спілки.³⁵

Для досягнення зазначеної мети необхідно було будь-що відірвати селян малоземельних від заможних. Як засіб пропонувалося використати комплекс заходів із розпалювання боротьби перших проти других, адже, борючись із класовим ворогом, робітник став усвідомлювати необхідність повної перебудови суспільства. Так само, підкреслював Ленін, і на селі „щороку буде зростати кількість сільськогосподарського пролетаріату, якому ніде буде шукати порятунку, окрім, як у союзі з пролетаріатом міським”.³⁶ Лідер більшовиків вимагав від селян „не відчиняти двері в щасливе майбутнє, а виламувати їх”.³⁷ Отже, Ленін, як і решта марксистів, чітко усвідомлював, що власник-селянин на боротьбу за знищення приватної власності об’єктивно не здатний.

Дещо по-іншому Ленін ставився до кооперації робітничої, насамперед споживчої. Він її тлумачив, як „острівець” майбутнього суспільства, яке вбачав одним великим кооперативом. Однак, як і Маркс, він зазначав, що самі по собі ці „острівці” нічого не дають, їх не можна розглядати як самоціль.³⁸ „У мріях старих кооператорів багато фантазії. Вони часто смішні... люди не розуміють основного, корінного значення політичної боротьби робітничого класу, а саме –

повалення панування експлуататорів”. Нездійсненність планів „старих кооператорів”, починаючи з Роберта Оуена, Ленін вбачав у тому, що вони „мріяли про мирне перетворення соціалізмом існуючого суспільства” і не враховували такого „основного питання”, як питання класової боротьби, завоювання політичної влади. Лідер більшовиків категорично відкидав можливість „простим кооперуванням населення перетворити класових ворогів у класових співробітників, а класову війну в класовий мир”.³⁹ Для нього вони могли бути лише засобом досягнення мети, адже „доцільні навички, що їх набудуть там робітники можуть бути застосовані лише після переходу влади до рук пролетаріату”.⁴⁰ При цьому умовою ефективного використання кооперативної організації для досягнення мети визнавалася необхідність її зближення з профспілками та соціалістичними партіями в міру зростання пролетарської свідомості та посилення революційних тенденцій серед її членів. Після чого „у складі решти організацій робітників під керівництвом революційної партії” кооперація мала забезпечити перемогу над буржуазією.⁴¹

Межа XIX-XX ст. стала періодом усвідомлення більшою частиною соціал-демократів необхідності зміни політики щодо громадських об'єднань. Конфлікт марксистів із тред-юніонами вирішувався на користь останніх. Неухильне економічне зміцнення професійних об'єднань та поступова боротьба за поліпшення економічного становища робітників у руслі доктрини тред-юніонізму, а не безкомпромісна боротьба за політичну революцію та зміну системи виробничих відносин була їх вибором. Саме з цих позицій виступав німецький соціаліст Е.Бернштейн, який стверджував, що „у вигідному робітникам фабричному законі соціалізму більше, аніж переході в державну власність цілої групи фабрик”. Він наполягав на тому, що не потрібна ніяка класова боротьба, а соціалізм виникне внаслідок поетапного реформування капіталізму. За відмову від класової диктатури пролетаріату та твердження про можливість еволюційного переходу до майбутнього суспільства, зокрема й за рахунок зміцнення економічної потужності організацій робітничого класу, його

гостро розкритикував у своїй книзі „Антибернштейн” К. Каутський. Він визначав, що ідеї Бернштейна ситуативні й пов’язані з економічним піднесенням, що триває в Європі, а відтак, коли суспільство зазнає нової кризи, „лише активна політична дія здатна буде захистити інтереси робітничого класу”.⁴²

Його підтримав Ленін, який у „Протесті російських соціал-демократів” звинуватив реформістів у нездатності „нагальні вимоги відрізнити від постійних потреб робітничого класу”. А це, на його думку, загрожувало останньому втратою соціалістичної перспективи.⁴³ Лише „сміливе втручання” пролетаріату в політику, – зазначав Ленін, – здатне перетворити його в силу, що знищить систему найманої праці. З того, що економічні інтереси відіграють вирішальну роль, „зовсім не випливає ніякого висновку про першочергове значення економічної боротьби”, оскільки найістотніші, вирішальні інтереси класів можуть бути задоволені лише докорінними політичними перетвореннями. Як і Маркс, він не відкидав економічної боротьби громадських об’єднань пролетаріату, проте вимагав „її підпорядкування, як частини цілому, революційній боротьбі за соціалізм”.⁴⁴ Політичну боротьбу Ленін трактував значно ширше, ніж економічну, яка була лише тлом для неї.⁴⁵

Подібну позицію відстоював у Німеччині К.Лібкнехт, який стверджував, що „профспілкова боротьба все більше переростає в політичну, неважко помітити, що справа до цього і йде”. Щоправда, аналізуючи ситуацію в Німеччині, він дійшов висновку, що „справа є такою, коли неможливо ліквідувати існуючий політичний лад за допомогою збройного виступу... Тому в майбутніх політичних виступах провідну роль відіграватимуть потужні страйки, а в кінцевому результаті – це буде загальний страйк”. „Саме в страйку криється незамінна сила пролетаріату” – наполягав він.⁴⁶

Добре засвоївши досвід безрезультатних спроб К.Маркса та Ф.Енгельса втягнути тред-юніони в революційну політичну боротьбу, Ленін в основу своєї доктрини поклав твердження про нездатність стихійного робітничого руху

виробити класову соціалістичну свідомість. „Все, що він може самостійно виробити, – це свідомість тред-юніоністська”.⁴⁷ Звідси випливало усвідомлення необхідності єдиної загальноросійської організації революціонерів, здатної взяти на себе керівництво профспілками.⁴⁸ Від її членів він вимагав максимально повної участі в усіх громадських об’єднаннях пролетаріату, аби використовувати спільну боротьбу з рештою пролетарів для невпинної пропаганди „єдиного послідовного та дійсно пролетарського світогляду – марксизму”.⁴⁹ Члени партії мали „закріплювати революційність російського профруху в зародку, відразу ж виховувати робітників у дусі широкого розуміння класової боротьби та соціалістичних завдань пролетаріату”.⁵⁰ У цьому контексті спілки тлумачилися Леніним як „найширше поле для пропаганди, як найбільш масова та найменш конспіративна організація робітників”.⁵¹ Він категорично виступав проти спроб створення виключно соціал-демократичних профспілок, оскільки це зменшувало розміри впливу на маси, тобто ускладнювало досягнення мети, яка „потребує об’єднання всіх, хто поділяє хоча б елементарне розуміння необхідності вести боротьбу з підприємцями”.⁵²

У цьому контексті лідер більшовиків вимагав від партфункціонерів „йти туди, куди йде маса й намагатися на кожному кроці штовхати її свідомість у напрямку соціалізму, пов’язувати кожну особисту потребу із загальними завданнями пролетаріату, трансформувати кожне організаційне починання у справу класового згуртування, завойовувати керівну роль у всіх без винятку легальних пролетарських організаціях”.⁵³ Щоб досягти цієї мети, Ленін пропонував „всередині єдиного союзу, лояльно підпорядковуючись більшості, боротися за вплив своїх марксистських ідей”.⁵⁴ Звинувачуючи лівих у „Дитячій хворобі лівизни у комунізмі”, він вимагав вчитися керувати і пропагувати максимально зрозуміло й доступно.

Здобувши владу в листопаді 1917, більшовики змушені були значно вдосконалити власну концепцію ролі громадських об’єднань, адаптуючи її до

нових завдань – побудови соціалізму. Старі громадські об'єднання розглядалися ними як елемент системи диктатури буржуазії, тобто питання про ставлення до цих організацій нової влади вирішувалося однозначно. Побудова системи „диктатури пролетаріату” потребувала руйнування засад попереднього суспільства. Потрібно було створити тоталітарну систему, що просякнула б усе суспільство, забезпечивши умови для знищення основ свідомості та способу життя старого суспільства. Але для цього, як виявилось, не обов'язково було руйнувати старі форми, достатньо було наповнити їх новим змістом, придушити опозиційну діяльність громадських організацій, докорінно змінити завдання, функції та методи їх діяльності після революції і насамперед взаємовідносини з державою.

Якщо за капіталізму боротьба з державою, у якій панівним був ворожий клас, вважалася закономірною для всіх пролетарських об'єднань і спілок, то в нових умовах це вважалось зреченням соціалістичних завдань.⁵⁵ Те, що раніше вважалось неприпустимим (співпраця з державою, її підтримка), тепер оголошувалося необхідним.

Легально чи нелегально існуючі після революції організації скинутих класів становили загрозу як осередки підтримки ворога. Відтак щодо них застосовувалися репресії у формі розпуску, заборони, суворого державного нагляду, що визнавалося зовсім „не порушенням демократії, а потрібним та законним заходом захисту соціалістичних завоювань”. У статті „Завдання революції” Ленін вимагав розпуску „контрреволюційних спілок”.⁵⁶ За умов розгортання громадянської війни до табору контрреволюційних було зараховано велику кількість об'єднань: Червоний Хрест, Всеросійську Учительську Спілку, Всеросійську спілку інженерів, споживчу кооперацію та багато інших. При цьому „контрреволюційність” Всеросійської спілки вчителів Ленін пояснював тим, що „вона не впроваджувала принципів пролетарської диктатури, а захищала інтереси дрібної буржуазії”.⁵⁷ Зважаючи на те, що громадські організації після революції мають право на існування лише в разі визнання

диктатури пролетаріату, Ленін не виключав можливості використання старих форм за умови їх „переродження та підпорядкування” більшовикам.⁵⁸

Нові умови існування пролетарської партії вимагали переосмислення концепції використання громадських, зокрема пролетарських, організацій. Старі гасла профруху вважалися ідеологами партії більшовиків зрадою інтересів пролетаріату. Питання про роль професійних об'єднань у новому суспільстві загострилося на I Всеросійському з'їзді. Тоді в підсумковій резолюції, розробленій більшовиками, було визначено основним завданням спілок організаційно-господарчу діяльність. Сьомий пункт беззастережно вимагав, аби „професійні спілки в процесі соціалістичної революції, яка триває, стали органами соціалістичної влади, що працюють у взаємозв'язку з рештою організацій, для впровадження в життя нових принципів організації господарського життя”. Так було вперше висунуто діаметрально протилежну попередній марксистській концепції взаємин громадських організацій із державою концепцію перетворення класових об'єднань робітників у державний апарат управління народним господарством.

Навесні 1918 року Ленін визначав, що це „вчора головним завданням профспілок була боротьба проти капіталу та відстоювання класової самостійності пролетаріату”, „вчора, – зауважує він, – гаслом була недовіра до держави, оскільки держава була буржуазною. Сьогодні ж держава стала пролетарською, відтак і профспілки мають стати організаціями державними, на які, передусім, лягає відповідальність за реорганізацію всього господарчого життя на засадах соціалізму”.⁵⁹ Ленін підкреслював, що „їх єднає спільність завдань. Не можна залишатися незалежними від політичної боротьби, якщо вона є основним змістом епохи”. Найважливішим завданням для нього було „перетворення пролетаріату в панівний клас”.⁶⁰ Як наслідок, для нього „невідворотним є одержавлення профспілок, їх злиття з органами державної влади”, однак в жодному разі не передчасне. З цього приводу він зазначав, що якби „зараз профспілки спробували самостійно взяти на себе функції державної

влади, то з цього б вийшла лише каша, від якої ми вже достатньо постраждали”.⁶¹ Робітничий клас поспіль „ще не готовий взяти справу управління у свої руки”,⁶² тобто вирішальну роль профспілок на початку 1919 року ідеолог більшовизму вбачав у розширенні роботи щодо підготовки в професійному та ідеологічному напрямку свідомих будівничих нового суспільства. „Якщо ми не перетворимо профспілки в органи виховання вдесятеро більш широких мас... – тоді ми завдань комуністичного будівництва не досягнемо”.⁶³

На весну 1920 року чітко сформувались три течії в більшовицькій партії, що по-різному ставилися до майбутніх взаємин компартійно-державної машини та об’єднань „панівного” класу. З одного боку, це була група, що пізніше дістала назву „робітничої опозиції” та стояла на позиціях, близьких до анархо-синдикалізму. Її представники наполягали на провідній ролі класового об’єднання робітників в організації управління народним господарством. Іншу позицію займала група, що гуртувалася довкола керівництва ВЦСПС, і вимагала обмеження господарчих та розширення тих функцій спілок, що стосувалися організації праці. Третя група наполягала на обов’язковій та безповоротній відмові від старих завдань спілок або навіть на їх „відмиранні за непотрібністю”. Її представник М.Бухарін стверджував, що „всі робітничі організації мають стати частинами апарату влади, оскільки немає жодної масової організації, яка б не була органом влади”.⁶⁴ Цю позицію підтримав ІХ з’їзд партії.

У підсумковій резолюції зазначалося, що „за умов диктатури пролетаріату професійні спілки перетворюються з органів боротьби продавців робочої сили проти панівного класу капіталістів в апарати керівного класу робітників, відтак вони мають стати допоміжними органами пролетарської держави”.⁶⁵ За ними визнавалися лише дві нові функції – виховна та організаційно-господарська. Відтак профспілки перетворювалися в додатки до державної системи управління промисловістю. Відомий ідеолог поглинання

спілок компартійним монстром Г.Зінов'єв наголошував на тому, що керівна партія здійснює управління політикою та економікою, тобто має керувати всіма громадськими організаціями. Отож, – проголошував він, – „про жодну рівноправність з партією не може бути й мови”.⁶⁶

З потребою створення системи розподілу постало питання про використання споживчої кооперації. Соціалістичне суспільство Ленін уявляв одним великим споживчим товариством та наполягав на тому, що всі громадяни країни мають приєднатися до котрогось із них.⁶⁷ Шляхом використання мережі споживчої кооперації ідеолог більшовизму планував трансформувати економіку країни в одне велике господарство. Початкові спроби націоналізації останньої та створення на її основі споживчих комун не мали успіху. У підготовленому за нових умов проекті декрету „Про споживчі комуни” Ленін розкрив свої погляди на способи їх використання. Він вимагав від кооперації організації розподілу в межах усієї держави, обов'язкового вступу всіх громадян до місцевого споживчого товариства. Щоб закріпити одержавлення товариств, пропонувалося фінансувати їх виключно державі.⁶⁸ Завдання радянської влади „після того, як буржуазія експропрійована політично й економічно, полягає переважно в тому, аби поширити кооперативні організації на все суспільство, аби перетворити всіх громадян країни поспіль в члени загальнонаціонального, точніше загальнодержавного кооперативу”, – підкреслював Ленін у 1918р.⁶⁹ Коли на IX з'їзді РКП(б) 1920р. розгорілася гостра боротьба між прихильниками різних позицій, то В.Ленін різко виступив проти adeptів пришвидшеного одержавлення споживчої кооперації, вимагаючи не поспішати і спочатку сформувати в просякнутій „контрреволюційним духом” організації комуністичну „базу”.⁷⁰

Протягом громадянської війни, як і в дореволюційний період, лідери більшовиків недостатньо уваги приділяли громадським організаціям селянства, що було пов'язано з їх класовою ворожістю. Керманічі „авангарду пролетаріату” сподівалися підкорити селян, спираючись на протопролетарську їх частину. Згідно з проектом програми РКП(б), написаним Леніним для VIII

з'їзду, планувалося „зміцнювати свої впливи на селі шляхом створення партосередків, спілок робітників землі та лісу, комітетів бідноти, покладаючись при цьому виключно на пролетарські, напівпролетарські верстви, та організувати з них самостійну силу, яка б усіляко зближувалася б з пролетаріатом міста”. Натомість в жодному разі не мав допускатися її зв'язок з дрібнобуржуазними організаціями решти селянства.⁷¹

Полемізуючи з питань розколу селянства із К.Каутським, Ленін стверджував, що „завершивши буржуазно-демократичну революцію разом із селянством у цілому, пролетаріат Росії перейшов до революції соціалістичної, коли йому вдалося розколоти село, приєднати до себе його пролетарів і напівпролетарів, об'єднати їх проти куркулів і буржуазії, зокрема селянської. От якби, – заперечує він Каутському, – більшовицький пролетаріат столиць і потужних промислових центрів не зумів об'єднати довкола себе сільську бідноту проти багатих селян, тоді цим була б доведена „незрілість” Росії для соціалістичної революції, тоді селянство залишилося б „цілим”, тобто залишилося б під економічним, політичним і духовним керівництвом куркулів, багатіїв, буржуазії, тоді б революція не вийшла б за межі буржуазно-демократичної революції”.⁷² Проте вже незабаром виявилось, що тактика безкомпромісного протистояння із селянством, намагання вирішити продовольчу проблему завдяки бідняцько-середняцькій виробничій кооперації не виправдали сподівань. Потрібно було шукати інших форм взаємодії із громадськістю села. Це підштовхнуло лідера більшовиків до принципової ревізії власної концепції взаємодії „робітничої держави” та найширших верств населення.

Через провал кампанії з масового створення колгоспів керівництво „партії пролетаріату” змушене було перейти до вирішення проблеми забезпечення жителів міст продовольством шляхом силового втручання та масових конфіскацій хліба у дрібнобуржуазних мас селянства. Теоретичним обґрунтуванням характеризується праця М.Бухаріна „Економіка перехідного

періоду”, що допускала застосування „державно-пролетарського примусу” стосовно селянства як засіб відродження індустрії.⁷³ Це викликало масове невдоволення населення та загрозу катастрофи, змусивши керівництво партії трансформувати власний курс. У липні 1920 р. Ленін вимагає „трансформації кооперації дрібнобуржуазної в кооперацію соціалістичну”, із організації, що найбільші переваги надає багатим і середнякам, в організацію, що надає допомогу в першу чергу бідності.⁷⁴ Продовження теоретичних пошуків завершилося виробленням нової, більш реалістичної, економічної політики.

Завершення громадянської війни свідчило про поразку антибільшовицьких сил, зокрема власницького селянства. Проте така поразка не була остаточною, становище нового режиму не лише на селі, але й у місті залишалося хитким. Без залучення до процесу розбудови нового суспільства, абсолютної більшості населення, без відродження життєздатної економіки неможливо було розраховувати на тривале утримання влади. Більшовицькі керівники постало перед усвідомленням необхідності відступу від політики військового комунізму, переходу до більш м'яких і поступових форм підготовки переходу до нового ладу. Через це кардинальних змін зазнає й концепція використання громадських об'єднань, які відтепер мали перетворитися в „паси”, що пов'язували б у край нечисленний авангард з широкими, переважно просякнутими дрібновласницькою психологією масами населення радянської держави. Вони мали перетворитися на засіб контролю та перевиховання громадян, індоктринації у їхнє середовище „прогресивної ідеології” та використання їхньої активності для вирішення амбіційних завдань господарського та культурного будівництва.

Своє уявлення про роль професійних об'єднань за умов НЕПу Ленін сформулював у написаній на початку 1922 року праці „Про роль та завдання профспілок в умовах нової економічної політики”. Вони мали допомогти в конкурентній боротьбі державної та приватної форми власності довести переваги соціалізму над капіталізмом. Передбачалося, зокрема, використати

увесь потенціал робітничих спілок для дискредитації, переважно штучної, підприємництва як такого. Досягти цього можна було шляхом застосування подвійних стандартів у ставленні громадських об'єднань пролетаріату до різних форм власності – приватної та державної. З огляду на це Ленін вимагав, аби стосовно „соціалістичних” підприємств кінцевою метою будь-якого виступу робітників було виключно „зміцнення пролетарської держави та класової влади”, тут профспілки мали обмежитися боротьбою з „окремими бюрократичними викривленнями”. Відтак у галузі конфліктів „окремих груп робітничого класу” з „окремими установами робітничої держави” від спілок вимагалось максимального сприяння безболісному залагодженню протиріч, сприяння „найшвидшій ліквідації страйків, також і шляхом політичного впливу” на працівників. Мірилом успішності роботи професійних спілок на державних підприємствах вважалась здатність попередити конфлікти там.⁷⁵

Стверджуючи, що ніяких прав не має бути у спілок без обов'язків, а насправді, відмовляючи їм саме у перших, Ленін відводив професійним організаціям роль інструменту економічного визиску робітників державних підприємств. Вони мали вести боротьбу за підвищення дисципліни праці, її продуктивності. Аби стати „пасом передачі” від партії до робітництва, спілки мали „підлаштовуватися під існуючий рівень маси”, щоб здобути над нею контроль, але в жодному разі „не потурати”, тобто не відстоювати її інтересів у разі, коли ті суперечили державним. У цьому контексті Ленін наполягав, аби профорганізації стали засобом виховання та переконання, але при необхідності „не відмовлялись і від участі у примусі”.

Усвідомлюючи необхідність компромісу з дрібнобуржуазним селянством, керівництво більшовицької партії та профспілок не відмовлялося й від налагодження і посилення роботи серед пролетаризованих верств села. Намагаючись, окрім іншого, створити основи неселянського виробництва продовольства, керівництво профспілок вимагало перетворення профспілок із органів впливу та сприяння лише промисловості на організації, що охоплюють

своїми функціями все народне господарство. Особливу увагу в галузі пролетарського землеробства слід було спрямувати на сприяння всім можливим формам „зближення промислової праці з землеробською, ліквідацію протиріч між містом та селом”, а головне, на ліквідацію „гострої продовольчої залежності” від села.⁷⁶ На розвиток зазначеної лінії Всеросійська нарада спілок 3-6 січня 1922 року вимагала приділяти особливу увагу підвищенню продуктивності сільського господарства з метою створення бази для відновлення великої промисловості, збільшення ролі пролетарського землеробства як засобу забезпечення продовольчого постачання робітників та зниження його залежності від умов ринку.⁷⁷

Ще в квітні 1921 р. у праці „Про продовольчий податок” Ленін негативно висловлювався про селянську кооперацію та її можливу роль у розбудові соціалізму. Він наполягав на тому, що об’єднання дрібної буржуазії неминуче сприяє розвитку капіталістичних відносин і саме капіталістичним елементам забезпечує найбільше сприяння. Проте, ураховуючи реальний стан сільського господарства та постачання місту продовольства, лідер більшовиків відзначав, що „в разі успіху кооперативна політика дасть нам піднесення дрібного господарства й полегшення його переходу, у невизначений термін, до великого виробництва на засадах добровільного об’єднання”.⁷⁸

Опинившись на межі війни з селянством, тим класом, який він вважав таким, що найменш „піддається націоналізації”, Ленін змушений був переглянути власну політику щодо кооперативних селянських організацій. У січні 1923 року в статті „Про кооперацію” він трансформує свою ідею досягнення єдиного загальнонаціонального кооперативу, стверджуючи, що „в непі ми зробили поступку селянинові як торговцеві, зробили поступку принципу приватної торгівлі, але саме з цього випливає гігантське значення кооперації, адже лад цивілізованих кооператорів є лад соціалізму”.⁷⁹ Ленін вважав що, оскільки влада вже належить робітничому класу, а промислове виробництво усупільнене, то єдине, що залишається, – усупільнення

розподілу. „Відтак за умов максимального кооперування населення само собою досягає мети той соціалізм, який раніше викликав лише насмішливе та зневажливе ставлення людей”.⁸⁰ Отже, керівник більшовиків прийшов до усвідомлення того, що за умов переходу засобів виробництва у власність держави лише й можлива соціалістична перспектива кооперації.

Проте він розглядав кооперацію виключно як господарський механізм та вимагав „торгувати, а не гратися у видання щоденних газет, де займаються політичною тріскотнею”. Монополія на громадсько-політичну роботу зберігалася за партією та сателітними класовими спілками, які мали здійснювати неухильний ідеологічний контроль за селянською кооперативною самодіяльністю. Під час відновлення діяльності кооперативів потрібно було обов’язково вживати заходів для того, щоб не допустити „куркульське” перекручення їх діяльності і щоб суворий контроль комітетів бідноти та місцевих рад над ними здійснювався неухильно. Аби посилити тим самим свій вплив, передбачалося зобов’язати всіх членів партії працювати там, координувати діяльність кооперації з профспілками, здійснювати централізацію кооперативної мережі.⁸¹

Непівська політика більшовиків разом із пошуком можливостей розширення співробітництва з непролетарськими прошарками населення, встановлення соціального миру в суспільстві була водночас спрямована на безапеляційне зміцнення політико-ідеологічної монополії більшовизму, зберігаючи курс на розвиток класової боротьби. Така настанова залишалася домінантною і щодо соціально-культурної сфери, що трактувалася як арена для неї. В.Ленін наголошував, що „вся постановка справи освіти як у політосвітній діяльності, так і в галузі мистецтва, має бути просякнута духом класової боротьби за успішну реалізацію завдань його диктатури”.⁸²

Завдання прискорення культурного прогресу було на тому етапі для більшовиків одним із першорядних. Низький рівень освіченості мас не відповідав потребам модернізації країни. Але, що не менш важливо, проблема

мала й істотне політико-ідеологічне значення. З огляду на це більшовицьке правління розглядало шляхи вирішення проблеми в контексті своїх політичних завдань. Оскільки головною причиною провалу спроб штурму капіталізму в умовах „воєнного комунізму” вважалася „некультурність” країни, то й майбутня боротьба за побудову соціалізму повністю залежала від політичної освіченості мас. Відтак культурний прогрес тлумачився не як мета, а як засіб, умова будівництва соціалізму. У цих умовах громадські організації і передусім різноманітні добровільні товариства стали незамінними у вирішенні нагальних соціально-культурних завдань.

Усвідомлюючи особливу роль інтелігенції в соціально-культурному житті, політбюро ЦК РКП(б) директивою від 16 грудня 1921 року підкреслювало, що в інтересах більш повного використання культурно-інтелектуального потенціалу інтелігенції їй повинні бути надані „більш широкі можливості для діяльності в загальнокультурному напрямку”. Політбюро пропонувало „відмовитися від втручання цензури в питання, безпосередньо не спрямовані проти основ радянської влади”.⁸³ Така настанова створювала відносно сприятливі умови для різних культурних ініціатив. Водночас більшовицькі функціонери вкрай обережно ставилися до діяльності громадських об’єднань.

Лише в науковій галузі владні структури не перешкоджали зростанню активності інтелігенції, навпаки в грудні 1921 року політбюро ЦК РКП(б) вимагало, аби їй були „надані більш широкі можливості в загальнокультурному напрямі”.⁸⁴ Пояснюючи це, Л.Троцький зазначав: „Необхідно якнайбільше залучати безпартійних фахівців до різних галузей діяльності”.⁸⁵ Сприятливе ставлення влади до розвитку наукових товариств було складовою курсу на подолання відчуження інтелігенції.

Після написання статті „Про кооперацію” Ленін через загострення хвороби відходить і від розроблення концепції взаємодії пролетарської партії з „класововорожими” масами дрібних виробників, що становлять домінуючу.

Удосконалення форм подальшого використання громадських об'єднань з метою їх втягування до тоталітарної системи диктатури „пролетаріату” з „перетравленням” переходить до тих партійних функціонерів, які розраховували визначати курс партії після нього. У жорсткій боротьбі перемогу здобуває Й.Сталін, концепція якого й визначала шляхи й методи „трансформації дрібної буржуазії, ліквідації її як класу”.

Розглядаючи „диктатуру пролетаріату” з погляду „механізмів” та „підойм”, сукупність яких і творить систему останньої, Сталін стверджував, що без повноцінного використання низки масових об'єднань неможливе забезпечення її тривалого функціонування. У „Питаннях лєнінізму” він дійшов висновку, що без застосування різноманітних масових організацій „пролетаріат зазнав би поразки в боротьбі за зміцнення своєї влади, без них неможлива довготривала та міцна диктатура”. До таких організацій Й.Сталін зараховував, зокрема, „профспілки з їх розгалуженнями в центрі й на місцях у вигляді цілої низки споріднених, виробничих, культурних, виховних та інших організацій”. Цьому комплексові відводилася роль суцільного об'єднання робітничих мас у формально непартійну організацію та забезпечення постійного процесу „перевиховання” відсталіших робітників більш передовими. Проте основне завдання спілок він вбачав у забезпеченні необхідного зв'язку „авангарду” з масами.⁸⁶

Іншою громадською організацією, якій він відводив важливу роль у побудові тоталітарного суспільства, була „кооперація всіх видів з усіма своїми розгалуженнями”, яка мала об'єднувати „людей насамперед як споживачів, а також із перебігом часу і як виробників (сільськогосподарська)”. Особливого значення така „теж непартійна організація” набувала „після зміцнення диктатури пролетаріату, у період широкого культурного будівництва”. Вона повинна була полегшувати зв'язок партії з селянством і створити можливості для його залучення до соціалістичного будівництва.⁸⁷

Головну роль Сталін відводив і спілці молоді, оскільки вона була об'єднанням робітничо-селянським, до того ж, за його твердженням, „теж непартійна, але прилегла до партії”. На неї покладалося завдання допомогти „авангарду панівного класу” у справі виховання молодого покоління в дусі соціалізму. Як наслідок, молодіжна організація мала завдання забезпечувати решту організацій і державних установ необхідними резервами управлінців у майбутньому. „Особливе значення, – підсумовував Сталін, – молодіжна спілка набувала в умовах розгортання широкої культурної та виховної роботи” переважно в селянській країні.⁸⁸

Генсек ЦК ВКП(б) покладав на зазначені та суміжні з ними громадські об'єднання радянського суспільства завдання підпорядкування, контролю та поширення впливу „авангарду” на маси пролетаріату та селянства, забезпечення перевиховання в межах робітничих об'єднань „більш передовими пролетарями відсталіших” – „колишніх селян”, насадження більшовицької ідеології через кооперацію з „прилеглими організаціями” та комсомолом у дрібнобуржуазне селянське середовище. Визнаючи, що „диктатура пролетаріату є, по суті, диктатурою її авангарду”, Сталін визнавав, що „жодне важливе політичне чи організаційне питання не вирішується нашими радами і громадськими організаціями без керівних вказівок партії”, однак наполягав на неприпустимості ототожнення „диктатури класу” й „керівної ролі партії”, аргументуючи це можливістю певної автономії громадських організацій у прийнятті другорядних рішень і визначенні завдань у межах партійної лінії.⁸⁹

Щодо його головного опонента Л.Троцького, то в підході до селянина він вимагав концентрувати зусилля партії виключно на формуванні соціальної опори із сільськогосподарської бідноти. Роль галузевих спілок він вбачав не просто в ізоляції батрацтва від організаційної єдності з заможними господарями, але й із середняками. На селі зазначені угруповання мали насамперед захищати державу від можливих проявів громадської непокори з боку селян, об'єднаних у ці організації. А успішна взаємодія міського та сільського пролетаріату, на його

глибоке переконання, можлива лише в разі обмеження будь-якого впливу інших, окрім пролетаризованих, верств у середовищі відповідних організацій.⁹⁰ Підтверджуючи потребу у взаємодії з класововорожим власницьким дрібнобуржуазним елементом, саме кооперацію Троцький інтерпретував як найбільш оптимальний варіант його залучення до системи диктатури пролетаріату. Проте вимагав, аби постачальницько-збутова кооперація зазначених прошарків перебувала під безпосереднім контролем з боку профспілок та була узгоджена з розвитком одержавленої промисловості. Це, на його думку, сприяло би посиленню тенденції колективізації села.⁹¹

Натомість М.Бухарін був переконаний, що розвиток селянського господарства у напрямку кооперації сприятиме його „некапіталістичній” еволюції. Для цього необхідно було забезпечити розчинення селянства в кооперації та використання заможних господарств для збільшення соціалістичного нагромадження. Це давало змогу залучити великі ресурси, що перебували поза одержавленим господарством. Дрібнобуржуазне нагромадження в такій відсталій країні, як Росія, мало, на думку М. Бухаріна, виключно важливу роль. Найоптимальнішою формою його утилізації він вважав кооперацію, оскільки селянин, що мав власність і сподівався її збільшити, міг найбільше прислужитися досягненню означеної мети. Водночас Бухарін сподівався, що кооперація в поєднанні з державною промисловістю та торгівлею все більше й більше витіснять приватника-посередника, а відтак через неї робітництво (і його „авангард” – партія) збільшуватиме свій вплив на широку селянську масу та керуватиме нею.⁹² У праці „Шлях до соціалізму та робітничо-селянський союз” політик доводив, що, аби перевести селянина на рейки суспільної праці через кооперацію, потрібно його організувати та тримати під постійним прямим чи опосередкованим впливом партії, особливо ж через свій вплив на кооперативи, сількоми та інші громадські організації.⁹³ При цьому Бухарін гостро критикував можливість формування будь-якої селянської організації з відмінними від пролетаріату завданнями. Так, у лютому 1926 року

він наполягав, що „організація особливої селянської партії неминуче переросте в організацію, спрямовану проти партії пролетаріату, що загострить стосунки між нами та усім селянством”.⁹⁴

Голова РНК СРСР О.І.Риков теж був прихильником кооперативного розвитку села. На XIV конференції РКП(б) у квітні 1925 року він наголошував, що саме така форма організації дрібнобуржуазних верств міста і села за умов її добровільності здатна створити умови для поступового вростання останніх в соціалізм. Тому він виступав проти спроб адміністративного обмеження кооперації.⁹⁵ Для нього кооперування по лінії виробництва, збуту й постачання становило „більше половини соціалістичної роботи над організацією селянства”. У згаданій доповіді на XIV з’їзді він більш докладно зупинився на цій проблемі та зазначив, що „основною формою масового об’єднання селянства... у наш час є кооперативна організація багатомільйонного селянства як товаровиробників”. Він заперечував можливість того, що „протягом найближчого ряду років зуміємо створити з колгоспів таку форму виробництва, питома вага якої була б значною в загальній системі. Середняки, тобто основна маса селянства, за нинішньої техніки виробництва ще довго залишатимуться поза колгоспами. А колективна організація кількох селянських господарств, що обробляють землю дерев’яною сохою, аж ніяк не являє собою соціалістичне господарство”.⁹⁶

Навіть сам Сталін 9 вересня 1927, на зустрічі з членами американської робітничої делегації, все ще стверджував, що розроблена Леніним концепція поступового втягнення основної маси селянства до руслу соціалістичного будівництва через кооперацію становить у руках пролетарської диктатури могутній засіб перетворення дрібноселянського господарства. Водночас він зазначав, що „до всеосяжної колективізації справа ще не дійшла і не скоро прийде”, а відтак, на його думку, впровадження колективізму мало здійснюватися, з одного боку, по лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію, з іншого ж, – по лінії організації головним чином бідняцьких господарств у виробничі товариства.⁹⁷ Проте вже в грудні позиція

генсека змінюється, він заявляє, що темпи розвитку сільського господарства не є адекватними темпам розвитку промисловості, тобто або промисловий розвиток має уповільнитися, або сільськогосподарський пришвидшитися. Відповідь була інша: шляхом переходу до колективного ведення сільського господарства на основі нової техніки за повного ігнорування інтересів селянства.

Специфічні умови України вимагали певного уточнення, доопрацювання та корекції більшовицької концепції використання громадських об'єднань у контексті вирішення комплексу завдань державного, економічного, громадсько-політичного та культурного будівництва. Це було зумовлено впливом таких факторів: ментальних, соціокультурних, етнонаціональних. По-перше, Україна виділялася серед решти регіонів радянської імперії наявністю потужного прошарку дрібновласницького селянства зі значно тривалішою, аніж у Росії історією та індивідуалістичною психологією. По-друге, селянство, потрапляючи до міст і зазначаючи етнолінгвістичної асиміляції з боку урбаністичного панівного російського населення, все-таки досить міцно зберігало, нехай і у викривлених формах, ті самі дрібновласницькі ідеали. По-третє, соціокультурна, ментальна етнонаціональна уніфікація навіть серед урбанізованого населення просунулася вкрай нерівномірно: якщо серед робітництва південно-східних промислових регіонів вона досягла досить високого рівня, то серед міщанства переважно аграрних районів була вкрай слабкою. І нарешті, високий рівень аграрництва України зумовив етнонаціональні та урбаністично-аграрницькі протиріччя, цілком виправдовуючи формулу Сталіна про те, що національне питання – це, по суті своїй, питання селянське (принаймні в контексті реалій СРСР).

Хоч більшість населення пореволюційної України й становило селянство, збереження впливу та активне поширення більшовицької ідеології в маси міського, зокрема робітничого, населення, протиставлення його дрібнобуржуазним непманським верствам українського суспільства зберігало за собою пріоритетне значення. У цьому контексті увагу місцевих більшовицьких

лідерів було прикуто до профспілок та споживчої кооперації. Як і раніше, профспілки трактували як „головний і незамінний важіль” партійного і державного впливу на робітників, з огляду на що на першій конференції КП(б)У після завершення громадянської війни (грудень 1921) було вирішено підвищити ефективність виконання ними окреслених завдань внаслідок уведення до їхнього складу „свіжих, стійких сил” комуністів. При цьому передбачалося проводити таке внутрішнє завоювання відповідно до ленінсько-зінов'ївської формули обережності й поступовості, уникаючи, якщо можна, „дріб'язкової опіки та втручання в поточну роботу спілок”. Актуальність цих розроблених московським партійним керівництвом заходів, спрямованих на попередження розколу і так нечисленною в радянських республіках робітництва, значно зростала за вищезазначених специфічних умов окупованої Червоною армією УСРР.⁹⁸

Унаслідок не завершеного, перманентного протистояння з селянством місцеві більшовики не бажали розколу профруху через брутальне втручання держави та продовження курсу на його одержавлення. Небезпека виходу навіть „найбільш відсталого” (несвідомого з точки зору розуміння класових інтересів пролетаріату) робітництва в умовах України загрожувала негативними наслідками для режиму, особливо з огляду на і так не широку соціальну базу.⁹⁹

Через нечисленність компартійного активу в УСРР громадським організаціям відводилася роль своєрідних концентричних кіл, що мали контролювати щораз ширші й ширші прошарки „несвідомого” населення, керувати ними, стримувати від нелояльних щодо режиму кроків та поволі трансформувати („виховувати”) їх у необхідне для побудови нового ладу суспільство. Тому партійне керівництво негативно ставилося до ідеї виокремлення робітничої кооперації із загально-споживчої, оскільки без участі робкоопів у ній „робітничий клас і комуністична партія будуть позбавлені бази для поширення й поглиблення свого впливу на широкі маси кооперативного населення”. Відтак роль робітничої кооперації, контрольованої профспілками

полягала в ще глибшому вrostанні в кооперативний апарат, у такий спосіб виконуючи головну свою роль із „забезпечення інтересів держави й робітничого класу”. З тих самих міркувань про неприпустимість втрати впливу і контролю визнавалося „надзвичайно небезпечним” виділення сільськогосподарської кооперації, „особливо ж із загальноукраїнським центром”. Адже такий розвиток подій міг організаційно об’єднати соціально-економічні та національні інтереси українського селянства, що становило домінанту, з одночасним протиставленням чужих для них компартійно-урбаністичних прагнень режиму.¹⁰⁰

Окрім того, споживча кооперація розглядалася як засіб боротьби з дрібноміщанським, досить поширеним в Україні, посередницьким елементом, з перспективою його ліквідації як класу, хоч і поетапного, проте наближення комуністичного нетоварного обміну між містом і селом. Споживча кооперація в поєднанні з кооперацією виробничою була здатна забезпечити сталі ціни та реальні зарплатні, переконуючи суспільство в обґрунтованості обраного більшовицького курсу.¹⁰¹

Добре усвідомлюючи, що „розвиток торгівлі приватників ґрунтується на слабкій самодіяльності населення”, новообраний голова РНК УСРР В.Чубар закликав розвивати її, аби не давати змоги на цьому тлі зростати класовому ворогові. Більше того, на переконання голови українського уряду лише за умов успішної організації безпосередньої торгівлі між селом і містом може бути успішно вирішене найважливіше, в контексті тогочасних реалій аграрної України, „питання зміцнення союзу робітників і селян”, розширення соціальної бази режиму.¹⁰²

Навчені гірким досвідом боротьби з українським власницьким селянством місцеві партфункціонери з недовірою ставилися до сільських рад. На відміну від Росії за специфічних умов УСРР тривалий час головною опорою комуністів на селі залишалися комітети незаможних селян, які виконували роль станового хребта, центру в концентричному колі громадських об’єднань, що

діяли в селянському середовищі. На них покладалися ті самі завдання, що в місті на профспілки – об'єднувати всіх поспіль, але не робітників, а найбільш близькі до них прошарки сільського населення (безземельних та малоземельних).

На початку 20-х років секретар ЦК КП(б)У С.Косіор визначав головними завданням комітетів незаможних селян сприяння досягненню „першорядної мети радянської влади”, під якою розумів боротьбу із заможним селянством шляхом роззброєння та конфіскації засобів виробництва, оволодіння кооперацією з метою використання її в інтересах селянської бідноти, у цілому всіляке сприяння тому, щоб „партія пустила надійне коріння на місцевому ґрунті”.¹⁰³ Інший місцевий партфункціонер, у майбутньому перший секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг, аналізуючи роль і місце комнезамів за умов переходу до НЕПу, покладав на них функції „класововиправданого” перерозподілу норм продподатку, „аби зменшити його для бідноти та збільшити для заможних”. Такі заходи мали прислужитися незаможникам, проте не вирішити проблеми поліпшення їх становища кардинально, оскільки сприяли б механічному переходу частини останніх до категорії середняків. Радикально вирішити питання могло, на його думку, лише створення на базі КНС виробничих кооперативів у формі артілей.¹⁰⁴

Привілейованість становища КНС на селі дійсно викликало серйозні зрушення в їхньому соціальному складі. Унаслідок поліпшення матеріального стану відбувалося розповзання майнового обличчя комнезамів, що загрожувало втратою ними статусу головної опори режиму на селі. Разом з необхідністю вирішення комплексу господарських завдань та пошуком оптимальних шляхів створення надійної змички із середнім селянством викликали інтенсивні дискусії у вищих партійних колах України. Початок було покладено на початку 20-х рр. зі створенням комітетів взаємодопомоги (КВД). Частина партфункціонерів вважала, що створення окремих КВД призведе до паралелізму та послабить вплив класових КНС на селі. Як аргумент було наведено

твердження про те, що в умовах складної ситуації на селі неможливим є проведення добровільного самообкладання селян у фонд взаємодопомоги. Відтак пропонувалося утворити лише відділи при КНС, склад яких би визначався незаможними.¹⁰⁵ Хоч у кінці грудня 1921 року КВД й було утворено, проте на відміну від Росії вони перебували в тісній взаємодії з КНС, а не радами. Унаслідок залежності КВД уже у квітні 1924р. на Всеукраїнській нараді з питань роботи на селі було знову піднято питання про недоцільність їх окремого існування. Проте більшість учасників наради вкотре висловилися за збереження окремих комітетів. Такий погляд відстоював, зокрема, секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь, оскільки вважав їх злиття політичною помилкою, оскільки лише КВД могли бути ефективною „формою міцної змички бідняків із середняцькою частиною села”.¹⁰⁶

У резолюції VIII конференції КП(б)У відзначалося, що „загострення соціальних процесів на селі і зростаюча політична активність куркуля вимагають виробничого об'єднання більшості сільської бідноти в КНС”, а це злиття загрожувало б „розчиненням політично активної частини селянської бідноти в політично бездіяльній масі сільського середняка і тим самим зміцнило би політичні позиції куркуля”. Тому комнезамам пропонувалося, „використовуючи громадську активність передової частини селянської бідноти, впливати на правильний розвиток громадської роботи всієї селянської бідноти і середняків у комітетах взаємодопомоги”.¹⁰⁷

У своїй статті, опублікованій 30 липня 1924 року в Харківському „Комуністі”, Перший секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг наполягав: „Комнезами були і залишаються найважливішою організацією, що пов'язує партію і радянську владу з селом. Через комнезами і з допомогою комнезамів маємо ми проводити свої заходи... ми нагадуємо незаможникам... в комітетах взаємодопомоги ми маємо забезпечити керівництво незаможної частини села”,¹⁰⁸ але лише керівництво окремого класового об'єднання в більш загальному міжкласовому.

Після призначення на посаду Першого секретаря КП(б)У Л.Кагановича, який був прихильником реорганізації КНС, протистояння загострилося. В опублікованій у восьмому номері „Известий КП(б)У” за 1925 рік статті він наполягав на нагальній необхідності трансформації КНС і бачив два шляхи їх подальшого існування: або перетворитися в економічні організації, або ж злитися з КВД.¹⁰⁹ Та на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 15 липня 1925 року пропозиції Кагановича щодо необхідності позбавити членів КНС будь-яких переваг та змусити їх влитися до інших громадських організацій зустріли спротив решти членів – місцевих комуністів: Г.Петровського, В.Чубаря, а також М.Скрипника та О.Шліхтера, які наполягали на збереженні КНС.¹¹⁰ Визнаючи необхідність реорганізації КНС, голова ВУЦВК Г.Петровський відкидав ідею їх розчинення у КВД. У 1926 році він стверджував: „Лише розвинувши господарства бідноти взагалі і колективні та кооперативні зокрема, матимемо змогу витягнути бідноту з тисячорічної неволі”.¹¹¹ У зверненні до V Всеукраїнського з’їзду комнезамів голова ВУЦВК наголошував на необхідності активізувати боротьбу за представництво в державних радянських установах, а відтак відстоювати свій вплив як в регіонах, так і в центрі. КНС також мали й надалі захищати інтереси компартійного режиму, слідкуючи за тим, щоб у сільрадах не зростав вплив куркульства, перешкоджати будь-якими тенденціям перетворення частини середняків на заможних куркулів.¹¹²

Хоч КНС і залишалися для переважної більшості українських більшовиків єдиним класовим союзником і опорою на селі, проте господарські завдання відродження країни змушували їх звертати щораз більшу увагу на ті форми громадського об’єднання селянства, що давали можливість досягнути зростання сільськогосподарського виробництва. Такою формою була кооперація. На початку 20-х років Г.І.Петровський підкреслював: „Селянство багатьох країн вже переважно кооперативне, тому воно й живе ліпше”. З цього він робив висновок, що „кооперація – це питання життя для селянства: без неї неможливий вихід з того становища, в якому воно зараз опинилося”. Проте

мова, на думку „всеукраїнського старости”, мала йти передусім про бідняцько-середняцьку кооперацію, яку він сподівався шляхом надання щедрої підтримки з боку держави протиставити заможному селянству.¹¹³

Як уже зазначалося, єдино можливою успішною формою кооперації з домінуючим впливом бідноти Перший секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг уявляв лише виробничу кооперацію. В опублікованій у травні 1924р. статті він наполягав, що „об’єднуватися для реалізації власних надлишків може той селянин, який ці надлишки має. Тому абсолютно природно, що наша сільськогосподарська кооперація об’єднує... найбільш міцні господарства. Але коли ми звернемося до виробничої кооперації, до артіль, комун, колективів, то тут ми маємо становище зворотнє”. Він вимагав чітко усвідомити, що бідність є насамперед „стимулом для об’єднання у виробничу кооперацію”, тому й застерігав „не зосереджувати всю свою увагу на організації збутової кооперації..., що обслуговує здебільшого середнього й заможного селянина, щоб при цьому ми не забували... кооперацію бідноти”. А відтак наполягав: „Будь-яке об’єднання для придбання сільськогосподарських машин має велике значення вже хоча б тому, що це є зародок виробничої кооперації на селі”.¹¹⁴ Наступний перший секретар ЦКП(б)У Л.Каганович теж відзначав наявність в українському кооперативному русі двох тенденцій: соціалістичної та капіталістичної. Для підтримки соціалістичної він пропонував згладжувати, де можливо, ті тертя, що будуть виникати між середняками і бідняками, керуючись стратегічною метою „ослабити куркуля... і втягнути селянське господарство через кооперацію в соціалістичне будівництво”.¹¹⁵

Обережно ставлячись до кооперації, Е.Квірінг критикував „спроби зміцнення комуністичного впливу в кооперації шляхом проштовхування туди невідомих та недостатньо кваліфікованих співробітників-партійців”. Адже, стверджував він, „селянин свою копійку на спільну справу дасть лише тоді, коли він вірить цій справі і тим керівникам, які стоять на чолі”. На думку Квірінга, це грубе втручання в роботу кооперації загрожувало тим, що „будь-

який промах кооперативів буде використаний найпідступнішим чином, чим буде скомпрометована вся справа кооперації”. Для максимально можливого залучення селян слід було віддавати перевагу кооперативам з безпартійним правлінням, що охоплювали селянство зі значними пайовими капіталами й солідним обігом.¹¹⁶

Зі зміною політичного курсу ВКП(б) у другій половині 1920-х років змінюються й погляди українських партфункціонерів на пріоритети використання громадських організацій. На перше місце виходять плани індустріалізації та мілітаризації, проведення „культурної революції”, що в свою чергу супроводжувалося посиленням утилітарності в підходах до завдань громадських об’єднань та вульгарного нехтування їх природних функцій – захисту інтересів власних членів.

Керівництво спілок на чолі з А.Радченком гостро критикувало профспілкові осередки за те, що вони „перестали керувати масами і під їх впливом почали третирувати господарників”, такий стан справ він інакше, як „збоченням робітничої демократії”, не розглядав, адже внаслідок цілком природних спроб керівників профорганізацій на місцях відстоювати інтереси своїх членів „стала намічатися класова ворожнеча між комуністами, що працюють у спілках і господарських органах”, а це руйнувало міф про відсутність конфліктів у робітничій державі. А.Радченко категорично відкидав і можливість поліпшення рівня життя своїх членів внаслідок участі робітників у розподілі прибутків приватних підприємств, оскільки це, на його переконання, загрожувало послабленням суперечностей та відволікало їх від класової боротьби.¹¹⁷ У листопаді 1927 року на X з’їзді КП(б)У А.Радченко звинуватив профспілкові організації республіки в неефективному виконанні „своїх” завдань, з-поміж яких головним він бачив мобілізацію робітництва на виконання завдань індустріалізації внаслідок посилення дисципліни праці, сприяння підвищенню „трудового ентузіазму”.

Великої уваги Радченко приділив завданню мілітаризації. „Необхідно всіляко посилювати інтерес наших профспілок до Червоної Армії” – говорив він. Засобом реалізації цього завдання посадовець визначає використання методів військової роботи в галузі культурно-просвітницької роботи, фізкультури, військового спорту. Упровадження воєнізованого спорту серед членів профспілок він трактував як найкращу „гарантію створення боєздатних вояків серед робітничого класу”.¹¹⁸

Пропонував Радченко використати спілки і з репресивною метою: „Ми на підприємствах помічаємо, що у зв'язку з труднощами є й певне зростання ворожих нам сил”. Опозиція, за його словами, „посиленим темпом працює над завоюванням найширших робітничих мас”. Як засіб протидії об'єктивно обумовлений недолугою політикою більшовиків у галузі виробничих відносин, зростанню опозиційних настроїв серед робітників пропонувалося використати масові чистки активу профспілок від тих його представників, що намагалися відстоювати властиві цим об'єднанням захисні функції. „Необхідно ставити питання, аби наша профорганізація, наші низові осередки стали бойовими організаціями, опорою партосередків. Вони мають відбити опозицію..., не припускаючи можливості „обманювати” (лапки і розрядка – наша) маси опозиційними лозунгами і тягнути малосвідомих робітників у болото меншовизму”. Радченко радив застосувати жорсткий ідеологічний метод відбору всіх профпрацівників. Поряд із підбором профробітників, що знають свою роботу, „кожну кандидатуру, яку висувають, маємо оцінювати „яко віриш”, яко віриш керівництву нашої партії та керівництву центрального комітету. Немає цієї віри – немає роботи в профспілках”.¹¹⁹

Так само заявив про своє бачення ролі спілок в організації трудових відносин і голова ВУЦВК Г.Петровський. Він теж сприймав профорганізацію як наглядача і контролера за невмотивованою економічними стимулами працею робітничих мас, їх трудовою активністю. При цьому особливу увагу приділяв перевихованню „новобранців-пролетарів”, вихідців із селянського середовища,

чисельність яких у процесі форсованої індустріалізації швидко зростала. Поява нових просякнутих дрібновласницькою ментальністю робітників, незвиклих працювати на ентузіазмі заради „класових інтересів” та „світлого майбутнього”, створювала додаткові труднощі для виконання амбіційних завдань режиму. „Маємо в нашій промисловості великий прошарок робітників із сіл, досить недисциплінованих, – пояснював він, – якщо йому не подобається на шахті, він іде в інше місце. Старі кадри так не роблять і не зроблять, а молодий, недисциплінований, сирий матеріал створив чимало „літунів”. З ними й мали активно працювати професійні організації, перевиховуючи у відповідному напрямку.¹²⁰

Повне нехтування природних функцій громадських організацій робітників в умовах сталінізму яскраво виявило себе у працях секретаря ЦК КП(б)У П.Постишева. Ігноруючи традиційну сутність професійних спілок, він теж вимагав від них „піднесення на ще вищий ступінь соціалістичного змагання й ударництва”, боротьби за „вкорінення соціалістичної трудової дисципліни”. При цьому Постишев критикував профорганізації за те, що їхнє керування змаганням нібито „явно відстає від темпів наростання трудового піднесення в широких масах робітничого класу”. Добре усвідомлюючи справжню ціну того „трудоного піднесення”, він вимагав від спілок „розгорнути масово-роз’яснювальну і культурно-виховну роботу”.¹²¹

Більшовицькі пріоритети донепівських часів в аграрному питанні починають відроджуватися наприкінці 20-х рр. через необхідність узгодження розвитку сільського господарства і завдання форсованої індустріалізації та мілітаризації, визначеної сталінським керівництвом. Висловлюючись словами Квірінга, „настав сприятливий момент для невідворотного походу проти власницького села”. В умовах згортання НЕПу керівництво КП(б)У знову звертається до „найнадійнішої” бідноти. „Нам потрібно досягти, – наполягав С.Косіор, – щоб організованість бідноти значно більше впливала на повсякденну роботу кооперації та рад. Необхідна систематична і робота у справі

захисту своїх інтересів”. Насправді ж, щоб використати бідноту для реалізації завдань компартійного режиму, вже у грудні 1928 р. він ставив завдання шляхом зміцнення промисловості „по-справжньому взятися” за реконструкцію в селі, „аби дрібновласницькі селяни, що є тепер найголовнішим гальмом нашого руху вперед, були подолані, аби, переборюючи опір куркуля, створити вогнища соціалістичного господарства”. Підняти сільське господарство адекватно індустрії, – за твердженням Косіора, – можна було двома способами: надати на селі повну свободу розвитку великого куркульського господарства або внаслідок переходу до великого усупільненого господарства. Проте усвідомлюючи, що „збільшення залежності нашої промисловості від куркульських господарств веде до реставрації старих капіталістичних відносин і що ніякого соціалізму на розвитку куркульського господарства побудувати не можна”, місцеве керівництво схилилося на користь колективізації. Це було вироком селянській кооперації, у якій міцні позиції посідали заможні господарства.¹²²

Як уже зазначалося, важливим завданням режиму в СРСР загалом та в Україні зокрема було забезпечення виховання людини нового типу, просякнутої марксистським світоглядом із внесеними до нього більшовицькими корективами. Максимальне охоплення найширших верств населення переважно дрібнобуржуазної, селянської країни, якою була УСРР, залучення до процесу „ідеологічного освоєння” різних соціальних демографічних, професійних груп населення, що мали найрізноманітніші сфери інтересів, вимагало від компартійної верхівки приділення належної уваги низці добровільних, зокрема й освітньо-культурних товариств, що наповнювали концентричні кола системи громадських об’єднань України.

Партійні постанови та резолюції постійно підкреслювали необхідність “зв’язку з безпартійною масою та проведення партійного впливу в ній”, постійного „виявлення громадської ініціативи..., зокрема зі створення добровільних об’єднань, як-от культшефських організацій, земляцтва,

товариства фізкультури, осередків МОДРу, Авіахіму тощо”.¹²³ Особливої уваги місцеві більшовики надавали активній громадській роботі серед молоді. Це було пов’язано з чітким усвідомленням номенклатурою значення контролю та можливості використання з власною метою найактивнішої частини суспільства. “Від класової свідомості нашої молоді, – зазначав П.Постишев, – від її відданості справі соціалізму, від її дисциплінованості та організованості, від її технічної та політичної грамотності, уміння працювати в дуже значній мірі залежить виконання нашого народногосподарського плану”. Тому П.Постишев великого значення надавав справі залучення молоді до фізкультури й туризму. “На час світової спартакіади наші фізкультурні організації мають охопити 10 млн. осіб у своїх лавах”, – наполягав він. “Зараз особливого значення набирає у фізкультурній роботі здача норм під гаслом: “Готовий до праці та оборони”. У цьому наші фізкультурні організації знаходять зв’язок між спортивним інтересом окремого фізкультурника та загальним завданням нашого соціалістичного будівництва”.¹²⁴

Зупиняючись на роботі добровільних товариств, Косіор пропонував не ганятися за їх чисельністю, а більше уваги приділяти якості. “Не обов’язково записати в те чи інше товариство велику кількість робітників. Центр роботи на цій ділянці слід перенести не стільки на збирання внесків, скільки на створення довкола того чи іншого товариства якої-небудь конкретної справи, щоб її користь була зрозуміла кожному учаснику і могла зацікавити його. І МОДР, і Тсоавіахім та інші добровільні товариства при правильному підході дають повну можливість не формально, а по суті, на ділі зацікавити певне коло робітників і зробити їх справді активними учасниками цієї роботи”.¹²⁵

Ставлення місцевого більшовицького керівництва до можливостей використання громадських об’єднань населення в культурно-освітній роботі не було однозначним. Все залежало від того, якими були ці громадські об’єднання. Керівник Наркомосу О.М.Скрипник наголошував на тому, що не можна допустити, щоб культурне виробництво „потрапило до рук чужого, ворожого

нам класу”, тому наполягав на збереженні державної монополії на освіту, за яку, мовляв, „билися в громадянській війні”. Разом із тим він допускав, що „окремі метання культурного процесу” проходили не безпосередньо під керівництвом Наркомосу, а під керівництвом „якихось масових організацій, громадських об’єднань, але лише коли „це були пролетарські об’єднання, як, наприклад, профспілки”. Адже головне завоювання революцій він вбачав у можливості „здійснювати класову освіту, тобто провадити її так, щоб вона виховувала людей..., корисних для трудящих мас...”¹²⁶

У подальшому, із зростанням завдань, що стояли перед культосвітньою роботою та посиленням тенденцій пролетаризації громадським об’єднанням надавалося щоразу більшої ваги в проведенні культурної революції. У доповіді XI з’їзду Рад 13 травня 1929 року нарком освіти пояснював, що культурна робота більше не може бути „окремим третім фронтом”. До цього висновку його призвело усвідомлення того, що „в промисловість прийдуть маси людей, в першу чергу із села, від культури яких залежатимуть успіхи виконання завдань партії”, а відтак, – наполягав він, – „старими апаратно-бюрократичними шляхами” діяти вже не можна. Необхідно, аби завдання їх освіти та виховання сприйняли як своє кооперативні, професійні організації, КНС та КВД, сприйняли як таке, „що лежить на їхній відповідальності, що їхніми силами, засобами, енергією та ініціативою треба виконати”.¹²⁷

Зважаючи на марксистське твердження про „ідіотизм селянського життя”, Скрипник указував, що „прірва між містом і селом – це споконвічне прокляття культурної спадщини, що дісталася нам від старої влади поміщиків і капіталістів”. Відтак головне завдання вбачав у тому, щоб знищити цю одвічну прірву і заповнити культурно-освітньою працею те провалля, що відділяє культурний стан селянина від пролетаря. Звертаючись до учасників з’їзду, він говорив: „Ви повинні зі мною погодитися, що процес колективізації, який триває зараз на селі, є водночас величезним процесом пролетарського оброблення мільйонів трудящих мас, переходу їх від низької, тисячоліттями

існуючої психології і техніки праці... до нової пролетарської культури”. Наголошуючи на ролі громадських організацій у цьому процесі, Скрипник акцентував на значенні червоних кутків, добровільному товаристві „Спілка безвірників”, яке, за його словами, проводило значну культурну роботу, „викорінюючи на основі наукового пізнання природи і суспільства релігійні забобони й усуваючи цим перешкоди до культурного розвитку трудящих”, товариству Тсоавіахім, яке „вело величезну роботу серед своїх членів та широких трудящих мас, озброюючи їх елементарними знаннями в галузі хімії та авіації”, МОДР. Усі ці прояви громадянської самодіяльності членів різних громадських організацій „різними струмками зводяться до одного й того ж – піднести свідомість, культурний рівень, організованість широких мас і спрямувати їх на подальше виконання завдань соціалістичної реконструкції...”¹²⁸

Зупиняючись на завданнях комнезамів у ліквідації ментальної „прірви” між селянином і пролетарем, М.Скрипник вимагав завершити роботу з ліквідації неписьменності серед незаможників і наймитів за активного сприяння профспілок, пропонуючи використати матеріальні ресурси класового ворога. „Ми мусимо водночас подумати про те, щоб значну частину матеріального тягара перекласти на заможні верстви селянства. У куркулів ліквідувати неписьменність їх власним коштом та ще й взяти в нього засоби для ліквідації неписьменності селянської бідноти й наймитства”.¹²⁹

Змінити своє ставлення до культосвітньої роботи вимагав від КНС з початком колективізації і голова ВУЦВК Г.Петровський. Щоправда, окрім „підвищення культурного рівня, ліквідації неписьменності, виховання кадрів”, він вимагав від комнезамів поставити в центр уваги ще й політосвітню роботу. Адже слід було „звернути серйозну увагу на те, щоб рішуче викривати та викидати з нашої радянської системи чужі, ворожі нам елементи, що допомагають класовим ворогам... треба знищувати всіх шкідників, добре почистити апарати радянської влади і кооперації”.¹³⁰ Шлях до перетворення

громадських об'єднань на засіб підготовки, а потім і об'єкт репресій, було підготовлено.

Марксистська доктрина громадських об'єднань пройшла тривалий шлях розвитку та трансформації, у процесі якого від ортодоксальної лінії відокремлювалися певні соціал-демократичні варіанти, що було необхідним для адаптації до об'єктивних умов формування та розвитку громадянської та політичної культури країн Європи. За цих умов реформістські течії лівого руху змушені були в більшій чи меншій мірі підлаштовувати ідеологію та практику під ті потреби, вирішення яких вимагали велику кількість членів зазначених організацій. Твердження про відсутність можливості узгодження інтересів експлуататорів та експлуатованих, про єдиний шлях поліпшення становища останніх лише внаслідок революційних перетворень визначило і концепцію використання громадських об'єднань для забезпечення, підготовки і досягнення цих змін. Будь-які природні цілі та завдання, заради яких, власне, і створювалися громадські організації, визнавалися проміжними та другорядними, проте потрібними для втягування чи підготовки їхніх членів до головної і „єдино ефективної”, „єдино правильної” мети – здійснення соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату. За цих умов увага приділялася лише класовим організаціям робітників, а всі „буржуазні” організації сприймалися як інструмент і невід'ємний складник системи панування буржуазії, а відтак прирікалися на знищення в процесі соціалістичних трансформацій. Об'єднання дрібнобуржуазних верств аналізувалися виключно з погляду можливості їх використання як союзників у боротьбі з великою буржуазією. Природні інтереси та прагнення зазначених суспільних груп інакше як реакційними та консервативними не визнавалися.

Розробляючи проблеми й тактики марксизму за умов економічно відсталої, переважно аграрної країни, В.Ленін поставив за мету значно удосконалити концепцію використання громадських об'єднань у контексті підготовки до реалізації соціалістичної революції. Найбільшу увагу він приділив

питанням керівної ролі партії щодо профспілок та можливостям залучення селянства до громадських об'єднань. Проте більшість зроблених ним теоретичних узагальнень зазнали серйозного випробування та спроб коригування після того, як із теоретичної площини перейшли у площину безпосередньої політики, зокрема за складних обставин громадянської війни і відповідного пошуку соціальної опори. Трактуючи громадські об'єднання як інститут політичної демократії, що виникає через розкол суспільства на класи, марксизм до соціалістичної революції визначає роль пролетарських організацій як форму боротьби з капіталізмом. Проте після переходу влади до „авангарду пролетаріату” така потреба нібито відпадає, натомість з'являється нова – трансформації старого суспільства, його свідомості та організації життя в нове, спочатку соціалістичне, а потім і комуністичне. Подібна трансформація в умовах революції, а не еволюції, не могла відбуватися знизу-вгору, а могла лише впроваджуватися зверху до мас. Отже, впроваджуватися з тиском, з примусом. Чим менш виражений був би такий примус, чим більш він був би завуальований, тим успішнішим та фундаментальнішим було укорінення нової свідомості, нових форм життя.

Жовтневий переворот переніс питання використання громадських організацій із сфери боротьби за досягнення соціалістичної революції до значно складнішої боротьби – боротьби за утримання влади авангардом робітничого класу. При чому владу потрібно було утримувати та зміцнювати в країні, де революційний клас складав мізерну меншість порівняно з дрібнобуржуазним селянством. Навіть сам пролетаріат був у значній мірі „недостатньо свідомий єдино правильного вчення побудови суспільства диктатури пролетаріату”. Потрібно було спочатку „виховати” його. Відтак „диктатура пролетаріату” повільно трансформувалася в диктатуру над пролетаріатом. Оскільки, за твердженням Леніна, саме профспілки творили фундамент пролетарської влади, то від чіткого визначення місця й ролі останніх у системі диктатури більшовицької партії залежало вирішення принципового питання щодо підходу

до мас, їх „перевиховання” та „навчання” принципам нового життя. Проблема селянської політики вирішувалася в традиційному річищі опори на пролетаризовану бідноту та наступної політики розшарування селянства. Однак, опинившись перед загрозою господарського колажу, більшовикам довелося трансформувати своє ставлення до сільськогосподарських об'єднань, де головну увагу з початку 20-х рр. приділено не класово близьким об'єднанням бідноти у формі артіль і т.ін., а саме кооперації, кооперації ворожого більшовикам дрібнобуржуазного селянства, яку вони будь-що намагалися перетворити в кооперацію соціалістичну.

Перебрання щоразу більшого впливу в партії Й.Сталіним у другій половині 20-х років знаменувало й посилення тенденцій до відверто утилітарного підходу до громадських об'єднань з метою забезпечення функціонування тоталітарної системи та побудови нового суспільства, що стало логічним завершенням еволюції марксистсько-ленінської концепції використання громадських організацій як засобів насадження власної ідеї розвитку суспільства на ґрунті „несвідомих” мас.

Захопивши владу військовим шляхом у найбільш дрібнобуржуазній з усіх радянських республік, більшовицьким функціонерам, що постали перед необхідністю таку владу зберегти, а вплив поширити, довелося використовувати весь можливий комплекс заходів. Усвідомлюючи той вплив, що його громадські організації за певного підходу можуть справляти на найширші безпартійні маси, слугуючи привідним пасом до останніх від більшовицького авангарду, місцеві функціонери визначали їх використанню чільне місце у своїх роздумах. Більшовики не могли будувати ілюзій щодо власної підтримки в Україні. Це визначило тривале існування об'єднання класових союзників пролетарської партії в селянській країні – комітетів незаможних селян. Недовіра до решти селянства, курс на його розшарування, відсутність достатніх партійних сил на селі змусили місцевих більшовицьких лідерів у своїй селянській політиці

орієнтуватися саме на КНС, тривалий час залучаючи і кооперацію, і ради на селі лише як поле для його „завоювання”.

Саме комнезами контролювали і патрунували все, активно залучалися до всіх громадських об'єднань в українському селі. Лише господарська необхідність змушувала місцевих функціонерів віддавати перевагу в сільськогосподарській політиці більш активній і життєздатній кооперації, а не створюваним за активної участі КНС, більш „близьких до соціалізму” колективних господарств бідноти. Але лише доти, доки не настане „сприятливий момент” для вирішального походу проти селянства. Усвідомлення слабкості в українських умовах власної партії та навіть декларованого панівного класу – пролетаріату виявило себе в категоричній відмові від існування окремої робітничої чи селянської кооперації, оскільки це загрожувало втратою будь-якого значного впливу поза межами робкоопів.

За умов переходу до прискореної індустріалізації в кінці 20-х років, а особливо з появою тенденцій до мілітаризації та чисток, розпочинається етап повномасштабного нехтування природних функцій та завдань громадських організацій і, передусім, класових спілок „панівного класу”. Вони перетворюються за декларативного визнання їхнього права на захисні та контрольні функції в організації закріпачення робітників, мілітаризації та їх зомбування. Утилітарність у підході до використання більшовицьких лідерів, що існувала завжди, у міру „загострення класової боротьби” та „наближення до соціалізму” посилювалась, набираючи все більш потворних, цинічних форм.

Розділ III

Система громадських об'єднань у підрадянській Україні.

Організаційна структура та соціальний склад.

Наявність розлогого спектру громадських організацій, які функціонували у 20-і – 30-ті рр. ХХ ст. на території УСРР була зумовлена соціально-політичною ситуацією в Україні. Більшовицький режим декларував свою поглиблену демократичність, а тому сприяв створенню громадських об'єднань, які за його планами повинні були охопити всю соціальну сферу життя радянського суспільства і обслуговувати потреби компартійної еліти.

За метою та предметом діяльності, функціонально та відповідно до суспільних програм радянської влади і пріоритету використання у процесі соціалістичного експерименту громадські об'єднання розподілялися на класові, мілітарні, соціально-реабілітаційні, господарські, господарсько-технічні, науково-технічні, просвітницько-культурницькі, міжнародні, побутові та національні. До класових організацій належали: профспілки, комітети незаможних селян (КНС), комітети взаємодопомоги (КВД); товариство сприяння обороні авіаційній та хімічній промисловості СРСР (Тсоавіахім), яке за своєю функціональною приналежністю можна визначати як господарсько-мілітарну організацію; до господарських належали: кооперативні товариства. З-поміж соціально-реабілітаційних товариств варто передусім відзначити товариство Український Червоний Хрест, товариство „Друзі дітей «Геть неписьменність», мережа просвіт та сільбудів – культурнецькі товариства. До господарсько-технічних громадських об'єднань можна віднести товариства „Техніка масам”, Укравтодор, товариство «Друзі радіо», ВУТОРВИН тощо. З-поміж міжнародних громадських об'єднань пріоритетною була Міжнародна організація допомоги революції (МОДР). До побутових громадських об'єднань можна віднести Всеукраїнську спілку мисливців та рибалок (ВУСМР), Українське фотографічне товариство, товариство „Друг лісу”, атлетичне

товариство „Спорт”, товариство по вивченню бібліотечної справи та ін. З-поміж великої кількості національних громадських об'єднань варто передусім виділити Спілку менонітів, єврейські товариства: „Сетмас”, „Геголуц”, товариство землеоблаштування трудящих євреїв (ТЗЕТ), грецьке товариство „Спілка еллінів”, польські товариства „Ружинців” і „Терціярів” та ін.

Ця класифікація, як і багато інших, в своїй суті є умовною. Громадські об'єднання не були винаходом радянської суспільно-політичної системи і існували також і в дореволюційній Російській імперії. Тому більшовики мусили усунути або адаптувати до своєї організації співжиття традиційно існуючі громадські інститути.

Слабкість компартійної влади в Україні на початку 20-х рр. змушувала її миритися з діяльністю дореволюційних громадських об'єднань. Проникаючи до їх складу, модифікуючи структуру, більшовицький режим у такий спосіб підпорядковував собі ці організації. Ті ж об'єднання, які у силу специфіки діяльності не піддавалися компартійному впливу, поступово ліквідовувалися владою. У процесі становлення існуючих громадських об'єднань був етап їх фільтрації і перетворення у підконтрольні структури, за умов якого сформувалася шкала цінності для компартійного режиму діючих на території Української СРР громадських об'єднань.

Політичний режим задекларований як „диктатура пролетаріату” був змушений розбудовувати організації, які об'єднували індустріальних робітників. Тому профспілки проголошувалися пріоритетними громадськими об'єднаннями. У селянській країні диктатура пролетаріату могла бути встановлена тільки за умови функціонування громадських об'єднань сільської бідноти і сільськогосподарських найманих працівників, тому другими за вагою були саме селянські громадські об'єднання, які підтримували комуністичну партію. Наступними за важливістю були господарські громадські організації, оскільки громадянська війна і політика «воєнного комунізму» фактично повністю зруйнували господарство України, а державний апарат був

неспроможний навести лад в економіці. Тому він був змушений миритися з громадською самоорганізацією у вирішенні цих питань. Не менш важливими були добровільні товариства мілітарного характеру, оскільки комуністична ідеологія декларувала необхідність поширення комунізму у планетарному масштабі, а держава не мала ні організаційних, ні фінансових можливостей втілити цю ідею у життя. Міжнародні громадські організації служили тій самій меті, тому функціонували у подібний спосіб. Також важливу роль відігравали соціально-реабілітаційні, культурно-просвітницькі та технічні товариства. Ці організації по-суті були покликані вирішувати соціальні проблеми, які були створені вищезазначеними факторами. Технічні товариства частково займалися вирішенням господарських проблем, наприклад, ІТС, Укравтодор, „Техніка масам”. Решта товариств відігравала роль створення та підтримання ілюзії демократичності та системного сприяння свободі самоорганізації громадян УСРР, задоволення їх побутових потреб, а тому були менш важливими з точки зору компартійної еліти.

Тотальна більшовизація профспілок розпочалася у 1917 р., однак активний організаційний етап у становленні та діяльності радянських профспілок припадає на 1919 – 1921 рр. У цей час професійні спілки об'єднували робітників певної професії незалежно від їх місця роботи. У той же час, існували і фабрично-заводські комітети, що функціонували на підприємствах та в установах. За цих умов більшовицька влада не могла у повній мірі контролювати профспілкові організації. Тому вона ініціювала докорінну реорганізацію професійних спілок.

З метою централізації керівництва професійними спілками створюються повітові та губерніські ради спілок, керівництво діяльністю цих рад на теренах підрадянської України здійснювалося республіканською радою профспілок – Південним бюро ВЦРПС, створеним у квітні 1919 р.¹ 1920 – 1921 рр. у житті українських профспілок відзначилися подальшою централізацією їх управління, яка виражалася у тому, що було ліквідовано бюро центральних комітетів

галузевих спілок, а натомість запроваджені посади уповноважених центральних комітетів галузевих спілок.² По суті заміна колегіального органу управління одноосібним спрощувала апарат і механізм управління галужевими спілками і створювала умови для фактичного об'єднання цих професійних спілок у одну повністю централізовану структуру.

На I Всеукраїнському з'їзді профспілок, що проходив у квітні-травні 1919 року було прийнято рішення про перебудову профспілок за галузєво-виробничим принципом.

. В лютому 1920 р. на Всеукраїнській конференції було обрано керівний орган українських профспілок – Південне бюро Всеросійської Центральної ради профспілок (ВЦРПС)³. III Всеросійський з'їзд профспілок, що проходив у квітні 1920 року, визначив курс на подальшу централізацію спілок. У квітні 1921 р. ВЦРПС дозволив існування Південбюро, якому підпорядковувалися профспілки України та Криму. У 1921 р. профспілкові організації були реорганізовані за принципом «одне виробництво – одна профспілка»⁴. Наприкінці 1921 року на українських теренах було вже 24 галузевих профспілки⁵. У січні 1922 року Південбюро було проголошено II Всеукраїнською конференцією профспілок вищим спілковим органом України⁶.

Централізація керівництва діяльністю профспілок не вписувалася у нову економічну політику, тому з 1922 р. ВЦРПС було змушено піти на збереження більш демократичної системи організації діяльності професійних спілок. У серпні 1923 р. Південбюро в рамках здійснення політики українізації було перейменовано на Всеукраїнське бюро ВЦРПС (Укрбюро), а бюро галузевих спілок – на обласні бюро ЦК спілок⁷. На II Всеукраїнському з'їзді профспілок, що відбувся у Харкові 3-8 листопада 1924 р., було обрано Всеукраїнську раду професійних спілок (ВУРПС), яка стала керівним органом українських професійних спілок і прямо підпорядковувалася ВЦРПС, хоч формально вважалася самостійною структурою. При цьому республіканські конференції профспілок замінювалися щорічними профспілковими з'їздами⁸.

Межа 20-х – 30-х рр. позначилася зміною їх суспільної ролі. Становлення тоталітарної суспільно-політичної системи перетворює профспілки з виразників інтересів працівників на організації, які займаються задоволенням потреб компартійної еліти в сфері виробничих відносин. Тому впродовж 30-х років відбувається «розукрупнення» профспілок з метою зменшення їх суспільно-політичної ваги шляхом поділу великих галузевих професійних спілок за фаховим принципом. На початку 1931 року XVI з'їзд ВКП(б) ухвалив резолюцію „Про завдання профспілок у реконструктивний період”, у якій було декларовано необхідність розукрупнення профспілок. 21 березня того ж року подібну постанову прийняв і V пленум ВЦРПС⁹.

У 1931 році з'явилися 22 нові профспілки, а їх загальна кількість сягнула 45. Після чергової реорганізації 1934 року уже налічувалося 154 галузеві профспілки. Офіційна пропаганда подавала розукрупнення профспілок як захід, що дозволяв спростити роботу профспілкових апаратів, оскільки до реорганізації спілки були буцімто занадто громіздкими¹⁰. Після чергового розукрупнення профспілок, що відбулося у 1937 році налічувалося 162 профспілки. У той самий час профспілки зазнали значних змін у своїй організаційній структурі – були скасовані ради профспілок на всіх рівнях (до районного включно)¹¹.

Профспілкою, що об'єднувала у своїх лавах сільськогосподарських робітників та працівників лісового господарства, був Всеробітземліс (на території підрадянської України ця громадська організація дістала назву Робітземлісу). Перші спроби створення громадських об'єднань сільського господарських робітників мали місце ще під час становлення більшовицького режиму на теренах України. Так, влітку 1917 року створюються спілки, що об'єднували у своїх лавах сільськогосподарський пролетаріат. У 1917-18 роках організовувалися також спілки (комітети) робітників цукрової промисловості¹².

Всеробітземліс було засновано на Всеросійському з'їзді земельних працівників, що проходив 15-19 червня 1919 року¹³. На українських теренах подібну організацію було створено лише у наступному році, оскільки тут ще

велися активні бойові дії. На IV конференції КП(б)У, що проходила 17-23 березня 1920 року, було поставлено завдання об'єднати сільськогосподарських робітників в окрему громадську організацію¹⁴. У травні 1920 року при Південному бюро ВЦРПС було утворено окремий відділ, що мав опікуватися сільськогосподарськими робітниками – Південне бюро ЦК Всеробітзему. На початок 1921 року у 8 українських губерніях вже було проведено з'їзди та вибори постійних правлінь Робітземлісу¹⁵. Проте, низові ланки товариства почали масово організовуватися лише у 1922 році.¹⁶

У цей час відбувається стрімке зростання чисельності Робітземлісу. Так, на 1 травня 1921 року у спілці було 930 осіб, а на 1 жовтня того ж року – 24 тис.¹⁷ На 1 січня 1926 року членами спілки було майже 173 тис. осіб¹⁸. У 1929 році у Робітземлісі було 190 тис. членів¹⁹.

1923 року основним напрямком діяльності спілки було проголошено захист інтересів сільськогосподарських найманих робітників. У грудні 1923 р. керівний орган Всеробітземлісу – Центральний комітет (ЦК) розробив конкретний план діяльності організації спілки на місцях, щодо захисту інтересів сільськогосподарських робітників, які працювали у приватних господарствах. Зокрема робота мала здійснюватися у такий спосіб: укладання з наймитами трудових угод при максимальному облікові їх кількості, нормування робочого дня.

З 1925 р. Всеробітземліс перетворюється на класову спілку головним завданням якої стає захист інтересів саме найманих робітників, які працюють у господарствах заможних селян.²⁰ По суті така діяльність була направлена на підриєв економічної основи українського селянства як виразника і носія господарсько-національних рис українського етносу.

У 1926 році, згідно рішення XIV з'їзду ВКП(б) до складу Всеробітземлісу увійшла спілка робітників цукрової промисловості „Трудоцукор”, що діяла здебільшого на території Правобережної України, де цукроваріння була особливо поширеним. Злиття цих двох спілок мало централізувати профспілкову

організацію сільськогосподарського пролетаріату, хоча компартійна влада пояснювала об'єднання двох вищезгаданих спілок тим, що буцімто „Трудоцукор” не міг ефективно захищати інтереси робітників цукрових заводів²¹.

У жовтні 1930 р. спілка сільськогосподарських та лісових робітників розділилася на спілку сільськогосподарських та спілку лісових робітників, а відповідно змінилася назва.²² Після того, як компартійна влада взяла курс на подрібнення профспілок, Робітземліс було ліквідовано. Це сталося у березні 1931 року. На базі Робітземлісу було утворено профспілки робітників землеробських радгоспів, тваринницьких радгоспів, МТС, батраків та робітників цукрової промисловості²³.

Після ліквідації комітетів бідноти (комбідів) у суспільному житті радянського села виникають нові класові громадські об'єднання, які згуртовували у своїх лавах незаможне селянство. Згідно з постановою ІV конференції КП(б)У «Про роботу на селі» від 17 – 23 березня 1920 року найважливішим партійним завданням було створення класових організацій, що мали об'єднувати у своїх малоземельних і безземельних селян.²⁴ На практиці головним завданням КНС було утвердження компартійної влади в українському селі.

Згідно закону ВУЦВК та Раднаркому УРСР про комітети незаможних селян від 9 травня 1920 року створювалися громадські організації для захисту інтересів маломісних верств села, завданнями яких було проведення закону про наділення землею та інвентарем безземельних та малоземельних селян, впровадження в життя закону про хлібну розкладку, сприяння радянській владі в розкуркуленні, захопленні влади у радах, колективізації та контролі за діяльністю інших громадських об'єднань на селі²⁵.

Травневий (1922 року) Пленум ЦК КП(б)У вирішив переорієнтувати діяльність КНС з адміністративних на господарські методи роботи²⁶. Таке рішення ЦК було викликано потребами НЕПу. Соціальна активність у цьому

плані була переведена з розряду політично-адміністративного у господарсько-громадський. На пленумі ЦК КП(б)У, що проходив 23 – 25 липня 1925 року відзначалося, що КНС необхідно остаточно звільнити від адміністративних функцій, перетворити незаможницькі комітети з організацій «державного значення» на дійсно громадське об'єднання²⁷. Таким чином усувалася можливість прямої політизації діяльності комнезамів як виразників інтересів селянства, які в конкурентній боротьбі з заможним селянством за місця у сільських радах могли перетворитися на селянську партію.

19 листопада 1925 року було видано новий статут комнезамів. Завданням вищезгаданих громадських об'єднань було залучення незаможних селян до сільських рад, КВД, органів кооперації та добровільних товариств, які діяли на селі.²⁸ Реорганізовані КНС мали охопити всю бідноту і незаможних селян. Керівні органи комнезамів акцентували увагу на тому, щоб до президій КНС були обрані незаможні селяни, які повністю підтримували компартійну владу²⁹.

Згідно резолюції пленуму ЦК ВКП(б) від 16 листопада 1929 року „Про сільське господарство України та про подальшу роботу на селі”, КНС мали організаційно зміцнюватися, для чого було потрібно виключити із керівних органів комнезамів осіб, які не підтримували курс компартійної влади на суцільну колективізацію сільського господарства³⁰. Протягом 1930-32 рр. КНС повністю спрямовували свою діяльність на допомогу державним органам у проведенні примусової колективізації. Після того, як більшість селянських господарств було колективізовано, а антирадянські виступи селян стали набагато менш масовими і небезпечними, компартійна влада вже не потребувала помічника з боку громадськості. Тому вона взяла курс на ліквідацію комнезамів, подавши її як наслідок ініціативи самих комнезамівців. У пленум ВЦКНС 16 лютого 1933 року ухвалив постанову про самоліквідацію КНС³¹, а ВУЦВК підтвердив її своєю відповідною постановою від 8 березня 1933 року³².

Ще одним класовим громадським об'єднанням, що діяло в українському селі, були комітети взаємодопомоги (КВД). На території підрадянської України

КВД почали організовуватися згідно з постановою РНК УСРР від 23 грудня 1921 року³³. У початковий період своєї діяльності переважна більшість товариств були малочисельними і об'єднували у своїх лавах здебільшого незаможне селянство, що не мало достатніх коштів для внесення у фонди КВД³⁴. Цей факт свідчить про нагальну потребу компартійної еліти у організаціях, які б займалися збором коштів і набуттям майна, яке можна було би використати для виконання більшовицьких аграрно-соціальних програм. Головними завданнями КВД було: організація взаємної допомоги при стихійних лихах та природних катаклізмах, організація матеріальної та трудової взаємодопомоги силами громадськості, забезпечення соціального захисту найбідніших верств українського села.³⁵ Ці цілком соціальні функції, які виконувалися з ініціативи та за кошти членів самих товариств цілком вписувалися в ідею соціалістичної самоорганізації та самоврядності суспільства і водночас створювало умови для досить швидкого викачування коштів та матеріальних ресурсів з українського села.

На VIII Всеукраїнській партійній конференції, яка проходила у травні 1924 року було прийнято рішення про перетворення КВД на масові бідняцько-середняцькі товариства. КВД мали розгорнути роботу, спрямовану на піднесення бідняцьких господарств спираючись на власні матеріальні фонди. 23 січня 1925 року ВУЦВК і РНК УСРР прийняли нове „Положення про товариства взаємодопомоги”, згідно з яким КВД реорганізовувалися в селянські товариства взаємодопомоги (СТВ). Після реорганізації відбулося розмежування функції СТВ та КНС на місцях. Перші повністю зайняли нішу організації і забезпечення соціального захисту селянства, а останні продовжували об'єднувати незаможне селянство і спрямовувати його соціальну активність на боротьбу з заможною верствою українського села.

2 – 5 лютого 1927 року проходила I Всеукраїнська конференція СТВ, яка була скликана з метою узагальнення досвіду роботи цих селянських організацій. На цій конференції сталося певне протиставлення та часткове визначення шляхів досягнення взаємного доповнення КНС і СТВ у житті українського села і в

процесі перетворення його на радянське. Якщо перші покликані об'єднати бідноту, то останні повинні боротися з бідністю і дотягувати бідняцькі господарства до рівня середняцьких.³⁶

13 серпня 1930 року ВУЦВК та РНК УСРР видали постанову «Про реорганізацію селянських товариств взаємодопомоги в селах, де проведено суцільну колективізацію». За цією постановою СТВ перетворювалися на каси взаємодопомоги. У решті сіл продовжували діяти товариства взаємодопомоги.³⁷ 1932 року ВУЦВК та РНК УСРР видали закон «Про каси громадської взаємодопомоги колгоспів». Цим законом була припинена діяльність селянських товариств взаємодопомоги, які з точки зору компартійної влади повністю виконали свою соціально-економічну роль у житті радянського суспільства України – одержавлення фондів СТВ, тобто майна українських селян.³⁸ Така політична акція забезпечила дуже швидке вилучення продовольства у селянства, що спростило організацію голодомору в Україні 1932 – 33 рр.

Феноменом громадсько-господарського життя Української СРР стало розгортання кооперативного руху. Становлення радянської кооперації у підрадянській Україні розпочинається 16 серпня 1921 року, коли згідно декрету Всеросійського ЦК та Раднаркому РСФРР „Про сільськогосподарську кооперацію” дозволялося організовувати кооперативні товариства³⁹. Аналогічний декрет 18 жовтня того ж року було видано і ВУЦВК та РНК УСРР⁴⁰.

У 1921 – 1922 рр. відбулася дезінтеграція кооперативної системи: сільськогосподарська, споживча та кустарно промислова кооперація почали діяти самостійно.⁴¹ Згідно декретів РНК СРСР від 7 квітня 1921 декретом РНК СРСР „Про споживчу кооперацію”, 7 липня 1921 р. «Про промислову кооперацію» та від 26 липня 1921 р. «Про кошти кооперації» кустарно промислова кооперація відділялася від сільськогосподарської та споживчої. Згідно даних постанов кустарям дозволялося проводити комерційні операції пов'язані з їх безпосередньою виробничою діяльністю. Також ці об'єднання

наділялися фінансовою свободою. Крім того встановлювалося обов'язкове членство всього населення у споживчих кооперативах. Такі дії компартійної влади були направлені на відновлення кооперативного руху.⁴²

Сільські кооперативні товариства почали створюватися відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 26 жовтня 1921 р. Ці товариства мали використовуватися селянами для спільного ведення сільськогосподарського виробництва та організації праці своїх членів, постачання їх необхідними сільськогосподарськими знаряддями тощо. Товариства набули права юридичних осіб, могли відкривати майстерні та заводи по переробці та збуту своєї продукції. Сільськогосподарські кооперативні товариства могли організовуватися як за територіальним так і за виробничим принципом.⁴³ У 1921 р. виникло товариство „Село-допомога”, завданням якого було постачання селян насінням та інвентарем, надання їм кредитів⁴⁴. 18 березня 1922 було створено організацію «Сільський господар», яка відігравала центральну роль у функціонуванні сільськогосподарської кооперації на теренах Української СРР⁴⁵ 26 жовтня 1922 р. було створено Всеукраїнське товариство насінництва, що започаткувало розвиток насіннєвої кооперації.⁴⁶

Делегати II з'їзду уповноважених кооперативних спілок і товариств, що проходив 26-29 жовтня 1922 року, декларували свою цілковиту підтримку більшовицької влади та свій розрив із традиціями дореволюційної кооперативної системи. Вищезгаданий з'їзд фактично покінчив із кооперацією, що була незалежною від більшовицької влади⁴⁷.

Втім, і надалі деякі кооперативні товариства не були прихильними до більшовицької влади, що зумовлювало їх переслідування і ліквідацію. Так, у квітні 1923 року провідні кооперативні товариства України, які діяли ще у дореволюційній Україні („Дніпросоюз”, „Централ”, „Українбанк”, „Книгоспілка”, Центральний український кооперативний комітет) утворили Всеукраїнську кооперативну спілку – „Центроспілку”. Однак це кооперативне об'єднання продовжувало традиції добільшовицької кооперації, намагалось

бути незалежним від компартійної влади, тому воно було ліквідоване Кооперативним комітетом при ЦК КП(б)У⁴⁸.

Спеціалізовані товариства, які створювалися за фаховим принципом такі як «Добробут», «Кооптах» «Укрсельцукор», «Укрбурякоспілка», «Плодоспілка», «Хмільсоюз» тощо, які були відгалуженнями «Сільського господаря» почали організовуватися з 1924 р.⁴⁹ В 1927 р. на базі відділу колгоспів товариства «Сільський господар» було організовано Всеукраїнську спілку сільськогосподарських колективів – Укрколгосп.⁵⁰ З 1928 р. ця спілка взяла курс на залучення кооперативів до процесу колективізації сільського господарства.⁵¹ Колективізація сільського господарства спричинила ліквідацію сільськогосподарських кооперативів. Згідно резолюції ЦК ВКП(б) від 27 червня 1929 р. сільськогосподарська кооперативна система мала зазнати реорганізації – кооперативи фактично перетворювалися на колективні господарства – вони перестають бути громадськими об'єднаннями.⁵² 29 вересня 1929 р. було ліквідовано товариство «Сільський господар». Центри фахової кооперації у 1930 р. були перетворені на державні заготівельні установи, тобто низова, первинна ланка цих об'єднань фактично припинила своє функціонування.⁵³

Значну увагу компартійна влада приділяла так званій «шефській роботі», яка передбачала налагодження активних взаємин між робітниками та селянами: робітники мали здійснювати «пролетаризацію» селянства, прививати йому класові моральні цінності, змінювати його світоглядні орієнтири у потрібному для компартійної влади руслі. Реалізовувати ці завдання мали як державні установи так і громадські об'єднання – «шефські товариства», які починають організовуватися з 1924 р. : «Змичка», «Культзмичка із селом», «Товариство робітничого шефства над селом» та ін.⁵⁴ На 1925 р. ці товариства діяли лише на півдні та сході УСРР – у індустріальних районах, а на інших територіях їх осередків було дуже мало.⁵⁵ У січні 1926 р. на базі цих громадських організацій Всеукраїнською шевською нарадою було організовано «Товариство культзмички міста з селом».⁵⁶

На початковому етапі своєї діяльності ця організація мала децентралізовану структуру про, що свідчить той факт, що на 1928 р. не було створено керівних органів товариства республіканського рівня.⁵⁷ З 1928 р. ідеологічно-культурна діяльність товариства «Культзмичка» відходить на другий план, дане громадське об'єднання спрямовує свої зусилля на допомогу компартійній владі у здійсненні примусової колективізації сільського господарства.⁵⁸ Після проведення суцільної колективізації діяльність шефських товариств поступово припиняється.

Однією з провідних комуністичних ідей була ідея науково-технічного прогресу. Для її реалізації була необхідна спрямована громадська активність, яка виразилася у створенні наукових та науково-технічних громадських організацій.

Інженерні секції (ІС) почали з'являтися на українських теренах ще у 1920 р. До їх складу входили лише інженери, тобто – представники технічної інтелігенції. У 1924 р. на Всесоюзному з'їзді інженерів і техніків було обрано Всесоюзне міжсекційне бюро інженерів і техніків (ВМБІТ). З'їзд ухвалив приймати до секцій не тільки інженерів, але й техніків. Це спричинило зміну назви секцій – тепер вони стали називатися інженерно-технічними (ІТС). На з'їзді було також визначено освітній ценз членів секцій⁵⁹. Таким чином ІТС стали справді об'єднаннями технічної інтелігенції, які діяли безпосередньо на підприємствах.

У листопаді 1924 р. II Всеукраїнський з'їзд профспілок прийняв рішення про необхідність створення всеукраїнського центрального керівного органу українських ІТС для координації і керівництва роботою секцій різних галузевих профспілок. А у червні 1925 р. на I республіканському з'їзді інженерно-технічних працівників було обрано Всеукраїнське міжсекційне бюро інженерів та техніків (ВУМБІТ)⁶⁰.

Період кінця 20-х рр. був доленосним для діяльності інженерно-технічних секцій. В цей час відбувається повне підпорядкування секцій профспілковим організаціям. Згідно рішення президії ВЦРПС від 8 липня 1930

р. всі органи ІТС ставали підзвітними відповідним профспілковим органам, підпорядковувалися їм і фінансувалися ними. Цим рішенням було скасовано окремі посвідчення для членів інженерно-технічних секцій і спеціальні членські внески. По суті, інженерно-технічні секції після цього втратили навіть видимість самостійності. Вся їх діяльність почала жорстко регламентуватися профспілками⁶¹. Всі рішення, які приймалися інженерно-технічними секціями, набували чинності лише після їх затвердження профспілками.⁶²

На кінець 20-х років ХХ ст. ІТС повністю інтегрувалися у структуру командно-адміністративної системи, виконуючи функції адміністративних органів. Відбувається перетворення інженерно-технічних секцій на провідників політики адміністративно-бюрократичного диктату по відношенню до виробничо-технічної інтелігенції. Ці функції секції виконували протягом 1929-1937 рр., коли вони виступали інструментом перетворення технічної інтелігенції на активний елемент соціальної і виробничої структури радянського суспільства, а фактично, підпавши під вплив владних структур, виступали в якості інструменту компартійної влади.⁶³ Вищезгадані секції сприяли встановленню максимального контролю держави за діяльністю виробничо-технічної інтелігенції. З кінця 20-х рр. повністю втрачають свою самостійність ІТС, фактично перетворюючись на філіали політизованих і партизованих профспілок, на інструмент політико-ідеологічних маніпуляцій у середовищі інтелігенції⁶⁴. У 1937 р. інженерно-технічні секції (ІТС) фактично зникають, а у 1939 р. ліквідовуються і формально⁶⁵.

У 1923 році утворилася – Всеукраїнська асоціація інженерів (ВУКАІ). Як й ІТС, це громадське об'єднання, мало на меті радянізацію технічної інтелігенції⁶⁶.

У 1927 р. було організовано Всесоюзну асоціацію робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (ВАРНІТСО). Українське товариство робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (УТОРНІТСО) було створене у 1928 р. під егідою агітпропвідділу

ЦК КП(б)У. Статут ВАРНІТСО було затверджено РНК СРСР у лютому 1928 р., він передбачав членство у цьому громадському об'єднанні на засадах „ідейної переконаності”, повне підпорядкування ВАРНІТСО компартії. Українська організація УТОРНІТСО організаційно оформилася у березні 1928 р., коли було затверджено статут товариства, обрано керівний орган даного громадського об'єднання – Центральне бюро. Наприкінці 1928 р. відділення УТОРНІТСО були вже у великих містах – Полтаві, Сталіно, Луганську. На III Всесоюзному з'їзді наукових працівників – членів спілки наукових працівників було декларовано необхідність політизації роботи ВАРНІТСО, використання „класового підходу” при підборі кадрів у апарат товариства та при прийомі до лав ВАРНІТСО нових членів⁶⁷.

У 1930-31 рр. УТОРНІТСО суттєво постраждала від репресій: переслідування діячів товариства проходили у руслі репресій проти інтелігенції загалом, особливо проти тієї, яка брала участь у національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр. У 1931 р. фактично припинився прийом до УТОРНІТСО нових членів⁶⁸. У жовтні 1931 р. припинили існування київське та одеське відділення товариства, фактично зникла організація загалом. Щоправда, у 1934 р. більшість ліквідованих відділень УТОРНІТСО було знову відновлено.⁶⁹ Остаточо вищезгадане громадське об'єднання припинило своє існування у 1937р.⁷⁰ Радянський режим при своєму перетворенні на тоталітарний знищував усі сили, які не сприймали його, або хоч колись виступали проти нього головним чином через те, що вони могли повторити свій виступ ще раз, а разом з тим мав серйозну потребу у наукових кадрах, які б добровільно працювали на те, щоб розвивати науку і техніку у СРСР, особливо військового спрямування. Саме тому репресії проти інтелігенції знищували товариства науковців, режим його відновлював, а наступна хвиля репресій ставила остаточну крапку у існуванні товариства наукової інтелігенції.

Із початком більшовицької індустріалізації починають з'являтися громадські об'єднання, що мали обслуговувати її потреби – технічні товариства.

Діяльність Української асоціації робітників-винахідників (УАРВИН) розпочинається навесні 1926 року. У березні 1926 року організуються відділення цього громадського об'єднання у великих українських містах: Харкові, Запоріжжі, Дніпропетровську⁷¹. У червні 1927 року було організовано відділення УАРВИНу у Києві⁷². У липні 1928 року розпочинається створення Всесоюзного товариства винахідників⁷³. Українську асоціацію робітників-винахідників (УАРВИН) було засновано на першому Всеукраїнському з'їзді винахідників у січні 1929 р. Вищезгадане товариство було організовано за пропозицією ВЦРПС. На з'їзді було визначено провідні завдання УАРВИНу, які полягали у сприянні винахідництву та діяльності винахідників і раціоналізаторів виробничих процесів безпосередньо на виробництві. З'їзд ухвалив рішення про об'єднання УАРВИНу та Одеського товариства робітничої ініціативи у єдину організацію. На з'їзді було декларовано відмові УАРВИН від виконання адміністративно-виробничих функцій (наприклад – розпоряджання фондами преміювання)⁷⁴. У 1930 р. УАРВИН було перейменовано на Всеукраїнське товариство робітників-винахідників (ВУТОРВИН)⁷⁵. Проект статуту нового громадського об'єднання винахідників – ВУТОРВИНу було затверджено пленумом ради УАРВИНу 30 квітня 1930 року⁷⁶.

З початком форсованої індустріалізації зростає потреба у раціоналізації виробничих процесів та розвитку промислових технологій. Саме через це відбувається стрімке зростання чисельності членів товариства винахідників. Так станом на 1 січня 1931 року ВУТОРВИН мало у своїх лавах 12,2 тис. осіб, на 1 січня 1932 року – вже 78 тис., а на 1 червня 1932 року – вже більше 120 тис. осіб⁷⁷.

У квітні 1934 р. згідно постанов IV Пленуму Центральної ради ВУТОРВИН було проведено значну реорганізацію товариства. Так, були ліквідовані цехові осередки винахідників та створені раціоналізаторські групи у виробничих бригадах на чолі із цехгрупоргами по винахідництву. Також

ліквідовувалися пленуми заводських рад винахідників, тепер на підприємстві керівництво зосереджувалося у руках голови місцевого виробничого осередку товариства, який безпосередньо відповідав за його роботу. Це мало наблизити товариство до виробництва, наблизити винахідницьку роботу до верстата, до робочого місця, до виробничої бригади. Відділи облради було замінено інструкторами, які мали безпосередній зв'язок із підприємствами⁷⁸. У виробничих бригадах було організовано раціоналізаторські групи, що мали впроваджувати на виробництві технічні інновації⁷⁹. Керівництво ВУТОРВИНу оголосило основним завданням вищезгаданого громадського об'єднання у першому півріччі 1935 р. перенесення основної роботи у його низові організації - раціоналізаторські групи та цехові осередки⁸⁰. Також у 1935 році було створено галузеві ради – органи товариства, які керували його роботою у певних галузях промисловості⁸¹. ВУТОРВИН було ліквідовано у 1938 році⁸².

Секції наукових працівників (СНП), як організації радянських діячів науки, починають створюватися на українських теренах у вересні 1921 року, коли науковці, які входили до складу Комісії вищих навчальних закладів при РНК УСРР, декларували свій намір організувати окрему секцію при профспілці працівників освіти (Робос)⁸³. У цьому ж році було організовано Одеську секцію наукових працівників⁸⁴. У жовтні 1922 року було утворено Київську секцію⁸⁵. Протягом 1921-23 років СНП не проводили активної діяльності, це був організаційний етап їх діяльності. Активізація діяльності даного громадського об'єднання розпочалася у 1923 році⁸⁶. В листопаді 1923 р. ЦК ВКП(б) зобов'язав усіх комуністів – науковців долучатися до місцевих СНП.⁸⁷

У лютому 1925 року відбувся I Всеукраїнський з'їзд СНП, на якому було утворено республіканську секцію наукових працівників України. На з'їзді було затверджено статут товариства, остаточно сформовано керівні органи товариства – було обрано Центральне бюро СНП, яке очолив Д.І. Багалія. На цьому з'їзді було визначено провідні завдання вищезгаданого

громадського об'єднання, було декларовано необхідність підпорядкування секцій профспілкам⁸⁸.

З 1927 року розпочинається політизація секцій наукових працівників, яка стає особливо виразною. Згідно „Положення про секції наукових працівників профспілки працівників освіти”, що було ухвалено у 1930 р., СНП мали повністю підпорядковуватися профспілкам⁸⁹. Внаслідок репресій, що були організовані компартійною владою проти представників інтелігенції у 1933 р., дане громадське об'єднання було фактично знекровлено, воно втратило більшу частину свого керівного складу⁹⁰. У 1934 р. секції наукових працівників СНП зникають⁹¹. Варто звернути увагу на динаміку чисельності даного громадського об'єднання. У 1929 р. – 4559 членів, а у 1930 р. членами СНП були 4588 осіб. У 1931 р. – 10691 член, а у 1933 р. членами українській СНП було більше 14,5 тис. осіб. У 1934 р. у лавах цієї громадської організації нараховувалося 5792 членів.⁹²

Згідно постанови РНК РРФСР від 27 січня 1921 р. у країні мала розпочатися масштабна радіофікація, зокрема наголошувалося на те, що ця радіофікація мала охопити провідні міста України.⁹³ Варто відзначити діяльність товариство „Друзів радіо” товариство проводило свою діяльність у тісній співпраці з профспілками навіть під їх керівництвом. Головним завданням товариства проголошувалося організація радіофікації країни та залучення до цього процесу якомога ширших кіл громадськості, поширення знань з питань радіосправи, організація підготовки фахівців з питань радіофікації.⁹⁴ Товариство „Друзі радіо” у листопаді 1924 року було практично бездіяльним, мало свою філію лише у Харкові⁹⁵. У грудні 1924 року було організовано філію товариства у Києві⁹⁶, у січні 1925 року – у Катеринославі, Вінниці та Одесі⁹⁷. 1 березня 1926 року у Москві відбувся I Всесоюзний з'їзд товариства „Друзів радіо” СРСР, на якому було конкретизовано завдання товариства⁹⁸. У 1928 році на II з'їзді даного громадського об'єднання ці завдання були підтверджені⁹⁹. У 1929 р. компартійне керівництво декларувало

необхідність перебудови роботи товариства „Друзі радіо” з тим, щоб воно включалося у виконання нових завдань соціалістичного будівництва, тобто в індустріалізацію та колективізацію¹⁰⁰. У 1931 році компартійна влада, визнавши діяльність товариства „Друзі радіо” недостатньо активною декларувала необхідність перетворення товариства на масову громадську організацію за рахунок співпраці товариства з іншими громадськими об’єднаннями, включення його роботи до загально культурної та популяризації діяльності товариства партійними організаціями.¹⁰¹

Осередки добровільного товариства „Техніка масам” на території Української СРР починають створюватися вже у серпні 1928 року¹⁰², хоча ЦК КП(б)У ухвалив резолюцію про утворення товариства „Техніка масам” лише 1 жовтня 1928 року¹⁰³. Провідним завданням даного громадського об’єднання було ознайомлення населення із сучасною технікою.

У жовтні 1930 року при товаристві було утворено методичну секцію, яка займалася розробкою програм технічної освіти робітників¹⁰⁴. Згідно постанови ЦК ВКП(б) від 19 листопада 1931 р., товариство „Техніка масам” реорганізовувалося у товариство „За оволодіння технікою”, що мало подібні завдання. Власне, це була ціла система товариств, що утворювалися за галузевим принципом. Тобто, за кожен із галузей промисловості відповідало окреме товариство, яке вирішувало специфічні завдання даної промисловості. Як бачимо, відбувається спеціалізація технічно-просвітницьких товариств¹⁰⁵. У даних товариствах основна робота проходить у низовій ланці – в осередках¹⁰⁶. Товариства «За оволодіння технікою» із 1932 року розпочинає широке розгортання на підприємстві технічних гуртків, у яких тепер зосереджувалося усе технічне навчання робітників¹⁰⁷. На основі технічних гуртків стали формуватися виробничі осередки даного громадського об’єднання¹⁰⁸.

Загальносоюзне товариство по сприянню автомобільному та шляховому будівництву - Автодор було створене у 1927 році¹⁰⁹. Навесні 1928 року відбувається організаційне оформлення українського товариства – Укравтодору:

були сформовані керівні органи товариства, почала розгортатися мережа осередків даного громадського об'єднання¹¹⁰. У цей час уже були чітко визначені основні завдання товариства, які полягали у налагодженні побудови та ремонту автошляхів силами та за кошти громадськості, а також організація навчання населення автомобільної та тракторної справи¹¹¹. 1 лютого 1929 року було скликано I Всеукраїнський з'їзд товариства Укравтодор¹¹². На ньому були визначені основні проблеми, що постали перед цим громадським об'єднанням: слабкість місцевих осередків, брак коштів тощо. Також на цьому з'їзді було обрано новий склад ради Укравтодору¹¹³. У вересні 1930 р. при товаристві було створено організацію Укрпостачавтодор, яка займалася питаннями постачання Укравтодору матеріалами, необхідними для його діяльності¹¹⁴. Укрпостачавтодору у вересні 1932 р. було підпорядковано усі підприємства Укравтодору, для того, щоб останній мав змогу займатися лише організаційною роботою. У період часу, коли Укравтодор досить повно налагодив систему транспортної інфраструктури, його функції та майно були передані державним установам, які опікувалися автошляховим господарством (вересень 1936 року)¹¹⁵.

Координацію діяльності технічних товариств із 1932 р. здійснювала так звана „Рада товариств”, що складалася із постійних виборних представників названих громадських об'єднань. Однак вищезгаданий координаційний орган не мав жорстко контролювати діяльність технічних товариств, навпаки, влада вимагала дотримання „...максимальної автономії кожного товариства в опрацюванні й розв'язанні проблем, що його цікавлять і у застосуванні цих рішень у процесі самого виробництва”¹¹⁶. Такий підхід створював ілюзію самоврядності технічних товариств. Можна стверджувати, що у такий спосіб спрацьовував принцип «розділяй і володарюй», оскільки не було співпраці між технічними товариствами, що була цілком природною. Рада товариств мусила координувати діяльність товариств, але не мала реальних важелів впливу на ці товариства, а з іншого

боку автономія не означає самостійності товариств, що також забезпечується цією радою. Таким чином закладалася внутрішня суперечність у координацію діяльності технічних товариств, яка створювала умови для забезпечення ефективного контролю за їх діяльністю з боку компартії та ще й руками членів самих товариств.

У березні 1923 р. було створене перше українське громадське об'єднання мілітарного спрямування – Товариство друзів авіації і повітроплавання України і Криму (ТАПУК)¹¹⁷. 12 березня 1923 року було сформовано організаційну раду товариства під керівництвом Г.І. Петровського. Статут товариства було затверджено 21 березня того ж року¹¹⁸. Чисельність вищезгаданого товариства швидко зростала. Так, якщо у січні 1924 р. у ньому нараховувалося 110 тис. членів, то у 1925 р. – 415 698. У 1924 р. виникло Добровільне товариство друзів хімічної оборони (Доброхім), головним завданням якого була пропаганда серед населення знань протихімічного захисту, застосування хімії у народному господарстві і у обороні країни, сприяння розвитку хімічної промисловості. 19 травня 1924 року було проведено установчі збори Доброхіму, на яких обрано Всеукраїнську раду товариства на чолі із В.Я. Чубарем. Керівний орган Доброхіму Української СРР – президію було затверджено 13 червня того ж року. Статут товариства було зареєстровано МЕКОСО 10 січня 1925 року. На літо 1925 р. у лавах вищезгаданого добровільного товариства було 250 тис. осіб, що були об'єднані у 2 тис. осередків. Згідно із постановою ЦК КП(б)У від 14 квітня 1925 р., ТАПУК і Доброхім були об'єднані у республіканське товариство друзів авіації, хімії та повітроплавання (Авіахім). Керівним органом новоствореного громадського об'єднання була рада, що координувала роботу автономних секції авіації та хімії. На 1 жовтня 1926 р. на теренах підрадянської України було 279793 членів Авіахім, що були об'єднані у 5568 осередках. На початку 1926 р. утворилося ще одне мілітарне громадське об'єднання - Товариство сприяння обороні СРСР (ТСО), що сформувався на базі Військово-наукового товариства (ВНТ). У січні

1927 р. Авіахім і ТСО об'єдналися у Товариство сприяння обороні й авіаційно-хімічному будівництву СРСР (Тсоавіахім)¹¹⁹.

На спільному засіданні першого з'їзду Аерохіму та Центральної ради ТСО України, що відбулося 14 січня 1927 року, вони об'єдналися у Тсоавіахім. У лютому 1930 року у Харкові відбувся II Всеукраїнський з'їзд товариства, на якому було визначено провідне завдання Тсоавіахім – підготовка резервів для РСЧА.

1932 року III пленум Центральної ради Тсоавіахіму СРСР прийняв рішення про реорганізацію управлінського апарату товариства, яке без змін було прийняте Тсоавіахімом України. Згідно вищезгаданих резолюцій, запроваджувалися посади Голови Центральної ради Тсоавіахім України, двох його заступників та відповідального секретаря. Подібні зміни відбулися і на обласному, районному та міському рівнях. Вищезгадані посадові особи були тепер звільненими від будь-якої іншої роботи. Тепер апарат товариства міг діяти набагато ефективніше. Також у 1932 році апарат Центральної ради Тсоавіахім було поділено на сектори, науково-дослідницькі відділи було перетворено на відповідні наради. При відділах і секторах з'являються наради сприяння, що формувалися із представників громадськості.

19 листопада 1935 року Центральною радою Тсоавіахіму СРСР було затверджено „Положення про первинні організації Тсоавіахіму”, згідно якого товариство тепер мало ще щільніше співпрацювати із РСЧА, також зосередити свою увагу на підготовці допризовників. У жовтні 1937 року у Києві відбувся III Всеукраїнський з'їзд Тсоавіахіму, на якому були підтверджені попередні завдання товариства¹²⁰. 1937 р. Тсоавіахім УСРР пережив повну зміну керівництва, зняті з посад керівники товариства були репресовані.¹²¹ Тсоавіахім проіснував у такому вигляді до 1948 р, коло був перейменований на добровільне товариство сприяння радянській армії та флоту (ДТСРАФ).

Одним із провідних громадських об'єднань мілітарно-соціального плану було Українське товариство Червоного Хреста (УТЧХ), яке діяло в Україні з

другої половини XIX ст. На українських землях діяли паралельно управи Українського і Російського товариства Червоного Хреста. Обидві організації діяли на засадах Женевської конвенції, яка була прийнята 1864 р. Лютнева революція і жовтневий переворот 1917 р. внесли принципові корективи у життя Російського товариства Червоного Хреста, зокрема декретом РНК РСФРР від 6 січня 1918 р. дане товариство підлягало ліквідації, а його майно передано у державну власність¹²². Однак, згідно декрету РНК РСФРР від 3 травня 1918 р. Російський Червоний Хрест підлягав реорганізації, тобто, на базі дореволюційного товариства утворювалося нове - пробільшовицьке¹²³. Українське товариство Червоного хреста (більшовицьке) було створено ще 18 квітня 1918 р., одразу після приходу більшовицьких військ на українські терени¹²⁴.

На українській території на 1917 – 1921 рр. функціонували паралельно Російський імперський Червоний Хрест, Український Червоний Хрест та Російський пролетарський Червоний Хрест. Поразка білого руху (1920р.) призводить до повного припинення діяльності Російського імперського Червоного Хреста. Пролетарський Червоний Хрест не мав реальної можливості виконувати свої функції через слабку матеріальну та організаційну основу свого функціонування. Крім того УТЧХ було громадським об'єднанням, яке визнавалося міжнародним Червоним Хрестом, тому могло отримувати матеріальну та організаційну допомогу з-за кордону, пролетарський же Червоний Хрест таких можливостей не мав. Саме тому у 1921 р. відбувається об'єднання пролетарського та Українського Червоного Хреста. У квітні 1921 р. відбувається ВУЦВК видає постанову, згідно якої декларується необхідність існування УЧХ. Згідно цієї постанови до складу керівного органу УЧХ – Головної управи мали увійти представники державних органів: відбувається перехід товариства під контроль більшовицької влади¹²⁵. Щоб створити правове підґрунтя для діяльності цієї організації на території республіки та для здійснення закордонних переговорів представниками

Українського Червоного Хреста, 23 листопада 1921р. постановою ВУЦВК та РНК УСРР було оформлено положення "Про діяльність Українського Червоного Хреста". У ньому були визначені основні завдання та права організації¹²⁶. У березні 1922 р. було затверджений Статут УТЧХ¹²⁷. Статут визначав, що головними завданнями товариства є забезпечення частин РСЧА санітарними та медичними кадрами при створенні необхідних медичних установ (шпиталів, санаторіїв) та забезпечення санітарно-медичного обслуговування цивільного населення та створення необхідних для цього санітарних та лікувальних закладів (шпиталів, санаторіїв, цирулень). Також допомога сім'ям померлих та загиблих при виконанні службових обов'язків червоноармійців, допомога біженцям та постраждалим від стихійних лих та соціальних катаклізмів, тощо¹²⁸.

Компартійним урядом було поставлено завдання перед Російським товариством Червоного Хреста щодо об'єднання всіх національних товариств СРСР. Так, 20 травня 1923 р. було прийнято декларацію "Про потребу створення Союзу товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР (СТЧХ і ЧП СРСР)"¹²⁹. 1 вересня 1925 р. можна вважати днем припинення самостійного існування УТЧХ, оскільки згідно „Положення про Союз товариств Червоного Хреста та Червоного півмісяця СРСР” Український Червоний Хрест стає частиною цього Союзу¹³⁰. І

І Всеукраїнський з'їзд Українського товариства Червоного Хреста, який проходив 25 – 27 травня 1927 р. констатував, що військово-санітарний напрямок діяльності УТЧХ є провідним. Соціальний та гуманітарний напрямки діяльності товариства після вищезгаданого з'їзду відходять на другий план¹³¹. III Всеукраїнський з'їзд УТЧХ (8 червня 1929 р.) підтвердив необхідність мілітаризації роботи товариства¹³².

У 1929 р. реорганізації зазнали місцеві філії УЧХ. Згідно постанови ЦК ВКП(б) від 16 липня 1929 р., ліквідовувалися округові комітети вищезгаданого громадського об'єднання, а натомість організовувалися районні комітети. Така реорганізація була пов'язана із ліквідацією окружного адміністративно-

територіального поділу загалом у країні¹³³. Згідно резолюції III Всеукраїнського з'їзду товариства (1929 р.), УЧХ мав відтепер проводити свою діяльність згідно власних п'ятирічних планів, ув'язуючи їх із загальними п'ятирічними планами¹³⁴.

Згідно з постановою секретаріату ЦК КП(б)У від 27 березня 1932 р., діяльність УЧХ мала бути передусім зосереджена в низовій ланці товариства – в осередку¹³⁵. Згідно постанови IV-го пленуму ЦК УЧХ від 25 березня 1932 р. низові організації товариства мали будуватися на засадах фінансової самодостатності, вони мали самі знаходити кошти для реалізації своїх завдань¹³⁶. У 1933 р. розпочинаються чистки у апараті УЧХ та загалом у лавах товариства – „боротьба за класову чистоту”¹³⁷. 1934 р. позначився подальшим зміцненням низової ланки УЧХ. Згідно постанови III пленуму ЦК УЧХ від 4 червня 1934 р. осередки товариства на підприємствах та у колгоспах мали перетворитися на низові організації на чолі із комітетами, а осередки у цехах та бригадах мали бути перетворені на групи, якими керував організатор¹³⁸. 1939 р. у житті УЧХ відзначився процесом обмеження компетенції товариства шляхом передачі його майна відповідним органам влади. Ця діяльність була узаконена Постановами РНК УРСР від 1 лютого 1939 р., яка визначала передачу усіх господарських установ товариства до Народного Комісаріату господарства УРСР¹³⁹ та від 20 лютого 1939 р., яка визначала передачу санітарно-лікувальних установ УЧХ Наркомздоров'я УРСР¹⁴⁰.

Динаміка чисельності товариства УЧХ показує швидке зростання кількості його членів. Так, якщо станом на 1 жовтня 1923 р. у цьому громадському об'єднанні було близько 15 тис. осіб, то на 1 жовтня 1924 р. – вже 120 тис. осіб¹⁴¹. Станом на 1 жовтня 1928 р. в УЧХ було 400 тис. членів¹⁴². Станом на 1 січня 1931 року у цій громадській організації було 474,5 тис. осіб, а на 1 квітня 1933 року товариство нараховувало вже 1,8 млн. членів¹⁴³. У 1922 році організовується благодійне товариство „Сприяння”, яке мало завдання, подібні до завдань УЧХ у соціальній сфері¹⁴⁴.

У 20-х рр. дуже значною була проблема дитячої безпритульності. Спочатку її вирішенням займалися лише державні установи. 29 червня 1920 року була утворена Рада захисту дітей (РЗД), яка діяла до 28 листопада 1922 року. Згідно постанови РНК УСРР від 28 листопада 1922 року, її місце заступила Центральна комісія допомоги дітям (ЦКДД), яка була утворена при ВУЦВК¹⁴⁵. Дана державна установа і ініціювала створення громадського об'єднання, яке мало опікуватися безпритульними.

29 грудня 1923 року на пленарному засіданні ЦКДД було ухвалено рішення про організацію в Українській СРР товариства „Друзі дітей”¹⁴⁶. З 1924 р. починають організовуватися осередки „Друзі дітей”, а з 1925р. ці осередки створюються на підприємствах та в установах.¹⁴⁷ На I Всеукраїнському з'їзді працівників комісій допомоги дітям, що відбувся у жовтні 1924 року, основною метою діяльності товариства „Друзів дітей” було визначено боротьбу з дитячою безпритульністю та допомогу дітям загалом¹⁴⁸.

Влада підтримувала створення товариства „Друзі дітей”, оскільки прагнула перекласти виконання соціальної функції держави, яка полягала у організації опіки над безпритульними дітьми та сиротами, на громадськість і вирішити цю проблему за рахунок дозволу функціонування громадського об'єднання, яке буде боротися із безпритульністю власними силами і за власні кошти.

На початковому етапі своєї діяльності «Друзі дітей» ще не являли собою окремої громадської організації і були частиною товариства допомоги дітям, яке діяло із 11 листопада 1925 р. до 11 лютого 1927 р.¹⁴⁹ Втім, необхідність створення власне товариства „Друзів дітей” була декларована на нараді представників губернських комісій допомоги дітям ще 1 липня 1925 року¹⁵⁰. На початку 1926 року Центральна комісія допомоги дітям підготувала проект статуту товариства „Друзі дітей”, у квітні того ж року цей статут було затверджено НКВС УСРР. 19 травня 1927 року було обрано керівний орган товариства – Всеукраїнське правління¹⁵¹. На I Всеукраїнському з'їзді товариства

„Друзів дітей”, що проходив у травні 1927 р., було юридично відокремлено роботу товариства та Комісії допомоги дітям. Тепер останні мали проводити власне боротьбу із безпритульністю, а товариство мало проводити виховну роботу серед дітей, матеріально допомагати дітям із малозабезпечених родин, стежити за здоров'ям дітей тощо¹⁵².

Станом на 1 серпня 1924 року на українських теренах діяв 841 осередок товариства „Друзів дітей”, у яких було близько 100 тис. осіб. У січні 1925 року у товаристві вже налічувалося 240 тис. членів, що були об'єднані у 2500 осередків. У квітні того ж року у товаристві було 3600 осередків і понад 350 тис. членів¹⁵³. На 1 жовтня 1926 року на території підрадянської України існувало 4695 осередків товариства „Друзів дітей”, у яких налічувалося близько 380,6 тис. осіб¹⁵⁴. На 1 січня 1931 року у товаристві було 465,8 тис. осіб, а на 1 лютого 1933 року – 789,5 тис.¹⁵⁵

У травні 1927 р. було проведено I Всеукраїнський з'їзд осередків «Друзі дітей», що можна вважати початком самостійного існування та функціонування цієї громадської організації.¹⁵⁶ 1928 р. компартійна влада визначила одним з найголовніших своїх завдань остаточну ліквідацію дитячої безпритульності та соціалізації колишніх безпритульних у радянському суспільстві протягом найближчих років.¹⁵⁷ Для досягнення цієї мети компартійна влада 1929 року наказує усім партійним та громадським організаціям допомогти у розгортанні роботи товариства «Друзі дітей» особливо на селі¹⁵⁸.

Ще у 1931 р. на місцях Комісії допомоги дітям входили до складу товариства „Друзів дітей”. Згідно постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 20 листопада 1932 року, ці комісії були остаточно ліквідовані, а їх функції перейшли до вищезгаданого товариства. Виконуючи функції вищезгаданих державних установ, товариство „Друзі дітей” фактично перестало бути у повній мірі громадською організацією, воно стало повністю підпорядковуватися Наркомосу УСРР. У 1935 р. товариство «Друзі дітей» вже практично не діяло.¹⁵⁹ У 1936 році дане громадське об'єднання було ліквідоване¹⁶⁰. Соціально-

реабілітаційне товариство створило систему дитячих притулків та закладів професійної освіти для підлітків, які можна було спокійно націоналізувати і продовжувати їх використовувати за прямим призначенням. Тому в той час, коли робота даної системи була повністю налагоджена комуністична держава ліквідувала організацію, яка пророблює цю роботу як непотрібну.

Боротьба з алкоголізмом у радянській країні відіграла одну з провідних ролей у соціально-реабілітаційній сфері. Тому компартійною владою було ініційовано створення відповідного громадського об'єднання, яке можна віднести до соціально-реабілітаційних. 16 лютого 1928 р. у Москві було утворено загальносоюзне „Товариство по боротьбі з алкоголізмом”¹⁶¹. У липні 1928 р. було створено оргкомітет Всеукраїнського антиалкогольного товариства. у вересні – жовтні 1928 р. в усіх округах УСРР відбулися конференції антиалкогольних осередків, на яких обговорювався проект статуту товариства. сам статут було затверджено в березні 1929 р. В травні 1929 р. представники українських антиалкогольних товариств увійшли до складу Всесоюзної Центральної Ради антиалкогольних товариств.¹⁶² У квітні 1932 р. загальносоюзне „Товариство по боротьбі з алкоголізмом” увійшло до складу товариства „За здоровий побут”. У жовтні 1931 р., згідно постанови РНК УРСР від 12 вересня 1931 р., антиалкогольне товариство України було об'єднано з рядом інших добровільних товариств у «Товариство оздоровлення праці і побуту»¹⁶³, яке діяло до 1941 р.

Під час громадянської війни на українських теренах активно діють товариства „Просвіта”, що мали довгу дореволюційну традицію. Однак у липні 1920 року голова РНК УСРР Х. Раковський запропонував замінити „Просвіти” радянськими освітніми закладами. Більшовицька влада все ж не наважилася ліквідувати „Просвіти” одразу, обмежившись у 1920 році тим, що підпорядкувала їх державним структурам. Компарти́йна влада розпочала із середини 1920 р. радянізацію „Просвіт”. У цей час дані громадські об'єднання були переведені на новий статут, згідно якого їх основним завданням тепер

була пропаганда політики радянської влади¹⁶⁴. Діяльність „Просвіт” широко розгорталася навіть у 1921 р., однак у цей час більшовицька влада вже розпочала тиснути на них, внаслідок чого у 1922 р. дані товариства занепадають¹⁶⁵. У 1922 р. керівництво КП(Б)У декларувало необхідність перетворення „Просвіт” із національно-патріотичних культурно-просвітницьких організацій на товариства, що мали поширювати серед населення комуністичну ідеологію¹⁶⁶. Однак компартійній владі навіть такі - підконтрольні – „Просвіти” були непотрібні, на початку 1923 року ці громадські об’єднання були ліквідовані компартійною владою: всі їх філії, осередки та читальні було розпущено, а майно „Просвіт” було конфісковано та передано до радянських культурно-освітніх установ¹⁶⁷.

Одним із найважливіших завдань, яке постало перед компартійною владою у соціально-культурній сфері, було подолання неписьменності, рівень якої був серед українського (особливо – сільського) населення на початку 20-х рр. вкрай високим. Згідно постанови РНК УСРР від 12 червня 1921 року „Про боротьбу з неписьменністю”, все населення України мало стати письменним¹⁶⁸.

У всесоюзному масштабі товариство „Геть неписьменність” утворилося 2 листопада 1923 року – саме тоді було зареєстровано статут цього громадського об’єднання та створено його керівні органи. Дана організація мала займатися ліквідацією неписьменності серед населення шляхом організації культурно-просвітницьких установ та проведення культурно-просвітницьких заходів. В Українській СРР статут товариства „Геть неписьменність” було затверджено МЕКОСО 1 грудня 1923 р.¹⁶⁹ Організаційне оформлення товариства тривало протягом 1924 р. Навесні 1924 р. Організаційним Бюро товариства були вироблені положення про умови членства у товаристві, про його джерела фінансування¹⁷⁰. На 1926 – 1927 рр. товариство «Геть неписьменність» пережило повністю організаційне оформлення та розгорнуло широку діяльність по реалізації своїх основних завдань. Починаючи з літа 1929 року товариство „Геть неписьменність” фактично повністю переймає на себе справу поширення

письменності серед населення¹⁷¹. У 1933 році відбувається занепад товариства. Всеукраїнська рада республіканських громадських організацій при ВУЦВК відзначала у своїй резолюції від 5 листопада 1933 року, що має місце ослаблення роботи товариства „Геть неписьменність” по ліквідації неписьменності, погіршення фінансового становища, зменшення кількості членів цього громадського об'єднання¹⁷². Згідно постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 16 січня 1936 року товариство „Геть неписьменність” було ліквідоване. Тепер поширенням письменності серед населення мали займатися державні установи¹⁷³.

З весни 1920 р. в Україні діють так звані „народні будинки”, що мали проводити культурно-просвітницьку роботу, а також популяризувати серед селянства колективні форми ведення господарства¹⁷⁴. Згідно постанови РНК УСРР від 7 грудня 1921 р. „народні будинки” було перетворено на „селянські будинки” (сільбуди)¹⁷⁵. Головна мета останніх полягала вже у налагодженні співпраці між робітниками та незаможними селянами¹⁷⁶. Спочатку сільбуди були у віданні Наркомзему УСРР, однак у 1923 р. РНК УСРР підпорядкував їх Наркомосвіти¹⁷⁷. У цей час відбувається перетворення на сільбуди осередків товариства „Просвіта” Із 1925 р. сільбуди фактично стають центрами політико-освітньої роботи на селі. У цей час відбувається їх централізація¹⁷⁸. Згідно постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 13 березня 1925 р., політична пропаганда стає провідним завданням сільбудів¹⁷⁹. У 1927 р. сільбуди зазнають організаційних змін: були скасовані районні сільбуди, натомість введені так звані „опорні” сільбуди, було взято курс на перетворення на сільбуди хати-читальні.¹⁸⁰

Одним із провідних завдань, що постали перед компартійною владою у 20-х рр., було насадження комуністичної ідеології та заміна традиційної духовної культури народів СРСР „соціалістичною” культурою, що базувалася на марксистсько-ленінських принципах: виконанням цього важливого для компартії завдання займалася товариство „Спілка безвірників”, створене

спеціально для поширення атеїзму у радянському суспільстві та формування нового матеріалістичного світогляду. Ідея створення такого товариства належить першому секретареві ЦК КП(б)У Е. І. Квірінгу. Вона була ним висунута на пленумі ЦК у червні 1923 р. Саме організаційне оформлення спілки розпочалося 1924 р., коли виникло «Товариство друзів газети «Безбожник»». У 1925 р. це товариство набуло назву: «Спілка войовничих безвірників» (СВБ). Ця організація була національною філією Всесоюзної Спілки безвірників.

.Квітень 1926 р. слід вважати початком організаційного оформлення Спілки безвірників в Україні – саме тоді у Харкові була створена Тимчасова Всеукраїнська Рада Спілки безвірників, яка повинна була разом з агітпропом ЦК, Головополітосвітою та агітпропом Харківського окружного комітету партії створювати осередки вищезгаданого громадського об'єднання на місцях¹⁸¹.

Товариство за основу своєї роботи майже без змін узяло статут й основні робочі інструкції щодо роботи низових осередків СБ СРСР¹⁸². Проект статуту всеукраїнського антирелігійного товариства, який визначив його основну мету й завдання, членство, організаційну будову та правовий статус, був прийнятий на засіданні оргбюро ЦК КП(б)У 21 квітня 1926 р.¹⁸³

10 вересня 1926 р. на засіданні комісії для розгляду законодавчих пропозицій при РНК УСРР було розглянуто таємний проект «Положення про центральну раду «спілки безвірників» який повинен був визначити характер взаємовідносин між Центральною Радою Спілки безвірників СРСР та її республіканськими філіями. До Центральної Ради Спілки безвірників товариство, яке діяло на території Української СРР, мало входити на правах автономної філії¹⁸⁴. Діяльність СБ почала розгортатися лише у 1927 році¹⁸⁵.

На весну 1928 р. у 18 округах УСРР філії СВБ були організаційно оформлені – було проведено конференції та обрано керівні органи місцевих філій товариства, а у решті округів було створено оргбюро на правах тимчасової окружної ради. І Всеукраїнський з'їзд СБ, який проходив у Харкові 11-14 травня 1928 р. визначив провідні завдання товариства, основні форми його роботи. На

з'їзді було обрано керівні органи СБ: Центральну раду української спілки безвірників та її пленум¹⁸⁶. З травня 1928 р. по травень 1929 р. кількість “безвірників” збільшилася з 50 тис. до 150 тис. осіб, а число їх осередків у містах і селах – до 3 тис.¹⁸⁷

На II-му Всесоюзному з'їзді безвірників, який відбувався у червні 1929 р. було ухвалено рішення про реорганізацію товариства. Розробкою даних новацій займалася спеціальна секція, до компетенції якої входили питання організаційно-статутного порядку. Передусім, замість федерації Спілок безвірників, які існували до того часу, створюється єдина Спілка войовничих безвірників. За основний принцип організаційної побудови антирелігійного товариства було взято принцип демократичного централізму: існувала єдина Спілка войовничих безвірників, із єдиним статутом для членів Спілки, із єдиним членським квитком, із єдиною та обов'язковою для всіх звітністю, з обов'язковою відповідальністю низових організацій перед вищими за виконану роботу¹⁸⁸. Протягом 30-х рр. СВБ діяла досить мляво: у 1934 – 1935 рр. ця організація практично припинила свою діяльність, а 1937 р. ЦК КП(б)У у постанові від 13 травня 1937 р. «Про стан антирелігійної пропаганди та роботу товариства «Войовничий безвірник»» констатував, що спілка має можливість відновити свою діяльність.¹⁸⁹ Так СВБ існувала у тому вигляді, який їй надав II-й з'їзд безбожницької організації до часу своєї ліквідації 1947 р. юридично оформлено ліквідацію СВБ постановою РНК СРСР від 29 квітня 1947р.¹⁹⁰

Задля вирішення комплексу зовнішньополітичних завдань, головним з яких було здійснення світової «пролетарської» революції, компартійною владою СРСР підтримувалася діяльність низки громадських об'єднань спеціалізованих на міжнародних зв'язках серед них варто відзначити міжнародну організацію допомоги революціонерам (МОДР) з її українською секцією, товариство допомоги політемігрантів пізніше інтегроване до складу МОДРу та Всеукраїнське товариство культурних зв'язків із закордоном (ВУТКЗ) на

території УСРР опосередковано, переважно через профспілки також діяла Міжнародна робітничка допомога (Міжробдоп). *

Керівні органи МОДРу були сформовані в грудні 1922 року. Загалом організаційний період у діяльності МОДРу припадав на 1922 – 1924 рр. На 1925 р. було сформовано основні завдання, напрямки та форми роботи організації. По суті основними формами роботи МОДРу були так звані інтернаціональні кампанії, які головним чином проводилися з метою збирання коштів для фінансування іноземних революціонерів-комуністів.¹⁹¹ В 1937 р. на перший план у діяльності організації виходить спостереження за діяльністю так званих імперіалістичних, а головне фашистських урядів щодо комуністичних рухів у цих країнах.¹⁹²

Ще одним товариством міжнародного плану було «Товариство взаємодопомоги політемігрантів на території СРСР». Воно було утворено на початку січня 1923 р для допомоги політичним емігрантам, які прибували до Радянського Союзу.¹⁹³ В 1924 р. осередки даного товариства з'явилися у великих українських містах.¹⁹⁴ В 1925 р. товариство було реорганізовано у Комітет політемігрантів при ЦК МОДРу УСРР.¹⁹⁵ Також з-поміж громадських об'єднань міжнародного характеру можна виділити Лігу допомоги дітям трудящих Німеччини, що існувала у 1925-1927 рр.¹⁹⁶

У 1922 році було засновано ряд науково-медичних товариств у найбільших містах України, які об'єднували у своїх лавах науковців-медиків за спеціальностями: кардіологів, педіатрів, офтальмологів та ін. У 30-х рр. більшість із них було ліквідовано компартійною владою у рамках боротьби із «буржуазною» інтелігенцією¹⁹⁷. У липні 1920 року починає діяти Київське соціологічне товариство¹⁹⁸. З 1922 р. поновило свою діяльність Історичне товариство Нестора Літописця, яке діло починаючи з 1873 р. у 1920 р. виникає товариство економістів при ВУАН. Починаючи із дореволюційних часів і до 1930 р. у Харкові існувало товариство дослідників природи. На початку 20-х років створюється товариство дослідників української історії. Письменства та

мови, науково-педагогічне, Українське бібліографічне товариство. У січні 1925 р. було засновано етнографічне товариство у Києві, яке 1928 року реорганізувалося у Всеукраїнське етнографічне товариство, а також 1924 р. утворюється Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) і Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС). У другій половині 20-х рр. організовувалися наукові товариства, головною метою яких було поширення марксистко-ленінської методології, такі як товариство марксистів-філософів, марксистів-сходознавців, марксистів-педагогів, марксистів-філологів та ін.¹⁹⁹ У березні 1925 року у Харкові почало діяти математичне товариство²⁰⁰.

НЕП і політика українізації створюють умови для проявлення громадської активності наукової інтелігенції гуманітарного та природознавчого профілю, але фахова особливість притаманна науковцям – любов до вільної думки, призводить до їх ідейного протистояння з владою, а тому більшість цих організацій досить швидко припиняють своє існування. Так У 1925 р. на I Всеукраїнській краєзнавчій конференції, що відбулася у Харкові, було декларовано створення громадського об'єднання, що мало займатися краєзнавчими дослідженнями – Українського комітету краєзнавства. На 1929 р. це товариство було вже досить розгалуженим – воно мало філії у 32 округах. На початку 30-х рр. Український комітет краєзнавства було ліквідовано компартійною владою, оскільки краєзнавчі дослідження, що проводилися комітетом, часто суперечили „офіційній” історичній концепції²⁰¹.

20 грудня 1928 р. на установчій конференції істориків-марксистів, яка була скликана з ініціативи історичного відділу Українського інституту марксизму-ленінізму, було декларовано утворення Українського товариства „Історик-марксист”, яке мало на меті об'єднання усіх науковців-істориків підрадянської України для розробки радянської наукової системи історичних досліджень і навчання цій системі радянських істориків.²⁰²

У 20-ті - 30-ті рр. зникає також більшість інших громадських організацій, що об'єднували у своїх лавах інтелігенцію, зокрема: Науково-

педагогічне товариство при ВУАН, Харківське наукове товариство Несторалітописця, Всеукраїнська асоціація сходознавців, наукові товариства у Дніпропетровську, Одесі, Херсоні, Кам'янці-Подільському, Луганську, Полтаві, Лубнах тощо²⁰³.

У 20-х рр. на українських теренах з'являється значна кількість культурно-мистецьких товариств. У 1921 році з'являється товариство революційних письменників „Літературний більшовик”, яке об'єднувало у своїх лавах „пролетарських” (виразно прокомуністичних) літераторів²⁰⁴. Так, у 1923 р. в Одесі виникає товариство імені К.К. Костанді, що об'єднувало у своїх лавах українських живописців²⁰⁵. У 1927 р. виникає Товариство кіносценаристів, літераторів та кінорежисерів (КОРЕЛІС)²⁰⁶. У 1930 р. КОРЕЛІС об'єднався із Українською асоціацією драматургів (УАРД), внаслідок чого утворилося Всеукраїнське об'єднання революційної кінематографії (ВУОРК)²⁰⁷. У 1928 р. було організоване Товариство сучасних архітекторів України (ТСАУ)²⁰⁸. У 1922 р. було створено Республіканське товариство імені М. Леонтовича, що об'єднувало у своїх лавах музикантів²⁰⁹. З лютого 1923 р. по листопад 1926 р. в Українській СРР існувало Товариство музичних діячів²¹⁰. У 1932 році, згідно постанови ЦК ВКП(б) „Про перебудову літературно-художніх організацій”, замість вищезгаданих громадських об'єднань в Україні починають організовуватися спілки – письменників, архітекторів, композиторів, художників²¹¹.

З-поміж громадських об'єднань підрадянської України можна виділити окрему групу організацій, що створювалися за своїми інтересами. Компартийна влада зазвичай не приділяла особливої уваги діяльності цих товариств, оскільки вони, з одного боку, не допомагали їй виконувати пріоритетні завдання, а з іншого, не становили для неї небезпеки. Тому владні органи не допомагали, однак і не заважали таким громадським об'єднанням.

16 березня 1923 р. МЕКОСО зареєструвала статут Українського фотографічного товариства. Однак вже 18 вересня 1924 р. вищезгадане

громадське об'єднання було ліквідоване МЕКОСО, оскільки „...воно фактично не розвивалося, зважаючи на відсутність коштів”²¹². У 20-ті рр. продовжувало існувати Товариство дослідників природи, що було засноване ще у 1869 р. Дане товариство діяло при Харківському університеті, а з 1920 р. – при Науковому Комітеті Наркомату освіти Української СРР. Статут Товариства дослідників природи було перереєстровано МЕКОСО у січні-лютому 1923 р.²¹³ 16 грудня 1924 року МЕКОСО було зареєстровано статут товариства захисників флори та фауни²¹⁴.

26 травня 1922 р. було затверджено статут Українського юридичного товариства²¹⁵. Протягом 1923-1927 рр. діяли різноманітні медичні громадські об'єднання, такі, як товариство допомоги хворим, товариство боротьби із сухотами тощо. Із 28 січня 1925 р. до 2 грудня 1927 р. діяло товариство „Друг лісу”, яке займалося захистом лісів, їх збереженням. З 1923 по 1927 рр. у Києві діяло атлетичне товариство „Спорт”. Також у цей час існувало Товариство шанувальників французької мови. У 1924-1927 у місті існувало Товариство по вивченню бібліотечної справи, у 1925-1926 рр. – театральне товариство „Тень”²¹⁶. Із 1921 року діяло „Товариство істинної свободи імені Л.М. Толстого”, провідною метою діяльності якого була популяризація ідей видатного російського літератора²¹⁷. 23 вересня 1921 р. було затверджено статут Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок (ВУСМР). Дане громадське об'єднання мало захищати інтереси осіб, які займалися мисливством та рибальством, також – вносити пропозиції до відповідних державних установ стосовно покращення законодавства, яке регулювало мисливство та рибальство²¹⁸. Із 1919 року в Україні діяло Вегетаріанське товариство²¹⁹ Його статут було затверджено Статутною комісією НКВС 13 червня 1922 року²²⁰. У 1922 р. було створено товариство „Харківський діловий клуб”, що мало за мету сприяти налагодженню ділових контактів між державними, кооперативними та громадськими організаціями²²¹. У червні 1924 року почало діяти товариство порятунку на воді²²². 4 червня 1933 року НКВС УСРР було затверджено статути

Всеукраїнського товариства сліпих та Всеукраїнського товариства глухонімих, які мали матеріально допомагати особам із відповідними фізичними вадами, працевлаштовувати їх на спеціальних підприємствах, дбати про підвищення культурно-освітнього рівня вищезгаданих осіб²²³. Із 1925 року починає діяти Всеукраїнське товариство допомоги пролетарському студентству. Статут цього громадського об'єднання було зареєстровано 10 січня 1925 року²²⁴.

Протягом 1921-1935 років на території Української СРР діяло „Товариство політкаторжан і засланив”²²⁵. Статут даного товариства було затверджено РНК СРСР 16 вересня 1924 року. На території підрадянської України діяло Всеукраїнське відділення загальносоюзного товариства²²⁶.

Характеризуючи історію громадських об'єднань національних меншин на території Української СРР, варто відзначити, що майже одразу після свого приходу до влади більшовики почали ліквідовувати ті з них, які не відповідали інтересам компартійної еліти, або не бажали співпрацювати з нею. Так, згідно постанови від 13 листопада 1920 року НКВС УСРР було ліквідовано товариство допомоги єврейському населенню, що постраждало від воєнних дій (ТДЄНВ), яке було засноване у розпал Першої світової війни – у 1915 році. Все майно вищезгаданого товариства було передано Єврейському комітету допомоги жертвам війни (Всеукраїнському єврейському громадському комітетові – Євргромадкому). Лише останній було визнано легітимним як громадську організацію, яка мала опікуватися постраждалими від війни євреями²²⁷. Євргромадком діяв до із грудня 1923 року до грудня 1924 року²²⁸.

Товариство Сетмас виникло у 1919 р. як організація, яка займалася господарською підтримкою єврейського населення в умовах громадянської війни, яка точилася на Україні. Статут цього товариства було зареєстровано 25 березня 1920 року²²⁹. В лютому 1921 р. була проведена перша Всеросійська конференція Сетмасу, на якій товариство із українського було перетворене на всеросійське. Метою діяльності товариства проголошувалося поліпшення

матеріального становища єврейської громадськості²³⁰. Це товариство було ліквідовано компартійною владою у 1923 р. як сіонське.²³¹

Із серпня 1920 року в Україні існує товариство охорони здоров'я єврейського населення (ТЗЕ), яке мало на меті розповсюдження санітарно-гігієнічних знань серед українських євреїв²³².

На початку 20-х років на українській території діяло єврейське товариство „Геголуц”, яке ставило собі за мету поширення соціалістичних ідей та соціалістичного способу господарювання серед єврейського населення України. У жовтні 1922 року компартійна влада взяла курс на ліквідацію «Геголуцу». У 1923-1924 роках дане громадське об'єднання зазнало значних репресій²³³. Згідно постанови головного бюро євсекцій при ЦК КП(б)У від 24 жовтня 1925 року, «Геголуц» було ліквідовано, що це товариство було сіоністським²³⁴.

Із 1922 року на території підрадянської України діють сіоністські товариства „Езра” та „Езрас Ізраель”²³⁵. Із 1924 р. на українських теренах діяла Єдина Всеросійська Організація Сіоністської Молоді (ЄВОСМ), що утворилася внаслідок об'єднання Організації сіоністської молоді (ОСМ) із іншими єврейськими національно-патріотичними товариствами: „Гістадрут”, „Геховер”, „Кидимо”, „Гашомер-Гацоїр”. 14 листопада 1926 р. було утворено Товариство допомоги непрацевдатним та тимчасово збіднілим євреям, яке було ліквідоване 26 березня 1927 р.²³⁶

У 20-х рр. ХХ ст. на українських теренах діяло єврейське спортивне товариство „Маккабі”. Організаційне оформлення даного громадського об'єднання припадає на 1920 р. У 1922 р. товариство „Маккабі” зазнало переслідувань з боку більшовицької влади, які мали вияв передусім у закритті клубів цієї громадської організації. У 1925 р. товариство „Маккабі” було ліквідоване компартійною владою, а його члени влилися у інші єврейські громадські об'єднання²³⁷. Із січня 1920 року на українських землях діє Всеукраїнське товариство ремісничої, технічної та земельної праці євреїв

(ВТРТЗПС), яке мало сприяти поширенню серед єврейського населення України вищезгаданих форм трудової діяльності²³⁸.

У 20-х рр. на українських теренах діяли також інші єврейські громадські об'єднання, зокрема, - товариство „Хевре-Тілім”, товариство розвитку єврейської народної музики, товариство шанувальників єврейського мистецтва „Омонус”²³⁹, спортивно-скаутське товариство „Гашомер-Гацоїр” та ін²⁴⁰. Із 1919 року на українських теренах існує також товариство сприяння єврейської культури „Культур-ліга”²⁴¹.

Також з-поміж єврейських громадських об'єднань варто виділити Товариство із земельного облаштування єврейських трудящих (ТЗЕТ), яке займало особливе місце серед інших громадських організацій національних меншин. ТЗЕТ, на відміну від переважної більшості інших національних товариств, був створений з ініціативи компартійної влади для сприяння переходу євреїв до заняття сільським господарством.

Згідно постанови президії ЦВК СРСР від 29 серпня 1924 року при президії Ради національностей створюється Комітет по земельному облаштуванню єврейський трудящих (КОМЗЕТ). 15 грудня 1924 року РНК СРСР було затверджено статут громадського об'єднання, яке мало займатися залученням євреїв до сільського господарства – Товариства по земельному облаштуванню трудящих євреїв в СРСР. 3 квітня 1925 року НКВС УСРР було зареєстровано статут Всеукраїнської філії ТЗЕТу. Перший Всеукраїнський з'їзд ТЗЕТу, який відбувся 22 лютого 1926 року, обрав керівні органи товариства, розробив його організаційну структуру та визначив завдання. Згідно постанови президії Центрального правління ТЗЕТу від 10 квітня 1926 року Всеукраїнський ТЗЕТ мав проводити всю переселенську роботу на території Української СРР. Згідно договору, підписаного 27 квітня 1926 року між Центральним правлінням ТЗЕТу і Всеукраїнським ТЗЕТом, останній отримав автономію у розпоряджанні своїми коштами та майном, також отримав усі права юридичної особи. Із 1930 року відбувається одержавлення, бюрократизація цього громадського

об'єднання. Починаючи з 1933 року відбувається занепад товариства, зменшення його чисельності. Після IV пленуму ТЗЕТу, що відбувся у лютому 1936 року, товариство остаточно перетворюється в одержавлену структуру, повністю підконтрольну компартійній владі. У 1937 році дана громадська організація значно постраждала від репресій. Згідно постанови РНК УРСР „Про ліквідацію ТЗЕТу і передачу всіх прав Наркомзему” від 11 травня 1938 року товариство ліквідовувалося. Станом на 8 липня 1938 року ТЗЕТ вже остаточно припинив своє існування²⁴².

Серед організацій національних меншин України варто виділити релігійну організацію менонітів, яка в силу дії атеїстичної ідеології у радянській країні була змушена приховувати свою релігійну основу під національні особливості ведення господарства. Менонітська сільськогосподарська спілка була створена згідно постанови ВУЦВК УСРР від 16 листопада 1921 р.²⁴³ Офіційна назва даного громадського об'єднання – Союз Голландських вихідців на Україні. Проект статуту цього союзу був затверджений 12 грудня 1921 р. НКЗС УСРР. Дана спілка була створена на базі дореволюційного громадського об'єднання – «Союз товариств і груп менонітів півдня Росії»²⁴⁴.

Статут було затверджено 14 серпня 1923 р. основним завданням союзу було розвиток менонітської кооперації та збереження менонітської релігійної і господарської культури²⁴⁵. Паралельно з розбудовою Союзу Голанських вихідців розроблявся проект створення міжнародної менонітської організації, до якої мали увійти меноніти України, Росії, Голландії, Канади та США. Головною метою цієї організації було забезпечення взаємно вигідної економічної співпраці для поліпшення життєвого рівня менонітів. Ініціаторами цього проекту були українські меноніти, які після громадянської війни переживали серйозні господарські труднощі.²⁴⁶

Із середини 20-х рр. компартійна влада взяла курс на ліквідацію Спілки голландських вихідців. Для підготовки її реорганізації була створена комісія у складі представників НКВС, Робітничо-селянської інспекції, НК землеробства,

Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) та організації „Сільський господар”. Обстеживши менонітські колонії України у липні 1925 року, комісія заявила, що Спілка налаштовує колоністів проти компартійної влади. Згідно з рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 4 вересня 1925 року та постановою РНК УСРР від 17 лютого 1926 року відбулася реорганізація Спілки голландських вихідців, яка насправді вилилася у ліквідацію цього громадського об'єднання²⁴⁷. У 1926 році осередки Союзу Голландських вихідців були реорганізовані на зразок сільськогосподарських кооперативів. Діяльність Союзу Голландських вихідців відтепер мала регламентуватися статутами галузевих кооперативних об'єднань.²⁴⁸

У січні 1920 року було зареєстровано статут „Спілки південно-російських колоністів та громадян германської раси”. 2 квітня 1922 р. на базі даного громадського об'єднання утворилося товариство німців-колоністів. Статут цієї громадської організації було зареєстровано МЕКОСО 4 травня 1922 року. 6 листопада 1926 р. товариство було ліквідоване²⁴⁹. 24 січня 1921 р. Відділом Управління НКВС було зареєстровано статут Корейської робітничої спілки, завданням якої була культурно-просвітницька робота серед корейців, що проживали на українській території. Також вищезгадане громадське об'єднання мало організовувати кооперативи, каси взаємодопомоги тощо²⁵⁰. Аналогічні завдання стосовно китайців мала Китайська робітничка спілка, що функціонувала у Харкові. Це громадське об'єднання існувало лише влітку 1921 р., оскільки у вересні того ж року Агітпроп ЦК КП(б)У її заборонив, натомість організувавши китайську секцію при Південбюро ВЦРПС²⁵¹.

У 20-х – 30-х рр. на території Правобережної України діяли польські громадські об'єднання – „ружинці та „терціяри”²⁵². Ці громадські об'єднання займалися як культурно-просвітницькою та релігійною діяльністю, так і так і організацією взаємодопомоги серед польського населення. У грудні 1925 р. Всеукраїнська конференція польбюро КП(б)У прийняла рішення про легалізацію вищезгаданих товариств, однак і після цього компартійна влада

проводив репресії проти них. Незважаючи на це, організації „ружинців” і „терціярів” продовжували існувати аж до кінця 30-х рр.. хоча вони займалися тоді лише релігійною діяльністю²⁵³.

Із 12 жовтня 1925 р. до 2 грудня 1927 р. на Київщині існувало польське товариство „Праця”, у 1923-1927 рр. у Києві діяло Грузинське товариство²⁵⁴. У 1924 році у Харкові функціонувало Товариство трудящих вірменів²⁵⁵. Із 1921 р. в Україні діяло Товариство болгар, що мало культурно-просвітницький характер. Завданням цього громадського об'єднання була матеріальна допомога болгарам, що живуть в межах України, їх консолідація²⁵⁶.

На початку 20-х рр. на українських теренах діяло громадське об'єднання, яке мало на меті захист грецького населення України – „Спілка південноросійських еллінів і громадян грецької раси Маріупольського повіту”. Це товариство було заборонено компартійною владою у грудні 1921 р., оскільки воно не підтримувало політику більшовиків, зокрема, продовольчі реквізиції²⁵⁷. Із 1923 року в Одесі діяв Грецький комітет взаємодопомоги, завданням якого була організація матеріальної допомоги малозабезпеченим представникам грецької етнічної спільноти²⁵⁸. Дослідивши історію функціонування громадських організацій підрадянської України, можна стверджувати, що вона відображала ті суспільно-політичні процеси, які мали місце у країні рад, суть яких полягала у встановленні та утвердженні більшовицького тоталітарного режиму.

Структура громадських об'єднань підрадянської України була подібною до компартійної структури. Це було зумовлено тим, що більшовицька влада була зацікавлена у тому, щоб повністю тримати їх під своїм контролем. Цього можна було досягти за умови централізованості побудови громадських об'єднань, оскільки тоді в умовах наявності чіткої вертикалі управління вони ставали цілком керованими.

Організаційна структура професійних спілок будувалася на реалізації принципу демократичного централізму. Найвищим органом профспілок України

був Всеукраїнський з'їзд, найвищим виконавчим органом була Всеукраїнська рада професійних спілок (ВУРПС), а на загальносоюзному рівні Всесоюзна центральна рада професійних спілок (ВЦРПС). Керівництво на регіональному рівні здійснювалося профспілковими радами (губернськими, окружними, обласними профрадами), їх виконавчими органами були президії профрад. На місцях керівництво здійснювалося повітовими та районними бюро профспілок. Низовими органами профспілок були профспілкові осередки, які у виробничих спілках мали назву фабрично-заводських комітетів (фабзавкомів), а у невиробничих спілках – місцевих комітетів (місцевкомів). Через занадто високий ступінь централізованості професійних спілок їх низові осередки не мали реальних важелів впливу на взаємини між робітниками і роботодавцями. Керівні органи профспілок були виборними, ці вибори проводилися за списками, складеними представниками компартійної еліти²⁵⁹.

Структура Робітземлісу була подібною до структури профспілок. Керівним органом товариства був у загальносоюзному масштабі Центральний комітет, а на українських теренах - його Південне бюро. На місцях керівними органами спілки були губернські відділи Південбюро та повітові комітети. Низовою ланкою Робітземлісу були волосні секретаріати²⁶⁰.

Селянські прокомуністичні товариства вибудовувалися за наступною організаційною схемою: вищим орган комнезамів підрадянської України був Всеукраїнський з'їзд. Перший Всеукраїнський з'їзд КНС проходив 18 – 22 жовтня 1920 року у м. Харкові. Для здійснення поточного керівництва роботою комнезамів з'їзд обрав Всеукраїнський Центральний Комітет незаможних селян (ВЦКНС). Крім вищезгаданих функцій, ВЦКНС ще й вивчав і усував причини конфліктів на місцях, які виникали між представниками органів влади і селянством, своєчасно інформував керівні органи радянської держави про політичне становище на селі. Комітети створювалися також у повітових і губернських центрах. У складі ВЦКНС діяла президія, яка по суті зосереджувала у своїх руках управління діяльністю комнезамів²⁶¹.

Керівним органом КНС на місцях була президія, яка у селах складалася з трьох осіб, у повітах із п'яти. Зі свого середовища президія обирала голову та скарбника. Секретар вищезгаданого органу необов'язково був членом президії, але мав бути членом цього комітету. Президія КНС обиралася терміном на один рік більшістю голосів членів комітету²⁶².

Структура КВД (СТВ) була подібною до структури комнезамів. Вищим керівним органом товариства були загальні збори його членів. Виконавчим органом – комітет. На районному рівні керівними органами були збори уповноважених та комітети, які обиралися на 1 рік. На місцях функціонували сільські осередки СТВ.²⁶³

Основними особливостями структури кооперативних об'єднань України можна назвати те, що кооперативна система була союзом багатьох кооперативів, кожен з яких мав свою власну структуру. Керівним органом всієї кооперативної системи був Головний кооперативний комітет при РНК УСРР – організаційно оформлений у 1920 – 1922 рр. Кооперативи на місцях управлялися радами, у складі яких функціонували правління. При радах діяли ревізійні комісії.²⁶⁴

Усі добровільні товариства: соціально-реабілітаційні, культурницькі, мілітарні, технічні та побутові мали типову організаційну структуру. Вищим керівним органом цих громадських об'єднань був з'їзд (конференція, пленум), який скликався найчастіше раз на рік.²⁶⁵ У перервах між засіданнями з'їзду управлінські функції були зосереджені у Центральному правлінні (Центральній раді) товариства. Часто поточне керівництво здійснювали президії правлінь.²⁶⁶ При керівних органах добровільних товариств часто організовувалися різноманітні секції або сектори, які опікувалися окремими напрямками роботи того чи іншого товариства.²⁶⁷

На місцях керівними органами добровільних товариств були місцеві правління (обласні, районні). Низовою ланкою товариств був осередок.²⁶⁸ Осередки формувалися як за виробничим, так і за територіальним принципом. Виробничі осередки були характерними передусім для технічних товариств:

вони були як загальнозаводськими, так і цеховими. Територіальні осередки формувалися при гуртожитках, казармах, багатоквартирних будинках тощо.²⁶⁹

Громадські об'єднання національних меншин мали організаційну структуру, у цілому подібну до структури інших громадських організацій підрадянської України.²⁷⁰

Для отримання об'єктивної картини розвитку громадських об'єднань УСРР 20-х – 30-х рр. ХХ ст. окрім історії їх створення, функціонування та припинення діяльності, діалектики структури, слід звернути увагу на особливості соціального складу основних громадських організацій. Компартийна влада намагалася контролювати та регулювати соціальний склад пріоритетних для неї громадських об'єднань з метою впроваджувати у життя комуністичну ідеологію руками громадськості, імітуючи демократичність у організації життєвого укладу радянського суспільства.

У складі профспілок переважали робітники про що свідчить соціальний склад делегатів II Всеукраїнського з'їзду профспілок, який проходив у 1924 р. так з-поміж делегатів з'їзду робітників – 73,6%, службовців – 26,4%²⁷¹

Членами Робітземлісу могли бути наймити, робітники радгоспів та лісгоспів, службовці та спеціалісти цих об'єднань, службовці центральних кооперативних спілок, трестів, чиновники ряду державних установ, що були пов'язані із захистом прав сільськогосподарських робітників – Наркомзему. Наркомпраці, Українського сільськогосподарського банку²⁷². Динаміка соціального складу спілки Робітземліс показує швидке і неухильне зростання у товаристві масової частки наймитів. Так, якщо у 1920 році Робітземліс мав у своєму складі 80% службовців і лише 20% наймитів, то у 1922 році наймитів було вже 68% а службовців – 32%, а у 1927 році наймити становили 85% членів спілки, а службовці – лише 15%²⁷³.

Соціальний склад КНС характеризується переважанням незаможних селян у складі цього громадського об'єднання, що було зумовлено завданнями цього громадського об'єднання. Членами КНС могли бути селяни, які

знаходилися у скрутному матеріальному становищі і внаслідок цього отримували різноманітні пільги До лав КНС не приймалися особи, позбавлені виборчого права: колишні поміщики та жандарми, заможні та гендлярі, власники фабрик та заводів, також господарі, які використовували у своїх господарствах найману працю²⁷⁴.

Домінування незаможних селян у складі комнезамів було постійним. Так, наприклад на 1926 р. частка незаможних селян серед членів КНС складала 64,4%, середняків 32,4%, а заможних селян 3,2% , а на 1927 р. незаможних 64,9%, середняків 32,9% і заможних 2,2%.²⁷⁵ Соціальний склад керівних органів КНС повністю відображав соціальний склад самих комнезамів.²⁷⁶

На відміну від КНС, членами СТВ могли бути представники усіх соціальних верств українського селянства. Постала проблема членства у СТВ, яка виразилася у дилемі колективного та індивідуального добровільного членства у селянських товариствах взаємодопомоги. У партії перемогла позиція про доцільність колективного добровільного членства селян у СТВ.²⁷⁷ Така форма членства у товариствах взаємодопомоги забезпечувало реальну можливість за рахунок заможного селянства підтримувати матеріальний стан незаможного як соціальної бази більшовизму в українському селі, а також реально наповнювати фонди СТВ майном, яке в процесі колективізації сільського господарства та ліквідації самих товариств взаємодопомоги могло спокійно перейти до державної власності, якою по суті розпоряджалася компартійна еліта. Такий практично добровільний грабунок українських селян був цілком у дусі більшовицького політичного режиму. З 1925 р. у цій громадській організації було введено колективне членство, тобто при організації осередку СТВ у конкретно взятому селі всі його жителі автоматично отримували членство у товариствах взаємодопомоги. Що правда на практиці цей принцип майже не працював і членами СТВ ставали здебільшого незаможні селяни.²⁷⁸ Наприклад, у 1925 р. за даними 30 округів України частка представників незаможного селянства в СТВ складала 52%, середняків – 41,9% , заможні

селяни – 4,2%, а сільської інтелігенції – 1,4% , наймити і батраки – 0,5%²⁷⁹ соціальний склад керівних органів повністю відображав склад СТВ, однак частка інтелігенції у них складала 2,5%²⁸⁰

Українські сільськогосподарські кооперативні товариства на 1 жовтня 1924 року мали такий соціальний склад: незаможні селяни складали 58% членів сільськогосподарських кооперативів, середняки 38%, а заможні селяни 4%. А от на 1 жовтня 1927 р. соціальний склад кооперації складався з незаможних селян 14,8%, середняків – 80%, а заможних – 5,2%.²⁸¹ На літо 1929 р. частка незаможних селян складала 62,5%, середняків 34,9%, заможні – 2,6%²⁸² Дана тенденція свідчить про доволі низьку активність заможного селянства у питаннях кооперування, в принципі цю ситуацію можна пояснити також і соціальною політикою більшовицької влади.

Членами УТОРНІТСО могли бути лояльні до компартійної еліти представники науково-технічної інтелігенції²⁸³.

Траплялися випадки, коли робітники переважали навіть у складі регіональних керівних органів товариств. Так, у 1931 р. в Оргбюро Київської Обласної ради Укравтодору майже всі члени були робітниками, окрім голови та секретаря²⁸⁴. Таке представництво робітників у керівних органах Укравтодору свідчить про те, що ця організація хоча б формально відповідала потребам побудови і втілення в життя диктатури пролетаріату в УСРР.

Робітники були у значній кількості представлені у президії секції зимового та водного транспорту при Центральній раді Автодору. Серед них переважали слюсарі, токарі та механіки²⁸⁵. Укравтодор поставив завдання залучити до своїх лав 100% робітників²⁸⁶. Особливо інтенсивно рекомендувалося залучати робітників до лав товариства у провідних галузях промисловості та у прикордонних смугах²⁸⁷. Акцентувалася увага на необхідності залучення робітників до керівних органів товариства, при цьому відзначалося, що представництво робітників у керівних органах Укравтодору було не достатнім на думку провідних діячів товариства²⁸⁸.

В Укравтодорі представництво робітників серед членів товариства було неоднорідним у різних філіях. Зокрема, у Дніпропетровському окрузі із 29456 членів вищезгаданого громадського об'єднання лише 5405 були робітниками²⁸⁹, а у Бердянську із 101 члена місцевої філії товариства 75 були робітниками²⁹⁰. Всеукраїнське товариство робітників-винахідників (ВУТОРВИН) декларувало вступ робітників «ударників» до своїх лав як обов'язкове²⁹¹. На кінець 1934 р. із 12445 членів ВУТОРВИНу 8883 особи були робітниками, а 3562 – інженерно-технічними працівниками²⁹². Про склад товариства „Техніка масам” дають уявлення відомості по Дніпропетровській філії цього громадського об'єднання (на 30 вересня 1930 р.). Так, з-поміж 3644 членів товариства по Дніпропетровському округу було 2015 робітників, 298 інженерно-технічних працівників. 184 службовці, 516 членів виробничих артілей, 451 червоноармієць, 180 студентів та учнів²⁹³.

Характеризуючи інженерно-технічні секції, варто відзначити, що спочатку до їх складу входили лише інженери, тобто, - представники технічної інтелігенції. Із 1924 р. до секцій приймаються і техніки²⁹⁴. До ІТС могли вступати тільки інженерно-технічні працівники, що мали вищу чи середню спеціальну освіту. У першій половині 20-х рр. до інженерно-технічних секцій (ІТС) входили переважно представники технічної інтелігенції. Однак І Всеукраїнський з'їзд ухвалив приймати до ІТС висуванців та практиків, „червоних директорів”. Тобто, відбувається зміна у соціальній структурі секцій: вони перестають бути громадськими об'єднаннями інтелігенції, перетворюючись на змішані у соціальному плані. Варто відзначити, що часто члени інженерно-технічних секцій негативно ставилися до вищезгаданого рішення і фактично саботували його реалізацію. Рішення про включення практиків до ІТС було прийнято під тиском з боку профспілок, які, у свою чергу, діяли згідно партійних директив. Вжиття таких заходів мало на меті збільшення у складі ІТС частки партійних функціонерів, збільшення частки

вихідців із робітників, тобто, із прошарку, що більше, ніж інтелігенція, підтримував компартійну лінію²⁹⁵.

На середину 20-х рр., коли було завершено організаційний період у діяльності ІТС, до складу секцій входила переважно виробничо-технічна інтелігенція. У 1926 р. у складі ІТС були 90% українських інженерно-технічних працівників. Ще у 1926 р. планувалося охопити членством в ІТС усіх інженерно-технічних працівників, що фактично було порушенням принципу добровільності участі у громадських організаціях²⁹⁶. Незважаючи на те, що компартійна влада взяла курс на зменшення чисельності представників технічної інтелігенції у інженерно-технічних секціях, вона намагалася залучити їх до активної діяльності у лавах ІТС. Так, у червні 1927 р. Всеукраїнський Комітет Укрбюро ІТС надіслав всім бюро ІТС листа, в якому наполегливо рекомендував активно втягувати членів секцій до їх виборних органів²⁹⁷.

Отже, за своїм соціальним складом технічні та науково-технічні товариства були неоднорідними. Так, більшість технічних товариств складалися переважно із робітників, також у них була представлена технічна інтелігенція: робітники переважали у таких товариствах, як „Техніка масам”, Автодор, „Товариство винахідників” тощо, у ВАРНІТСО та ІТС більшість членів були представниками інтелігенції. У науково-технічних товариствах, відповідно, були представники науково-технічної інтелігенції. Щоб характеризувати соціальний склад Спілки войовничих безвірників, варто ознайомитися із списками делегатів I Всеукраїнського з’їзду Спілки безвірників. Так, з поміж делегатів робітників було 28, селян – 18, службовців та інших – 120²⁹⁸. Як видно з такої статистики, ті верстви населення, які були основним носієм релігійності в країні, насамперед позапартійні робітничі, а особливо, селянські маси не становили на з’їзді більшості, що, у свою чергу, відображає всю картину антирелігійного і релігійного стану в республіці.

За віковою характеристикою більшість членів товариств були представниками молоді. У товариствах жінок було у середньому близько 20%. В

той же час на території Дніпропетровського округу жінки становили лише близько 10% членів товариства Укравтодор. У складі Дніпропетровської філії товариства „Техніка масам” у 1930 р. було близько 27% жінок²⁹⁹. Варто відзначити, що керівництво багатьох товариств закликала щонайактивніше залучати до лав громадських об'єднань саме молодь і жінок. Зокрема, одним із основних завдань Автодору згідно постанов його Центральної ради, було „залучення до роботи Автодору трудящих жінок...масова підготовка і залучення підростаючого покоління до практичної участі в автомобілізації, тракторизації, моторизації країни і реконструкції шляхового господарства”³⁰⁰. Керівні органи Укравтодору закликали свої філії посилити роботу серед молоді, оскільки „...індустріалізація вимагає молодих кадрів”³⁰¹. Організація „Юні друзі Автодору” (ЮДА), створена при товаристві Укравтодор, висунула гасло: „100%-ове залучення піонерів і школярів до „ЮДА”³⁰². Із 1934 р. ВУТОРВИН починає активно залучати дітей до своїх лав. Так, якщо на початку 1934 р. у технічних гуртках вищезгаданої громадської організації було близько тисячі дітей, то наприкінці цього ж року тут налічувалося вже 16760 дітей³⁰³.

Варто розглянути також соціальний склад Українського Червоного Хреста. У 1925 р. робітники становили в УЧХ 35% його складу, селяни – 30%, службовці – 29%, представники інтелігенції – 4%, а частка ремісників становила у товаристві лише 2%³⁰⁴.

Більшість добровільних товариств передбачали членство як фізичних, так і юридичних осіб, тобто установ та організацій. У статутах більшості добровільних товариств при визначенні норм членства не передбачалося соціальних, національних, професійних, освітніх чи кваліфікаційних обмежень, окрім шефських товариств, у яких не мало бути представлено селянське населення. Умовами членства були наявність громадянства СРСР, „правоздатність громадянина”, сприяння громадянина виконанню завдань, що стояли перед товариством. Членами добровільних товариств не могли бути особи, позбавлені виборчих прав. Остання умова членства була також

притаманна і громадським об'єднанням національних меншин, зокрема, єврейському товариству допомоги жертвам погромів (ЕКОПО)³⁰⁵. Членами товариства „Друзі дітей” не могли бути особи, які раніше були виключені із інших громадських об'єднань за ганебну поведінку³⁰⁶. Для більшості добровільних товариств було встановлено віковий ценз вступу до лав товариства – їх членами могли бути особи не молодші 18 років. Для товариства „Культсмичка” віковий ценз становив 14 років³⁰⁷. У деяких товариствах особи від 14 до 18 років могли бути їх членами, однак мали право лише дорадчого голосу³⁰⁸. Були й інші обмеження. Зокрема, членом Всеукраїнського товариства робітників-винахідників (ВУТОРВИН) могли бути лише члени профспілок, або особи, прирівняні до них (наприклад – військові)³⁰⁹. Прийом окремих громадян до товариств мав здійснюватися на основі їх усної або письмової заяви, що розглядалася у первинній організації – осередку.

У товаристві болгар членство поділялося на звичайне та почесне³¹⁰. Було поширеним так зване юридичне членство, тобто, вступ до лав товариств цілих установ, організацій. У статутах товариств декларувалося, що їх юридичними членами могли ставати „урядові, кооперативні, приватні установи та підприємства, що беруть участь у роботі через своїх представників”. Серед перших юридичних членів товариств були зазвичай організації, що брали участь у їх створенні. Прийом юридичних членів на початковому етапі функціонування в основному і поповнював лави товариств.

Оргбюро ЦК РКП(б) у постанові від 16 лютого 1925 р. "Про добровільні масові організації" вказало на необхідність переходу товариств на принципи суто добровільного членства. Згідно даної постанови, було вказано на „недопустимість постановки на загальних зібраннях пропозицій щодо колективного входження у товариства”, декларувалася необхідність суто добровільного та індивідуального входження громадян до товариств.* Вступ до товариства юридичних осіб проходив здебільшого згідно директив відповідних

вищестоящих органів, які наказували установам та організаціям підтримати певне товариство колективним вступом у нього.

Добровільними товариствами для поповнення своїх лав широко використовувалася різноманітні кампанії. Одночасно із набором нових членів під час кампаній проходили і заходи щодо популяризації товариства, щодо реалізації ним своїх завдань. Кампанійність загалом була характерною рисою радянського суспільства у 20-30-х р. Захопленість товариств різноманітними кампаніями зустрічала негативну реакцію з боку керівництва багатьох партійних та господарських органів, які звинувачували громадські об'єднання у тому, що вони заважають своїми кампаніями нормально працювати. Порядок проведення товариствами своїх кампаній регулювався республіканськими та загальносоюзними компартійними органами, які інколи звинувачували громадські об'єднання у надмірному захопленні кампаніями.

У першій половині 20-х рр. товариства використовували також для вербування нових членів спеціальну агентуру. Агент створював в трудовому колективі осередок, діставши згоду керівництва цього трудового колективу і зробивши на його зібранні доповідь про відповідне товариство. Агенти отримували до 15% від зібраних ним членських внесків, тому їх активність була досить значною, вони швидко розширювали мережу товариства. Однак отримала поширення практика збирання агентами внесків за значні терміни (півроку, рік, замість місячного внеску), що викликало у населення негативне ставлення до вступу у товариство. На 1925 р. використання агентури для запису нових членів у товариства практично зникло.

Незважаючи на те, що всі товариства декларували членство виключно на засадах добровільності, часто мали місце випадки масового залучення громадян до їх лав без їх згоди. Особливо це було характерним для кампанійських товариств, які вирішували пріоритетні для компартійної влади завдання: для Тсоавіахіму, Червоного Хреста, товариств Автодор та „Техніка масам” тощо. Деякі особи вступали до товариств, щоб створити собі репутацію

активіста, що могло допомогти при просуванні по кар'єрних щаблях. Складну систему членства мало товариство для надання допомоги єврейському населенню, що постраждало від військових дій. Зокрема, були почесні члени, дійсні члени, члени-співробітники та члени-здобувачі³¹¹. Виходячи із вищесказаного, можна зробити висновок про те, що умови членства у громадських об'єднаннях підрадянської України багато у цілому були подібними до умов членства у комуністичній партії.

Система громадських об'єднань УСРР 20-х – 30-х рр. ХХ ст. у цілому копіювала компартійну систему. Ті громадські організації, які не вписувалися у цю систему, просто ліквідовувалися. Процес фільтрації системи громадських об'єднань проходив протягом усього періоду. Навіть цілком радянські об'єднання громадян, які виконали свою функцію і не були корисні компартійній еліті, як, наприклад, КНС у 1933 р., припиняли своє існування. Політика підпорядкування громадських організацій більшовицькій владі проводилася з метою посилення впливу на суспільство та контролю за поведінкою навіть окремих членів українського суспільства; забезпечення виконання рішень більшовицької влади також входило у завдання громадських об'єднань нарівні з забезпеченням реалізації соціальних програм у радянській країні та забезпечення фінансування за рахунок громадськості, проведення соціалістичних перетворень економіки підрадянської України.

Ідеологічна складова у функціонуванні громадських організацій відігравала одну з ключових ролей, вони проводили пропаганду радянського способу життя у тих сферах суспільного життя, яких стосувалася їх безпосередня діяльність. Методи ідеологічної роботи в основному впливали із самої діяльності організацій, наприклад, спілка безвірників займалася популяризацією атеїзму паралельно з релігієзнавчими дослідженнями, а ВУТОРВИН популяризував соціалістичне змагання у винахідницькій сфері виробництва. Паралельно з цією ідеологічною роботою періодичні видання всіх громадських організацій УСРР публікували відомості про вибори до Верховної

Ради СРСР, текст конституції СРСР та тому подібні матеріали. Протягом 20-х – 30-х рр. ХХ ст. відбувається тотальна більшовизація громадського життя Української СРР. Реалізація лівої ідеї у суспільно-політичному житті підрадянської України призводить до господарського колапсу і тому політику «воєнного комунізму» заміняють на НЕП, який не лише дозволяє вирішити господарські проблеми, але й дає поштовх до розвитку громадського життя та функціонування широкого спектру громадських об'єднань. Економічне та політичне зміцнення компартійної влади в Україні призводить до згорання НЕПу, репресій проти громадських діячів та ліквідації більшості громадських організацій підрадянської України.

Більшість громадських об'єднань Української СРР мали майже ідентичну організаційну структуру. Це можна пояснити високим ступенем залежності останніх від компартійної еліти, яка прагнула використовувати ці організації у власних інтересах. Тенденція централізації апаратів різного роду громадських організацій визначалася штучністю їх створення і обмеженістю можливостей їх самостійної діяльності. Соціальний склад радянських громадських об'єднань перебував під жорстким контролем компартійної влади, оскільки держава рад реалізувала «диктатуру пролетаріату» як найдемократичніший режим у світі, а тому не допускала до його побудови осіб, які належали до непролетарських прошарків населення. Більшовицький режим протягом 20-30-х рр. ХХ ст. паралельно з побудовою тоталітарної політичної системи створював відповідного типу систему громадських об'єднань, яка забезпечувала реалізацію соціалістичних перетворень та задоволення базових соціальних потреб населення і зазнавала трансформацій паралельно зі змінами у організаційній будові радянської суспільно-політичної системи.

РОЗДІЛ IV

Політико-правові засади функціонування громадських об'єднань у системі держави „диктатури пролетаріату”

Організаційно-правова еволюція громадських об'єднань у напрямі створення цілісного суспільно-системного утворення відбувалася в руслі загальних тенденцій формування лівототалітарного типу політичної системи в його правовому виразі.

Унаслідок громадянської війни та політики „воєнного комунізму” система відносин між різними соціальними групами радянського українського суспільства зазнала радикальних змін. Процес декласування, започаткований реалізацією комуністичної програми ліквідації класу буржуазії і передачі влади пролетаріату, був, фактично, завершений викоріненням власницького селянства й переходом засобів виробництва до більшовицької партії-держави. Суспільний лад еволюціонував з анархо-демократичного до тоталітарного, принциповою системоутворюваною ознакою якого було тотальне одержавлення сфер суспільної та особистої життєдіяльності.¹

Правляча більшовицька партія, з огляду на об'єктивну віддаленість її керівництва від інтересів суспільства не мала змоги реалізувати заходи прямого впливу на населення, намагалася створити систему наближених до себе громадських об'єднань, що мали задовольняти потреби панівної еліти.

За умов структуризації суспільства на безкласових засадах необхідність збереження контролю над окремими його елементами та модернізованим соціумом змусило державу розробляти відповідні корпоративні норми. Розуміння більшовиками суспільства як певної органічної цілісності з точним розподілом та максимальною централізацією функцій передбачало моделювання такої правової структури нормативного та організаційного забезпечення, яка б створила механізм ефективного блокування в соціальній

практиці стихійних проявів невдоволення населення та забезпечувала б реалізацію будь-яких задекларованих перетворень.²

Упродовж 1918 - 1922 років більшовицький режим здійснював розбудову власної державної вертикалі, і тому політика партійних органів зводилася лише до контролю за діяльністю існуючих громадських організацій та надання допомоги новоствореним провладним організаціям.

За умов непу відбувалося оформлення на державно-правовому рівні засад взаємодії між громадськими організаціями та іншими базовими інститутами політичної системи. Більшовицька еліта перетворювала основні компоненти політичної системи, що на початковому етапі розвивалися самостійно, на залежні від партійних рішень утворення. Партійна політика вела до втрати громадськими організаціями можливостей самостійного розвитку і підпорядковувала окремі громадські організації державно-владній машині. Водночас відбувався „природний добір” громадських організацій, насамперед за ознакою їх класової сутності, а відтак і соціально-політичної відповідності інтересам політичної еліти у сформульованих нею завданнях соціалістичного будівництва.³

Формування системи відносин між владними органами та громадською ініціативою відбувалося на етапі припинення громадянської війни й переходу до непу. Радянське суспільство тієї доби становило соціальну систему з порушеною стратифікацією і покрученою структурою суспільних відносин. Економічні й політичні катаклізми перших років більшовицької влади призвели до появи маргінальних груп населення та включення значного прошарку селян, робітників, службовців та інших представників суспільних верств із соціальних відносин.

Складовою нової післявоєнної більшовицької політики було залучення різних суспільних сил до вирішення задекларованих соціалістичних трансформацій у всіх сферах життя нової держави. Це було особливо необхідно, оскільки лише державних зусиль для встановлення нової держави було

недостатньо. Крім того, суспільна активність населення залишалася в той період досить високою, що відповідало революційній добі, і проблема полягала насамперед у тім, щоб направити її в потрібне русло. Заміна більшовиками в 1921 році політики „воєнного комунізму” на нову економічну політику, з одного боку, була направлена на відбудову господарства, з іншого боку, визначала методи управління масами на цьому етапі: „Не на ентузіазмі безпосередньо, а за допомогою ентузіазму..., на особистому інтересі, на особистій зацікавленості...”⁴

Засобом взаємодії партії-держави із суспільством мали стати громадські організації. Вони були сателітними структурами державних органів під час реалізації програми соціалістичного експерименту в СРСР. До початку 20-х рр. державні структури вже мали у своєму розпорядженні певний досвід взаємин із громадськими організаціями як традиційного типу, так і новоствореними, який давав змогу використовувати суспільні об'єднання для організації різних суспільних прошарків і вирішення завдань щодо здійснення радянської та суспільних перетворень.

Залучення представників громадських організацій до роботи в центральних і місцевих органах влади партійний режим почав використовувати відразу після жовтневого перевороту. Партійна концепція „диктатури пролетаріату” передбачала перетворення громадських організацій, зокрема профспілок та кооперації, на органи „диктатури пролетаріату”, а отже, розглядало їх як суб'єктів державної влади. Політична система мала чітко скеровувати громадську активність громадян на здійснення задекларованих керівною партією програм, залучаючи робітників та селян до державного управління.

На початку 1920-х років профспілки контролювали біржі праці та порядок найму і звільнення робочої сили на промислових підприємствах (без погодження із профспілками господарники не мали права зараховувати працівників). Це уможливлювало активно залучати профспілки до придушення самодіяльності безробітних. Вони брали участь у „класових чистках” під час

перереєстрації безробітних на біржах праці, сприяли розпуску їх комісій, обраних на зборах; надсилали своїх представників для стеження за настроями безробітних на громадські роботи та в колективи, де вони працювали.⁵

Дотримуючись основних положень більшовицької концепції держави „диктатури пролетаріату”, державно-владні органи мали створити такі умови діяльності громадським організаціям, за яких жодна з організацій не мала б засобів впливу на суспільство, що могли б створити вагому суспільну противагу діяльності апарату держави з реалізації основних партійних рішень. Громадські організації, співпрацюючи з владними органами, втрачали свій статус громадського інституту самодіяльності населення, тим самим перетворюючись на різновид органів державної організації суспільства.

Зазначені організації об’єднувалися владою в систему замкнутого типу, яка мала стати засобом впливу на суспільство нової керівної еліти. Новостворені громадські об’єднання використовувалися як механізм дії системи радянської агітації та пропаганди на чисельні маси населення. Вони створювалися перш за все для безпосереднього впливу на значні прошарки населення і мали контролювати власний актив, а також впливати на близький їм елемент. Вплив на інші суспільні осередки був лише вторинним фактором.⁶

Особливо це проявлялося у профспілках. Низові осередки профспілок – фабзавкоми та місцевки були перетворені на структури управління підприємствами. Вони залучали до спілки всіх тих, хто працює на підприємстві, скликали профспілкові збори, збирали членські внески, крім того, їм надавалося право скасовувати постанови загальних зборів робітників і службовців, які суперечили рішенням вищих спілкових органів.⁷

Комітети незаможних селян контролювали ради волосних виконавчих комітетів та їх відділи. Організації незаможників повинні були допомагати продовольчим органам реалізувати заходи з продрозкладки, сповіщаючи продовольчим агентам держави про наявність у селах заможних хазяїв на території, яку контролював комітет.⁸

Разом з тим, керівна роль ВКП(б) та її республіканських організацій була вирішальним політичним чинником у складному процесі формування системи громадських організацій у радянському суспільстві.⁹ Межі функціонування громадських об'єднань окреслювалися не правовим полем, а організаційно-політичною тенденцією влади до максимального відчуження всіх суб'єктів політичної системи від радянського громадянина. Типовим прикладом такої політики мав бути статус класово-політичних громадських об'єднань українського селянства. КНС організовувалися в руслі власного самовідчуження від бідняцьких прошарків суспільства, які вони представляли. Вхідження до такого громадського об'єднання гарантувало поліпшення матеріального стану та соціального статусу. Разом із тим пропуском до організації слугувало напівпролетарське та пролетарське походження й матеріальна та фінансова нужденність.

У системі громадських об'єднань диктатури пролетаріату в перші роки існування режиму активно відбувалися процеси організаційного вирівнювання різних за соціальною природою об'єднань.

Уже на початку 20-х років, виконуючи політичні директиви партії державні органи створювали такий правовий режим функціонування громадських об'єднань, який забезпечував нормативне вираження класового підходу до структуроутворення та соціального відбору до громадських організацій, закріплював тенденції створення масових організацій з якомога більшим ступенем охоплення населення безпосереднім фізичним членством та формував правове поле нагляду та контролю за різними типами організаційних суб'єктів системи громадських об'єднань.¹⁰

Крім того, в умовах формування нового радянського політичного ладу держава прагнула мінімізувати прояви альтернативних моделей суспільного розвитку або приватних протестів окремих соціальних груп через певні громадські організації. Новостворене законодавство з питань діяльності громадських організацій на початку 20-х рр. виконувало завдання упередження

потенційної можливості протистояння громадських організацій органам державної влади та управління.¹¹ Приймалися спеціальні постанови, які надавали громадським організаціям певну свободу дій, але зберігали ідейно-політичний контроль за ними.

Загалом правовий режим діяльності добровільних товариств держави „диктатури пролетаріату” включав реєстраційний режим утворення об'єднань, режим контролю та нагляду за функціонуванням об'єднань, а також режим регулювання діяльності організацій, що реалізувався на законодавчому, відомчому й міжвідомчому рівнях.

Реєстраційний режим добровільних товариств регламентував порядок надання дозволів „компетентними” органами державної влади для створення громадської організації.

Під час утворення добровільних товариств в Україні з початку 20-х років застосовувалися два правових реєстраційних режими: реєстраційно-санкціонований та нормативний. Вони характеризували політичну систему радянського суспільства, у якій пріоритет державних органів у створенні добровільних товариств закріплювався не тільки в законодавчому порядку, а й фіксував форму участі державного апарату в процедурі реєстрації об'єднань для отримання повної інформації про новостворені організації.

Реєстраційно-санкціонований порядок утворення добровільних товариств полягав у наданні громадськості умовної самостійності під час прийняття рішень з ініціювання процедури реєстрації товариства державними органами та під час підготовки установчих документів майбутнього об'єднання. У певному сенсі цей різновид реєстраційного режиму утворення громадських організацій мав більш ліберальний характер, ніж нормативний порядок утворення товариств. Він застосовувався в разі потреби органами влади та управління при організації населення для виконання завдань соціалістичного будівництва за ініціативою лояльних владі соціальних груп політичної системи, чим

задовольнялися їхні вимоги активної участі у створенні суспільства якісно нового взірця, що стабілізувало соціополітичний ґрунт партійного диктату.¹²

Цей правовий порядок утворення добровільних товариств диференціювався на процесуальні етапи: розроблення засновниками проекту статуту товариства, подання заяви засновників до компетентного державного органу з приводу реєстрації статутного документа, експертне оцінювання надісланого проекту статуту зацікавленими відомствами, розгляд та затвердження проекту державним органом. Реєстраційно-санкціонований порядок було застосовано під час створення Спілки товариств друзів оборони й авіаційно-хімічного будівництва СРСР (Тсоавіахім СРСР).¹³

Нормативний порядок утворення громадських об'єднань застосовувався в разі необхідності для компенсації функціональної недостатності органів державної влади й управління щодо виконання актуальних завдань збалансування соціальних потреб та інтересів із вимогами владної партійно-державної вертикалі. Компартійний режим в особі державних органів шукав матеріальні й організаційні ресурси для мобілізації мас на виконання проголошених партійними програмами завдань. Для розв'язання найбільш актуальних для країни завдань держава прагнула залучити кошти та працю населення країни, створивши за допомогою компартійного апарату систему громадських об'єднань населення. Так, 2 лютого 1924 р. РНК Союзу РСР ухвалила постанову про заснування Товариства сприяння жертвам інтервенції.¹⁴ 21 грудня 1927 р. за нормами обіжника ВРНГ СРСР відкрило свою діяльність Всесоюзне добровільне товариство "Техніка-масам".¹⁵ Прагнення більшовицького режиму побудувати масову армію вилилося у створення протягом 1923 - 1924 років спеціальних державних товариств, таких як Товариство повітряного флоту (Товариство Авіації та Повітроплавання України і Криму) та Товариство газової оборони (Доброхім).¹⁶

На громадські об'єднання партійно-державна влада дивилася не з погляду їх корпоративних інтересів, а використання їх для виконання

державних завдань. ЦК КП(б)У постійно тримав їх у полі своєї уваги, нав'язуючи їм „партійне керівництво”. Приймалися спеціальні постанови, що визначали порядок діяльності об'єднань, їх мету та завдання. Такими, зокрема, були постанови „Про характер і зміст роботи МОДРу в СРСР” (7 лютого 1925 р.), „Про добровільні масові організації”(16 лютого 1925 року), „Про допомогу і керівництво організаціями Товариства друзі радіо”(14 червня 1925 року), „Про роботу добровільних товариств” (травень 1927 року).¹⁷

Нормативно-правове забезпечення існування громадських об'єднань в Українській СРР створювалося на основі законодавства Союзу РСР, а також на міжвідомчому рівні й рівні окремих відомств, на які були покладені обов'язки організаційно-правового регулювання створення, діяльності, ліквідації цього типу громадських об'єднань. Регуляторні функції відомчих органів поширювалися навіть на зміст та структуру статутних документів.

Слід зазначити, що до створення загальносоюзного законодавства владні органи Української СРР використовували для керівництва громадським рухом республіки законодавство Російської Федерації. Деякі нормативні акти дублювалися повністю, деякі частково адаптувалися до українських реалій. Тому слід спочатку розглянути деякі узаконення російського більшовицького уряду. Це допоможе розібратися в механізмі взаємодії між компартійними органами та громадськими організаціями на початку 20-х років ХХ століття.

12 червня 1922 р. президією ВЦВК була прийнята постанова „Про порядок скликання з'їздів і всеросійських нарад різних спілок та об'єднань і реєстрації цих організацій”.¹⁸ За постановою на органи НКВС покладалося зобов'язання закрити громадські організації у випадку встановлення фактів їх антиконституційної діяльності. Нею було розпочато законодавчу регламентацію діяльності організацій.

3 серпня 1922 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову „Про порядок затвердження і реєстрації організацій і спілок, що не переслідують мети отримання прибутку і про порядок нагляду за ними”. Постанову доповнювала

інструкція ВЦВК про порядок нагляду за організаціями.¹⁹ Згідно з постановою та інструкцією, вводилася обов'язкова реєстрація всіх громадських організацій, яка повинна була проходити в органах НКВС. Для реєстрації в органи НКВС надсилався статут, протокол установчих зборів, список засновників, звіти про попередню діяльність організації. Вводився гербовий збір за реєстрацію в суміста карбованців. Висувалася вимога до всіх організацій у двотижневий строк пройти реєстрацію, у разі відмови від реєстрації організація ліквідовувалася. Реєстрація перетворювалася з формальної адміністративної процедури на важкий бюрократичний етап з отримання дозволу і права на існування. Органи НКВС проводили під час реєстрації чистки серед активу організації на предмет його лояльності до керівної партії.²⁰ Прийняттям цієї постанови законодавчо була закріплена вже існуюча на той час практика адміністративного і, фактично, політичного нагляду за добровільними товариствами.

Того року НКВС УСРР видає тотожну інструкцію з нагляду за діяльністю товариств і спілок, що не мають на меті отримання прибутку. На підставі інструкції та постанови ВУЦВК від 1 листопада 1922 року НКВС та відділи управлінь місцевих виконавчих органів „пролетарської влади” отримали право нагляду за діяльністю осередків товариств на місцях.²¹ В інструкції зазначалося, що обов'язок нагляду за діяльністю добровільних товариств і спілок здійснювала НКВС за допомогою передачі відділам управління виконавчих комітетів прав здійснювати усі необхідні розслідування щодо діяльності громадських організацій та залучати окремих співробітників НКВС до комісій з обстеження діяльності того або іншого об'єднання.²² Порядок здійснення нагляду в 1922-1925 рр. визначався отриманням органами НКВС підписки від засновників про обов'язкове дотримання встановлених для товариств і спілок інструктивних правил та законодавчих норм. Це давало змогу владним органам проводити періодичні перевірки (не рідше одного разу на півріччя) громадських організацій. У разі потреби перевірки могли здійснювати губернські та окружні відділи НКВС.

Отже, над громадськими організаціями постійно висіла загроза закриття з таких причин, як політична неблагонадійність засновників, існування організацій з дублюючими функціями, політична діяльність, підприємницька діяльність тощо.

Для нагляду за громадськими організаціями у травні 1921 р. у НКВС був створений підвідділ адміністративного нагляду, що став виконувати відповідні функції стосовно громадських організацій. Адміністративний нагляд передбачав обов'язковий адміністративно-політичний контроль та регулювання процесів пов'язаних зі створенням нових громадських об'єднань та організації роботи їх керівних органів.²³ Органи НКВС надсилали на місця особливі роз'яснення, що стосувалися діяльності громадських організацій. У роз'ясненнях місцевим адміністраціям вказувалися підстави для заборони тієї чи іншої громадської організації. У розв'язанні питання про те, як на практиці визначити, чи відповідає діяльність того або іншого об'єднання „соціалістичним потребам суспільства” чи ні, органи влади не мали визначених законодавчих орієнтирів і тому керувалися власною думкою, яка повинна була безпомилково підказати відповідність діяльності об'єднання меті й засобам.²⁴ Місцеві органи НКВС, прискіпливо вивчаючи статuti громадських організацій, визначали їх відповідність до проголошеного в державі курсу на побудову соціалістичного суспільства. Унаслідок такого аналізу до програмних засад діяльності новостворених товариств вносилися корективи щодо визначення мети та методів діяльності „пролетарської” організації.²⁵

Надсилалися рекомендації і місцевим адміністраціям, у яких наголошувалося на тому, що вони мають виступати з пропозиціями про включення до статутів громадських організацій тез про їх участь у побудові соціалістичної держави та в політичному житті країни. Крім того адміністрації мали здійснювати „найретельніший нагляд за здійсненням організаціями проголошених ними обіцянок”.²⁶

На території підрадянської України протягом 20-30-х років центральним відомством, що здійснювало організаційне керівництво органами реєстрації, контролю й нагляду за діяльністю добровільних товариств, був Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР, а також окружні відділи виконкомів та райвиконкомів. У їх структурі створювалися управлінські підрозділи, які комплектувалися на відомчій або на міжвідомчій кадровій базі. Крім того організаційно-адміністративний та загально-правовий нагляд за діяльністю громадських об'єднань здійснювала прокуратура УСРР, що функціонувала як підрозділ Наркомату юстиції республіки, спільно з ЦК КП(б)У.

У 1922 року при НКВС створюється Центральна міжвідомча комісія у справах товариств і спілок при НКВС УСРР (МЕКОСО), яка включала у свій склад, крім співробітників НКВС і представників від інших відомств та громадських об'єднань. Відповідні відділення комісії формувалися і при окружних адміністративних відділах.²⁷ Комісія мала здійснювати реєстрацію статутів всеукраїнських товариств, а також статутів окружних організацій, що бажали відкрити свої відділення в інших округах. МЕКОСО розглядала спірні питання, що виникали між громадськими організаціями й союзами та адміністративними відділеннями. Комісія наділялася також правом ліквідувати громадські організації республіканського рівня.²⁸

МЕКОСО концентрували свій вплив на громадські організації у сфері адміністративного нагляду за їх діяльністю, зокрема, під час проходження громадською організацією процедури реєстрації, подання звітності, припинення функціонування в порядку зовнішньої ліквідації. Ефективність адміністративно-правової регламентації, окрім іншого, забезпечувалася фактором структурної розгалуженості відділень МЕКОСО й суто відомчих підрозділів НКВС, його органів на місцевому та регіональному рівнях. Інтегрованість МЕКОСО до структури НКВС передбачало використання адміністративного апарату органів внутрішніх справ у центрі й на місцях з метою удосконалення нагляду за роботою громадських організацій.

Початком оформлення організаційно-правового статусу Міжвідомчої комісії та встановлення режиму контролю за діяльністю добровільних товариств в Українській СРР стала постанова ВУЦВК від 1 листопада 1922 року „Про порядок реєстрації товариств і спілок, що не мають на меті отримання прибутків і про порядок нагляду за ними”, що змінювала декрет ВУЦВК і РНК від 1919 р.²⁹ Постанова регламентувала порядок реєстрації будь-якого добровільного товариства й давала дозвіл для створення його філій у межах Української СРР. У ній зазначалося, що всі громадські об'єднання, які створюються на терені Української СРР, незалежно від виду діяльності мають змогу відкривати свої осередки не раніше затвердження їх статутів органами державної реєстрації. Для розгляду справ із затвердження статутів у 1922 році була створена Центральна комісія при НКВС та губернські комісії при відділах управлінь губернських виконавчих комітетів Рад. Центральна комісія діяла у складі представників НКВС (голова комісії), Південного Бюро ВЦРПС. Аналогічні за складом були й губернські комісії. Згідно з постановою реєструючі органи були зобов'язані під час розгляду статутів, що торкалися питань компетенції тих чи інших відомств, запрошувати представників останніх на засідання або отримувати від них кваліфіковані висновки щодо доцільності реєстрації представлених на реєстрацію проектів статутних документів.

Протягом діяльності комісії простежувалася тенденція до збільшення впливу певних відомств та партійних комітетів на прийняття рішень з діяльності громадських організацій. Центральна комісія розглядала проекти статутів добровільних товариств загальноукраїнського масштабу або якщо їх діяльність поширювалася хоча б на дві губернії. Крім того, до компетенції комісії були віднесені всі проекти статутів об'єднань іноземців або груп за національною ознакою хоча б із районом діяльності, що обмежувався адміністративним кордоном однієї губернії. Реєстрація проходила протягом двох місяців. У випадку відмови в реєстрації комісія виносила вмотивований висновок, що направлявся разом з усіма документами засновникам. Якщо протягом двох

місяців відповідної постанови комісії не було, засновники набували право на створення осередків товариства в Українській СРР.³⁰

Постанова визначала перелік обов'язкових документів, необхідних для проходження державної реєстрації. У них обов'язково мали зазначатися внутрішньо-організаційна структура об'єднання, права й повноваження керівних органів та місцевих осередків товариства. Проект статуту мав включати назву та мету створення товариства або спілки, склад правління, порядок обрання або зміни його керівництва, термін реєстрації, визначалися компетенція правління та його місце знаходження, склад інших органів товариства, порядок скликання загальних зборів, умови й порядок вступу та вибуття членства в товаристві, фінансові гарантії діяльності організації.³¹

Тільки протягом першої половини 1924 року МЕКОСО провела 6 засідань, на яких було зареєстровано 4 всеукраїнських добровільних товариства. Центральна МЕКОСО розробляла типові статuti, що надсилалися до губернських МЕКОСО. Упродовж 1924 року ЦК МЕКОСО були затверджені й надіслані на місця типові статuti наукових і науково-художніх товариств по лінії Головного управління професійної освіти НК освіти УСРР та товариств рятування на водах. У стадії розроблення знаходилися проекти типових статутів приватно-художніх товариств по лінії Головлітосвіти та товариств взаємодопомоги й перероблений типовий статут товариства Допомоги.³² Водночас було відмовлено в реєстрації 6 товариствам.³³

Отже, законодавчі акти 1922 року закріплювали за НКВС вирішальне право впливати на процеси створення та ліквідації громадських організацій. Влада в особі органів НКВС давала обов'язковий дозвіл на заснування громадських організацій. Реєстрація в НКВС тієї чи іншої організації стали складовою процесу їх селекції за соціальними, політичними, ідеологічними ознаками.

Регламентуюче законодавство охопило й питання внутрішнього життя товариств. До 1922 року організації були самостійні у виробленні свого

основного документа – статуту. На початку 20-х рр. громадські організації з дореволюційною історією діяли на основі своїх колишніх статутів. Новостворені товариства виробляли статuti самостійно, зберігаючи при цьому основні установки і традиційні підходи, відбиті в законі від 4 березня 1926 р. Введення реєстрації товариств у НКВС із пред'явленням ними своїх статутів було першим кроком до встановлення контролю за внутрішнім життям організацій.

НКВС обіжниками протягом 1922-1925 років давав директивні вказівки всім своїм місцевим органам про обов'язкове узгодження питання про реєстрацію всіх організацій з органами ОДПУ й іншими політичними організаціями.³⁴ Обіжники узгоджували питання співпраці органів НКВС та ОДПУ в питаннях нагляду за діяльністю громадських організацій. Крім того, НКВС узгоджував питання реєстрації новостворених об'єднань із профільними наркоматами. Зокрема, вийшли інструкція НКВС та НКЮ УСРР про порядок діяльності МЕКОСО відповідно до постанови ВУЦВК від 1 листопада 1922 р.;³⁵ інструкція НКВС та НКЮ УСРР про порядок перереєстрації товариств і спілок, що не мають на меті отримання прибутку;³⁶ інструкція НКВС УСРР з нагляду за діяльністю товариств і спілок, що не мають на меті отримання прибутку з додатками;³⁷ обіжник НКВС УСРР № 292 від 22 грудня 1922 р. про порядок реєстрації об'єднань, що не мають на меті отримання прибутку;³⁸ обіжник НКВС УСРР № 415 від 22 жовтня 1923 р. про порядок реєстрації статутів спілок кустарів, ремісників;³⁹ обіжник НКВС УСРР від 27 березня 1924 року з доповненням до інструкції НКВС та НКВС УСРР про порядок діяльності МЕКОСО;⁴⁰ обіжник НКВС УСРР від 22 травня 1925 р. про надання відомостей про діяльність МЕКОСО;⁴¹ обіжник НКВС УСРР від 15 липня 1925 року про діяльність окружних МЕКОСО у зв'язку з переходом на триступеневу систему управління;⁴² обіжник НКВС УСРР та НКЮ УСРР від 23 грудня 1924 року про додаткові роз'яснення про порядок застосування постанови ВУЦВК. Зокрема, НКВС УСРР отримував право щодо реєстрації виключно негосподарських

об'єднань, оскільки реєстрація господарських громадських організацій входила до компетенції РНК УСРР та його місцевих органів.⁴³

Наприкінці березня 1925 р. НКВС УСРР видається обіжник з доповненнями до інструкції про порядок діяльності МЕКОСО, за яким комісія виконувала функції центрального координаційного та реєстраційного контрольно-наглядового органу регулювання діяльності громадських організацій у межах території УСРР, отримувала право видавати вказівки і рекомендації власним міжвідомчим підрозділам регіонального рівня. В інструкції зачіпалися внутрішньо-організаційні та фінансово-організаційні питання функціонування МЕКОСО з виконання основних завдань.⁴⁴

Питання діяльності громадських організацій національних меншин розв'язував створений у жовтні 1922 року при НКВС України відділ національних меншин. Його універсальні функції, поряд із розвитком класової свідомості й залучення до господарських і політичних форм радянського будівництва різнонаціонального селянства, передбачали „боротьбу з антирадянськими й контрреволюційними проявами в середовищі нацменшостей”. Одним із специфічних напрямів діяльності відділу був адміністративний контроль за етноконфесійними громадами, національними кооперативними товариствами та громадсько-політичними об'єднаннями нацменшин.⁴⁵

У цей період НКВС та його місцеві адміністративні органи системно узгоджували свою політику з відповідних питань із РНК УСРР та її місцевими представництвами. Разом із НК землеробства України НКВС здійснював заходи з організаційного керування кооперативами національних меншин, надавав загальні й конкретні (щодо певних господарських організацій національних меншин) витяги, що давали або анулювали дозволи для початку РНК УСРР процедури реєстрації товариств і спілок національних меншин, сферою діяльності яких було сільське господарство. 23 грудня 1922 р. Відділ національних меншин НКВС УСРР з приводу реєстрації статутів господарських

об'єднань німців-колоністів направив за запитом РНК України юридичні висновки, що мали змішаний інструктивно-регламентаційний характер. У них встановлювалося, що громадські об'єднання в німецьких громадах повинні бути зорганізовані виключно за виробничими й територіальними принципами та інтегровані в мережу чинних районних кооперативних спілок. В особливих випадках щодо застосування іноземних кредитів, спеціальних культур, агрономічних технологій та техніки можливе також утворення спілки німецьких кооперативних організацій у тому самому районі, де діє відповідна регіональна кооперативна спілка, не структурована за національною ознакою, за умови подальшого включення кооперативних організацій нацменшин до звичайних спілок сільськогосподарської кооперації. За правилами, що були репрезентовані НКВС, кожна німецька громада в Україні, яка бажала об'єднатися в сільськогосподарське або іншого типу товариство, мала право утворення окремих сільськогосподарських кооперативних спілок, що діяли в Українській РСР.⁴⁶

Факт застосування інструктивного матеріалу надісланого НКВС на адресу міжвідомчого колегіального органу державного управління для регламентації роботи профільних громадських організацій, які за своїм статусом не підпорядковувалися НКВС, свідчив про способи НКВС одноосібно на відомчому рівні регулювати питання громадсько-господарської організаційної активності населення республіки.

29 квітня 1924 року для більш ефективного проведення законодавчої та організаційно-практичної роботи серед національних груп створюється Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВКу. Вона перебрала на себе в значно розширеному вигляді функції відділу нацменшинств Наркомату внутрішніх справ, що так чи інакше стосувалися діяльності національних громадських об'єднань. Новоутворений орган мав сприяти мирному будівництву та братерському співробітництву всіх національностей, їх матеріальному та культурному розвитку. Його компетенція включала

законодавчу ініціативу щодо життя національних меншин, а також „право опротестовувати перед ВУЦВКом та Раднаркомом постанови центральних та місцевих органів, що суперечили інтересам нацменшостей”. При губернських і територіальних виконкомах рад організуються місцеві комісії й бюро ЦКНМ, головним завданням яких є погодження роботи адміністративних господарських, культурно-освітніх установ, різних громадських організацій із забезпечення інтересів національних меншин. 29 лютого 1928 року ВУЦВК затвердив нове положення про ЦКНМ та її місцеві органи. Функції комісії значно розширилися й конкретизувалися. Їй надавалося право сприяти діяльності кооперативних та інших громадських об’єднань у національних округах і районах.⁴⁷

9 травня 1924 року із створенням нової союзної держави була видана постанова ЦВК і РНК СРСР „Про порядок затвердження статутів і реєстрація товариств і союзів, що не переслідують мету отримання прибутку і поширюють свою діяльність на територію всього Союзу РСР, і про нагляд за ними”.⁴⁸ Постановою передбачалося створення двоступеневого порядку реєстрації громадських організацій. Проекти статутів товариств і союзів, які поширювали свою діяльність на всю територію СРСР, подавалися на розгляд до РНК СРСР. Вона затверджувала проекти статутів, погоджуючи їх з радами народних комісарів союзних республік. Якщо товариство прагнуло діяти на території союзної республіки (зокрема, Української РСР), то реєстрацію статуту мали здійснювати „органи союзних республік, що відповідали за реєстрацію товариств і союзів”. Загальносоюзні товариства що діяли на території України, мали керуватися статутами, зареєстрованими республіканськими органами. Ліквідувати товариства, союзи та об’єднання мали можливість республіканські органи й союзна РНК.⁴⁹

Відповідні зміни відбувалися і в Українській СРР. 7 жовтня 1925 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалюють постанову „Про порядок реєстрації товариств і спілок, що не мають на меті отримання прибутків і про порядок нагляду за

ними”.⁵⁰ Постанова вносила зміни в попередні рішення вищих органів державної влади України, які стосувалися реєстраційних і контрольних аспектів регуляторної політики радянської держави, спрямованої на відомчий характер впливу на громадські об'єднання. Крім того, утратили чинність постанова ВУЦВК 1922 року та постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 16 квітня 1924 р.⁵¹ Постановою підтверджувалися минулі законодавчі норми про компетенцію центральної комісії та її регіональних представництв у справі реєстрації добровільних товариств та їх спілок, а також встановлювався новий порядок нагляду за всіма громадськими об'єднаннями, окрім професійних і політичних організацій. Принциповим було обмеження компетенції комісії щодо визначених у документі груп громадських об'єднань, що діяли в Україні. Зокрема, з-під впливу комісії виводилися професійні спілки, об'єднані в системі ВУРПС, та кооперативні й переселенські організації, що функціонували на підставі інших узаконень.⁵²

Особливий режим реєстраційної процедури встановлювався для релігійних товариств. Заяву про реєстрацію мали підписати не менше як 50 членів громади, що виступала осередком майбутнього релігійного об'єднання. Проте навіть після реєстрації релігійні товариства згідно з постановою 1925 року не набували прав юридичної особи, а відтак були суттєво обмежені в організації своєї діяльності.⁵³

Постанова ВУЦВК і РНК Української СРР від 7 жовтня 1925р. покладала на адміністративні відділи районних та окружних виконавчих комітетів рад обов'язок наглядати за законністю діяльності товариств, спілок та їх філій. Органи НКВС та місцеві владні органи отримали можливість здійснювати фінансово-господарські ревізії функціонування громадських організацій щодо відповідності роботи статуту товариства. У разі виявлення підстав для ліквідації добровільного товариства, НКВС або його місцеві органи в особі адміністративних відділів окружних комітетів Рад подавали до Центральної МЕКОСО чи окружних МЕКОСО подання з проханням закрити осередок

добровільного товариства в окрузі чи районі.⁵⁴ Наприкінці 1925 року Харківський ліквідком закрити єврейський громадський клуб „Герцлія”. Під час ліквідації було виявлено „злочин організації”: „клуб ставить своєю метою сприяти національному розвитку єврейських трудящих мас. Трудящі маси потребують не національний, а класовий ріст. Буржуазні організації прагнуть за допомогою розвитку національних почуттів затушувати класове розшарування єврейства... Членство, за статутом клубу, обмежено тільки віком, а не соціальним станом, що вказує на буржуазний характер клубу... Клуб „Герцлія” перебуває під керівництвом партії „Цейр-Ціон”.⁵⁵ Аналогічно було ліквідовано Харківський осередок молодіжного товариства при Єврейській комуністичній партії „Паалей Ціон” (ЕКПБ). Приміщення клубу, що орендував осередок, було передано окружному відділу ДПУ. А нове приміщення фінансова секція Міськради відмовила видати.⁵⁶

У 1926 році МЕКОСО України отримав право перевіряти громадські організації на предмет дотримання ними соціалістичної законності. Це виводило громадські організації із сфери впливу прокуратури та Нарком'юсту. За останнім зберігалось право нагляду за виявленням випадків порушення соціалістичної законності та виявлення злочинів проти держави.

Наступного року згідно з постановою ВУЦВКа і РНК УСРР від 27 травня 1927 року „Про розширення прав місцевих органів влади і спрощенню порядку адміністрування” окружні відділення МЕКОСО ліквідувалися. Їх права отримували місцеві адміністративні відділи НКВС.⁵⁷ У 1930 році, внаслідок ліквідації НКВС УСРР та створення загальносоюзного наркомату, загальне керівництво громадськими організаціями переходило до Президії ВУЦВКа, а керівництво селянськими товариствами взаємодопомоги мав здійснювати Наркомсобез УСРР.

Для контролю за громадськими організаціями при ВУЦВКу в 1928 році створювалася Рада громадських організацій. Рада мала скеровувати роботу громадських організацій у потрібне владі русло та збирати потрібну владним

органам інформацію про діяльність товариств та союзів. У 1930 році відповідні Ради створювалися у райвиконкомах, міськрадах у вигляді постійних комісій.⁵⁸ Відповідно до „Положення про товариства і союзи” 1928 року розширювалося коло контрольних органів, які здійснювали нагляд за діяльністю громадських організацій. Нагляд здійснювали не тільки реєстраційні органи, але й народні комісаріати та відділи виконавчих комітетів.

У державі вводився бюрократичний порядок – дуже ускладнений, що враховував інтереси керівної партії і суттєво обмежував можливості створення та функціонування громадських організацій. До того ж законодавством передбачалося, що з’їзди і збори організацій могли відбуватися лише з дозволу органів внутрішніх справ, при цьому про плани їх роботи, місце й мету проведення необхідно було повідомити завчасно. Крім того, окремо треба було подати інформацію про учасників зібрань. Ці факти слід розглядати як один із заходів на шляху до посилення контролю за громадськими організаціями як у СРСР, так і Українській СРР.

Слід зазначити, що такий порядок не поширювався на професійні спілки. Їх діяльність і вплив на них партійно-державних органів мав свій особливий порядок. Він визначався ВЦРПС. З її створенням відбулася уніфікація профспілок. Їх об’єднали в єдину систему, яка мала стати „зв’язуючим пасом” від партії до трудящих мас. Доволі швидко пройшов процес їх одержавлення, і вони перетворилися на елемент державного управління. Згодом на них було перекладено ряд державних функцій. У 1933 році спільною постановою ЦВК, РНК СРСР і ВЦРПС останнім були передані функції Наркомату праці СРСР.⁵⁹

Проводилася політика закриття опозиційних періодичних видань під час реєстрації громадських організацій, відбувалися зміни в їх керівному складі, „антикомуністичні” закривалися. Якщо в перші роки радянської влади закривалися буржуазні громадські організації, що не вписувалися з ідеологічних мотивів у новостворену державу диктатури пролетаріату, то в 20-ті роки акцент змістився на ліквідацію тих організацій, які могли скласти конструктивну

опозицію партійно-державним чиновникам. Зокрема, політичним керівництвом радянської України розглядалися як націоналістичні та ворожі більшовицькій владі осередки громадської організації „Просвіта”. 12 липня 1920 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову „Про просвіту”, у якій ставилося завдання перед партійно-державним апаратом усіх рівнів про одержавлення „Просвіт” або їх ліквідації. Майже в усіх губерніях УСРР органи ЧК провели обшуки у приміщеннях „Просвіт”, вилучаючи „націоналістичну” літературу. Переслідування активістів цих організацій у 1920 - 1922 роках мали систематичний характер та ініціювалися партійними осередками КП(б)У. У жовтні 1922 року пленум ЦК КП(б)У характеризував просвітян і їх погляди як дрібнобуржуазні, націоналістичні, куркульські. У 1923 р. в УСРР з „Просвітою” було майже покінчено. Кількість її осередків скоротилася вдсятеро. Але ЦК КП(б)У й ОДПУ УСРР продовжували вести проти них активну боротьбу, вбачаючи у „просвітянстві” вороже для більшовицької влади явище, під яким розумівся „особливий стан душі так званого „свідомого українця, що кохається у співах, рідному театрі, рідній культурі, неньці Україні та не визнає нічого в світі, що не є суто українським, націоналістичним”.⁶⁰

Компартійні органи новоствореним законодавством убезпечували себе від загрози зростання громадських організацій, зокрема їх активу, і перетворення їх на противагу провідному політичному об’єднанню „диктатури пролетаріату”. Одним із засобів зменшення організаційної ваги кожної окремої організації та посилення ролі системи громадських об’єднань у цілому було спільне здійснення основних соціальних функцій усіма організаціями, що входили до політичної системи, які здійснювалися в різних формах та різними методами, проте мали єдиний об’єкт власної спрямованості - особисті свободи людини. У лівототалітарному суспільстві основні напрями діяльності громадських організацій не були чітко розмежовані й у деяких випадках збігалися, проте кожний тип організацій громадськості та окремі об’єднання мали специфічне соціально-історичне призначення, притаманне їм і тільки їм.⁶¹

У 1924 році обіжником ВУЦВКа було встановлено, що для поліпшення діяльності товариств Український Червоний Хрест, Доброхім та товариства Повітряного флоту у сфері оборони країни місцеві осередки товариств мають узгоджувати свою діяльність з Головними управами, а останні з партійними органами.⁶²

ВУЦВК у 1930 році виступив з ініціативою об'єднати деякі громадські організації через близькість предмета їхньої діяльності та з метою економії державних коштів. Рішенням передбачалося залишити ті з них, які відіграють особливу роль у суспільно-політичному житті республіки. У 1932 році було об'єднано декілька організацій, що працювали у сфері охорони здоров'я, і створювалося Товариство оздоровлення праці й побуту.⁶³

Централізоване створення громадського об'єднання за механізмом центр, республіка, республіканські органи, місцеві представництва - й у формі добровільного товариства дало змогу НКВС посилити адміністративний контроль за громадською активністю, що виявлялася національними меншинами в Україні, оскільки за статутною нормою членами будь-якої громадської організації національних меншин могли бути особи будь-якої національності. Створення централізованих добровільних товариств використовувалися компартійним режимом як важелі протидії поширення самодіяльності національних меншин України. Вміло використовуючи громадські настрої різних національних груп, керівні партійні органи свідомо маніпулювали інтересами корінних національних груп, використовуючи громадські об'єднання для реалізації програм соціалістичних перетворень. Крім того, влада постійно використовувала контрольні органи та чинне законодавство для боротьби з автохтонними антирадянськими громадськими організаціями національних меншин.

Протягом 1922 - 1926 рр. МЕКОСО на підставі негативних висновків ЦК КП(б)У, Наркомзему й РНК УСРР відмовила в реєстрації статутів багатьом єврейським громадським організаціям, зокрема „Маккабі”, „Гехолуц” та ін.

Неодноразові спроби засновників єврейських громадських об'єднань подолати міжвідомчий бар'єр реєстрації їх організацій не мали успіху, оскільки влада не потребувала альтернативних провладним громадських організацій. 4 листопада 1925 р. члени ініціативної групи організації „Гехолуц” звернулися до НКВС з заявою про реєстрацію об'єднання та доповідною запискою, у якій намагалися вмотивувати необхідність реєстрації запропонованого проекту статуту.⁶⁴ У відповіді НКВС вказувалося, що на терені УСРР діяли сільськогосподарські товариства й організації, що реалізували завдання, подібні до мети й завдання організації „Гехолуц”, тому потреби в реєстрації „Гехолуцу” немає. Ініціативна група звернулася знову до НКВС з проханням „покласти край ненормальному становищу в Україні єврейських громадських організацій” і прирівняти „Гехолуц” УСРР до однойменної організації, що вже функціонувала в Російській ФСРР.

Українські „гехолуціанці” у переважній більшості до кінця 1922 р. були учасниками єдиної організаційної мережі, представництва якої функціонували як в Росії, так і в Україні. Товариство займалося створенням кооперативних навчально-виробничих підприємств, готувало висококваліфікованих спеціалістів для емігрантських сільськогосподарських колоній. Більшовицький режим вбачав в осередках товариства загрозу для новостворених кооперативних та сільськогосподарських організацій у середовищі українського селянства. Тому вже з 1922 р. починається наступ на неблагонадійне товариство. Владні органи ліквідовують місцеві осередки „Гехолуцу”, протягом 1923- 1924 років проходять арешти активних учасників товариства. Отримана заява з проханням про реєстрацію викликала негативну реакцію серед партійних чиновників. 10 листопада 1925 р. МЕКОСО ухвалила рішення про відмову в реєстрації українського „Гехолуцу”, умотивовуючи своє рішення постановою ЦККП(б)У від 24 жовтня 1925 року, у якій зазначалося, що утворення „Гехолуц” за межами кооперативної системи є недоцільним, на підставі чого відмовити засновникам в реєстрації статуту. Комісія в тексті ухвали навела правові, організаційно-правові

й відомчо-організаційні підстави, на основі яких нею було прийнято негативне рішення із запропонованого проекту статуту. У відмові йшлося про те, що „Гехолуц” є складовою сіоністської організації, яка прагне під прикриттям легалізованого „Гехолуцу” створити відкриту базу для своєї діяльності.⁶⁵ Проект статуту „Гехолуц” розглядався МЕКОСО ще 30 квітня 1924 р. і також не був зареєстрований, що призвело до відмови на відкриття філій організації в Україні. Рішення 1924 р. було правовою підставою для повторної відмови в реєстрації в листопаді 1925 р., оскільки керівництво „Гехолуц” не пішло на принципові зміни в основних положеннях статуту. В ухвалі засідання МЕКОСО відзначалося, що „Гехолуц” ставить собі за завдання, що в сучасних умовах цілком належать до компетенції та завдань державних закладів, установ, підприємств та до сфери діяльності сільськогосподарської й кустарно-промислової кооперації, що поряд з іншими факторами викликало негативне ставлення НКВС та РНК УСРР до утворення цієї організації в межах республіки.⁶⁶ Сукупність викладених мотивів та несприятливі політико-правові умови організаційного розвитку кооперації національних меншин в УСРР зумовили відомче блокування легалізації об'єднання „Гехолуц”.

30 листопада 1929 р. на засіданні МЕКОСО при НКВС України розглядалося питання про реєстрацію проекту статуту Всеукраїнської спілки працюючих євреїв (Укрєвтруд).⁶⁷ В ухвалі зазначалося, що з огляду на існування такого становища, за якого переведення трудящих євреїв до загальнокорисної праці є одним із завдань радянської держави, яке виконується за допомогою окремого структурованого Комітету із землеоблаштування євреїв (КОМЗЕТ) та громадської організації ТЗЕТ УСРР, створення на Україні товариства Укрєвтруд, що має на меті подібні завдання, що і ТЗЕТ, створить умови для паралельного існування цих об'єднань із перехрещенням їх функцій на об'єктах діяльності, що негативно вплине на роботу державних органів (КОМЗЕТу при ЦВК СРСР та КОМЗЕТу Української СРР). Використовуючи таку політико-правову аргументацію, МЕКОСО на підставі частини постанови ВУЦВК і РНК

УСРР від 7 жовтня 1925 р. „Про порядок реєстрації товариств і спілок, що не мають на меті добування прибутку, та про порядок догляду за ними” відмовила спілці Укрєвтруд у реєстрації.⁶⁸

Наступним етапом підпорядкування громадських організацій стало рішення про стандартизацію статутів товариств, 12 травня 1923 року НКВС нарком'юст і наркомпрос затвердили розроблений ними „нормальний статут” (тобто типовий) для наукових, літературних, науково-художніх товариств.⁶⁹ 30 травня 1923 року НКВС видав спеціальний об'їжник, у якому містилася вимога до об'єднань у 3-місячний термін переробити свої статути на основі зразкового статуту і представити нові статути на затвердження до органів нагляду.⁷⁰ На початку 1925 року наркомпросом був розроблений новий „нормальний” статут для наукових і літературних товариств.⁷¹ Незважаючи на те, що документи не наполягали на визначеній структурі статутів, вони містили вимогу, щоб у статутах були відображені певні обов'язкові положення: мета створення товариства, порядок вступу і т.п. Процедура обов'язкового суттєвого доопрацювання товариствами своїх статутів повторилася знову.

Протягом 1922 - 1925 років у зв'язку із створенням нової союзної держави затвердження нових типових статутів пройшли всі товариства і спілки.

Директивна формалізація статутних норм для організацій була довершена в 1928 р., коли НКВС затвердив і опублікував три варіанти типових статутів: для товариств із відділеннями, для товариств без них та для союзів.⁷² Це були кроки подальшого наступу на незалежність добровільних товариств.

У 1927 р. постановою РНК був визначений порядок проведення з'їздів і нарад, організованих керівництвом громадських організацій. Громадські організації мали завчасно попереджати відповідні наглядові органи про проведення з'їздів, координуючи їх плани та узгоджуючи склад учасників.

Того-таки року в урядових структурах почав розроблятися новий законодавчий акт, який мав регламентувати діяльність громадських об'єднань. Проект був розісланий провідним наркоматам для узгодження. Показово, що в

їхніх відгуках наголошувалося, що новий закон посилює незалежність нових товариств від держави.

Проект обговорювався на нараді НКВС, і на його основі 6 лютого 1928р. РНК було видано „Положення про товариства і союзи, що не переслідують мети отримання прибутку”. У законі зазначалося, що він поширюється на всі республіканські товариства, крім масових громадських організацій. Вони офіційно були передані „у відання партійних організацій”.⁷³ У здійсненні нагляду за товариствами передбачалося розширення прав НКВС. Зокрема, узаконювалася діяльність із встановлення контактів з відомствами, до компетенції яких належала діяльність того чи іншого товариства.

З 1922 року партійно-державні органи вживали заходи щодо організації систематичної цензури, яка поширювалася й на діяльність громадських організацій. Створені на всіх рівнях партійного апарату агітпропвідділи стежили за діяльністю творчих об'єднань, втручалися в їх справи, „ідейно керували ними”. Так, критикувалися об'єднання письменників „Забой”, „Нова генерація”. Усі статутні документи товариств, щоб набути юридичної сили, мали пройти перевірку в агітпропвідділі ЦК КП(б)У та відповідним наркоматом НКВС.

Посилювався не тільки цензурний, але й адміністративно-політичний нагляд за діяльністю товариств із боку органів НКВС. Керівні органи громадських організацій систематично, кожні 3 місяці, мали надсилати до органів НКВС звіти про свою діяльність, протоколи засідань, рішення правлінь. Періодично органами НКВС проводилися додаткові перевірки діяльності організацій. Товариства надсилали всі звітні матеріали з моменту останньої реєстрації. У звітах подавалася інформація про роботу керівних органів, стенограми загальних зборів, матеріали про керівників організації, копії документів про організацію і проведення лекцій, вечорів, організацію масових кампаній. Окремо надавалися матеріали про фінансову роботу товариств. Відомості про засновників товариства, його дійсних членів, склад виконавчих органів повинні були подаватися у вигляді анкет з обов'язковою вказівкою

політичної належності (партійності). У тих випадках, коли, на думку органів НКВС, звіти і зведення не давали повного уявлення про роботу товариства, адміністративному відділу НКВС належало провести обстеження діяльності товариства на місці, створивши для цієї мети спеціальну комісію. За результатами обстеження товариство місцевого масштабу закривалося відповідно до рішення адміністративного відділу губернського НКВС, а товариства всеукраїнські та всесоюзні – за рішенням центральних органів НКВС. Крім того компартійні органи вибірково чистили громадські організації від „ненадійних активістів”. Так, восени 1921 року було розпочато кампанію чистки комітетів незаможних селян, яка тривала до 1 квітня 1922 року. Критерії чистки сформулював Х.Г. Раковський на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 30 вересня 1921 року: „Здійснити основну чистку для того, щоб в комнезамах залишився напівпролетарський і малоземельний елемент”.⁷⁴ Наслідком проведеної чистки стала втрата комнезамами 348085 членів, а в другій половині 1922 року під час другої чистки додатково - 112947 осіб, тобто близько половини своєї членської маси.⁷⁵

У другій половині 20-х – 30-ті років чистки активу громадських об'єднань набувають системності та організованості. 1 червня 1929 року РНК СРСР прийняла постанову „Про чистку апарату державних органів, кооперативних та громадських організацій”. Згідно з постановою громадські організації перевірялися органами НКВС на наявність серед їх керівництва „осіб, діяльність яких, безумовно, шкодить інтересам робітничого класу”. Виявлені вороги радянської влади виключалися зі складу товариства, їх замінювали партійні працівники.⁷⁶ Частина громадських організацій ліквідовувалася після арештів більшості їх учасників та активістів.

У кінці 20-х років розпочалася велика чистка Українського товариства робітників науки й техніки за сприяння соціалістичному будівництву. Однією з перших жертв цієї кампанії став історик М.І. Яворський, який, будучи головою Харківського наукового товариства, був одним із засновників УТОРНІТСО. У

1931 р. М. І. Яворський, а також група членів Харківського бюро УТОРНІТСО (інженери Н.Ф. Чечель, В.І. Баланін, працівник Держплану УРСР Н.І. Шраг та ін.) були зарештовані за участь в антирадянській організації „Український національний центр”. Згодом почалася масова чистка товариства, унаслідок якої склад президії Центрального бюро скоротився вдвічі, а найчисленніше і впливовіше Харківське відділення української асоціації скоротилося на 29 осіб, тобто майже на половину. Унаслідок чистки припинився прийом у члени товариства. Згортається діяльність в Україні Всесоюзної асоціації робітників науки й техніки за сприяння соціалістичному будівництву та відділень українського товариства. Так, наприклад, Дніпропетровське відділення асоціації припинило своє існування в 1933 р. і було відновлене обласним комітетом партії тільки в середині 1934 р. З 54 його членів тільки шестеро входили до асоціації раніше. Довго не могли відновити бюро УТОРНІТСО в Києві, Одесі, Кременчуці, Вінниці. Друга чистка активу скоротила чисельність товариства з 8936 до 5051 особи, тобто майже удвічі.⁷⁷

Відповідно до обіжника НКВС від 1 червня 1925 р. „Про порядок нагляду за товариствами” організації були зобов'язані повідомляти до відповідного адміністративного відділу НКВС про кожні загальні збори не пізніше ніж за 3 дні до їх скликання. Це було пов'язано з тим, що НКВС офіційно заявив про своє право надсилати власних представників на загальні збори товариства. Наголошувалося також на тому, що „при здійсненні контролю за діяльністю товариств необхідно дотримуватися чинного законодавства, уникаючи зайвого втручання в діяльність організацій”.⁷⁸

У доповненні до обіжника „Про порядок нагляду за товариствами” уточнювалося, що „у стосунку щодо таких об'єднань як відділення МОДРу, Авіахіму, Товариства політкаторжан, діяльність яких не викликає сумніву і знаходиться під керівництвом партійних і профспілкових організацій”, нагляд з боку губернських органів НКВС встановлюється за згодою партійно-радянських органів, що керують діяльністю цих товариств”.⁷⁹

Усі ці кроки були органічні для радянської системи, у якій відомчі інструкції істотно обмежували конституційно встановлені норми і правила.

На початку 1920-х рр. було визначено компетенцію оргбюро ЦК та політбюро партії. До компетенції першого належало вирішення кадрових та структурно-організаційних питань діяльності партійних осередків у громадських організаціях. Політбюро партії регулювало загальний спектр суспільно-політичних питань розвитку політичної системи країни й тим самим закріплювало провідний політичний статус партії в суспільній системі радянської дійсності як щодо органів влади, так і стосовно громадських організацій.

З середини 1920-х рр. Політбюро ЦК ВКП(б) не просто керувало функціонуванням усіх центральних органів влади й управління, але й у таємному порядку затверджувало їх нормативні акти, не будучи за юридичним визначенням державним органом. Крім того, політбюро здійснювало управління й іншими елементами політичної системи країни, що свідчило про зростання органів державної влади з партійними органами та їх залежність від рішень партійного керівництва. Структурно-генетичний зв'язок між елементами політичної системи досягався за допомогою нарощування політико-адміністративного представництва керівної партії в органах державної влади та громадських організаціях, а також за допомогою посилення тиску на населення за допомогою адміністративно-карального апарату на місцях. Партійні органи використовували об'єднання громадськості у процесі розширення власної соціальної бази політичної підтримки. Це давало змогу компенсувати недостатню структурованість апарату партії на місцях для здійснення впливу на функціонування політичної системи суспільства. Подібна організаційна побудова вимагала відповідного правового закріплення, яке покладалося на органи державної влади й управління. Моделювання системи громадських об'єднань коригувалося політичними нормами органів апарату керівної партії та правовими й організаційними нормам держави і громадських організацій, що

спиралася на завдання, які впливали з ідеологічної конструкції політичного об'єднання та ступеня організованої підтримки мас.⁸⁰

Держава, розробляючи принципи взаємозалежності та взаємовпливу між державними органами і громадськими об'єднаннями, виходила з необхідності дотримання системних основ ієрархічності та цілісності під час формування нової політичної системи суспільства. Зазначений принцип застосовувався для формування стосунків між громадськими організаціями, між їх власним апаратом та активом. Принцип передбачав, що значимість громадської організації в суспільстві залежить від наближеності громадського об'єднання до апарату керівної партії. Тобто, чим вищий був ступінь упорядкування стосунків партії та її апарату з населенням через певну громадську організацію, тим вищий був її системний статус, який закріплювався в нормах та правилах організаційно-правового статусу об'єднання та визначався в політичних актах органів режиму.

Партійний вплив на товариства провадився за допомогою створення у громадських організаціях партійних осередків. Вони формувалися на з'їздах, конференціях, нарадах що скликалися громадськими організаціями. Основним завданням партійних груп у громадських організаціях було посилення партійного контролю за товариством, боротьба з антипартійними групами, скерування діяльності організацій у потрібне компартійним органам русло. Зокрема, на лютневому засіданні 1924 року українського Червоного Хреста представники керівної партії поставили питання про перевірку товариства на наявність у його складі неблагонадійних антирадянських елементів та білогвардійців. Керівний склад товариства звинувачувався у відсутності підтримки з боку робітників та селян. Вихід із кризової ситуації полягав у створенні в УЧХ великого партійного осередку та залучення на керівні посади в товаристві місцевих партійних керівників.⁸¹

Частина громадських організацій виникали за прямою ініціативою партійних функціонерів різного рівня. Вони згодом здійснювали керівництво

роботою створених ними організацій. Зокрема, на установчому з'їзді в березні 1922 року до складу правління Всеукраїнського союзу сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової і промислово кредитної кооперації – „Сільського господаря” було введено відомих партійних функціонерів – В. Качинського, П. Любченка, І. Омельченка. Другий з'їзд уповноважених кооперативних спілок обрав головою правління Панаса Любченка, а до складу ради – Я. Дудника, В. Затонського, І. Клименка, М. Скрипника та М. Вольфа.⁸² Багато партійних лідерів очолювали галузеві профспілки, громадські організації, кооперативні спілки. Правління „Сільського господаря” з жовтня 1922 р. по січень 1926 р. очолювали вже згадані П. Любченко, до травня 1926 р. – О. Затонський, з травня 1926 р. і до початку 1929 р. правлінням керував С. Одинцов.⁸³ Восени 1921 року Головну управу Українського Червоного Хреста очолив більшовик, член ЦК КП(б)У А.В. Іванов (керівник повстання на заводі „Арсенал” 1918 року), окрім нього, до Головної управи увійшли представники від усіх українських більшовицьких губернських осередків.⁸⁴ Партійні лідери обов'язково були присутніми на з'їздах товариств, їх вибирали до керівних осередків організацій. Своїми виступами та статтями в періодичній пресі партійні керівники визначали плани роботи товариств.

З 1923 р. у партійних органах, зокрема і в ЦК КП(б)У, створювалися організаційно-інструкторські й обліково-розподільчі відділи (пізніше вони були об'єднані) для ведення всієї роботи з підбору і висування партійних кадрів. 16 листопада 1923 р. оргбюро ЦК прийняло рішення про створення управлінського „Обіжника посад”. Усі управлінські посади, які обіймали партійні функціонери, ділилися на три групи. До першої групи належали посади, призначення на які провадилося виключно постановою ЦК партії незалежно від партійності посадовців. Формування другої групи управлінців здійснювали відомства, узгоджуючи кандидатури з оргбюро ЦК партії. На інші посади призначення здійснювали установи й організації самостійно, попередньо узгодивши кандидатури з оргбюро.⁸⁵ Аналогічні обіжники посад розроблялися на

місцевому рівні. Тобто, партійне керівництво отримувало можливість формувати керівний склад будь-якого державного органу влади і громадської організації.

До першої і другої групи обіжника входили масові громадські організації та організації з вираженим політичним забарвленням. Такі, як Товариства політкаторжан, Червоний Хрест, Товариство старих більшовиків, МОДР.⁸⁶ Після XIII з'їзду партії робота над обіжником була продовжена. За доповненням до обіжника всі виборні посади у громадських організаціях формувалися шляхом голосування за кандидатури, попередньо узгоджені з ЦК партії чи спеціально створеними партійними комісіями.⁸⁷ Згодом перевірку активу організації провадили і органи НКВС. Вони отримували таке право відповідно до „Положення про товариства і союзи” 1928 року.⁸⁸ Згідно з положенням довідка про реєстрацію товариства видавалась органами НКВС після перевірки та усунення неблагонадійних членів товариства. Тобто, НКВС отримувало права в будь-який момент виключити з товариства окремого його члена. Такі рішення робили самоврядування громадських організацій ілюзорним. Поступово „формування” всіх виборних посад у громадських організаціях стало розглядатися як робота того чи іншого партійного функціонера.

У жовтні 1925 р. до обіжника вноситься новий розділ „Громадські організації”. У ньому до першої групи було занесено близько 100 керівних посад у громадських організаціях, діяльність яких була пов'язана із зарубіжжям (МОДР, МРП та ін.). До кінця 1925 р. списки посад неодноразово доповнювалися й конкретизувалися. Крім „обіжникових” посад, незабаром виникла категорія „обіжникових” працівників. Так, до першої групи входили центральне партійне керівництво, республіканські партійні лідери – М. Скрипник, П. Любченко, В. Затонський, Х. Раковський Г. Петровський та ін.⁸⁹

Поява того чи іншого партійного діяча серед керівників громадської організації визначалася рішенням відповідного партійного органу. Участь молодих партійців в управлінні громадськими організаціями в 20-30-ті роки

розглядалася як один з етапів кар'єрного зростання. Від вдалої роботи в громадській організації залежало місце молодого більшовика серед партійного керівництва.⁹⁰

Така практика впливу на громадські організації використовувалася й на місцевому рівні. Місцеві партійні органи за відбору керівних кадрів до громадських організацій враховували кількість партійних функціонерів у регіоні, їх кваліфікацію, можливість використання лояльних до керівної партії безпартійних громадян, аналізувалася можливість використання кандидатур із інших регіонів. Крім того, місцеві партійні чиновники мали керувати підготовкою майбутніх функціонерів. Іноді через відсутність кадрів секретарі райкомів, голови контрольних комісій парткомів різного рівня очолювали місцеві осередки громадських організацій. Таке суміщення посад призводило до ускладнення роботи місцевих товариств і союзів. Партійні чиновники приносили до об'єднань практику приписок та фальшування звітності. У резолюції ЦК КП(б)У „Про роботу добровільних товариств” 1929 року наголошувалося: „Партійні органи на місцях мало уваги приділяють роботі добровільних товариств. Треба частіше заслуховувати в місцевих парторганах звітні доповіді партійних фракцій правлінь добровільних товариств, постійно перевіряти та контролювати виконання фракціями добровільних товариств постанов та директив партійних органів, забезпечувати керівні органи добровільних товариств відповідальними партпрацівниками, не припускаючи без особливої потреби зміни партійних представників”.⁹¹

ЦК КП(б)У з другої половини 20-х років систематично проводило спеціальні наради з організації партійної роботи в держорганах та громадських організаціях, діяли комісії для розгляду кандидатур. ЦК здійснював загальне керівництво роботою місцевих організацій і відомств.

У 1928 році в обіжниках ЦК партії з'явився розділ „Добровільні і культурні товариства”. У списку були зазначені Союз войовничих безвірників, Товариство старих більшовиків, МОДР, Авіахім, Товариство політкаторжан та

ін.⁹² Зважаючи на специфіку діяльності, культурно-технічні громадські організації мали відігравати провідну роль у здійсненні соціалістичних перетворень під час перших п'ятирічок. Тому компартійні органи зарахували їх до громадських об'єднань, де в першу чергу мали ключові посади обіймати партійні функціонери. Так, уже в 1929 році в Київському, Сталінському, Одеському та Харківських окружних бюро інженерів і техніків партійні функціонери склали від 30 до 45 %.⁹³ До кінця першої п'ятирічки кількість комуністів у складі інженерно-технічних спілок зросло до 28 %, а комсомольців - до 7 %.⁹⁴

У профспілковому апараті партійними органами створюється номенклатурна кількість ключових посад, за допомогою яких партійні функціонери дістали можливість впливати на профспілкове життя. Цю можливість забезпечував покладений в основу профспілкового будівництва проголошений більшовиками принцип „демократичного централізму”. Що ж до механізмів, які забезпечували ставленикам партійних комітетів керівні профспілкові посади, слід зауважити, що висування працівників на відповідальні профспілкові посади здійснювалося партійними фракціями за затвердженням Політбюро ЦК КП(б)У, яке „рекомендувало” відповідному органу провести на виборах того чи іншого кандидата. Проведення на виборах висуванців комфракції досягалося завдяки застосуванню мажоритарної системи виборів, голосуванням за списками, заміною загальних профспілкових зборів конференціями делегатів, а також позбавленням виборчих прав тих, хто міг „неправильно” голосувати через своє походження, професію або життєвий досвід. Так, в Одеській губернії на початку 20-х років майже половина правлінь галузевих спілок була обрана делегатськими зборами. Для підтримки ставлеників партійних комітетів профспілковою громадськістю під час висування кандидатів на номенклатурні посади комфракції мусили враховувати думку профспілкових органів. Однак на практиці цього правила рідко дотримувалися. Тому, як зазначалося в доповідній записці ВЦРПС „Про склад

керівників профспілкових організацій”(1928 р.), „вищі спілкові органи ВЦРПС, ЦК спілок не в змозі впливати на добір складу нижчих профспілкових органів”, оскільки „ця справа знаходиться майже виключно в руках партійних органів”.⁹⁵

Якщо на початку 1920-х років до номенклатури відповідальних профпрацівників входили керівники республіканських, губернських органів, то в середині 30-х років ЦК КП(б)У почав контролювати висування на посади аж до голів фабзавкомів і шахткомів тих підприємств, де до його складу входили партійні працівники. Номенклатура відповідальних профспілкових керівників включала також посади голів, членів президій, інструкторів всеукраїнських та територіальних профорганів; завідувачів відділів і секторів ВУРПС; директорів та їх заступників профспілкового видавництва, санаторіїв і будинків відпочинку всеукраїнського та обласного значення, а також Інституту праці; директора вищої школи профруху, редакторів профспілкових газет та їх заступників.⁹⁶

Створення номенклатурної системи кадрового забезпечення всіх ділянок економічного, державного, соціально-культурного розвитку країни забезпечувало партії можливості вирішального впливу. Це повною мірою стосується і громадських організацій. Номенклатурна кадрова політика стала основою всевладдя партійної бюрократії, своєрідним „генофондом” адміністративно-командної системи. Номенклатура була явищем, власне кажучи, таємним. У жодному законодавчому чи нормативний акті не говорилося про номенклатурний розподіл кадрів в економічній, державній чи соціально-культурній сферах життя країни, про ту роль, що грали партійні органи у формуванні кадрового корпусу взагалі і кадрів громадських організацій зокрема. Не згадувалося про це ні в статуті партії, ні в статутах товариств.

Іншим важелем впливу партійних органів на діяльність громадських організацій були партійні фракції, що створювалися всередині товариств. Досвід існування партійних фракцій у різних державних і суспільних органах існував ще з періоду „воєнного комунізму”. Але після закінчення громадянської війни,

коли політичній монополії більшовизму вже ніщо не загрозувало й однопартійність стала реальністю, партійні фракції, здавалося б, втратили своє значення. Питання про їх функціонування знову набуло актуальності завдяки становленню системи керування неполітичними громадськими організаціями.

Рішення про створення „партфракцій” у громадських організаціях було прийнято в лютому 1925 року на засіданні оргбюро ЦК партії. У постанові „Про добровільні масові організації” пропонувалося партійним органам на місцях посилити свій вплив на громадські організації. Робота в громадських організаціях партійних функціонерів розглядалася як одна із форм партійної роботи.⁹⁷ Це рішення партійного органу суперечило чинному законодавству. Законодавством передбачалося, що керівництво справами товариств повинне будуватися на основі їх самодіяльності. Однак на практиці реальна самостійність громадських організацій обмежувалася партійними рішеннями, втручанням з боку владних структур у внутрішні справи громадських організацій.

XIV партійна конференція прийняла рішення „відновити і зміцнити роботу комуністичних фракцій у непартійних організаціях” як органів, що „повинні втілювати партійну лінію по відношенню до цих організацій”.⁹⁸ Вона доручила ЦК РКП(б) розробити до середини 20-х рр. додаткові інструкції про роботу фракцій у позапартійних організаціях. Керуючись цим рішенням, ЦК партії навесні 1925 р., перевіряючи роботу партійних фракцій, констатував, що „у більшості випадків взаємини між партійними фракціями і безпартійними організаціями не урегульовані, що унеможлиблює реальне партійне керівництво цими організаціями”.⁹⁹ У більшості випадків, як відзначалося в підготовленій за підсумками перевірки доповіді, фракції в добровільних товариствах або були відсутні зовсім, або не впливали на діяльність громадської організації, а спроби підвищити роль фракції „зустрічали подекуди протидію з боку самих же партійців, що розглядали фракцію як зайву формальну одиницю”. Але нерідко спостерігалося і зворотне явище, коли фракції привласнювали собі всі права на

керівництво організаціями, що „виявлялося в становищі допоміжного органу при бюро партосередків, а керівництво товариством здійснювалося 2-3 членами бюро чи осередку чи одним його секретарем”.¹⁰⁰ Від імені ЦК партії його організаційно-розподільчий відділ передав на місця директиву вжити заходів до оформлення фракцій у всіх непартійних організаціях, також і добровільних товариствах, підсилити їх роботу та підвищити керівну роль. Водночас відділом був зроблений висновок, що роботу партфракцій у громадських організаціях має регулювати загальнопартійні директиви.

У ЦК РКП(б) почалося вироблення такої директиви, підсумки підготовчої роботи були розглянуті на нараді 1 серпня 1925 р., а 17 серпня була прийнята постанова ЦК РКП(б) „Про фракції в позапартійних організаціях”, у ній відзначався незадовільний стан фракцій. Констатовалося, що фракції здебільшого зовсім були відсутні або, формально існуючи, ніяк не виявляли себе. Іноді ж, навпаки, вони „завантажували себе питаннями й роботою, якими повинна займатися вся організація загалом”. Щоб виправити становище, ЦК наполягав на проведенні комплексу заходів. Насамперед, він вимагав створення комуністичних фракцій у всіх виборних непартійних органах за умови, що там є не менш як три члени партії чи кандидати. Далі в постанові наголошувалося, що саме через фракції повинно здійснюватися керівництво кожною конкретною непартійною організацією з боку відповідного територіального парткому. При цьому кожна фракція „зберігала визначену самостійність та ініціативу, несучи повну відповідальність за всю роботу підконтрольної організації”. Функції фракцій, відповідно до постанови, полягали в тому, щоб, попередньо розглядаючи всі найважливіші питання діяльності громадської організації, визначати „характер і зміст прийнятих рішень стосовно всіх основних питань, способи втілення партійних директив у роботі добровільних організацій”.¹⁰¹

На основі постанови ЦК відділ прийняв інструктивний документ – „Положення” про партфракції при радянських, профспілкових, кооперативних та інших організаціях, де були зазначені більш конкретні директиви з цього

питання. „Завдання фракції, - підкреслювалося в Положенні, - полягає у проведенні загальної лінії і політики партії та всебічному посиленні її впливу в роботі того органу, де утворено фракцію”. Вказувалося також, що вона повинна забезпечувати єдність виступів і дій членів та кандидатів партії, що працюють у цьому органі, „шляхом попереднього обговорення і винесення рішень з усіх основних питань своєї роботи”. У Положенні цілком виразно підкреслювалося, що „усі найважливіші питання принципового значення, що підлягають рішенню тієї непартійної організації, у якій існує фракція, попередньо повинні бути обговорені на загальних зборах чи бюро фракції”.¹⁰²

У роз'ясненнях місцевим партійним органам, крім того, вказувалося, що фракції повинні надавати звіти про діяльність організацій відповідним партійним органам, подавати партійним органам, що контролюють роботу організації, для обговорення „принципові питання, що виникають у процесі практичної роботи”.¹⁰³ Фракції місцевих добровільних організацій контактували лише з партійними органами відповідного рівня. Останні керували роботою фракції, періодично скликаючи наради з представників від усіх фракцій добровільних громадських організацій, що діяли в окрузі, чи з представників певної організації. Тим самим створювалася нестатутна партійна організація.

Спочатку фракції більшості добровільних товариств, як і інших непартійних організацій, були сформовані завдяки номенклатурним кадрам. Відсутність чи наявність фракції були істотними факторами, що визначали відношення влади до того чи іншого добровільного товариства, а значить і його долі. Нерідко партійні органи на запит НКВС про можливість позитивного рішення про реєстрацію товариства відповідали: „Фракції там немає. Від реєстрації поки утриматися”.¹⁰⁴

Фракції виявилися дуже дієвим інструментом впливу на внутрішнє життя громадської організації: через них проводилися всі необхідні з погляду партійно-державного керівництва рішення, здійснювався „зсередини” контроль

за організаціями. Не випадково в документах підкреслювалося, що фракції є „найбільш зручним способом партійного керівництва роботою добровільного товариства”.¹⁰⁵ У жовтні 1929 року через партійний осередок ВУМБІТ було оголошено кампанію переходу інженерів з наукових установ на виробництво. Кампанія не мала успіху через відсутність охочих перейти на менш оплачувану роботу на виробництві. Тому, уже в листопаді 1929 року товариство разом за партійними комісіями на виробництві оголосило мобілізацію інженерів для потреб індустріалізації. На кінець року мобілізаційна кампанія уможливила залучити на виробництво 2,5 тис. науковців.¹⁰⁶ Отже, наявність у інженерно-технічних секціях партійних функціонерів перетворило їх на одну з ланок партійно-бюрократичної машини, перекладаючи на них функції адміністративних органів. Такі самі процеси проходили і в інших громадських організаціях.

Система номенклатурних керівних кадрів і партійних фракцій взаємодоповнювали один одного. Партійні висуванці, поставлені на різні конкретні ділянки діяльності – у статутні керівні структури товариства чи у фракції – контролювали як усі сторони життя товариств, так і один одного. Як правило, особовий склад номенклатурного керівництва і склад партійних фракцій був той самий, але рольові функції змінювалися. „Відряджені” на керівну роботу до організації партійні керівники направляли і контролювали роботу своїх підлеглих, але при цьому самі керівники організації були рядовими партійцями й у цій функції їх діяльність контролювалася фракціями. Фактично склалася система дубльованого контролю за діяльністю товариств та їх керівництва. На I Всеукраїнському з’їзді інженерно-технічних працівників було прийнято рішення поповнити керівний склад секцій завдяки „червоним директорам” та партійним висуванцям-практикам. Постанова дала змогу встановити контроль за низовими секціями ІТС за допомогою профспілкових „партійців”, яких контролювали партійні осередки в профспілках. Таким чином, в ІТС було досягнуто потрібного для КП(б)У балансу партійного впливу, що

дало можливість партійним фракціям контролювати роботу керівних органів товариства.¹⁰⁷ Загалом тільки протягом 1924-1925 року для роботи у громадських організаціях було підготовлено і направлено 7805 партійних функціонерів.¹⁰⁸ А до кінця 20-х років партійний і комсомольський актив добровільних товариств повністю захопив усю владу в організаціях. Показовим прикладом є проведення в 1928 році Всеукраїнського з'їзду товариства „Друзі дітей”, делегатами з'їзду на 99 відсотків були партійні та комсомольські активісти, лише 1 відсоток складала безпартійні.¹⁰⁹

У профспілках серед партійних висуванців переважали робітники – „ударники”. До 1932 року в низових професійних осередках вони складала від 64 до 75 відсотків. Серед членів ВУКів вони складала 87 %, а серед голів профрад – 81 %. Кампанії висуванства проходили під гаслом „Обличчям до виробництва!”, і політична боротьба з прихильниками „трєд-юніонізму та бездіяльності” виливалася у справжні погроми профкадрів. Так, склад пленумів ВУКів профспілкових рад було оновлено на 93%, а фабзавкомів – на 68%.¹¹⁰

Становлення номенклатурного апарату і фракцій проходило найбільш складно в наукових товариствах і творчих союзах інтелігенції. По-перше, це були порівняно закриті, вузькі за складом корпоративні об'єднання - і проникнення до них нових членів уже тому було утруднено. Крім того, для виконання функції керування ними кадри висуванців повинні були мати хоча б мінімально необхідний ступінь освіченості й компетентності в тих питаннях, якими опікувалося товариство. У 1921 році було створено секцію наукових працівників при профспілці працівників освіти. Секція мала захищати інтереси працівників молодого радянської науки, яку складала колишні царські професори та вчені. Компартійні функціонери розуміли, що науковці не є прибічниками нового ладу, тому до секції стали залучати молоді кадри – випускників вищих навчальних закладів, аспірантів, лаборантів та „науковців-практиків від станка”. Водночас влада проводила показові чистки серед науковців. Професура проходила по „шахтинській справі”, справі „Спілки визволення України”. На

лаві підсудних опинилися І.Ю. Гермайзе (її голова), а також члени секції С.А. Єфремов, А.Р. Черняхівський, Р. Голоськевич, Г. Холодний та ін. Тільки в Києві та Харкові було виключено із секції 36 наукових працівників і викладачів вишів. Разом з тим було проведено показові процеси над „шкідниками сільського господарства”, викладачами сільськогосподарських вузів Харкова та Житомира, співробітниками різних сільськогосподарських установ. Унаслідок тільки Харківська секція науковців позбулася дванадцяти осіб, заарештованих ГПУ. Поміж них були відомі фахівці з економіки та сільського господарства: М.З.Резніков, М.Г. Маньковський, К. С. Кононенко, А. Ф. Дідусенко та ін.¹¹¹

У середині 1930 р. було прийнято нове „Положення про секції науковців профспілки працівників освіти”. У ньому зазначалося, що СНР „мають на меті об'єднання осіб, що проводять наукову і науково-навчальну роботу на користь зміцнення диктатури пролетаріату і для потреб соціалістичного будівництва”. Відповідно до „Положення...” система органів СНР повністю дублювала структуру профспілкових органів і підкорялася їм. Усі документи органів СНР підлягали обов'язковому затвердженню відповідними органами профспілки. Апарат секції майже повністю фінансувався із засобів Рабпроса. СНР втратили всяку самостійність у межах профспілки. Змінювалися і умови членства в секціях науковців. У документі вказувалося, що „зарахування в секцію проводиться лише за умови громадської корисності для потреб соціалістичного будівництва проведеної наукової роботи і з обов'язковим обліком моментів, що характеризують суспільну діяльність та ідеологію кожної реєстрованої на секції особи”. Секції практично відмовилися від принципу організації за професійною ознакою. Тепер до уваги бралися „суспільна діяльність” та ”ідеологія”. Особи, що не бажали „втручатися в політику”, нехай навіть професіонали високого класу, могли опинитися поза межами секції, поза профспілкою. Це був вирішальний крок до зміни внутрішніх принципів організації секцій. Останні повинні були підкорятися ідеологічним догмам та діяти в рамках партійної доктрини.

У кінці 20-х років відбулися значні зміни у складі СНР. У 1928 р. в секції України перебувало 5792 особи, у 1929 р. внаслідок „самоочищення” кількість членів секцій знизилася до 4559 осіб. У 1930 р. секції науковців України налічували 4588, а в 1931 - 10 691 осіб (за рік їх кількість збільшилася більш ніж удвічі). Таке збільшення відбулося завдяки „омолодженню” більшовицької науки. У 1928 р. у секціях віком від 23 до 30 років налічувалося 745 осіб, у 1929 р. - 1141, а в 1931 р.- 3892 особи. Таке стрімке поповнення складу секцій молоддю здійснювалося цілеспрямовано. У СНР збільшувався „партійний прошарок”. Так, у 1928 р. членів ВКП(б) і комсомолу налічувалося 460 осіб, а в 1931 - 2911. Отже, компартійним органам тільки на початку 30-х років вдалося встановити контроль за науково-технічними товариствами, перетворивши їх на додаток до партійного апарату, у слухняного виконавця партійних директив.¹¹²

У культурно-просвітніх об'єднаннях, ширших за складом і менш специфічних за характером діяльності, впровадження номенклатурних механізмів керівництва проходило порівняно легко і швидко. Уже на початку 20-х років було створено спілки пролетарських письменників „Гарт”, „Забой”, „Аспис”, „Ланка”. Тоді ж виникла і спілка селянських письменників „Плуг”. Усі вони слугували поширенню комуністичної ідеології та боролися за „чистоту творчості від буржуазно-міщанського сміття”. Влада активно контролювала їх за допомогою агітпропвідділів та партійних осередків.

Поряд з постійно діючими партійними органами, що здійснювали контроль за добровільними організаціями і керівництво ними, у складі партійних організацій періодично створювалися комісії з добровільних товариств, у яких працювали представники партійних, державних, профспілкових структур. Уперше такі комісії були створені постановою оргбюро ЦК РКП(б) від 16 лютого 1925 р. з огляду на актуальність і важливість питання активізації діяльності організацій нового типу. Комісії виникли на всій вертикалі партійних органів: від ЦК до місцевих партійних організацій. Улітку 1925 р. у них були розглянуті звіти майже всіх масових організацій, проведено

їх обстеження і на цій основі зроблено аналіз та рекомендації щодо змісту й методів роботи кожного товариства, що мали обов'язковий характер.¹¹³

Яскравим прикладом є діяльність Комісії із земельного впорядкування трудящих євреїв (Укркомзет), що була створена при Наркомземі в 1924 році. Комісія мала контролювати роботу громадських організацій як більшовицьких, так і представництва закордонних філантропічних організацій, що розв'язували питання землеоблаштування єврейського населення України. Зокрема, серпнева постанова ВУЦВКа 1930 року однозначно визначає основним завданням Комісії контроль за громадськими організаціями, що мають на меті сприяти земельному та кустарно-промислому впорядкуванню євреїв. Крім того до складу комісії вводилися представники відповідного наркомату, а також центрального комітету незаможних селян.¹¹⁴

Система партійного керівництва включала, таким чином, різноманітні механізми, які в сукупності давали змогу впливати на життя добровільних товариств.

Партійне керівництво добровільними організаціями набуло конкретного вигляду. Зокрема, встановилося правило, що з'їзди, конференції, наради всіх громадських організацій, товариств можуть відбутися тільки після попереднього узгодження питання між бюро фракцій керівних органів товариства і бюро відповідного територіального партійного комітету. На всі з'їзди, конференції, наради, „робота яких могла мати політичне й суспільне значення” був потрібен дозвіл місцевих комітетів партії. Крім того, незалежно від їх суспільно-політичного значення і змісту їхньої роботи санкція крайкомів була потрібна на скликання з'їздів, конференцій, нарад, делегати яких представляли кілька областей. Республіканський комітет партії затверджував термін скликання з'їзду та його порядок денний, виділяв своїх представників, на яких покладав загальне керівництво з'їздом чи конференцією, зборами разом з бюро фракції громадської організації, що організовувала зібрання. Аналогічний порядок був встановлений для з'їздів, конференцій і зборів в областях, округах і районах.

Із згортанням НЕПу посилюється вплив і на систему громадських організацій. Партія-держава розглядає громадські організації вже як частину механізму держави і тому прагне закріпити в законодавстві ідеологічну складову роботи громадських організацій. У постанові РНК СРСР від 30 серпня 1930 року чітко визначено ідеологічну складову в роботі товариств. Згідно з пунктом 1 громадські організації є об'єднаннями громадської самодіяльності трудящих мас міста й села, що ставлять перед собою завдання активної участі в соціалістичному будівництві Союзу РСР, а також сприяння зміцненню оборони країни. Вводилася певна класифікація громадських об'єднань на громадські, професійні та кооперативні організації, добровільні товариства і спілки. Ліквідацію добровільних товариств та спілок здійснювали органи, що затверджували статут. Місцеві виконкоми мали можливість призупинити діяльність товариства, попередивши про це орган, що затверджував статут. Як і за постановою 1925 року органи НКВС виступали апеляційною інстанцією і виносили остаточне рішення про ліквідацію громадської організації.

Значною віхою в житті громадських організацій став 1932 рік. Цього року були прийняті дві кардинальні постанови, які регламентували діяльність громадських організацій у політичній системі радянського суспільства: положення про добровільні товариства (від 10 липня 1932 року) і відома постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року про перебудову літературно-художніх організацій. Слід зазначати, що в подальші півсторіччя жодних законодавчих актів про громадські організації та союзи, які можна було б назвати фундаментальними і за їх впливом на радянську громадськість прийнято не було.

10 липня 1932 року ВЦВК і РНК СРСР видали постанову „Про затвердження Положення про добровільні товариства і союзи”. Це положення пояснювалося необхідністю „подальшого розвитку діяльності громадських організацій і союзів і посилення їх впливу на соціалістичне будівництво” Це було непервдиве твердження, але необхідність у зміні політики щодо

громадських об'єднань останньому влада потребувала давно. Наркомат освіти визначав, що основними недоліками в роботі, наприклад, наукових товариств залишалося прагнення до академізму, корпоративності, слабке залучення до товариств робітників, відрив діяльності товариств від потреб виробництва. А також дуже незначна частина в товариствах комуністів.¹¹⁵

Право державних органів у галузі нагляду й контролю за діяльністю громадських організацій значно розширювалися: статuti товариств повинні були реєструватися урядом чи наркоматами за згоди Наркомфіну СРСР. Обов'язковим було і подання списку членів-засновників і статуту в ОДПУ СРСР або до його місцевих відділень (якщо товариство регіональне). Хоча в постанові про це не говорилося, але кожний наркомат затверджував статут не раніше ніж отримував із ОДПУ СРСР завізовані документи. Крім того, у положенні підкреслювалося, що товариства не можуть ставити завданням захист правових та економічних інтересів своїх членів, за винятком особливих випадків.

Положення 1932 року чітко розділяло товариства й союзи за місцем діяльності, встановлювало такі категорії: всесоюзні, республіканські, крайові, обласні, районні, міські, сільські. Положення визначало спосіб організації товариств, взаємовідносини з державними органами, встановлювало порядок затвердження статутів, ліквідації товариств.

Усі товариства зобов'язувалися в тримісячний термін узгодити свої статuti з цим положенням і подати їх на затвердження. Наркоматам та іншим центральним органам, пропонувалося ліквідувати товариства, що не надали в термін статuti.¹¹⁶

За аналогією до загальносоюзного законодавства про громадські організації відповідні зміни було внесено й українськими владними органами. Уже 16 липня 1932 року секретаріатом президії ВУЦВКа видається інструкція з реєстрації статутних товариств і спілок, що не мають на меті отримання прибутку, та нагляду за їх діяльністю. Згідно з інструкцією справи про реєстрацію всеукраїнських товариств і спілок мав розглядати виключно

секретаріат президії ВУЦВКа. Реєстрацію обласних та районних товариств провадили секретаріати облвиконкомів та райвиконкомів.

Відповідно до інструкції секретаріат президії ВУЦВКа реєстрував статuti філій всесоюзних товариств, попередньо затверджених РНК СРСР, товариств, діяльність яких поширювалася більше ніж на одну область. Окремо проходили реєстрацію товариства, утворені іноземними громадянами, незалежно від того чи це республіканське, чи сільське об'єднання.

Отримавши статут і реєстрацію, добровільне товариство мало постійно звітувати про свою діяльність перед відповідними контрольними органами, які мали право регулярно перевіряти протоколи товариства, членський актив. Крім того, реєструючи органи отримали право розпочинати процедуру ліквідації товариства у випадку, коли, на їх думку, річний звіт про роботу товариства не відповідав статутним положенням, у разі виявлення незаконних дій і вчинків активу товариства, що суперечать інтересам держави. Інструкцією визначалося, що нагляд за товариством провадили й органи прокуратури та відповідні наркомати.¹¹⁷

20 лютого 1933 року постановою ВУЦВКа „Про органи, які проводять реєстрацію статутів і спілок, що не діють для отримання прибутку” вводилася нова процедура нагляду й контролю за діяльністю громадських організацій. Контроль на республіканському рівні за громадськими організаціями здійснювали відповідні наркомати та прирівняні до них центральні органи влади УСРР, з діяльністю яких безпосередньо пов'язано функціонування відповідного громадського об'єднання. На обласному та районному рівні контроль за діяльністю громадських організацій провадили відповідні управи, відділи виконкомів відповідних рад, а в деяких випадках облвиконкоми.

Статuti місцевих добровільних товариств, якщо їх діяльність поширювалися лише на певну адміністративну одиницю, а також товариств взаємодопомоги та добровільних пожежних дружин мали реєструвати відповідні ради народних депутатів.

Окремо наголошувалося, якщо діяльність певної громадської організації поширюється за межі відання відповідного наркомату, то контрольні функції щодо останньої мали здійснювати Секретаріат Президії ВУЦВКа, виконком і відповідна рада. Загальне керівництво та координація роботи громадських організацій з 1933 року покладалася на Президію ВУЦВКа. Крім того, цією постановою протягом двох місяців проводилася перереєстрація всіх громадських організацій та товариств.¹¹⁸

З 1934 року до контрольних органів додався Наркомат фінансів, який за постановою РНК СРСР мав здійснювати контроль за фінансовою роботою громадських об'єднань. Лише з дозволу Наркомату громадські організації отримували право на збирання членських внесків та реалізацію позичкових та лотерейних кампаній.¹¹⁹

Таким чином, у першій половині 1920-х рр. було створено систему законодавчого й адміністративно-політичного контролю за громадськими організаціями, зокрема добровільними товариствами. Вона збереглася в основних своїх рисах протягом декількох наступних десятиліть, довівши тим самим свою стійкість і дієвість. З погляду партійно-державного керівництва вона забезпечувала можливість керування суб'єктивно-активними силами соціально-культурної сфери й опосередкованого впливу на хитливі чи пасивні шари населення. Паралельно зі становленням та зміцненням цієї системи і спираючись на неї, було почато перетворення товариств, що існували, і створення мережі нових громадських об'єднань як складних елементів радянської суспільної структури.

Отже, перехід від війни до миру став для компартійного режиму етапом вибору стратегічного курсу і прийняття визначальних політичних рішень зі створення політичної системи диктатури пролетаріату. Побудова нової політичної системи передбачала зміцнення завойованої в період більшовицького перевороту політичної влади, реалізацію на практиці концептуальних ідейно-теоретичних побудов щодо розбудови держави диктатури пролетаріату.

На початку побудови нової держави керівна партія, не маючи в руках сильної влади, проводила політику, спрямовану на розширення співробітництва з непролетарськими верствами суспільства, і водночас втілювала в життя курс на розвиток класової боротьби, зміцнення політико-ідеологічної монополії більшовизму. Реалізуючи прагнення монополії на владу, партія розлого застосовувала антидемократичні методи та прийоми. Зокрема, класова боротьба продовжувала залишатися домінантою політики, що повною мірою стосувалося соціально-культурної сфери, що розглядалася винятково як арена класової боротьби. Для реалізації задекларованих ідей компартійний режим мав спиратися на систему одержавлених громадських організацій, союзів та об'єднань пролетарського спрямування.

Становлення системи громадських об'єднань як одного з елементів політичної системи диктатури пролетаріату та створення державою відповідного механізму юридичного забезпечення організацій громадськості підпорядковувалося соціально-історичним законам та закономірностям. Насамперед, ступінь наближеності конкретних громадських об'єднань до партійних органів був прямо пропорційний місцю об'єднань в середовищі лояльних шарів та прошарків соціальної структури: чим вищою була міра впорядкованості стосунків апарату ВКП(б) з населенням через певну громадську організацію, тим вищий був її статус в політичній системі суспільства. Юридичний вияв статусу громадського об'єднання фіксувався в правовому статусі організації. Суспільно-історична практика правового і політичного регулювання діяльності громадських об'єднань диктатури пролетаріату виявила парадоксальність їхнього інтегрування до політичної системи радянського суспільства. Громадські організації, отримуючи привілейоване становище та максимально в організаційному аспекті наближаючись до партії більшовиків, набували пріоритетного становища стосовно тих об'єднань громадськості, які не мали подібної організаційно-еволюційної специфіки. Максимальне наближення громадської організації до

партійних органів зменшувало ступінь їх організаційної автономності та функціональності в системі громадських об'єднань, що через опосередковані зв'язки, фактично, ліквідувало їх пріоритетний статус. Таким чином, у ранньототалітарному радянському суспільстві не існувало організаційно-структурної рівновіддаленості елементів політичної системи від керівного ядра, навпаки, органи партії та апарату держави відповідним правовим та корпоративно-політичним забезпеченням інтенсифікували процеси корпоративного відчуження.

Компартійний режим на початок 1930-х років створив чітко визначену вертикаль громадських організацій, яка уможлиблювала керування різними соціальними групами радянського суспільства та вплив на їх поведінку. Роль з'єднуючих органів виконували профспілки у промисловості, кооперативні організації (колгоспи) в сільському господарстві, творчі спілки здійснювали контроль за діяльністю інтелігенції, Всесоюзна комсомольська та піонерська організації мали вплив на молодь та школярів.

У системі громадських організацій диктатури пролетаріату, що функціонували на території України перше десятиріччя радянської влади виокремлювалися, окрім кооперативних об'єднань, також негосподарські організації громадськості, що отримали власне правове забезпечення.

Серед інших класифікаційних типів об'єднань, що не мали на меті отримання прибутку, чільне місце посідала група наукових товариств, багато з суб'єктів якої виникли в Російській імперії ще в XIX столітті і продовжували свою діяльність і після Жовтневого перевороту 1917р., здебільшого при вищих навчальних закладах. Різноманітні ненаукові товариства істориків, археологів, етнографів, товариства природничого й технічного профілів використовувалися для розгортання організаційного будівництва системи добровільних товариств та їхніх спілок на засадах класової відповідності завданням пролетарської держави, створення різних форм видів громадської активності населення національних республік.

Правовий режим діяльності добровільних товариств забезпечувався нормативно-регуляторною діяльністю органів державної влади й управління. Специфікою ліво-тоталітарного суспільства було те, що джерелом нормотворчої активності державного апарату стосовно громадських організацій виступали ненормативні за своєю природою резолютивні документи центральних партійних органів, що за своїм формально-правовим статусом були лише політичними громадськими об'єднаннями. Але завдяки створеній системі влади диктатури пролетаріату партійні органи отримували можливість видавати нормативно-правові акти, що мали силу закону. Тому суспільно-історична практика засвідчує, що партійний апарат здійснював кадрову політику щодо державних органів та громадських організацій, видаючи законодавчі норми. Цим самим компартійний режим здійснював контроль за громадськими об'єднаннями та залучав їх представників до формування апарату та механізму держави диктатури пролетаріату. Партійна політика щодо організаційних принципів побудови підсистеми добровільних товариств і спілок виходила з принципу зовнішньої регламентації форм організаційного розвитку на основі доцільності, яка визначалася партійними органами, а не органами управління добровільних організацій. Партійні органи, також виходячи з принципу соціального відбору верств населення, визначали товариства, які могли розповсюджувати свою діяльність на окремі групи населення й регіони України.

Порядок здійснення адміністративно-організаційного нагляду сформований наприкінці 1922 року НКВС УСРР проводився у двох паралельних режимах: у режимі постійного планового нагляду й контролю та в режимі екстраординарного нагляду. Інструкцією 1922 р. визначалися основні складові поняття нагляду за діяльністю товариств і спілок, причому його характер та зміст полягав у тому, що органи НКВС застосовували увесь арсенал засобів для забезпечення максимальної інформованості та підготовленості владних органів до небажаних виявів нелояльного ставлення до заходів влади зареєстрованих організацій.

Налагодження збалансованих стосунків між НКВС УСРР та МЕКОСО з одного боку, та добровільними товариствами, з іншого, в умовах проголошення курсу на пріоритет загальнодержавних і класових інтересів, що ставилися державою, над груповими унеможлиблювався в ранньототалітарному суспільстві СРСР. НКВС союзних республік набули настільки широкої компетенції на відміну від вищих органів влади, що регулювали не тільки увесь спектр організаційного існування громадської активності та самодіяльності, але й коло питань з адміністрування, скликання всеукраїнських з'їздів, що організовувалися іншими органами держави.

У роки громадянської війни курс більшовицької партії на максимальну централізацію управління і підпорядкування всіх державних і громадських організацій загальнодержавним інтересам охопив і кооперацію. Усі її види (сільськогосподарська, споживча та ін.) були одержавленими. Як і всі інші сфери життя країни, компартійний режим керував нею наказовими, а не економічними методами. Зрощування апарату кооперації з державними господарськими органами позбавило її ознак громадської організації населення. Кооперація вписувалася в політичну систему „диктатури пролетаріату”.

Оскільки на початку 20-х років ХХ століття держава ще не була абсолютним власником засобів виробництва та єдиним роботодавцем, то говорити про якісно визначене функціонування системи як тоталітарного утворення не має сенсу. У цей час відбувалося процесуальне нарощування засобів організаційного впливу на населення з метою мінімізації протесту широких кіл громадян і негромадян проти посилення відчуження майна і свідомості. Джерелом відчуження виступала революційна меншість населення, а провідником була вся політична система суспільства.

РОЗДІЛ V

Громадський чинник більшовицької модернізації індустріальної сфери УСРР

Соціальною базою комуністичного ладу завжди були промислові робітники. В аграрній Україні їх було дуже мало. Політика воєнного комунізму не створила умов для підтримки селянами комуністичної ідеології, НЕП сприяв «дрібнобуржуазній стихії», тому єдиним виходом була швидка індустріалізація яка б дала додаткову опору для більшовицького режиму в Україні.¹

Більшовики вирішили піти шляхом найменшого спротиву і викачати з українського села кошти на цю соціальну програму. Вони змінили систему хлібозаготівель додавши різних форм додаткових само обкладань та реквізиції фондів СТВ. Простіше кажучи, більшовики взяли у українців кошти на боротьбу з українством.²

На перший погляд більшовицька економічна політика не має національного забарвлення, а будується виключно на принципі соціального та майнового зрівняння всіх громадян радянської держави. Проте українська «дрібнобуржуазна стихія» викликає у більшовиків особливе ставлення, яке виражається в терорі голодом 1921 – 1923 рр., 1932 – 1933 рр. та 1946 – 1947 рр.³ В інших регіонах СРСР ні в 1932 - 33, ні в 1946 - 47 рр. голоду не було.

До середини 20-х рр. відбувається активна відбудова старого промислового комплексу, що був зруйнований під час громадянської війни. Особливо активізується відбудова народного господарства з 1925 р. У цей час ішло масштабне відновлення як підприємств важкої промисловості, так і легкої та харчової.⁴ Для реалізації цієї економічної програми було цілком достатньо можливостей НЕПу, але не для впровадження в життя форсованої індустріалізації.

Для перетворення аграрної країни на індустріальну необхідно створити сприятливі умови розвитку техніки та технологій, а відтак і технічних наук. Терор проти дореволюційної інтелігенції створив брак працівників з технічною

освітою і наукових розробок нових технологій.⁵ Тому створюється мережа прокомуністичних технічних та науково-технічних громадських об'єднань у переддень форсованої індустріалізації.

У 1928 р. компартійна влада взяла курс на форсовану індустріалізацію країни, яка повинна була перетворити аграрну економіку УСРР на індустріальну, що й було суттю зазначених перетворень. Із початком форсованої індустріалізації надзвичайно зростають капіталовкладення у промисловість. Так, якщо в 1928 р. вони становили 438 млн. крб., то в 1932 р. – уже 1, 229 млрд. крб. Радянським керівництвом були встановлені величезні темпи зростання промислового виробництва – більше 37% на рік, які не могли бути реалізованими.⁶ Не маючи коштів для налагодження нормального економічного стимулювання трудової активності робітників, більшовицький режим широко практикував позаекономічні способи стимулювання.

Із 1928 р. у робітниче середовище починає активно впроваджуватися так зване „соціалістичне змагання”, яке мало пробудити ентузіазм у робітників.⁷ У 1930 р. з'являється практика складання робітниками підприємств так званих зустрічних промфінпланів, що являли собою плани досягнення більш високих показників, ніж у планах, рекомендованих трестами. Із 1932 р. набувають розповсюдження і техпромфінплани, які являли собою технічне обґрунтування зустрічних промфінпланів. У 1935 р. починається масовий ударницький рух, який отримав назву „стаханівського”.⁸ Останній мав сприяти раціоналізації виробництва, збільшувати продуктивність праці, поліпшувати умови праці кваліфікованих робітників.⁹ Компартійна влада декларувала необхідність досягнення планових показників швидше за встановлені терміни – це відбувалося під гаслом „П'ятирічку за 4 роки”. Першими виконувати п'ятирічний план за 4 роки почали в серпні 1929 р. робітники Луганського паровозобудівного заводу.¹⁰

Завдяки мобілізації величезних коштів і значного розгортання трудової активності населення індустріалізація дала змогу значно посилити промисловий

потенціал країни. У 1926 - 1929 рр. було споруджено 408 і реконструйовано 421 промислове підприємство. У 1929 р. в Українській СРР виробництво електроенергії порівняно із 1913 р. зросло на 138%, видобуток кам'яного вугілля зріс на 119,3%, виплавка сталі – на 117,4% тощо. Видобуток вугілля в Українській СРР лише з 1923 по 1926 рр. зріс із 12153 тис. т. до 19693 тис. т.¹¹

Унаслідок проведення індустріалізації значно зросла питома вага промисловості в народному господарстві. У 1928 р. вона становить 50,1%, а в 1933 р. – 72,4%.¹² Зростає і питома вага важкої промисловості. Якщо в 1924 р. вона становить 34,8% загальної продукції народного господарства,¹³ то в 1928 р. – 42%, а в 1932 р. вона становить уже 52,5%.¹⁴

Проведення форсованої індустріалізації дало змогу також збільшити питому вагу великої промисловості в усьому промисловому виробництві (щодо валової продукції) з 63,7% у 1926 р. до 92,5% у 1938 р. На кінець 20-х рр. фабрично-заводська промисловість уже майже остаточно витіснила кустарно-ремісничу. У 1928 р. продукція державної великої промисловості становила 90,5% від усієї промислової продукції.¹⁵

Державні плани визначали зростання добробуту громадян другорядним порівняно з розвитком індустрії, провідну роль у цьому відіграла гонитва за капіталістичними країнами і прагнення випередити ці країни за показниками обсягів виробництва. Ставилися завдання, які несли в собі екологічну та соціальну кризу. Наприклад, парк машин повинен був оновлюватися на 15 – 17% на рік, тобто повне його оновлення мало відбуватися раз на 5 – 6 років.¹⁶

Незважаючи на описані вище заходи, держава не могла мобілізувати самостійно ту величезну кількість людських та матеріальних ресурсів, яку вимагали потреби форсованої індустріалізації. Тому вона змушена була широко залучати до цього громадськість. Це відбувалося через громадські об'єднання, передусім ті, які були створені як технічні або науково-технічні, наприклад, „Техніка масам”, Укравтодор, ВУТОРВИН, УТОРНІТСО та ін.

У діяльності громадських об'єднань стосовно розвитку української (радянської) індустрії можна умовно виділити два провідних напрямки: перший – виробничий, другий – ідеологічно-пропагандистський. Перший виражався передусім у тому, що громадське об'єднання опікувалося розвитком певної галузі промисловості, брала над нею шефство. Так, наприклад, товариство Укравтодор дбало про розвиток автомобілебудівної промисловості та розвиток транспортних комунікацій, Тсоавіахім всіляко сприяв розвитку авіаційної та хімічної промисловості тощо.

Пропагандистсько-ідеологічний напрямок діяльності громадських об'єднань виражався передусім у їх сприянні розгортанню форм позаекономічного, психологічного стимулювання виробничої активності робітників – соціалістичного змагання та ударницького руху. Для цього громадські об'єднання проводили пропагандистські кампанії. Наприклад: „Жодного члена Автодору – поза ударництвом”, або „ІТС – організатор соціалістичного змагання”.¹⁷ Також вони пропагували різноманітні виробничі новації, що проходили у рамках індустріалізації – запровадження практики „комуністичних штурмів”, перехід на безперервний робочий тиждень, систематичні понаднормові неоплачувані роботи – „суботники” та ін.¹⁸

Важливою складовою у стимулюванні виробничої активності робітників були різні кампанії, направлені проти так званих прогульників. Людей, які не бажали безплатно додатково працювати, засуджували морально, всіляко ображали і зневажали. На робочому місці могли повісити табличку з написом: „це верстат на якому працює прогульник”, або над ліжком у гуртожитку – аналогічний напис: „це ліжко, на якому спить прогульник”. Здебільшого ці акції організовувалися профспілковими діячами.¹⁹

Діяльність профспілок на виробництві проявлялася як у їх безпосередній участі у розвитку індустрії, так і у виконанні ними соціально-стабілізаційних функцій. Профспілки, здійснюючи заходи по охороні праці робітників, ліквідовуючи безробіття серед них, регулюючи їх страйкову

активність, через ці сфери своєї діяльності мали дуже відчутний вплив на розвиток радянської індустрії. Власне, ефективний контроль профспілок над робітниками забезпечував успішне розгортання індустріалізації. Профспілки значну увагу приділяли організації соцзмагання та ударницького руху. Розв'язували ці громадські об'єднання і власне виробничі питання, наприклад, профспілкові функціонери брали участь у розробленні промфінпланів та техпромфінпланів, в організації переходу підприємств на безперервний робочий тиждень, у роботі виробничих нарад та ін.²⁰

Виробнича нарада – це збори працівників підприємства з числа профспілкових активістів, представників інженерно-технічного персоналу та адміністрації цього підприємства. Вони поділялися на загальнозаводські, цехові та змінні.²¹

Діяльність виробничих нарад була спрямована передусім на підвищення продуктивності праці. Згідно з постановою президії ВРНГ СРСР від 19 травня 1928 р., виробничі наради мали обговорювати проекти промфінпланів та контрольних цифр підприємств. Для обґрунтування цифрових показників промфінпланів ФЗК створювали комісії на базі виробничих нарад. Ці комісії готували матеріали для заводууправлінь, які на їх основі коригували свої промфінплани.²² Для того, щоб промфінплани були якомога більш обґрунтованими, профспілки скликали також наради профорганізаторів, наради голів виробничих нарад, бригадні наради та ін. У 1932 р. профспілки починають організовувати конкурси на кращий зустрічний промфінплан, активно залучаючи до цього заходу виробничі наради.²³

Починаючи з 1927 р., згідно з рекомендаціями ВЦРПС, фабрично-заводські комітети профспілок (ФЗК) орієнтують виробничі наради, окрім обговорення промфінпланів підприємств, також на питання зниження собівартості продукції. Профспілки проводили огляди виробничих нарад, виявляючи здобутки та прорахунки в їх роботі. Профспілки залучали до таких перевірок значну кількість робітників та інженерно-технічних працівників.²⁴

Завдяки діяльності профспілок із посилення роботи виробничих нарад відбувається доволі значне підвищення продуктивності праці в 1926 - 1927 рр. Лише за 1926 р. вона зросла в гірничій промисловості на 17%, у металургійній – на 16,4%, у хімічній – на 14%.²⁵ За період із 1921 по 1927 рр. обсяг виробленої продукції на одного робітника збільшився втричі.²⁶

Утім, профспілкове керівництво відзначало, що поширеним було байдуже ставлення спілок до роботи виробничих нарад. Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. це було особливо відчутним у гірничій промисловості Донбасу.²⁷

Профспілки згідно з директивами також систематично брали участь у реконструкції підприємств, їх устаткування, ініціювали заміну старого, зношеного обладнання на нове, бо наявне обладнання гальмувало виробництво і травмувало робітників. Усе це сприяло інтенсифікації виробництва та зменшенню виробничого травматизму серед робітників.²⁸

Із 1926 р. профспілки почали спрямовувати свою діяльність на виробництві на економію сировини та матеріалів під час виробничих процесів та загального здешевлення виробництва. Паралельно проводилися заходи по підвищенню якості продукції через використання просвітницьких методів роботи: ознайомлення робітників з новою технікою та технологіями виробництва і застосування санкцій до робітників, які випускали неякісну, браковану продукцію.²⁹

До обов'язків профспілок у сфері зниження собівартості виробництва входив і контроль над відповідною діяльністю адміністрації підприємств, господарських органів. Останні мали звітуватися перед профспілками про наслідки своєї роботи із запровадження на виробництві режиму економії.³⁰

Відповідно до вказівок компартійної влади, фабрично-заводські комітети профспілок разом із виробничими нарадами почали організовувати з 1927 р. так звані „тимчасові контрольні комісії” (ТКК), які формувалися зі складу робітників. До функцій комісій: скорочення адміністративно-господарських

витрат, на зниження собівартості продукції. ТКК працювали у тісній взаємодії із виробничими нарадами. Особливо активізувалася діяльність цих комісій у 1928 р., профспілками була значно розширена їх мережа.³¹

Великої уваги профспілки приділяли розробленню промфінпланів підприємств. Проекти промфінпланів підприємств розглядалися на пленумах ФЗК. Також профспілки ініціювали обговорення цехових та загальнозаводських промфінпланів на виробничих нарадах. У 1926 - 1928 рр. профспілки почали практикувати також складання своїх висновків на основі планів тієї галузі промисловості, до якої вони належали. Згідно зі вказівками компартійних органів, промфінплани мали бути доведені фабзавкомами до кожного цеху та робочого місця з метою якомога ширшого залучення робітників до заводського планування. Протягом квітня-червня 1930 р. профспілками була проведена Всесоюзна перевірка виконання промфінпланів, яка включала перевірку виконання промфінпланів адміністраціями підприємств і перевірку роботи профспілок із поширення промфінпланів.³²

Під час обговорення фабзавкомами промфінпланів підприємств, особливо їх контрольних цифр, ФЗК враховувалися робітничі пропозиції стосовно цих промфінпланів, вони їх систематизували та обґрунтовували. Разом із представниками заводу управління члени ФЗК обговорювали можливість включення пропозицій робітників до промфінплану. Також фабзавкоми розробляли додаткові промфінплани, які могли бути використані у випадку залучення додаткових людських та матеріальних ресурсів. Під час обговорення промфінпланів ФЗК детально досліджували способи економії наявних ресурсів і шляхи залучення виробничих резервів. Також ретельно обговорювалися виробничі операції, які могли мати найбільшу продуктивність.³³

У 1931 р. ВЦРПС дало вказівки профспілкам почати масове розгортання змінно-зустрічного планування. Особливо інтенсивно ці плани почали запроваджуватися у важкій промисловості. Згідно із заявами профспілкового

керівництва на середину 30-х рр. до реалізації змінно-зустрічних планів профспілкам вдалося долучити близько 70% українських робітників. Утім, не варто забувати про вкрай поширену на той час практику „приписок”, подання для звітності явно завищених показників³⁴.

На початку 30-х рр. профспілки спрямовують свої зусилля на звільнення української економіки від залежності від імпортованого устаткування, продукції шляхом налагодження виробництва аналогічного іноземному устаткування. Особливо активною діяльністю профспілкових організацій щодо заміни імпортного обладнання на вітчизняне була на підприємствах гірничої промисловості на Донбасі, де профспілки починають діяти в цьому напрямі із 1932 р. У той же час профспілки ініціюють опанування робітниками імпортного устаткування, виробляють рекомендації стосовно його раціональної експлуатації.³⁵

ВЦРПС ініціював проведення у 1932 р. Всесоюзного огляду технічної освіти та технічної пропаганди, на якому профспілкове керівництво закликала залучати до кампаній щодо переходу від імпортного до вітчизняного устаткування інженерно-технічний персонал підприємств. У наступні роки інженерно-технічні працівники розробляли проекти нових верстатів та механізмів, модернізували старі моделі тощо.³⁶

Характеризуючи діяльність профспілок у сфері раціоналізації радянської промисловості, варто відзначити, що вона достатньо часто набувала форми кампаній. Наприклад, у 1931 р. профспілка гірників ініціювала місячник економії палива. Інші профспілки також організовували різноманітні кампанії, зокрема огляди раціоналізаторської діяльності підприємств, конкурси на кращий стан раціоналізаторства та ін.³⁷

Заводські адміністрації активно залучали профспілки до ліквідації „проривів”, тобто до усунення найзначніших недоліків на певному підприємстві або навіть у певній галузі промисловості. Особливу увагу компартійна влада акцентувала на усунення „проривів” у важкій промисловості та на транспорті.

Діяльність профспілок у цій сфері розгорталася з 1931 р.³⁸ Ще однією соціальною програмою профспілок було переведення підприємств на 7-годинний робочий день як кампанію з раціоналізації виробництва.³⁹

Профспілкові організації також сприяли розгортанню індустріалізації шляхом залучення коштів населення. Це здебільшого відбувалося завдяки реалізації „позики індустріалізації” та різноманітних додаткових фондів, які наповнювалися за рахунок псевдо добровільних пожертвувань громадян під час різноманітних кампаній.⁴⁰

Профспілки сприяли зміцненню на виробництві трудової дисципліни. Так, завдяки їх діяльності з 1925 р. по 1928 р. було скорочено кількість прогулів робітників через неповажні причини з 15,5% до 12,6%.⁴¹ Однак наприкінці 20-х рр. відбувається значне погіршення стану трудової дисципліни на підприємствах Української СРР: збільшилася кількість прогулів, запізень на роботу, поширеним явищем стало пияцтво на виробництві. Для подолання деструктивних явищ профспілки відповідно до вказівок компартійних органів мали контролювати дотримання працівниками підприємств трудової дисципліни через виробничі наради, виявляючи причини падіння її рівня та подаючи адміністрації підприємств рекомендації щодо усунення цих причин.⁴² Також профспілки стежили за тим, щоб робітники раціонально використовували свій робочий час, не займалися сторонніми справами упродовж свого робочого дня..⁴³

Продовжували боротьбу з прогулами професійні спілки і в 30-х роках, проводячи вкрай жорстку політику щодо прогульників, систематично застосовуючи проти них різноманітні санкції. Так, працівників притягували до адміністративної відповідальності за п'ятихвилинне запізнення на роботу, організовуючи різноманітні кампанії проти прогульників, тавруючи їх поведінку у заводській пресі.⁴⁴

З 1929 р. для боротьби з прогульниками почали використовувати «товариські суди», які склалися з ударників, формувалися на профспілкових

зборах і діяли під наглядом НК юстиції. У 1931 р. суди було перейменовано на „робітничо-товариські”.⁴⁵

Професійні спілки досить велику увагу приділяли боротьбі з самовільним залишенням робітниками підприємств.⁴⁶ Робітників, які часто змінювали місце роботи називали „літунами”, проти таких пролетарів організовували кампанії громадського осуду і таврування в радянській пресі. Профспілки організовували так звані „цехові заслони”, що являли собою спеціальні бригади із профспілкових активістів, які мали виявляти „літунів” і проводити з ними виховну роботу або застосовувати стосовно них засоби адміністративного впливу.⁴⁷

Плинність робочої сили не давала змоги підготувати кваліфікованих робітників, до того ж вона знижувала продуктивність праці. Саме тому компартійне керівництво постійно закликало профспілки до закріплення робітників на їх робочих місцях.⁴⁸ Так, у 1931 р. на території підрадянської України було закріплено 16,5% працівників гірничої промисловості та 62,2% працівників машинобудівної промисловості.⁴⁹

Особливу увагу профспілки приділяли питанням закріплення на виробництві інженерно-технічних фахівців, оскільки нестача кваліфікованого персоналу якнайбільше могла спричинитися до виробничих труднощів на підприємстві. Тому на 1933 р. на території Української СРР було закріплено на підприємствах близько 90% інженерно-технічних працівників.⁵⁰

Важливим аспектом у діяльності профспілок була організація охорони праці на виробництві. Передусім варто відзначити таку складову діяльності профспілок у зазначеній сфері, як посилення заходів з техніки безпеки, боротьба з виробничим травматизмом. На радянських підприємствах рівень виробничого травматизму був дуже високий. Це можна пояснити напливом робітників із села, які були погано ознайомлені з технікою безпеки⁵¹

Серед цих вихідців із села був найбільший відсоток виробничих травм, тому профспілки приділяли увагу роботі з техніки безпеки саме з цими

робітниками, пов'язуючи навчання вищезгаданих робітників правилам техніки безпеки з опануванням ними технічного мінімуму. До того ж на виробництві під час індустріалізації почала з'являтися нова, складніша техніка, що, зважаючи на слабкий рівень опанування цієї нової техніки значною кількістю робітників, теж посилювало рівень травматизму.⁵²

Наявність значного рівня виробничого травматизму в 20-х рр. було характерним для всієї Української СРР і значною мірою було пов'язано з необґрунтованим підвищенням норм виробітку.⁵³ Завелика інтенсифікація праці робітників змушувала їх менше стежити за дотриманням правил техніки безпеки під час виробничого процесу.⁵⁴ Кількість нещасних випадків на виробництві зростає у другій половині 20-х рр., коли пуск раніше законсервованих підприємств, що не відповідали вимогам техніки безпеки, спричинив подальше підвищення виробничого травматизму.⁵⁵ Особливо ж зростання виробничого травматизму, згідно з відомостями Наркомату праці, припадає на 1928 р., що було пов'язано з різким підвищенням норм виробітку, незабезпеченим належними техніко-технологічними умовами.⁵⁶ Однак на початку 30-х рр. завдяки діяльності профспілок та внаслідок подальшої механізації праці рівень виробничого травматизму знизився. Так, у 1933 р. у гірничій промисловості його рівень був меншим порівняно із 1929 р. на 44,6%, у металургійній – на 38%, у хімічній – на 31,4%, у машинобудівній промисловості рівень виробничого травматизму знизився на 35,7%, а в лісопильній – на 33,8%.⁵⁷

Для вирішення санітарно-гігієнічних умов та безпеки робітників на виробництві було вирішено укладати угоди з охорони праці.⁵⁸ Профспілки, що декларувалися як рівноправні партнери держави у використанні засобів виробництва та робочої сили, насправді значною мірою відсторонювалися владою від реальної діяльності щодо регулювання видатків на охорону праці.⁵⁹

При цьому профспілки організували на виробництві мережу курсів із техніки безпеки, організації на підприємствах пунктів першої медичної допомоги, постачання їх медикаментами та санітарними засобами.⁶⁰ Наприклад,

на Донбасі у 1928 р. було лише 69 пунктів першої медичної допомоги, а на початку 1932 р. – вже 216, причому 80 із них були розташовані безпосередньо у шахтах.⁶¹

Правила техніки безпеки широко пропагувалися виробничими профспілковими осередками які організовували на виробництві відповідних лекцій, доповідей, вивішування плакатів, організація пересувних виставок.⁶² У робітничих клубах профспілками організовувалися „кутки охорони праці”, при яких були невеликі бібліотеки з відповідними книгами та брошурами.⁶³ Наприклад, профспілка гірників організувала видання цілої серії популярних брошур для робітників із правилами техніки безпеки.⁶⁴

Для нових робітників організовувалися вступні курси з техніки безпеки. Утім, на листопад 1931 р. ними було охоплено в УСРР тільки 30 тисяч робітників.⁶⁵ На деяких шахтах профспілковими осередками було організовано систематичне збирання робітничих пропозицій із питань техніки безпеки,⁶⁶ також відбувалося створення цими громадськими об'єднаннями спеціальних преміальних фондів для заохочення зразкової роботи з охорони праці й цінних раціоналізаторських пропозицій у цій сфері. Однак такі прецеденти були досить рідкісними. Переважно ні профспілки, ні адміністрація підприємств не зважали на побажання робітників щодо організації охорони праці, самовільно виступаючи від їх імені.⁶⁷

Важливим аспектом діяльності профспілок з охорони праці було забезпечення робітників спецодягом та приладдям для захисту від шкідливих речовин. Профспілкові організації вживали заходів щодо поліпшення санітарно-гігієнічної ситуації на підприємствах.⁶⁸ Наприклад, проводилися заходи щодо встановлення на виробництві душових – для профілактики шкірних захворювань, також – вбиралень, роздягалень, опалення цехів взимку, боротьба з пилом, шкідливими газами, високою температурою й вологістю на виробництві.⁶⁹

Профспілкові осередки мали стежити за дотриманням чистоти в цехах. У цьому робота профспілок була суміжною з діяльністю Українського Червоного Хреста. Профспілки разом із цим добровільним товариством брали участь в організації на підприємствах санітарних постів, що стежили за санітарною ситуацією на виробництві. Також профспілковими осередками на підприємствах проводилися заходи із профілактики хвороб. Загалом на санітарію на виробництві профспілками витрачалося більше половини всіх коштів, спрямованих на охорону праці⁷⁰. З 1929 р. по 1933 р. витрати профспілок на охорону здоров'я робітників зросли на 33,8%.⁷¹

Одним із найважливіших заходів профспілкових організацій щодо охорони праці робітників можна вважати створення постійних та тимчасових комісій з охорони праці, які співпрацювали з адміністраціями підприємств та з органами Народного комісаріату праці, розробляли нормативну базу з питань охорони праці⁷².

Профспілки приділяли значну увагу охороні праці на приватних підприємствах, що заохочувалося як профспілковим керівництвом, так і компартійною владою. Значною мірою ця підтримка мала місце тому, що діяльність профспілок з охорони праці найманих робітників на приватних підприємствах виступала як засіб тиску на приватного власника. У приватному секторі промисловості мала місце політизація соціально-захисної діяльності профспілкових організацій, часто соціальна та економічна доцільність у діяльності профспілок підмінялася „завданнями класової боротьби”.⁷³

Одним із найважливіших аспектів діяльності профспілок у сфері охорони праці була боротьба з понаднормовими роботами, що їх часто практикувала адміністрація підприємств, не оплачуючи їх при цьому. Переважно завдяки цим роботам адміністрації підприємств намагалися перекрити свої хиби в організації виробництва, досягаючи запланованих показників за допомогою додаткового використання трудових ресурсів. Понаднормові роботи можна вважати одним із джерел соціальної напруги на

виробництві. Саме систематична практика використання неоплачуваних понаднормових робіт була причиною невдоволення робітників, причиною трудових конфліктів з адміністрацією підприємств, що регулярно виливалося у страйки.⁷⁴

Профспілки обстоювали ідею недопустимості систематичного характеру понаднормових робіт, допускаючи їх лише в разі необхідності терміново завершити якусь конкретну роботу. Утім, насправді під час розгортання форсованої індустріалізації, коли понаднормові роботи широко практикувалися, компартійна влада змушувала профспілки навіть всіляко підтримувати їх запровадження.⁷⁵ Профспілки домоглися зменшення робочого дня із 8 до 7 годин, однак унаслідок понаднормових робіт ця позитивна новація фактично була зведена нанівець.⁷⁶

З-поміж заходів, що проводилися профспілками у сфері охорони праці, варто також відзначити організацію тарифних відпусток, охорону праці молоді, встановлення пільг для вагітних робітниць.⁷⁷ Для оздоровлення робітників без відриву від виробництва було створено так звані „нічні санаторії” – робітники після робочого дня могли тут лікуватися, також для них у цих оздоровчих закладах було посилене харчування.⁷⁸ Профспілками було створено їдальні для робітників, однак їх кількість (1056 у 1928 р.) була недостатньою, вона охоплювала лише 12% робітників.⁷⁹

Діяльність профспілок у сфері охорони праці включала й організацію юридичної консультації для робітників. Вона мала захищати робітників від свавілля адміністрації підприємств, допомагати робітникам відстоювати свої інтереси, захищати права робітників у суді.⁸⁰ Юридична допомога надавалася робітникам з усіх питань трудового, кримінального та інших галузей права⁸¹. Юридичних консультацій була явно недостатньо, ними могли скористатися не більше як 5% робітників.⁸² З метою поширення юридичних консультацій у робітничому середовищі в 1927 р. ВЦРПС наказало проводити регулярні виїзди

профспілкових юристів-консультантів безпосередньо на підприємства, встановити обов'язкові вечірні години роботи.⁸³

Профспілки мало дбали про охорону праці робітників, які не були їх членами. Так, на київському машинобудівному заводі „Більшовик” у 1925 р. були матеріальні утиски тимчасових робітників – так званих „диких”, їм встановлювали низький тарифний розряд незалежно від кваліфікації. Ці робітники не отримували, на відміну від інших, трамвайних квитків, спецодягу, мила. Цікаво, що таких робітників профспілки не бажали приймати до своїх лав, тобто не бажали розширювати коло тих робітників, інтереси яких вони мали захищати. Це свідчить про замкнутий, „цеховий” характер діяльності профспілок у сфері охорони праці на виробництві.⁸⁴

У сфері охорони праці профспілки використовували такі ж форми роботи, як і в інших сферах виробничої діяльності. Так, виробничі профспілкові осередки організовували соцзмагання з охорони праці між підприємствами, цехами та бригадами.⁸⁵ Загальне керівництво цим процесом здійснювалося Інспекцією праці.⁸⁶

Характеризуючи діяльність профспілок з охорони праці протягом 20-30-х рр., варто відзначити, що вона була недостатньою. Так, профспілкам не вдалося знизити рівень виробничого травматизму, ліквідувати практику використання адміністраціями підприємств понаднормових робіт, істотно поліпшити санітарно-гігієнічну ситуацію на виробництві та побутові умови робітників. Суттєво обмежувало діяльність профспілок у сфері охорони праці те, що ця діяльність була повністю підпорядкована компартійній системі.

На початку 20-х рр. значною соціальною проблемою в радянському суспільстві було безробіття. Громадянська війна створила його джерела: працівники зруйнованих підприємств, втікачі від «аграрного перенаселення», демобілізовані червоноармійці.⁸⁷

Протягом 20-х рр. кількість безробітних постійно зростала. Так, у 1924 р. в Українській СРР було 125 тис. безробітних, у 1925 р. їх налічувалося вже

153 тис., у 1926 р. – 223 тис., а в 1927 р. – 355 тис.⁸⁸ Господарський комплекс підрадянської України не міг зайняти всю масу робочої сили. Вирішення проблеми безробіття компартійна влада поклала переважно на профспілкові організації. Згідно з пропозиціями Наркомату праці республіки „Про стан ринку праці, безробіття та заходи боротьби з ним” (1924 р.) профспілки мали брати активну участь у подоланні безробіття.⁸⁹

Безробітні становили собою ту соціальну групу, що була джерелом постійної нестабільності в суспільстві. Часто саме безробітні влаштовували страйки та інші акції протесту, які були досить масовими, безробітні часто звинувачували у своїх бідах радянську владу. Це змушувало радянське керівництво приділяти увагу питанням подолання безробіття.⁹⁰

Профспілки практикували різні форми допомоги безробітним. Це була й організація безкоштовних обідів, і забезпечення безробітних, що не мали житла, кімнатами в гуртожитку, і грошова допомога з коштів страхової каси, і так звана „трудова допомога” шляхом організації трудових колективів. Останні являли собою організації безробітних, створені для виконання певної спільної роботи на обмежений термін.⁹¹

Найбільш важливу роль у діяльності профспілок із сприяння безробітним відіграла матеріальна допомога. У 1926 - 28 рр. середня місячна допомога з безробіття становила 4 - 6 крб.⁹² Розмір грошової допомоги визначався передусім тривалістю трудового стажу, кількістю утриманців у родині безробітного, його кваліфікацією.⁹³

Профспілки, починаючи з 1924 р., створювали спеціальні фонди допомоги безробітним із відрахувань своїх членів, які становили 5 - 10% від членських внесків і були суттєвим доповненням страхових пунктів, що були організовані в червні 1922 р. при біржах праці для видачі матеріальної допомоги безробітним.⁹⁴ Також створювалися каси допомоги безробітним.⁹⁵

Профспілки надавали своїм безробітним членам право безкоштовно користуватися комунальними послугами. Наприклад, за рішенням Київської

губпрофради на початку 20-х рр. таке право отримали 3,5 тисяч безробітних Києва.⁹⁶

Профспілки також організовували громадські роботи, щоб зайняти вільні трудові ресурси населення.⁹⁷ Ці заходи не були радянським винаходом. Подібні заходи практикувалися під час значного безробіття в багатьох країнах в різні часи, зокрема, у Франції в першій половині XIX століття та в США під час „Великої депресії” і виявляли значну ефективність.

При Держплані України в 1922 р. була створена комісія з організації громадських робіт, до складу якої увійшли і представники профспілок. Фінансування комісії здійснювалося як за рахунок надходжень із державного бюджету, так і за рахунок коштів профспілкових організацій. Ця комісія переважно діяла у великих промислових центрах. Основною формою діяльності комісії була організація будівельно-комунальних робіт. Оплата праці на громадських роботах була в 2 - 2,5 рази більшою за розмір допомоги з безробіття.⁹⁸

Громадські роботи допомагали безробітним, однак ефект від них був тимчасовим: у цьому разі можна говорити про подолання окремих симптомів хвороби, а не про її лікування. Загалом громадські роботи проводилися в досить обмежених обсягах, кількість працівників не перевищувала 5 - 7 тис. осіб.⁹⁹

Починаючи з 1922 року профспілки організовували трудові колективи з безробітних, що були основною формою тимчасової трудової допомоги кваліфікованим робітникам. Загалом по УСРР на середину 20-х рр. було створено більше 800 трудових колективів із безробітних, у яких працювало близько 23 тис. осіб.¹⁰⁰ Наприкінці 20-х рр. у трудових колективах України працювало близько 35 тис. безробітних.¹⁰¹

Всесоюзна профспілкова нарада при ВЦРПС, що відбулася у травні 1926 р., декларувала організацію у сталих трудових колективах низових профспілкових осередків, а III пленум ВЦРПС дозволив тим особам, що працювали в цих трудових колективах не менше як три місяці, але не були

членами профспілок, вступати до профспілкових організацій. Однак ВЦРПС заборонила створювати профспілкові осередки на громадських роботах і в трудових колективах, де працівники змінювалися частіше, ніж через 3 - 6 місяців.¹⁰²

З-поміж громадських об'єднань, які функціонували в радянському суспільстві у 20 - 30-х рр. ХХ ст., варто відзначити добровільне товариство „Техніка масам”, діяльність якого була пов'язана передусім із індустріалізацією. Під час розгортання індустріалізації та супутнього їй процесу урбанізації на українських підприємствах з'являється велика кількість нових робітників, які переважно прибували з села.¹⁰³ У той же час на виробництві з'являється нова техніка, набагато складніша, ніж раніше. Процес навчання нових робітників і знайомство з новою технікою старих робітників ускладнювався і подовжувався у часі, для вирішення цієї проблеми було створено товариство «Техніка масам».

Головним завданням добровільного товариства „Техніка масам” була допомога державним установам у поширенні технічних знань серед населення, особливо, серед робітників.¹⁰⁴ Громадське об'єднання мало підвищувати технічну кваліфікацію робітників на основі участі в досягненні технічних показників промфінпланів заводів, брати участь у технічній реконструкції всього промислового комплексу країни. Також товариство „Техніка масам” мало сприяти розвитку винахідництва та раціоналізаторства.¹⁰⁵

Ударництво та соцзмагання були основними орієнтирами в діяльності товариства „Техніка масам” на виробництві.¹⁰⁶ Ці процеси мали бути передусім спрямовані на збільшення якісних показників промфінплану. Робота серед членів ударних бригад була пріоритетною для певного громадського об'єднання.¹⁰⁷ У лютому 1936 р. на Харківському паровозобудівному заводі ім. Комінтерна було відкрито перші в СРСР курси майстрів соціалістичної праці, які мали навчати стахановців.¹⁰⁸ Створення цих курсів знаходилося в рамках реалізації резолюції постанови пленуму ЦК ВКП(б) (грудень 1935 р.), у якій було декларовано необхідність охоплення товариством „Техніка масам” усіх

без винятку стахановців. Це громадське об'єднання організовувало для них спеціальні технічні курси, що не вимагали відриву від виробництва.¹⁰⁹

Діяльність осередків товариства „Техніка масам” з технічного навчання робітників передусім мала бути пов'язана із специфікою галузі промисловості та конкретного підприємства, на якому вони функціонували. Утім, часто це не реалізовувалося на практиці.¹¹⁰

Товариство „Техніка масам” на виробництві мали брати активну участь у роботі виробничих нарад, тісно співпрацюючи тут із профспілками, боротися з браком продукції та втратами матеріалів на виробництві, проводити заходи, спрямовані на найефективніше використання обладнання, підвищення продуктивності праці, раціоналізацію виробничих процесів тощо. Осередки товариства на підприємствах мали брати участь у висуванні та розробленні технічних вимог до угод щодо соцзмагання, у розробленні технічного мінімуму для кожної заводської бригади і для кожного окремого робітника. Ці осередки мали разом із виробничими осередками науково-технічних товариств та з ІТС складати єдиний план масової роботи.¹¹¹

Товариство «Техніка масам» для виконання своїх завдань залучало технічну інтелігенцію на громадських засадах, а фактично організовували примусові лекції науковців для робітників. Як слухачі так і лектори мусили займатися цим . така громадська активність була притаманна для чксів індустріалізації¹¹²

Для діяльності товариства „Техніка масам”, як і для інших радянських громадських організацій, було характерним проведення більшості заходів у формі кампаній. Найбільш поширеними формами технічної освіти серед робітників було проведення технічних естафет, „тижнів техніки” технічних вечорів, технічних судів, технічних вікторин, технічних боїв. Технічним судом називалося обговорення на робітничому зібранні усіх позитивних властивостей та недоліків якоїсь техніки, вироблення на цьому зібранні способів поліпшення використання техніки.¹¹³

Це громадське об'єднання займалося також організацією технічних походів, бюро довідок із технічних питань та ін. Технічний похід – це господарсько-пропагандистська кампанія, під час якої на підприємствах масово відкривалися осередки товариства, проводилася серія лекцій як із суто технічних питань, так і з питань діяльності товариства „Техніка масам”, які були спрямовані на популяризацію серед населення діяльності цієї громадської організації. Бюро довідок із технічних питань організовувалися на підприємствах з метою надання робітникам технічних консультацій. Їх утворення теж відбувалося в межах господарсько-пропагандистських кампаній, ініційованих товариством „Техніка масам”.¹¹⁴

Однією з найбільш поширених кампаній було проведення „тижнів техніки”. У ході їх відбувалися масові лекції із залученням технічної інтелігенції, організовувалися пересувні виставки, проводилися технічні консультації та вікторини, інсценізації на тематику технічної освіти, „вечори запитань та відповідей”, організовувалися технічні станції та нові осередки товариства.¹¹⁵

Застосовувалася і так звана „технічна позика”, що передбачала вилучення в робітників певних коштів на потреби розвитку технічного потенціалу радянської індустрії. Фактично, їх можна розглядати як засіб вилучення в населення коштів на користь держави, що відбувалося в „добровільно-примусовому порядку”.¹¹⁶

З-поміж нестандартних заходів, що їх використовувало товариство „Техніка масам” для технічної пропаганди та поповнення своїх лав, варто відзначити залучення дітей до технічного походу: діти робітників мали приходити на завод із гаслами, наприклад: „Що зробив мій батько для ліквідації прориву”,¹¹⁷ „Ми вимагаємо від батьків вивчати техніку, техніку виробництва”, „Через технавчання до цілковитої ліквідації прориву” та ін.¹¹⁸

Технічна пропаганда й агітація за вступ до товариства проводилася членами „Техніки масам” не лише під час трудової діяльності робітників, але й

у період їх відпусток. Для цього активісти відвідували санаторії та будинки відпочинку і проводили лекції, гурткові зібрання та інші форми технічного навчання: вважалося, що відпочинок робітників теж має бути заповнений продуктивною діяльністю для сприяння розвитку радянської індустрії.¹¹⁹

Важливою сферою діяльності товариства була організація ліктехнепів, різноманітних технічних гуртків та курсів для здобуття технічної спеціальності та підвищення кваліфікації, керівництво ними.¹²⁰ Гуртками керували активісти „Техмас” не лише з інженерно-технічних працівників, але й студенти-старшокурсники технічних вузів, яким це зараховувалося як практика.¹²¹

На підприємствах м. Дніпропетровська на середину 30-х рр. налічувалося до 500 організованих товариством „Техніка масам” гуртків технічної освіти, якими було охоплено 16300 робітників, була мережа установ заочного навчання.¹²² У 1935 р. у вугільній промисловості Української СРР у гуртках технічному було підготовлено 54500 шахтарів, 78 тис. гірників склали державні технічні іспити.¹²³

Курси відкривалися при великих підприємствах у більшості міст, де були осередки товариства „Техмас”.¹²⁴ З-поміж цих курсів можна виділити короткотермінові курси різних типів, що були спрямовані на підвищення кваліфікації ударних бригад, груп робітників відповідно до змісту виробничого процесу, вступні курси до виробництва за фахом.¹²⁵ Пріоритетним напрямком були курси з вивчення власного виробництва, що розглядалися як найбільш ефективна форма виробничої технічної пропаганди.¹²⁶

Товариство „Техніка масам” проводило технічне навчання також за допомогою спеціальної технічної літератури. Для випуску цієї літератури товариство мало видавництво „Техніка масам”. Літератури видавалося досить багато, вона мала великий тираж і була дешевою, доступною для робітників. Часто література видавалася під час якоїсь кампанії: так, у 1930 р. для влаштованого „Техмас” технічного походу було видано 10 книг, також у рамках цього заходу було видано стінгазету „У поході по техніку” накладом в

20 тис. примірників, яку було розіслано на всі підприємства України.¹²⁷ Був у цього громадського об'єднання і свій друкований орган – журнал з однойменною назвою. У 1931 р. його наклад становив 45 тис. примірників.¹²⁸

На перший погляд, розгортання технічної освіти товариством „Техмас” проходило успішно, однак варто згадати кількість тих гуртків, які були лише на папері й тих робітників, які нібито проходили навчання в гуртках і успішно закінчували їх, але насправді лише числилися членами гуртків. Пропагандистські брошури товариства „Техніка масам” створювали ілюзію мало не повного охоплення робітників технічним навчанням, величезної ініціативи з боку робітничих мас щодо „ліквідації технічної неписьменності”, однак архівні джерела дають картину, відмінну від тієї, що була змальована в повідомленнях в агітаційній літературі. Наприклад, на харківських заводах „Серп і молот” та „Світло шахтаря” членством у товаристві „Техніка масам” було охоплено 100% молоді.¹²⁹ У той же час протоколи засідань Організаційно-масового сектору товариства засвідчують таке: на заводі „Серп і молот” у 1931 р. було від 1700 до 1800 членів товариства „Техніка масам”, об'єднаних у 17 цехових осередків, однак усі ці цифри були показовими, „для звітності”: осередки фактично не працювали, так само, як і завком цієї громадської організації. Навіть після поверхової перевірки фіктивних членів товариства „Техмас” на вищезгаданому підприємстві, чисельність заводських осередків товариства скоротилася до 9, а кількість їх членів – до 570. Заняття в гуртках були поодинокими та безсистемними і не користувалися популярністю в робітників. Незабаром усі гуртки припинили своє існування навіть формально. Через деякий час гуртки спробували відновити, однак охочих там займатися серед багатотисячного робітництва становила... 25 осіб. Подібна ситуація була й на інших підприємствах по всій Українській СРР.¹³⁰ Значною мірою діяльність товариства „Техніка масам” на виробництві гальмувалася внаслідок відсутності чіткою взаємодії між його осередками та адміністрацією підприємств.¹³¹

Товариство „Техніка масам” організовувало технікуми на виробництві, створювало дослідницькі експериментальні лабораторії, майстерні та інші заклади, також приділяло увагу діяльності технічних станцій - осередків популяризації технічних знань, що були тісно прив’язані до виробничих завдань. До роботи технічних станцій залучалися згодом також науково-технічні товариства, товариство „За оволодіння технікою”. Однак часто філії товариства „Техніка масам” часто були байдужими до діяльності наявних технічних станцій.¹³² Члени товариства „Техмас” брали участь у роботі виробничих нарад, на яких здебільшого обговорювали питання поліпшення якості продукції та ліквідації втрат матеріалів під час виробничого процесу.¹³³

Варто відзначити, що часто товариство „Техніка масам” діяло спільно з добровільним товариством Укравтодор: так, на харківському паровозобудівному заводі з ініціативи осередків товариств „Техніка масам” і Укравтодор була заснована тракторна школа, до якої було залучено велику кількість робітників. Осередки Укравтодору на виробництві мали брати участь у заходах з технічної пропаганди, що їх організовувало товариство „Техніка масам”.¹³⁴

Можна стверджувати, що товариство „Техніка масам” під час індустріалізації мало безпосередній вплив на її розгортання, зважаючи на те, що опанування робітниками техніки було однією з найбільш вирішальних передумов успішного здійснення розбудови радянської індустрії. Завдяки діяльності цього товариства значна частина робітників одержала технічну підготовку і підвищила свою кваліфікацію, що поліпшило продуктивність праці. Незважаючи на явні позитиви в діяльності товариства „Техніка масам”, варто відзначити й суттєві недоліки: штучне збільшення числа своїх членів, примус до участі громадян у акціях товариства, висока ступінь ідеологічної роботи по вихованню власне радянського типу робітників.

Внаслідок розгортання процесів індустріалізації постала проблема поліпшення транспортної мережі, розширення її обсягу. Більш ефективне

сполучення було напряду пов'язано зі збільшенням обсягу виробництва й економічним піднесенням загалом. Враховуючи те, що наприкінці 20-х рр. автомобілебудування було в СРСР майже відсутнім, перш за все треба було налагодити власне виробництво автомобілів. До кінця 20-х рр. СРСР переважно закупляв закордонні автомобілі, що зумовлювало залежність держави від імпорту. Така ситуація була неприйнятною за умов інтенсивного розширення виробництва, коли зросла потреба в автомобілях, передусім у вантажних, коли мала місце „величезна роль автомобілізації у прискоренні темпів індустріалізації”¹³⁵. Курс влади на механізацію сільського господарства зумовлював необхідність налагодження масового виробництва тракторів: передусім треба було створити нові тракторобудівні підприємства, розширити виробництво на старих заводах.¹³⁶

Ще одною важливою проблемою розвитку засобів комунікації стало створення розгалуженої і зручної шляхової мережі, що мало сприяти розвитку економічних зв'язків між регіонами. Шляхи в УСРР були в поганому стані, не відповідали вимогам індустріального розвитку країни. Для того, щоб вирішити ці нагальні проблеми, компартійна влада вдалася до випробуваного способу – залучення людських і матеріальних ресурсів населення на „добровільних” засадах. З цією метою і було створено Автодор.¹³⁷

Товариством Укравтодор сприяло розвитку автомобілебудівної і тракторобудівної промисловості, розвитку шляхового будівництва¹³⁸. Це громадське об'єднання спрямовувало свої зусилля на ознайомлення населення з автомобільною та тракторною технікою, на її розвиток, на сприяння автотранспортній промисловості та шляховому будівництву¹³⁹. Укравтодор мав діяти, виходячи з вимог індустріалізації, тісно пов'язуючи свою роботу з нагальними потребами виробництва¹⁴⁰.

У сфері автомобілебудування діяльність Укравтодору виявлялася передусім у збиранні коштів на спорудження автомобілебудівних заводів, у підготовці кадрів для автомобільного транспорту. Товариство допомагало

Народному комісаріату робітничо-селянської інспекції обстежувати роботу автотранспортних господарств,¹⁴¹ вивчало стан виробництва автомобілів, умови їх раціональної експлуатації, сприяло будівництву нових підприємств, що виробляли запчастини для автомобілів, сприяло раціоналізації і розширенню виробництва, поліпшенню якості продукції. Укравтодор брав участь у розвитку винахідництва у сфері автомобілебудування, у розробленні нових моделей автомобілів та тракторів, створюючи для цього дослідницькі лабораторії при вищих навчальних закладах.¹⁴²

Також до компетенції Укравтодору в автотранспортній сфері входило сприяння будівництву авторемонтних майстерень і баз постачання запчастин для автомашин, розроблення стандартів автомобільного майна і матеріалів, що застосовувалися у виробництві та експлуатації автомобілів.¹⁴³

Товариство Укравтодор здійснювало громадський контроль над будівництвом автомобільних і тракторних заводів, брало участь у роботі з виконання промфінпланів автомобільних підприємств, сприяло підвищенню трудової дисципліни в автотракторному і шляховому господарстві. Також це громадське об'єднання спрямовувало свою діяльність на зменшення втрат в автотранспортному господарстві, популяризувало раціональну експлуатацію автотранспорту.¹⁴⁴

Активну участь Укравтодор брав у розвитку виробництва мотоциклів. Товариство також залучало населення до вивчення мотоциклетної справи, проводило дослідження із зниження витрат пального і мастильних матеріалів та ін. Укравтодор надавав практичну допомогу виробництву мотоциклів на заводах тресту Укрмето в Харкові, при цьому систематично повідомляючи Центральну Раду Автодору про хід виконання заводами виробничих програм.¹⁴⁵

Також Укравтодор проводив значну діяльність у сфері виробництва та експлуатації тракторів. До компетенції цього громадського об'єднання у цій сфері належало сприяння будівництву і роботі тракторних заводів, вирішення проблеми переведення тракторів на тверде паливо, пропаганда раціональної

експлуатації та якісного ремонту тракторів, участь у встановленні стандартів тракторного майна і матеріалів, що застосовувалися у виробництві та експлуатації тракторів.¹⁴⁶ Товариство також організовувало бригади для ремонту тракторів.¹⁴⁷ Під час будівництва Харківського тракторного заводу Укравтодор стежив за постачанням новобудови необхідними матеріалами.¹⁴⁸ Підприємства, що виробляли запчастини для тракторів, ця громадська організація також брала під своє шефство.¹⁴⁹ Укравтодор організовував спеціальні господарські кампанії, спрямовані на популяризацію тракторобудування, – „Дні трактору”.¹⁵⁰

Укравтодор також займався виробництвом глісерів та аеросаней,¹⁵¹ створював ремонтні бази для них.¹⁵² Це об'єднання шефствовало над підприємствами, які виробляли вищезгадані транспортні засоби, зокрема, - над Київським судоремонтним заводом, київським заводом „Червоний двигун” та ін. Укравтодор організовував курси мотористів у великих українських містах, курси водіїв-механіків аеросаней у Харкові.¹⁵³

Варто відзначити таку сферу діяльності Укравтодору, як утворення ним власних підприємств, які мали обслуговувати потреби товариства. Ці підприємства знаходилися у компетенції Укрпостачавтодору, - організації, яка забезпечувала господарське обслуговування системи Укравтодору. Ці підприємства виробляли здебільшого деталі автомобілів, тракторів та інших транспортних засобів, тренажери для водійських курсів тощо. У Харкові організовувалися майстерні для ремонту та реконструкції старих мотоциклів.¹⁵⁴ Також Укрпостачавтодором створювалися майстерні для ремонту транспортних засобів, що належали товариству.¹⁵⁵ У Києві в майстернях місцевої філії Укрпостачавтодору було організовано спеціальні підприємства з виготовлення автомобільних та бронетанкових тренажерів, моделей, макетів та наочних приладь (креслення тощо).¹⁵⁶ Подібні підприємства були і в інших містах¹⁵⁷. Багатьма окружними та районними філіями Укравтодору були організовані автомеханічні майстерні, що мали мотовелозбиральні, ремонтні й автогенно-

електрозварювальні цехи, також підприємства, що виробляли вулканізаційні апарати,¹⁵⁸ підприємства для виготовлення різноманітних приладь для задоволення потреб секції зимового і водного транспорту.¹⁵⁹ З ініціативи Пожежного бюро, що діяло при Центральній Раді Автодору, було створено спеціальний завод пожежних автомашин, налагоджено виробництво мотонасосів.¹⁶⁰ Часто підприємства та майстерні цього громадського об'єднання були дуже невеликими.. Так, у майстерні при Луганській філії товариства, яка переважно займалася ремонтом велосипедів, працювало всього...13 робітників.¹⁶¹ Укравтодор у 1932 р. перевів майстерні, що підпорядковувалися Укрпостачавтодору, на госпрозрахунок. Передусім ці заходи були проведені у великих містах (Харкові, Києві, Одесі тощо).¹⁶²

План із розвитку шляхової справи Укравтодор створив восени 1930 р., а розпочав його реалізацію в 1931 р. під гаслом „Дорогу – індустріалізації”.¹⁶³ Основними напрямками цієї діяльності товариства були залучення населення до шляхових робіт і механізація шляхового будівництва, вивчення всіх галузей шляхової справи в Українській СРР і вироблення заходів щодо її подальшого розвитку та вдосконалення. Також до компетенції Укравтодору у шляховій сфері входило сприяння розвитку шляхового машинобудування, сприяння дослідженням у всіх сферах шляхової справи.¹⁶⁴ Шукаючи найбільш ефективні форми шляхового будівництва, товариство створювало дослідні ділянки шляхів.¹⁶⁵ Укравтодор здійснював громадський контроль над роботою державних установ, які займалися спорудженням шляхів, зокрема над доцільністю витрачання ними коштів на шляхове будівництво. Для цього було створено спеціальні комісії. Товариство мало допомагати державним установам у їх роботі із спорудження шляхів.¹⁶⁶ Також Укравтодор стежив за проведенням ремонтних шляхових робіт цими установами, контролював постачання матеріалів для цих робіт.¹⁶⁷

Для популяризації шляхового будівництва серед населення Укравтодором проводилися лекції для робітників.¹⁶⁸ Одним із провідних

напрямків діяльності Укравтодору у шляховій справі було будівництво під'їзних шляхів до підприємств, причому особлива увага надавалася будівництву та ремонту під'їзних шляхів до провідних підприємств – металургійних та гірничих.¹⁶⁹ Також Укравтодор проводив заходи із загального поліпшення шляхової мережі в індустріальних районах. Товариство вимагало від адміністрації підприємств включення до своїх промфінпланів робіт із поліпшення наявних шляхів, особливо тих, що мали важливе господарське значення.¹⁷⁰ Товариство організовувало спеціальні навчальні заклади, де готувалися кадри для шляхового будівництва.¹⁷¹ Як і інші заходи Укравтодору, шляхове будівництво часто проходило у формі кампаній. Так, товариством було організовано „шляховий місячник” – під час його проведення також створювалися нові осередки Укравтодору на підприємствах.¹⁷² Осередки Укравтодору організовували також „добровільні” збори коштів для шляхового будівництва.¹⁷³ У той же час часто діяльність організацій Укравтодору не була ефективною, інколи воно взагалі не сприяло розвитку комунікацій. Так, план шляхового будівництва на перше півріччя 1932 р. було виконано лише на 11%.¹⁷⁴

При Головшляхуправлінні товариством створювалися заочні автотракторні та шляхові курси, що готували автомеханіків та шляхових десятників, готували водіїв і трактористів, підвищували їх кваліфікацію без відриву від виробництва.¹⁷⁵ Утім, часто підготовка водіїв була неякісною.¹⁷⁶

Як і інші громадські організації, Укравтодор широко використовував такі форми залучення населення до безоплатної праці у вільний від основної роботи час, як суботники.¹⁷⁷ Вони тлумачилися керівництвом товариства як одна із провідних форм роботи цього громадського об'єднання, місцеві осередки мали якомога більше використовувати суботники, особливо – із шляхового будівництва.¹⁷⁸

Залучення коштів населення на потреби індустріалізації відбувалося переважно шляхом організації лотерей, учасниками яких мали бути всі члени

Укравтодору, а інколи й усі робітники.¹⁷⁹ Утім, часто лотереї Укравтодору не мали відгуку серед громадськості, робітники ухилялися від участі в них.¹⁸⁰ Кошти, зібрані внаслідок реалізації цих лотерей, використовувалися для розвитку шляхового будівництва, також і для створення під'їзних доріг до підприємств та робітничих селищ, для розвитку автомобілізації країни, для підготовки кадрів у транспортній і шляховій сферах.¹⁸¹ Це товариство також допомагало компартійній владі в реалізації так званих „позик індустріалізації” – збирання коштів у населення на потреби індустріального розвитку держави.¹⁸²

Укравтодор значну увагу приділяв розвитку винахідництва в тих галузях народного господарства, якими він опікувався. Це товариство організовувало громадський контроль над запровадженням винаходів у роботу автотранспортного та шляхового господарства.¹⁸³

Варто відзначити безпосередню участь організацій Укравтодору у процесі підвищення продуктивності праці на виробництві. Так, було створено ударні бригади на окремих ділянках виробництва. Ця діяльність проходила під гаслом: „Жодного автодорівця поза ударною бригадою”.¹⁸⁴ Для стимулювання ударної праці було створено спеціальний преміальний фонд для ударників.¹⁸⁵ Укравтодор декларував намір базуватися у своїй діяльності на принципах соцзмагання, однак останні майже не втілювалися на практиці.¹⁸⁶ Згідно зі вказівками керівництва товариства, його осередки на автомобільних та тракторних підприємствах мали широко розгорнути роботу з розширення виробництва, підвищенню якості продукції.¹⁸⁷

Укравтодор у своїй роботі застосовував так званий „виробничий буксир”, що являв собою надання допомоги тому підприємству, яке мало у стислі терміни розширити виробництво. Звичайно, товариство організовувало „буксирні бригади” передусім на підшефних авто- та тракторобудівних заводах.¹⁸⁸ Укравтодором також застосовувалася така форма інтенсифікації виробничого процесу, як висування зустрічних промфінпланів. Останні мали посилювати виробничу активність робітників.¹⁸⁹ Окрім роботи у вищезгаданих

сферах народного господарства, Укравтодор брав участь також у всіх провідних господарських кампаніях, які були ініційовані компартійним урядом.¹⁹⁰

Ще з 1928 р. на українських підприємствах почали формуватися осередки Всеукраїнського товариства винахідників (ВУТОРВИН), що спочатку виникли у великих містах на провідних підприємствах. Провідним завданням цього об'єднання було сприяння розвитку винахідництва, що, у свою чергу, мало підвищувати продуктивність праці. Діяльність товариства була значною мірою прив'язана до індустріалізації: саме для забезпечення її успішного розгортання ВУТОРВИН мало посилювати винахідницький рух.¹⁹¹

Згідно з резолюцією I Всеукраїнського з'їзду товариства винахідників, що проходив у січні 1929 року, мали бути утворені експериментальні майстерні для апробації винаходів. Також з'їзд запропонував промисловим кооперативам утворити власним коштом артїлі для реалізації винаходів.¹⁹² Ініціатива товариства була позитивно сприйнята компартійною владою, яка підтвердила пропозиції постановою РНК УСРР від 12 березня 1929 року „Про заходи сприяння винахідництву”.¹⁹³

Активізація діяльності товариства розпочалася з початку 30-х рр., коли влада почала більше сприяти розгортанню їх діяльності. У постанові ЦК КПРС від 26 жовтня 1930 р. „Про становище масового винахідництва під кутом його впливу на раціоналізацію виробництва” ставилося завдання зробити винахідницький рух масовим. На початку 30-х рр. активність товариства була спрямована на вирішення одного з провідних економічних завдань на той час – позбавлення залежності від імпортного обладнання, налагодження вітчизняного виробництва устаткування, що раніше завозилося з капіталістичних країн. „Товариство винахідників” мало працювати над тим, щоб якомога швидше винайти вітчизняні аналоги імпортованих матеріалів та обладнання.¹⁹⁴

Утім, незважаючи на важливість ВУТОРВИНу для розвитку радянської індустрії, дуже часто товариство не отримувало ніякої підтримки від

відповідних державних установ та адміністрацій підприємств.¹⁹⁵ Без цієї підтримки товариство не могло розгорнути масштабної та ефективної роботи на виробництві. Так, на 1932 р. воно запланувало розробити таку кількість винаходів, яка мала дати 37 млн. крб. економії, однак змогло розробити винаходів із економією лише на 5 млн. крб. У той же час ВУТОРВИН, маючи такі незначні результати, декларувало досягнення на 1933 р. економії від винаходів на 50 млн. крб., що було явною демагогією.¹⁹⁶

Адміністрація підприємств, розглядаючи винахідницькі пропозиції членів товариства, робила це переважно недбайливо, часто пропускаючи важливі винаходи. У вугільній промисловості Донбасу в 1933 р. із вищезгаданих причин із 4644 індивідуальних пропозицій було використано лише 750, а із 103 індивідуальних – 25.¹⁹⁷ Загалом же відхилялося близько 50-80% винахідницьких пропозицій.¹⁹⁸ До того ж заводська адміністрація не практикувала матеріального стимулювання винахідників: премії за винаходи виплачувалися рідко й у невеликому розмірі¹⁹⁹. Були випадки, коли премії виплачувалися особам, які насправді не були винахідниками.²⁰⁰ Зрозуміло, що це спричиняло зниження винахідницької ініціативи робітників.

Розроблення винаходів значною мірою гальмувалося тим, що більшість робітників-членів товариства не мала спеціальної технічної освіти, тому не могла часто здійснити чітке проектування своїх винаходів. Провідні функціонери ВУТОРВИНу намагалися залучити інженерно-технічних фахівців до опіки над робітниками-винахідниками: фахівці мали робити креслення, складні розрахунки тощо. Однак вони переважно не виявляли ініціативи, а якщо адміністрація підприємств таки змушувала їх шефствувати над робітниками-винахідниками, то робили вони це дуже мляво.²⁰¹

Для вирішення цієї проблеми, з 1933 р. товариство починає залучати до свої лав не лише робітників, але й студентів та викладачів вищих технічних навчальних закладів, прагнучи збільшити кількість осіб зі спеціальною технічною освітою у своєму складі.²⁰² Така новація дала позитивні результати.

Так, завдяки винахідницьким пропозиціям фахівців лише в першій половині 1933 року було досягнуто економії на суму 4 млн. крб.²⁰³, за 1934 рік – 76,6 млн. крб., у першому півріччі 1935 року було зекономлено 39 млн. крб.²⁰⁴ внаслідок реалізації 11405 винахідницьких пропозицій.²⁰⁵

Однак загалом робота товариства була недостатньою, особливо в окремих галузях промисловості. Так, у вугільній промисловості Донбасу продуктивність праці робітника була в 6 разів меншою, ніж у США.²⁰⁶

Негативні наслідки мало те, що товариство не інформувало в достатній мірі своїх членів про вже зроблені винаходи. Унаслідок цього близько 80% винахідницьких пропозицій членів ВУТОРВИН не були насправді новаторськими, вони були подібними до вже раніше існуючих.²⁰⁷

Як і інші технічні товариства, ВУТОРВИН діяло на принципах соцзмагання: воно проходилося як між окремими організаціями самого товариства, так і між ним та іншими організаціями.²⁰⁸ Також у товаристві був поширеним ударницький рух, керівництво ВУТОРВИНу наголошувало на тому, що „всі винахідники мають стати стахановцями...”²⁰⁹

Значну роль у розгортанні індустріалізації відіграли інженерно-технічні секції (ІТС). Питання виробництва почали займати провідне місце в діяльності інженерно-технічних секцій профспілок наприкінці 20-х – протягом 30-х рр. Ці організації створювали на підприємствах гуртки з ознайомлення робітників із виробництвом, сприяли організації раціоналізаторських гуртків шляхом виділення для них технічних керівників. Також секції шукали шляхи заміни імпортного обладнання та матеріалів вітчизняними, замінювали дефіцитні матеріали недефіцитними, а дорогі – більш дешевими. ІТС також створювали на виробництві ударні бригади.²¹⁰

Представники ІТС брали участь у роботі виробничих нарад. Пленум КП(б)У, що проходив у червні 1928 р., запропонував профспілкам використовувати представників ІТС на виробничих нарадах для фахової оцінки пропозицій робітників.²¹¹ У цей час відбувається прив'язка роботи ІТС до

п'ятирічних планів розвитку радянської індустрії. Секції тепер проводять свою діяльність відповідно до принципів соцзмагання.²¹²

Діяльність інженерно-технічних секцій на виробництві передусім була спрямована на обслуговування потреб господарських органів. Зокрема, коли на виробництві була нестача інженерно-технічних кадрів, ІТС було залучено компартійною владою до їх „добровільно-примусового” перекидання з установ на підприємства. Особливо активно секції діяли в цьому напрямку в жовтні 1929 р., коли ними було оголошено „місячник добровільного переходу”. Із січня 1930 р. інженерно-технічні секції включилися в ініційовану владою кампанію по „самоконтрактації” інженерно-технічних працівників, що передбачала їх зобов'язання не залишати свого місця роботи до кінця п'ятирічки.²¹³

Варто відзначити діяльність ІТС на новобудовах, зокрема, на Дніпробуді. У лютому - березні 1927 р. при ВУМБІТ, а також при Запорізькому, Криворізькому та Дніпропетровському міжсекційних бюро ІТС були створені осередки сприяння Дніпробуду. Вони мали здійснювати технічну експертизу проектів будівництва заводів у районі майбутнього Дніпрогесу і сформулювати практичні рекомендації щодо раціональної організації цих робіт. Аналогічні осередки виникли на базі інженерно-технічних секцій підприємств, що займалися питаннями постачання цього будівництва. Вони повинні були стежити за виконанням замовлень на матеріали та обладнання для Дніпробуду. ІТС брали участь у різноманітних господарських кампаніях, ініційованих компартійною владою. Так, вони допомагали адміністрації підприємств і профспілкам під час переходу підприємств на безперервний робочий тиждень. Необхідність цього переходу була викликана потребами індустріалізації. Інженерно-технічні секції для забезпечення цього процесу проводили обстеження підприємств для виявлення стану їх обладнання (стосовно готовності до переходу на „безперервку”), також розробляли плани найбільш швидкого та ефективного переходу на безперервний робочий тиждень. ІТС дбали про те, щоб під час переходу на підприємствах не було простоїв, щоб

було безперебійне постачання сировини та матеріалів, розробляли порядок чергування виробничих змін тощо. Також для переходу на безперервний робочий тиждень ІТС організували перепідготовку робітників на спеціальних курсах.²¹⁴

ІТС брали також участь у підвищенні кваліфікації інженерних та технічних працівників через систему навчальних закладів. Нестача кваліфікованих інженерно-технічних кадрів зумовлювалася тим, що багато їх постраждало від репресій.²¹⁵

Місцеві бюро секцій були ініціаторами створення на заводах експертних груп, що аналізували проекти реконструкції своїх підприємств. Пропозиції членів секцій були враховані під час затвердження планів реконструкції старих і побудови нових підприємств у Донбасі.²¹⁶ ІТС брали участь у розробленні промфінпланів на підприємствах.²¹⁷ Інженерно-технічні секції також розробляли і зустрічні промфінплани.²¹⁸ Члени секцій узяли участь у цій роботі як технічні консультанти планово-оперативних груп та робітничих бригад. Вони також самостійно розробляли відповідні техпромфінплани, дбали про їх економічне та технічне обґрунтування. За матеріалами 20 українських профспілок, у 1931 р. у роботі із зустрічного планування було задіяно майже 17 тис. членів ІТС.²¹⁹

ІТС часто проводили свою роботу у формі кампаній – наприклад, так званих „місячників підвищення темпу роботи”. Вони під час цих кампаній утворювали бригади щодо поліпшення організації праці та її перевірки. Секції займалися перевіркою перебігу соцзмагань та впливу підвищення оплати праці на збільшення її ефективності. Також секції перевіряли організацію кадрового забезпечення виробничих процесів, брали участь у складанні планів з підвищення продуктивності праці.²²⁰ При інженерно-технічних секціях інколи створювалися технічні консультації.²²¹

З 1927 р. представники ІТС входили до складу експертних комісій щодо розгляду робітничих винаходів, їх діяльність полягала в допомозі винахіднику

під час розроблення ним винаходу шляхом надання консультацій, креслень, приміщень для практичної перевірки винаходу – лабораторій тощо, у сприянні реалізації винаходу.²²² Для стимулювання винахідницько-раціоналізаторської активності робітників проводилися навіть спеціальні кампанії, наприклад, „День технічної ініціативи”.²²³

З початку 30-х рр. широко практикувалася організація бригад ІТС для обстеження стану виробництва на місцях. У серпні 1931 р. на підприємствах Української СРР діяли бригади ВМБІТ та ВУМБІТ, завданням яких було сприяти поліпшенню рівня технічного керівництва виробництвом. Матеріали цих перевірок обговорювалися на цехових технічних нарадах, постанови яких виконувалися адміністрацією.²²⁴

ІТС організовували стаціонарні та заочні курси для підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників, проводили лекції для них.²²⁵ ІТС брали участь в організації „виробничих екскурсій” для робітників, семінарів, різноманітних гуртків та інших форм технічного навчання, проводили лекції та бесіди з робітниками.²²⁶ Відповідно до вказівок профспілкового керівництва, ІТС свою діяльність щодо підвищення технічних знань робітників мали пов'язувати з інструктажем робітників з правил техніки безпеки та виробничої санітарії.²²⁷

Інженерно-технічні секції сприяли проведенню громадсько-технічних екзаменів, залучали спеціалістів до розроблення методичних програм, виділяли своїх членів для роботи у кваліфікаційних комісіях. Згідно з відомостями 18 профспілок республіки, до січня 1934 р. за допомогою 4 тис. спеціалістів з ІТС до екзаменів було підготовлено 63,7 тис. робітників. Також протягом 1927 - 1929 рр. члени секцій прочитали для робітників більше 17 тис. лекцій. Близько 2 тис. інженерно-технічних працівників керували виробничо-технічними гуртками, у яких навчалося майже 65 тис. робітників. Інженерно-технічними секціями було створено науково-технічні гуртки, у яких члени ІТС поєднували як проведення наукових досліджень, так і читання популярних лекцій для

робітників. Інженерно-технічними секціями було організовано мережу різноманітних курсів із підготовки та перекваліфікації робітників і техніків.²²⁸

ІТС брали участь у кампаніях із зменшення втрат на виробництві. Також вони допомагали на підприємствах виконувати промфінплан, доводили промфінплан до цеху й робочого місця.²²⁹ У вугільній промисловості ІТС стежили за обсягами видобутку вугілля на шахтах: якщо вони були недостатніми, то секції проводили кампанії критики проти таких шахт через пресу.²³⁰

У 1929 р. керівництвом ІТС відзначається послаблення участі членів секцій у розвитку виробництва на громадських засадах, інженерні працівники дедалі менше проявляли ініціативу в розвитку соціалістичної індустрії. Керівництво ІТС та компартійна влада вирішували цю проблему командно-адміністративними методами.²³¹

Інженерно-технічні секції у своїй діяльності щодо технічного навчання робітників мали контакти із добровільним товариством „Техніка масам”. ІТС отримували від свого керівництва вказівки допомагати місцевим осередкам товариства, консультувати його активістів, допомагати у плануванні роботи, надавати допомогу у складанні програм. Тобто, секції пропонувалося забезпечувати товариство „Техніка масам” методичними рекомендаціями. Ця допомога обґрунтовувалася тим, що завдання ІТС і добровільного товариства „Техніка масам” є багато в чому дотичними.²³² ІТС брали участь в організації осередків „Техмас” під час проведення загальноукраїнської кампанії „Тиждень техніки” в січні 1930 р.²³³

Варто відзначити політичну заангажованість виробничої діяльності ІТС. Профспілки змушували ІТС включитися до кампаній, що супроводжували індустріалізацію, зокрема, до процесу соціалістичного змагання, до розгортання ударницького руху. Так, на 1930р. близько половини інженерно-технічних працівників Української СРР проголосили себе ударниками, чому багато в чому сприяли й ІТС. Були створені навіть „ударні бригади інженерно-технічних

працівників”.²³⁴ Інженерно-технічні секції мали координувати діяльність ударних бригад робітників. Якщо ІТС достатньою мірою не керували роботою ударних бригад, вони переважно розпадалися, виробляли значну кількість бракованої продукції, діяльність цих бригад спричиняла численні аварії на виробництві; у той же час, якщо ІТС достатньою мірою співпрацювали з ударними бригадами, цих негативних явищ було набагато менше.²³⁵ Технічна інтелігенція байдуже ставилася до соцзмагань ударницького руху, але брала у них участь для самозбереження і демонстрування лояльності до влади.

Профспілкові діячі часто звинувачували ІТС в тому, що останні не беруть активної участі у соцзмаганні. Секції, у свою чергу, імітували активність, утім, не підкріплену конкретною діяльністю, зведену переважно до гучних декларацій. Часто ІТС використовували тиск на своїх членів. Наприклад, перед інженерно-технічними працівниками ставився ультиматум: або участь у соцзмаганні, або виключення із секції.²³⁶ Загалом запровадження соцзмагання й ударництва у сфері діяльності технічної інтелігенції, тобто у сфері розумової праці, навряд чи було виправданим, зважаючи на специфіку цієї діяльності. Реальне не можна виміряти обсяги інтелектуальної праці і її нормувати.

Із середини 30-х рр. ІТС профспілок беруть участь у стаханівському русі. На пленумі ВМБІТ (21-23 листопада 1935 р.) основним завданням ІТС було проголошено сприяння руху стахановців. Активне залучення інженерно-технічних секцій до руху новаторів відбувалося в рамках реалізації постанови пленуму ВКП(б) (грудень 1935 р.), у якій декларувалася необхідність залучення ІТС до стаханівського руху. На перший погляд, ІТС активно брали участь у стаханівському русі, завдяки їх діяльності на деяких підприємствах продуктивність праці, згідно з повідомленнями місцевих філій ІТС, зросла на 150-200%.²³⁷ Однак не варто забувати про широко розповсюджену тоді практику „приписок”, що, на нашу думку, унеможливило визначення реального внеску інженерно-технічних секцій у процес інтенсифікації трудової активності українських робітників у другій половині 30-х рр.

З-поміж громадських об'єднань української інтелігенції, які брали участь у більшовицькій індустріалізації, варто відзначити УТОРНІТСО. Це громадське об'єднання брало участь у загальних господарських кампаніях, ініційованих компартійною владою: у сприянні виконанню промфінпланів та зустрічних промфінпланів, у реалізації п'ятирічного плану за 4 роки, у розвитку соцзмагання та ударницького руху.²³⁸

Це громадське об'єднання мало в індустріальній сфері і свої специфічні завдання. Так, воно спрямовувало наукові дослідження у прикладне русло, акцентуючи увагу на тих дослідженнях, які могли сприяти розвиткові радянської індустрії. Результати таких досліджень товариство негайно передавало на підприємства, контролюючи потім їх практичну реалізацію.²³⁹ Товариство розробляло плани технічної реконструкції підприємств, різноманітні проекти технічних нововведень та ін.²⁴⁰ УТОРНІТСО проводило обговорення п'ятирічного плану розвитку радянської індустрії серед науково-технічної інтелігенції, здійснюючи його фахове дослідження. Це громадське об'єднання мало забезпечувати ув'язувати плани роботи науково-дослідних інститутів із поточними завданнями розгортання індустріалізації, водночас підвищуючи якість науково-дослідної роботи.²⁴¹ УТОРНІТСО проводило обстеження науково-дослідних інститутів, розробляючи рекомендації щодо посилення їх зв'язків із виробництвом, надавало державним установам рекомендації стосовно будівництва підприємств, розробляло заходи щодо поліпшення роботи внутрішньозаводського транспорту. УТОРНІТСО під час індустріалізації особливо сприяла розвитку тих галузей промисловості, які мали стосунок до військово-промислового комплексу.²⁴² Також до функцій УТОРНІТСО в індустріальній сфері належала перепідготовка фахівців для того, щоб вони могли вирішувати ті завдання, які ставилися індустріалізацією, щоб вони опановували нову техніку та нові технології, які були необхідні для успішного розгортання індустріалізації.²⁴³

Діяльність науково-технічних товариств, які організовувалися переважно з ініціативи УТОРНІТСО, також була спрямована на сприяння розвитку радянської індустрії, передусім на впровадження нових технологій у провідні галузі промисловості.²⁴⁴ Науково-технічні товариства мали досліджувати можливості запровадження нових технологій у радянську індустрію. Вони розробляли теоретичні новації, перевіряли їх у лабораторних умовах, а потім рекомендували підприємствам запроваджувати найбільш ефективні технічні та технологічні новації. Особливо це проявлялося стосовно хімічної промисловості – тут хімічне науково-технічне товариство діяло спільно із Тсоавіахімом. Дослідження, що проводилися науково-технічними товариствами, сприяли посиленню промислового потенціалу СРСР, зокрема й Української СРР. Зростання ролі науково-технічних товариств було зумовлено тим, що індустріалізація проходила на тлі дедалі більшого залучення науки до сфери виробництва.²⁴⁵

Науково-технічні товариства брали шефство над підприємствами, розробляли п'ятирічні плани розвитку промисловості, організовували технічні курси для робітників, курси підвищення кваліфікації робітників і техніків тощо.²⁴⁶ Науково-технічні товариства також займалися підготовкою науково-технічних та інженерно-технічних кадрів, розробляли навчальні програми для них.²⁴⁷

Значну роль у розгортанні більшовицької індустріалізації відіграв Тсоавіахім. Пріоритетним завданням даного громадського об'єднання був розвиток хімічної та авіаційної промисловості. Курс компартійної влади на охоплення Тсоавіахімом авіаційної та хімічної промисловості переслідував не лише мету їх розвитку, але й посилення в них військового компоненту. Вищезгадані галузі промисловості були на той час пріоритетними в мілітарному плані. Для невпинного нарощування військового потенціалу СРСР потрібно було широко залучити громадськість до розвитку стратегічних галузей промисловості – авіаційної та хімічної. Саме це надзвичайно важливе для

компартійної влади завдання і було покладено на Тсоавіахім. Враховуючи це, стає зрозумілою та увага, яка приділялася Тсоавіахіму з боку влади. Наполягаючи на активізації роботи осередків товариства, його керівництво наголошувало на тому, що діяльність Тсоавіахіму має надзвичайно важливе значення для розвитку радянської оборонної промисловості.²⁴⁸

У сфері хімічної індустрії Тсоавіахім діяв як у напрямку розвитку хімічної ланки оборонної промисловості, так і у напрямку розвитку хімічної промисловості загалом. Стосовно першого варто відзначити, що Тсоавіахім брав участь у науково-технічних і виробничих дослідженнях з метою вивчення і винайдення засобів ведення хімічної війни, передусім – отруйних речовин, які можна було використати під час бойових дій та засобів захисту проти них.²⁴⁹ Якщо ж брати хімічну промисловість загалом, то це громадське об'єднання проводило заходи щодо підвищення продуктивності праці на хімічному виробництві, що відбувалося переважно завдяки розвитку соціалістичного змагання та розгортання ударницького руху, з підготовки кадрів робітників і техніків для хімічної промисловості. Також Тсоавіахім займався популяризацією хімічної промисловості серед населення.²⁵⁰ Також товариство проводило залучення коштів населення на потреби розвитку хімічної промисловості шляхом організації різноманітних кампаній: „днів”, „тижнів” і „місячників” хімічної оборони, внаслідок збору добровільних пожертвувань.²⁵¹ Тсоавіахім також організовував з'їзди та наради, присвячені проблемам розвитку хімічної промисловості, брав шефство над відповідними підприємствами.²⁵² Це об'єднання мало допомагати підприємствам хімічної індустрії у виконанні їх промфінпланів.²⁵³ На кошти, зібрані Тсоавіахімом, будувалися цілі хімічні підприємства.²⁵⁴ Загалом у 20-х рр. має місце значне піднесення хімічної промисловості Української СРР, у чому відіграла роль і діяльність Тсоавіахім.²⁵⁵

У сфері авіаційної промисловості Тсоавіахім мав залучати громадськість до її розгортання. Також Тсоавіахім мав сприяти винахідницькій справі у галузі

авіації, залучаючи до цього наукових працівників. Значну роль в авіаційному напрямку роботи Тсоавіахім відігравало збирання коштів на побудову військових авіаційних ескадрилій, літаків цивільної авіації та дирижаблів. Товариство організовує серед робітників відрахування певної суми коштів, найчастіше одноденного заробітку, на будівництво літаків. Такий збір коштів носив переважно характер кампанії.²⁵⁶ Паралельно з цим збиралися кошти на будівництво аеродромів та ангарів для літаків, на спорудження та переобладнання авіаційних заводів.²⁵⁷

Одним із провідних завдань Тсоавіахіму було сприяння індустріалізації країни.²⁵⁸ Це об'єднання залучалося компартійною владою до всіх провідних господарських кампаній, навіть якщо вони не мали безпосереднього відношення до сфери його діяльності. Так, влада поклала на Тсоавіахім на виробництві діяльність із 100-відсоткового виконання промфінплану.²⁵⁹ Також осередки товариства на підприємствах залучалися до організації виробничої пропаганди, брали участь у заходах щодо підвищення продуктивності праці, щодо розгортання ударницького руху.²⁶⁰

Діяльність Тсоавіахіму, що проводилася в межах загального курсу радянського керівництва на мілітаризацію та індустріалізацію країни, передбачала вилучення в населення коштів для розвитку радянської індустрії, передусім військово-промислового комплексу. Ці заходи мали форму організації різноманітних лотерей і позик. Найпоширенішими з останніх були так звані „позики оборони” та „позики індустріалізації”. Керівництво Тсоавіахіму повсякчас наголошувало на тому, що лотереями та позиками треба охоплювати всіх трудящих країни. Хоча декларувався збір коштів на принципах добровільності, насправді ж таке вилучення коштів у населення за своєю суттю мало примусовий характер: придбати лотерейні квитки або здати кошти на позику мали всі робітники.²⁶¹

Для постачання своїх низових організацій необхідними матеріалами і приладдям Тсоавіахім створював власні торгівельно-постачальні підприємства.

Наприклад, Тсоавіахім відкривав підприємства для виготовлення засобів захисту від хімічних речовин, для виготовлення спеціального одягу для членів товариства, різноманітних навчальних матеріалів.²⁶²

Велику роль у соціально-економічній політиці радянської влади протягом 20-30-х рр. відігравав Український Червоний Хрест. Його діяльність мала на меті не лише медико-санітарну підготовку населення, але й вирішення ряду соціально-економічних завдань.²⁶³

Так, Український Червоний Хрест у 20-х рр. брав участь у організації притулків та їдалень для безробітних, чим доповнював відповідну діяльність профспілок. Члени УЧХ та Тсоавіахіма утворювали санітарно-дезінфекційні загони, що мали стежити за дотриманням належних санітарних умов. Варто відзначити те, що діяльність Тсоавіахіма та товариства Червоного Хреста на виробництві мала бути спільною і в інших випадках.²⁶⁴

На підприємствах діяльність осередків Українського Червоного Хреста була спрямована на утворення так званих санітарних постів, які спрямовували свою діяльність на поліпшення умов праці і побуту робітників. Також санітарні пости організовували пункти надання першої медичної допомоги в цехах.²⁶⁵ Діяльність санітарних постів довела свою ефективність, внаслідок чого їх кількість швидко зростала. Так, у 1933 р. кількість санітарних постів на підприємствах зросла на 11% порівняно із 1932 р.²⁶⁶ На середину 30-х рр. на українських підприємствах діяло вже близько 30 тис. санітарних постів.²⁶⁷ Санітарні пости формувалися із самих робітників, які пройшли курс навчання в гуртках та на курсах першої медичної допомоги. Це сприяло економії коштів на медичний персонал і організації першої допомоги до приїзду лікаря.²⁶⁸

Характеризуючи економічну діяльність Українського Червоного Хреста, варто передусім відзначити створення цим громадським об'єднанням підприємств, що обслуговували його потреби. Ці підприємства створювалися передусім тому, що в держави не вистачало коштів на створення підприємств, які б задовольняли медико-санітарні потреби населення.²⁶⁹

У першій половині 30-х рр. компартійна влада розпочала згортання діяльності таких підприємств, на середину 30-х рр. вони були повністю ліквідовані. Прикривалося це повідомленнями про наявність численних випадків фінансових махінацій на підприємствах Українського Червоного Хреста, однак насправді припинення діяльності підприємств УЧХ було зумовлено прагненням компартійної влади зробити дане громадське об'єднання повністю підконтрольним собі.²⁷⁰

Також до розгортання індустріалізації залучалися й інші добровільні товариства. Так, товариство „Друзі дітей” активно діяло на новобудовах: під час спорудження Дніпрогесу, великих заводів Луганська, Кривого Рогу, Нікополю, Краматорська та ін.²⁷¹ На кошти громадського об'єднання, зібрані його місцевими організаціями, було збудовано літак „Друзі дітей України”.²⁷² Функціонери Спілки войовничих безвірників впроваджували у робітниче середовище ідею, що кожен ударник має стати безвірником, а кожен безвірник - ударником.²⁷³

Можна зробити висновок, що громадські об'єднання досить успішно використовувалися компартійною владою для підйому радянської індустрії, інтенсифікації виробництва. Також громадські організації були інструментом підпорядкування компартійній системі робітників, інженерно-технічних працівників, науковців. Громадські організації за кошти та силами громадськості вирішували більшість господарських проблем радянської держави у 20-і – 30-і рр. ХХ століття.

Розділ VI

Участь громадських об'єднань у аграрних перетвореннях

1920-х – 1930-х р. р. ХХ ст.

На початку 20-х років українське село негативно сприйняло більшовиків з їх політикою „воєнного комунізму”. На відміну від Росії, де переважав общинний спосіб ведення сільського господарства, в Україні переважну більшість сільського населення складали селяни-власники. Саме тому українське селянство найдужче протидіяло насадженню більшовицького режиму та здійсненню його аграрних перетворень. Це також обумовлювалось значно міцнішим господарським станом українського селянства, общинні традиції якого були набагато слабше розвинуті, ніж у російського. Тому проголошені більшовиками перетворення були неадекватними психології українського селянина. Спроба більшовиків у 1919 році здійснити аграрну революцію зустріла рішучий опір селянства. Другий прихід до влади компартійного режиму в Україні на початку 1920 року супроводжувався завуальованим прагненням подальших комуністичних перетворень та встановленням для їх реалізації повної політичної і економічної влади в українському селі. З цього приводу у березні 1920 року у своєму виступі на IV конференції КП(б)У голова Раднаркому УСРР Х. Раковський стверджував, що радянська влада не змогла закріпитися на селі¹.

Завдання, які стояли перед громадськими організаціями і ті заходи, що вживалися ними по відношенню до українського селянина зводились до того, щоб позбавити заможне селянство засобів виробництва, перерозподілити земельні фонди на користь незаможних та створити умови для побудови на селі колективних господарств. Без проведення „зрівняльної революції” на селі незаможні селяни не могли встановити диктатури бідноти, яка ототожнювалася із диктатурою пролетаріату. Така аграрна політика диктувалася необхідністю радянзації як економіки, так і загалом всієї тогочасної суспільно-політичної системи України. Найвпливовішими серед громадських об'єднань, що

функціонували в українському селі були комітети незаможних селян (КНС). Протягом 1920-1925 років комнезами, маючи всебічну підтримку більшовицької еліти, проводили цілеспрямовану роботу по зміцненню позицій радянської влади на селі та знищенню її потенційних ворогів в особі заможного селянства. На КНС покладалась основна політична, адміністративна та виробничо-господарська робота. Незаможники брали безпосередню участь у проведенні перерозподілу землі та реманенту, боротьбі з повстанством та вилученні у селян продуктів харчування. Головним завданням КНС було знищення заможного селянства як соціальної групи, оскільки лише за умови досягнення цієї мети можна було насадити більшовицький режим в українському селі.²

На завершальному етапі громадянської війни основним засобом реалізації такої політики залишалось „розселянювання” нелояльного до влади населення. Останнє, як шлях перетворення українського села на радянське не могло здійснюватися безпосередньо органами державної влади. Хоча б вигляд у цієї діяльності мав бути оформлений як захист інтересів селянства і турботи про їх добробут. У цьому контексті КНС займалися визначенням та обліком лишків земель, інвентарю та робочої худоби, формували документи, за якими відбувалася їх конфіскація. Така діяльність була легітимізована завдяки інструкції НКВС УСРР від 6 червня 1920 р.³

Масова конфіскація земельних лишків в Україні розгорнулася влітку-восени 1920 р. Тоді комнезами здійснювали облік населення і земельних площ, брали участь у встановленні споживчо-трудоових норм, контролювали діяльність земельних органів. Окрім поміщицьких, церковних та удільних земель, комнезамівці масово ділили і землі «куркулів» та середняків⁴. Наприклад, за даними зведення Лохвитцького повітового робітселя тільки протягом березня 1921 року комнезамівці вилучили у 160 господарств заможних селян 264 будівлі, 319 одиниць сільськогосподарського реманенту: косарок, молотарок, плугів, борон; 218 одиниць дрібного знаряддя: хомутів, віжок, сіделок; 42 коней,

25 штук молодняку, 43 корови, 244 вівці, 64 свині; 869 пудів хліба; 200 пудів сіна та соломи.⁵

Ще одним важелем впливу на процес соціальної уніфікації було „землеоблаштування”, що передбачало розподіл незасіяних земель, які перебували у користуванні окремих осіб. Останнє здійснювалось відповідно до постанови РНК від 20 липня 1920 р.⁶. З’ясування площі та місцезнаходження таких земель і причин їх простою покладалось на земвідділи, які мали тісно співпрацювати у вирішенні цих питань із КНС. Останні власне й готували списки осіб, серед яких доцільно було розподілити конфісковану землю.⁷

У проведенні розкуркулення на початку 20-х років приймало участь 72% осередків КНС, які в рамках кампанії здійснювали експропріацію інвентарю та земель заможного селянства в 10 українських губерніях.⁸ Як правило, відбирали продукти харчування, одяг та предмети домашнього вжитку, причому 50 % конфіскованого використовувалось членами КНС.⁹ На своїх з’їздах вони приймали рішення про те, що «куркулі», які будуть чинити опір вилученню лишків землі, слід було заарештовувати і ув’язнювати до концтаборів.¹⁰ Для здійснення своїх функцій комнезами одержали право формувати та використовувати власні збройні формування. Загалом на території України у збройній боротьбі брали участь близько 56 тис. членів КНС, об’єднаних у 750 загонів.¹¹

Наприкінці грудня 1922 року компартійна влада констатувала, що в цілому розкуркулення українського села завершено. Так звані „дореволюційні” куркулі на той час уже були ліквідовані, а економічна активність „радянських” була обмежена на законодавчому рівні прийняттям нового Земельного кодексу у грудні 1922 р. Цей документ юридично оформлював новий земельний лад і визначав напрямки розбудови сільського господарства країни за умов нової економічної політики. Згідно кодексу «куркульські» посіви обмежувались вдвічі і їх обкладали подвійним податком.¹²

До того ж, у процесі переходу до НЕПу режим вимушений був відмовитися від примусового розкуркулення та вилучення земельних фондів у заможних селян. Парти́йне керівництво на початку 1922 року накреслило нові напрями соціально-економічного впливу на українське село. В обіжнику ЦК КП(б)У зазначалось, що головним завданням є згуртування незаможного селянства для зміцнення їх господарств шляхом організації взаємодопомоги та захисту їх інтересів від господарських впливів заможного.¹³ На етапі тотального і безкомпромісного протистояння із широкими верствами українського населення КНС, як засіб впровадження соціалістичних перетворень на селі, справно виконували покладені на них більшовицьким режимом функції. Узаконивши попередню діяльність незаможників, постановою ВУЦВК від 11 вересня 1923 р. «Про порядок вилучення земельних зайвин нетрудового користування у колишніх дідичів і куркулів» комуністична влада визначила їх пріоритетом за нових обставин побудову колективних господарств на вилучених землях.¹⁴

Адаптуючи традиційну марксистську аграрну доктрину до специфічних умов Радянської держави, у контексті переходу до непу В.Ленін значну увагу приділив пошуку механізму, за допомогою якого можна було б перетворити дрібне селянське господарство у суспільне. Оптимальною формою такого механізму після провалу спроб комунікації села під час громадянської війни він визнав кооперацію, що мала слугувати засобом відродження та розвитку продуктивних сил зруйнованого війною сільського господарства. У перспективі вона мала забезпечити еволюційний перехід від невиробничих кооперативних форм до колективного господарювання. Партія зосередила свої зусилля на кооперативному будівництві, яке вважалось “передумовою” колективізації.

Українська селянська кооперація, яка протягом 1917-1919 рр. набула організаційних форм самодіяльної економічно-господарської системи, була ліквідована восени 1920 року. Вона завжди підтримувала українські політичні партії під час їх формування і за доби державотворення, відтак радянська влада

заборонила її функціонування. Весною 1920 р. нарком земельних справ Д. Мануїльський назвав селянську кооперацію „українським націоналістичним центром”, навколо якого гуртувалися „чумаза українська буржуазія і багаточисленний куркульський прошарок села”.¹⁵ У зв’язку з цим партійні чиновники по-суті не відроджували селянську кооперацію, а формували нову організаційно-функціональну систему кооперативних товариств, серед яких сільськогосподарські посідали особливе місце, тому що дозволяли контролювати життя селян. Українська радянська кооперація формувалася під прискіпливим контролем з боку центральних радянських органів і у відповідності проєктованого на неї досвіду кооперування РСФРР.¹⁶ Формально добровільний кооперативний рух в Україні використовувався режимом для максимально глибокої і всебічної інтеграції українського суспільства у розбудований радянський соціум.

Резолюція Політбюро ЦК КП(б)У від 30 вересня 1921 року вимагала, аби комітети незаможних селян цілком контролювали її правління.¹⁷ Страх перед можливістю проникнення до неї дрібнобуржуазних елементів змушував фундаторів «нової» кооперації дуже чітко розробляти механізм централізованого керівництва цією громадською організацією і систему її зв’язків з органами державної влади. Створення широкої мережі кооперативів відбувалося під егідою компартії при тому, що господарсько-фінансова частина справи кооперування покладалася на самі спілки.

Головний кооперативний комітет (Головкооперком) при РНК УСРР намагався будь-що поставити створювану організацію під свій контроль, регулярно вимагаючи уведення до складу кооперативних органів представників не лише контрольованих комуністами громадських організацій, але й державних органів. Це наштовхнулося на протидію з боку „старих кооператорів”, котрі наполягали на необхідності розвитку кооперації, як самостійної організації. Останні у своєму конфлікті із урядовими структурами апелювали до ВУЦВК. Саме через означене протистояння установчий з’їзд кооперації розпочався лише

18 березня 1922 року.¹⁸ Проте протистояння „старих” кооператорів новим тривало й під час його проведення. Владні структури обвинувачувались ними у вищезгаданому намаганні увести до керівних органів організації „цілком чужі” їй елементи, які водночас були аж надто близькими компартійним структурам.¹⁹

Варто зазначити, що протистояння тривало до III з'їзду Сільського господаря у 1924 році, а його відголоски можна знайти і вподальшому. На першому з'їзді комуністи склали все ще менше половини делегатів, а серед обраного правління їх було взагалі менше третини (В.Качинський, П.Любченко та І.Омельченко).²⁰ Підсумком внутрішньої боротьби та тиску з боку режиму стало здобуття більшовиками більшості уже на другому з'їзді у жовтні 1922 року. Цькування членів попереднього правління було підсумоване незадовільною оцінкою його роботи з боку комуністичної більшості та оновленням керівного органу, у результаті якого дві третини останнього склали члени КП(б)У (8 з 12), а головою правління став П.Любченко. Він очолював сільськогосподарську кооперацію до 1926 року.²¹

Здобуття контролю над керівними органами руху обумовило кардинальну зміну ставлення до нього в урядових колах республіки. Уже 30 листопада 1922 урядовий орган (Головкооперком) зареєстрував „доопрацьовану” редакцію статуту. А голова РНК В.Чубар на III з'їзді „Сільського господаря” визнав синхронність та узгодженість у діяльності останнього та урядових установ.²² У такий спосіб кооперація була перетворена на знаряддя реалізації аграрної політики більшовицького режиму за умов тактичного відступу від комуністичного наступу.

Найпоширенішою формою кооперативних об'єднань виявилися спочатку інтегральні товариства, які виконували одночасно збутово-постачальницькі, організаційно-виробничі та кредитні функції. Дозволялося розподіляти насіння, утримувати прокатні пункти, заготовляти у населення продукцію. Згодом їх замінили сільськогосподарські універсальні товариства, які займалися організацією виробництва, збутом продукції, розподілом державних кредитів

серед селян, залученням грошових заощаджень членів кооперації. Універсалізацію кооперативних товариств зумовила спеціалізація виробничої діяльності селянських господарств. Цей тип сільськогосподарських товариств мав ширші можливості для мобілізації матеріальних ресурсів селянських господарств. В 1922 р. діяло 2064, а у 1924 р. — 466.²³ Кооперативна система сільськогосподарських товариств неухильно зростала протягом 20-х рр. Якщо влітку 1923 серед її членів було 12% селянських господарств республіки, то у 1925 — 26,6%, а у 1927 — 41,8%. У РСФСР для порівняння на 1927 рік кооперацією було охоплено лише 30,4% господарств.²⁴ Господарська ситуація в Україні щораз більше була позначена зростанням товарності та поглибленням спеціалізації виробництва, що мало своїм наслідком створення низки спеціалізованих кооперативних центрів та розширення низової сітки цих т.зв. „фахових товариств”. На Півдні та Лівобережжі переважала скотарсько-молочарська та садівнича кооперація, на Правобережжі — буряківнича.

Таким чином, первинну ланку сільськогосподарської кооперації представляли універсальні та фахові товариства. Чисельність перших, як уже зазначалося, інтенсивно зростала протягом 1922-1925, після чого почала скорочуватись у 1926-1929 (відповідно з 2064 до 4761 та з 4545 до 2515). Фахові, навпаки, пережили пік свого зростання саме в період з 1924 по 1928, коли їх чисельність зросла майже в 50 разів (з 401 до 19 159) і лише за умов загального згортання кооперації у зв'язку з переходом до насильницької колективізації протягом 1929 року її чисельність скоротилася майже в тричі до 7262 товариств. Порівняно з іншими республіками українська кооперація поступалася кількісним складом, але вирізнялася поступальним розвитком. Якщо у 1921 р. в РСФРР діяло 21200 сільськогосподарських кооперативів, а в УСРР — 2507, тобто у 8 разів менше, у 1926 р. в Україні їх було менше лише у 3 рази, а без урахування кредитних товариств ця різниця була ще меншою: 4728 — в РСФРР та 3508 — в УСРР.²⁵

У цілому українське селянство було залучене до більш ніж двох десятків спеціалізованих спілкових об'єднань, серед них: «Кооптах», «Добробут», «Плодоспілка» та ін. Ці потужні фахові центри не лише організували виведення продукції основних сільських товаровиробників на складнодоступні, але прибуткові ринки великих міст та промислових районів УСРР та СРСР в цілому, але й дали можливість вивезти відповідну вітчизняну продукцію на експорт. Обсяги здійснюваної ними роботи швидко зростали. Так, якщо у 1924/1925 операційному роках він склав 8,2 та 9,1 млн. крб. по „Кооптаху” та „Добробуту” відповідно, а Плодоспілка своєї діяльності ще не проводила, то у 1926/1927 їх показники уже становили – 21,8; 41,4 та 14,5 млн. крб., а у 1927/1928 роках відповідні показники ще більше зросли (49,9; 167,2 та 40,5 млн. крб.).²⁶ Що ж стосується експортної діяльності, то уже з середини 20-х означені кооперативні центри стали відомими у більшості західноєвропейських країн (Англії, Німеччині, Швейцарії, Італії, Іспанії). Експорт „Кооптаху”, що в першу чергу складався з яєць, зріс протягом 1925-1928 рр. з 340 до 2400 вагонів (у 7 разів),²⁷ а „Добробут” за той же час збільшив вивіз масла з 4 до 41,6 тисяч пудів.²⁸ Ще швидше зростав експорт останнім м'яса, лише за один рік, з 1924/1925 по 1925/1926, його обсяг зріс у 3,6 рази.²⁹ Швидке зростання зовнішніх поставок сприяли відродженню українського сільського господарства, поліпшенню якості продукції та зростанню добробуту значної частини дрібних виробників, спеціалізації їх виробництва. Проте поліпшення валютного балансу країни, що відбувалося синхронно, не могло задовольнити більшовицький режим, оскільки покращення фінансового стану аграрного сектору не було для більшості компартійної еліти пріоритетом, а розглядалося лише як засіб підготовки зруйнованого під час громадянської війни господарства у контексті підготовки до форсованої індустріалізації та мілітаризації країни.

Головним засобом реалізації соціальної політики компартійного режиму в українській кооперації залишалися комітети незаможних селян (КНС). На них покладалося завдання стежити за її діяльністю, оволодівати її керівними

органами з метою максимально-ефективного використання в інтересах бідняцько-наймитських прошарків сільського населення, відсторонення від управління кооперативами нелояльних режиму заможних селян та частини середняків. Зокрема, на третьому Всеукраїнському з'їзді КНС (1924) серед основних завдань комнезамів було відзначено необхідність „організованого і планомірного оволодіння управлінськими, а особливо контролюючими її органами”, для чого слід було кооперувати усіх без виключення членів КНС.³⁰

Вищі посадові особи української кооперації не лише визнавали, але й активно впроваджували означену політику режиму, так зокрема у лютому 1923 року заступник голови правління «Сільського господаря» В. Качинський визначив соціальні завдання кооперативного руху у такий спосіб: «Треба визнати раз і назавжди, що основною соціальною базою сільськогосподарської кооперації мусить бути незаможне селянство... як її фундамент».³¹ Слід звернути увагу на динаміку участі членів комнезамів у кооперативних організаціях України. Загалом на території радянської України на 1 січня 1924 року у кооперації було задіяно 115922 членів КНС, що складало 21,1% їх загальної чисельності, то на 1 квітня 1924 р. – 179229 (26%), а на 1 січня 1925 року їх було – 345462 (40,5%)³². На 1929 рік в українській кооперації налічувалося 50 – 55%³³ членів КНС, а в керівних органах (правліннях, ревізійних комісіях) комнезамівці склали близько 54%.³⁴ Хоч переважаючий відсоток незаможного селянства у кооперації офіційно пояснювався „природнім потягом” останнього до цієї форми, насправді він був обумовлений низкою економічних пільг та енергійних заходів компартійних органів, спрямованих на залучення сільської бідноти до кооперації.³⁵ Важливу роль у контексті організаційного оволодіння нею відіграли рішення керівних кооперативних установ щодо введення майнового цензу для кандидатів до складу правління організацій.³⁶

Варто відзначити, що створення кооперативної мережі в Україні супроводжувалось спробою розбудови в її надрах нового колгоспного ладу.

Основними формами майбутніх колгоспів мали стати комуні, артїлі та тсози. Вже на першому, установчому з'їзді сільськогосподарської кооперації України, що відбувся у березні 1922 року, перед нею було поставлено завдання організувати кооперативний кредит селянським господарствам та розвивати всі можливі види ведення колективного господарювання, постачання останнього засобами виробництва.³⁷ 15 квітня 1922 року у складі „Сільського господаря” було організовано відділ колективних господарств.³⁸ Потреба у злитті колгоспного руху із загальною системою сільськогосподарської кооперації обумовлювалася необхідністю зміцнення класового „впливу сільськогосподарського пролетаріату на кооперацію”, про що свідчать рішення 12 конференції РКП(б).³⁹

У жовтні 1922 року на II Всеукраїнському з'їзді сільгоспкооперації розглядалося питання про єдність кооперативного та колгоспного будівництва в республіці. З'їзд прийняв рішення створювати в системі кооперації артїлі і комуні, які мають стати передвісниками колгоспів.⁴⁰ 22 листопада 1922 р. ВУЦВК ухвалила спеціальну постанову про вступ до кооперації комун, артїлей і тсозів на правах асоційованих членів. За рішенням з'їзду, ВУЦВК 29 листопада 1923 року прийняв постанову, згідно з якою колгоспи урівнювались у правах із кооперативами та отримали право першочергового отримання кредитів.⁴¹ З 1924 на правах колективних членів вони увійшли до універсальних товариств.⁴² Колективні господарства вирізнялися за внутрішньою організаційно-господарською діяльністю, правовим становищем своїх членів. Дрібні – мали статус товариства, а великі – кооперативної спілки. Тривалі дискусії щодо обґрунтованості визнання колективних господарств – кооперативними завершилися на VI з'їзді «Сільського господаря», що відбувся у березні 1925 р., делегати якого визнали «колективний рух складовою частиною кооперативного». Координацією організаційно-господарської діяльності кооперативних артїлей, тсозів, комун займався відділ колективних форм «Сільського господаря», що діяв із квітня 1922 р. У 1925 р. за даними його

річного звіту кооперація обслуговувала 5406 колгоспів. У 1928 р. – 12042, 1929 р. – 15855 колгоспів. Серед них більш успішно розвивалися Товариства спільного обробітку землі (тсози), що найменш обмежували селян. Частка останніх протягом 1925-1928 зросла з 6,8% до 71,7%.⁴³

Для збільшення кількості колгоспів новоутворені колективні господарства, створені незаможниками та представниками інших громадських об'єднань, у 1922 році отримали у рамках допомоги колгоспам низку пільг, зокрема, надана цим колективним господарствам земля не могла бути відчуженою, вона не оподатковувалася, такі господарства мали право на отримання земельних наділів у першу чергу, їм також надавався сільськогосподарський реманент та худоба⁴⁴. Як наслідок, процес активної розбудови комнезами різних форм колективних господарств дещо пошвавився. На 1 жовтня 1922 року лише на Поділлі КНС створили 3 комуни та 71 артіль, а після отримання пільг на травень 1923 року комнезамівці створили 17 комун та 181 артіль⁴⁵. На Донбасі на початок квітня 1925 р. 89,6% колективних господарств були створені осередками незаможників.⁴⁶ Згідно уведеного в квітні 1924 року єдиного сільськогосподарського податку (ЄСПП), бідняцькі виробничі кооперативи частково або повністю звільнялися від податків (порівняно із приватними господарствами, розмір оподаткування ТСОЗів знижувався на 10%, а комун і артілей – на чверть). У січні 1925 року ЦВК та РНК СРСР надали незаможним колективам додаткові пільги при купівлі сільськогосподарських машин та племінної худоби.⁴⁷

Активно залучалась компартійним режимом до виробничого кооперування і профспілка сільських та лісових робітників (СГЛР). Уже на початок лютого 1922 року тільки у Полтавській губернії функціонувало 111 колгоспів, створених за її участі.⁴⁸ Одночасно з колгоспами на базі колишніх поміщицьких господарств активісти Всеробітземлісу створювали радгоспи. Кампанія з їх організації розпочалась у 1921 році. Виконуючи партійні постанови, осередки спілки створювали в українському селі робітничі комітети,

які ставали основами майбутніх радянських господарств. У другій половині 1921 року на Україні таких налічувалось 683 із загальною кількістю землі 286 647 дес. землі.⁴⁹ У 1922-1923 роках профспілка була залучена до створення Уккрандгосптресту, який виконував функції координування та контролю за діяльністю системи господарств, створених нею.⁵⁰ Однак новостворені господарства не стали показовими. Вони не могли витримати конкуренції з господарствами заможних селян. У них панувало повне безладдя та занепад виробництва. Так, огляд колгоспів Подільської губернії засвідчував факт відсутності порядку та дисципліни виробництва: багато колгоспників не працювали, серед них процвітало пияцтво.⁵¹

Неефективність колективних господарств не була таємницею для керівництва держави ще на початку 20-х років. Тому компартійна влада вимагала від громадських об'єднань створити умови для добровільної колективізації селян, зокрема шляхом забезпечення останніх сільськогосподарською технікою. У 1923 році на III з'їзді КНС нарком землеробства УСРР І. Клименко наголошував на необхідності „відвоювання” у заможного селянства сільськогосподарських машин, які мали раціоналізувати колективізоване сільське господарство.⁵² Це мало забезпечувати поступове і систематичне розхитування господарств заможних селян. З метою обмеження зростаючої кількості удосконалених сільськогосподарських машин у господарствах останніх, з'їздом рекомендувалось організувати на місцях машинні товариства по закупівлі і експлуатації сільськогосподарських машин, одержання для їх закупівлі сільськогосподарського кредиту. Створювані машинні товариства вливалися до активно зростаючої на той час кооперації. Влада при цьому постійно стежила за тим, щоб їх склад відповідав принципам більшовицької „класової” політики. Дозвіл на створення вказаних товариств видавався лише у випадку, коли спеціальні комісії, які склалися з представників КНС, комітетів взаємодопомоги, районних земельних відділів і кооперації, констатували факт відсутності у їх складі заможних селян.⁵³

Слід відзначити, що опираючись на економічно слабкі наймитсько-бідняцькі верстви сільського населення, керовані та згуртовані на основі КНС, відродити, а тим більше успішно розвивати господарство українського села було неможливо. Перед режимом стояло завдання знайти компромісні форми залучення до соціалістичного будівництва власників ефективних і прибуткових господарств. Саме вони могли забезпечити ефективне функціонування кооперативної системи в цілому та переливання її кредитних ресурсів до менш або і зовсім нерентабельних членів зокрема. У зв'язку з цим заслуговують на увагу комітети (а потім товариства) взаємодопомоги (КВД,СТВ), які були менш політично заангажовані і більш пов'язані з економічними потребами села, внаслідок чого досягли певних результатів, поєднуючи створення кооперативних об'єднань та підприємств із допомогою незаможним господарствам.

За умов голоду ці підконтрольні КНС товариства мали забезпечити натурально-грошову допомогу соціально близьким більшовицькому режиму категоріям українського селянства. Протягом 1922-1924 роки загалом допомогу від КВД одержали близько 200 тис селян.⁵⁴ По-суті на них покладалися завдання пошуку в особі заможнішого селянства, альтернативних державним засобам допомоги наймитсько-бідняцьким верствам сприяння господарському відродженню останніх. З цією метою активно застосовувалося так зване „самообкладання”. Спочатку отриманні кошти, як правило, витрачалися членами комнезамів не даючи жодного позитивного ефекту і лише з 1923 року „проїдання” отриманих коштів поступово припиняється. Вони щораз більше спрямовуються на організацію господарських кампаній серед незаможників, на допомогу новоутвореним ТСОЗам та комунам. Господарська допомога збиралась під час проведення суботників та недільників серед членів товариств взаємодопомоги. Загалом протягом 1923 року організації селянської взаємодопомоги надали господарську допомогу 23850, а у 1924 році 69492 бідняцьким господарствам.⁵⁵

На осередки КВД покладалась і робота з організації пільгових кредитів для селянських господарств, що бажали кооперуватись. Адже створюючи колективні господарства, владні структури прагли залучити до них у першу чергу незаможне селянство, що мало утворити лояльну більшовикам більшість у кооперативних органах. Проте значна частина бідноти не мала можливості навіть сплатити вступні внески. Лише за кошти КВД Донецької губернії протягом 1924 року було придбано більше тисячі вступних бідняцьких паїв до різних видів кооперації.⁵⁶ 1926 року з ініціативи більшовицької влади було організовано фонд кооперування бідноти, що мав підтримати незаможне селянство у його прагненні долучитися до кооперативного руху. Компартиїні лідери розглядали цей фонд як можливість посилення ролі незаможного селянства в організаційній та господарській діяльності кооперативних товариств, що зумовлювало обов'язкову участь членів КНС у розподілі коштів фонду.⁵⁷ Загалом з його допомогою у 1926 – 1927 рр. було кооперовано 120 тис. селянських господарств.⁵⁸ На Всеукраїнській конференції селянських товариств взаємодопомоги (лютий 1927 р.) голова ВУЦВК Г. Петровський запропонував збільшити вплив організацій СТВ при проведенні кооперування селянських господарств та використовувати при цьому соціально диференційований підхід при відборі кандидатів до новостворених кооперативів в українському селі⁵⁹.

Ефективною формою співробітництва СТВ та кооперативних об'єднань став колективний вступ товариств взаємодопомоги у кооперативи. У 1925 році, згідно відомостей по 35 округам України, колективними членами кооперативних об'єднань були 1859 товариств взаємодопомоги.⁶⁰ Значна кількість СТВ спрямовувала свої зусилля на зміцнення сільськогосподарської кооперації шляхом передачі частини власних коштів та майна на збереження у органи кооперації, які використовували їх у якості оборотного капіталу. Так, Теофіпольське товариство взаємодопомоги Шепетівського округу у 1926 році передало споживчій кооперації хлібопекарню, ковбасний цех, їдальню і 667 крб.⁶¹ Беручи участь у реалізації стратегії більшовицького режиму на виробниче

кооперування, селянські товариства взаємодопомоги організовували найпростіші кооперативні об'єднання, що ставили за мету спільний обробіток землі, використання реманенту, тяглової худоби, кредитних позик. Ця діяльність була досить активною, про що свідчить той факт, що у другій половині 1927 р. СТВ створили 18252 постійних та 3640 тимчасових виробничих артілей та об'єднань.⁶²

Проте, як уже зазначалося, магістральним шляхом, що на думку партійного керівництва, міг привести до усвідомлення переваг і об'єктивної обумовленості всезагального виробничого кооперування, могла бути лише постійно зростаюча механізація сільського господарства, переведення його на індустріальну основу. Лише за цих умов можна було максимально ефективно виявити переваги великомасштабного усупільненого виробництва над дрібноселянським. Насичення технікою селянського господарства, а особливо його незаможної частини, наштовхувалося на цілком зрозумілі фінансові труднощі. У зазначеному контексті більшовицький режим прагнув реалізувати власні завдання двома шляхами: всілякою підтримкою і в першу чергу по лінії спеціалізованої профспілки Всєробітземліс „радянських господарств” (радгоспів), що мали стати зразком, та виробничої кооперації з активним використанням ресурсів та мережі кредитної кооперації, утвореної згідно декрету Раднаркому УСРР від 24 січня 1922 року.⁶³

Аби сільськогосподарські машини та інвентар були доступні незаможним господарствам, 93% усіх своїх операцій з постачання техніки „Сільський господар” здійснював у кредит. Безпосередньо при купівлі сплачувалося лише 10% вартості (пізніше 25), а термін кредитування поступово зріс до трьох років.⁶⁴ Уже з 1923 року промислова та кредитна кооперація була залучена до створення мережі спеціальних машинних і машинно-тракторних товариств (МТТ). За перший рік своєї діяльності кредитна кооперація надала українському селянству кредитів на купівлю сільськогосподарських машин на суму 24 млн. крб., ще на 7 млн. машинні товариства одержали сільськогосподарської

техніки.⁶⁵ Проте техніка продавалась державою в основному незаможницьким МТТ, створення яких мало відбуватися за безпосередньої участі і під впливом місцевої організації КНС, кредитні товариства у свою чергу мали віддавати перевагу тим із них, що працювали на усупільнене господарство своїх членів.⁶⁶ Найбільше кредитів дійсно отримували члени КНС. Наприклад, за листопад 1922 – січень 1923 року тільки комнезамівці Подільської губернії отримали 4 755 625 крб. кредитів, що складало 80 % від загальної суми кредитування сільської бідноти.⁶⁷ Внаслідок того, що бідняцькі МТТ зазвичай виявлялись неплатоспроможними та звертались до держави за новими і новими кредитами і пільгами, пленум ЦК КП(б)У (січень 1925) вимагав надання позик виключно масовим та економічно стійким господарствам.⁶⁸ Адже опора на незаможницькі прошарки села негативно відбивалася на загальному стані кредитної кооперації, у зв'язку з прогресуючою нерентабельністю низових кредитних осередків. Зокрема у Запорізькій окрузі станом на середину 20-х прострочені позики склали до чверті наданих.⁶⁹ Головним кредитором селянського господарства став утворений 27 листопада 1924 року Український сільськогосподарський банк (Укрсільбанк),⁷⁰ що керувався вище означеними принципами. Так, зокрема, уже в перший рік свого існування із 571,7 тис. крб., спрямованих йому від РНК республіки, 300 тис. він використав для кредитування колективів незаможних селян. У 1925 році вони одержали 68% від загальної кількості виділених кредитних коштів.⁷¹ У 1927 році вже 70% його кредитів було надано виробничим кооперативам, як засіб заохочення розвитку паростків соціалістичного землеробства.⁷²

Кількість об'єднань селян, що отримували кошти від кооперації поступово зростала і у другій половині 20-х років становила 94,4 тис. селянських господарств, або 2,2 % від їх загальної кількості.⁷³ Завдяки їй селяни з 1921 по 1929 рр. придбали сільськогосподарського реманенту і машин на суму 180 млн. крб., у тому числі за допомогою кооперативного кредиту на 87 млн. крб.⁷⁴ Наслідком зростаючої зацікавленості селянства кредитною кооперацією

стало швидке зростання її членів (до 1,3 млн. у жовтні 1926 та 2,1 млн. у жовтні 1929).⁷⁵ На засоби сільськогосподарської кооперації було організовано мережу машинопрокатних і зерноочисних пунктів, яких у 1927-28 роках в Україні діяло відповідно 1336 та 2122.⁷⁶ До їх організації долучалась і інші громадські організації, зокрема селянська взаємодопомога. Пункти останньої надавали допомогу виключно колективним господарствам та селянській бідноті, що дозволяло їм витримувати економічну боротьбу із заможними господарствами, здешевлюючи власну продукцію.⁷⁷

У зв'язку зі зміною курсу партії у другій половині 20-х років кооперація припинила своє існування в процесі насильницької колективізації. Замість колишніх фахових кооперативних об'єднань було створено низку колгоспних центрів, що усуспільнювали усі виробничі фонди, забезпечували процес не лише збуту, але й виробництва, діючи у відповідності дорученням державних органів, активно сприяючи хлібозаготівлям. Згідно з офіційною версією, традиційна сільськогосподарська кооперація в інтересах селянства була трансформована в соціалістичне колгоспне виробництво. Насправді, сама ідея створення колективних господарств, або так званої виробничої кооперації, була вкрай непопулярною серед селянства. Відома цинічна теза Сталіна про те, що саме розвиток сільськогосподарської кооперації матеріально і психологічно підготував селян до вступу у колгоспи, розходилася з реальним співвідношенням виробничих і невиробничих кооперативних форм напередодні суцільної колективізації. У 1928 році в Україні було пересічно усуспільнено лише близько 4% загальної площі селянського землекористування. І це незважаючи на наполегливі спроби розвитку виробничих форм кооперативного руху за рахунок інших його галузей.⁷⁸

Кооперація надавала переваги у першу чергу середньозаможному селянству, котре з одного боку потребувало об'єднання своїх зусиль для вирішення власних господарчих завдань, а з іншого боку мала ресурси для цього. Це і визначило у значній мірі динаміку членства у її складі різних

соціальних прошарків українського села. Уже перше вибіркоче обстеження, здійснене „Сільським господарем” у 1923 році, виявило, що понад $\frac{2}{3}$ членів товариств – середняки (незаможні склали $\frac{1}{4}$).⁷⁹ У зв’язку з цим голова правління „Сільського господаря” П.Любченко уже з перших днів своєї роботи ставив питання про зміну її соціальних орієнтирів.⁸⁰ Активні заходи вжиті більшовицьким керівництвом все ще не змогли кардинально змінити соціальний склад її членів. Станом на початок 1924 рік незаможних все ще було значно менше половини.⁸¹ Особливо міцні позиції середньозаможного селянства були у товариствах фахової кооперації, де на середину 20-х років вони все ще склали 60%.⁸² Натомість у цілому по кооперативній системі, в першу чергу, за рахунок виробничих колективних товариств переважали незаможні (56,7%).⁸³

Протягом 1920-х років громадські організації залучались до кампаній захисту класових інтересів незаможників та середняків. Компартійні органи розглядали захист економічних інтересів наймитів у контексті кампанії наступу на заможне селянство та провокування конфліктів та соціальної напруги між різними соціальними групами села. Поряд з безпосереднім контролем державних органів умов найму-оренди, режим все активніше починає використовувати таку непритаманну селу форму вирішення суперечностей, як страйк. Вперше страйк було зареєстровано у 1922 році у виноробному товаристві с. Основи Херсонського округу. Безпосередня підтримка партійних організацій та профспілки дала змогу страйкуючим протриматися значний час і добитися перемоги. В 1923 році подібний страйк був зафіксований в Одеській губернії.⁸⁴

З 1925 року профспілка сільськогосподарських робітників під гаслом захисту наймитів посилює тиск та переміщується на приватні господарства найбільш заможних селян. Всеробітземліс виконував настанови партії про необхідність союзу між робітництвом і селянством у їх спільній класовій боротьбі. Осередки цієї організації організовували зустрічі, влаштовували обмін делегаціями, сільських та міських робітників, влаштовували екскурсії наймитів

на промислові підприємства. З 1926 року особливу увагу селянська профспілка приділяє сприянню зміцненню комуністичного впливу у сільськогосподарській кооперації.⁸⁵ Наприкінці 20-х одним з основних способів боротьби профспілок проти антирадянського елементу на селі була організація масових страйків. Активісти Всеробітземліс провокували штучні конфлікти між «куркулями» і наймитами. Способом вирішення даних суперечностей обирався «антикуркульський страйк», який добре висвітлювався у радянській пресі у відповідному контексті та формі. Головною метою таких акцій була антикуркульська пропаганда. Штучно створювався позитивний образ сільськогосподарської профспілки на фоні експлуататорського образу заможного селянина.⁸⁶ У 1929 році кампанія страйків проти заможних селян прокотилася по Радянському Союзу. У рамках кампанії в УСРР виступи відбулися в Одеській, Херсонській, Київській та Чернігівській губерніях. Загалом було організовано 19 великих та 6 малих страйків, до яких спілка залучила більше 2 тис. активістів.⁸⁷ Одним з найбільших виступів проти заможних селян були страйки. у селах Братани та Основа Херсонської губернії. У страйку взяли участь 600 осіб. На їх підтримку активісти спілки організували у Каховці п'яти тисячний мітинг, „боротьбу” страйкарів висвітлювали газети „Батрак” та „Наймит”. За результатами страйку владні органи відібрали у заможних селян 250 га виноградників, 18 „куркулів” було заарештовано, ще 23 сплатили штрафи та виплати страйкуючим.⁸⁸

Одним із видів впливу на світогляд українських селян та його трансформації була організація та проведення громадськими об'єднаннями масової агрономічної пропаганди та виїзних нарад губернських і окружних осередків профспілкових організацій. Зокрема, з цією метою 21 січня 1921 року при Південбюро ЦК Всеробітземлісу було створено Бюро виробничої пропаганди.⁸⁹ Остання займалася випуском та розповсюдженням агітаційних листівок, організацією мережі виїзних сільськогосподарських курсів. За умов голоду, під час посівної кампанії 1922 року у Запорізькій губернії роздача

селянам посівного матеріалу поєднувалась з проведенням мітингів та роздачею листівок.⁹⁰ У Чернігові робітземлісівці у листопаді 1922 року організували курси земельних робітників, на яких навчалося 100 передовиків виробництва.⁹¹ Поступово їх чисельність зростала і станом на 1925 рік в Україні на курсах Всеробітземлісу навчалися 99 тис. селян.⁹² З 1923 року профспілка проводить виїзні наради. На нарадах активісти профспілки, партійні керівники, комнезамівці проводили активну пропаганду соціалістичного будівництва, організовували виробничі кампанії, змагання серед осередків профспілки на найкраще виконання планів. Як свідчить приклад Бердичівської округи з 1 жовтня 1925 по 1 жовтня 1926 року до 90 відсотків оголошених резолюціями нарад пропозицій було виконано.⁹³

Прагнучи комплексно використати потенціал сільської громадськості, більшовицький режим намагався залучити її до програми розбудови Червоної армії та флоту. Переважно це відбувалося у формі шефських кампаній з допомоги. Крім підтримки контактів з військовими частинами, екскурсій, листування селяни надавали значні кошти на будівництво та ремонт казарм, побудову військової техніки. Однією з форм збору коштів для війська була організація селянського руху „Перший сніп – на оборону країни”. 17 жовтня 1922 року ВЦКНС прийняла рішення про шефство комнезамів над міноносцем „Незаможник”, що будувався у Миколаєві та кавалерійською бригадою.⁹⁴ Для цього селяни зібрали 100 тис. пудів жита, зокрема, в Одеській і Донецькій губерніях – по 5 тис. пудів, Київській – 15 тис.⁹⁵ Уже в лютому 1923 р. незаможники Одещини зібрали 7046 пудів зерна.⁹⁶ За рахунок коштів українських комнезамівців було відремонтовано есмінець „Занте”, побудовано декілька повітряних ескадриль. Комнезамівці організовували суботники у рамках кампаній допомоги морякам Чорноморського флоту та бригаді ім. Г. Котовського.⁹⁷

В другій половині 20-х років основну діяльність з використання селянського потенціалу у контексті мілітаризації країни здійснює Тсоавіахім.

Скориставшись погіршенням міжнародних відносин СРСР та західних країн у 1926-1927 рр., він ініціює проведення з 10 по 17 липня 1927 р. тижня оборони та створення фонду „Наша відповідь Чемберлену”.⁹⁸ В Україні цей рух вилився у збір коштів в будівництво літаків і танків для Червоної армії. Масове збирання коштів до фонду оборони, незважаючи на офіційну назву „Тиждень”, продовжувався до кінця року. В цілому було зібрано і передано на відповідні потреби понад 2 млн. крб., що складало 20% загальносоюзних, лише літаків на них було побудовано 20. У наступному, 1928 році тиждень оборони було повторено, проте тепер зібрані кошти було використано для проведення масової військової роботи, в тому числі і серед селян. Як наслідок, чисельність членів організації Тсоавіахім перевищила 1 млн., було створено 791 новий осередок. На зібрані гроші проводилися військові маневри тсоавіахімівців⁹⁹

Завдання форсованої індустріалізації країни визначені сталінським керівництвом та труднощі у контексті їх реалізації, з якими воно зустрілося у процесі утилізації продовольчого потенціалу непівського, переважно дрібноселянського господарства, вимагало зміни підходів до „різних форм” кооперації. Низка переваг виробничої форми у забезпеченні вилучення продовольчих і в першу чергу зернових ресурсів власне і обумовила пріоритетність переходу до її монополії у сільському господарстві. 21 вересня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову про створення у системі кооперації Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів – „Укрколгосп”. Останній став керівним центром роботи колективних форм селянського господарювання, організаційним форпостом соціалістичного будівництва і сприяння колективізації сільського господарства. Йому допомагали Наркомзем, «Сільський господар» та округові секції колективних господарств при відповідних спілках сільськогосподарської кооперації. Робота останніх, починаючи з 1928 р., була підпорядкована забезпеченню колективізації.¹⁰⁰

Спроби адміністративного тиску з метою вилучення продовольства за фіксованими, сильно заниженими державними цінами, нашттовхнулася на опір заможного селянства. Наслідком оголошеного на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927р. „наступу на куркуля”, в процесі якого відбувалось зростання податкового тиску, позбавлення громадянських прав, примусового виселення, заборони торгівлі хлібом, нав'язування облігацій позик, стало різке скорочення посівних площ заможного селянства, при ще більшому скороченні товарної частини урожаю (з 25 до 14%). Влітку 1929 року розпочався так званий „хижацький” (масовий) забій худоби, що на Півдні України сягнув 75% поголів'я. Цей процес, що дістав назви „саморозкуркулення” супроводжувався масовим розпродажем робочої худоби, реманенту, припиненням найму працівників, відмови від орендованої землі, що в свою чергу ще більше загострило кризу хлібозаготівель. Якщо на 1 квітня 1928 року в Україні було заготовлено 200 млн. пудів, то на ту ж дату 1929 лише 27 млн. пудів.¹⁰¹

Усвідомлюючи на основі досвіду воєнного комунізму безперспективність глухого протистояння із саботажем власницьким селянством грабіжницької економічної політики режиму, останній в нових умовах обрав курс на ліквідацію селянства як такого шляхом позбавлення його власності на засоби виробництва. Наприкінці 20-х років реорганізація української сільськогосподарської кооперації була завершена, а на її основі більшовицький режим мав витворити нову колгоспну систему з покріпаченням дрібних товаровиробників шляхом усупільнення засобів виробництва та насильницьким залученням їх до колгоспів. У лютому 1928 року РНК отримала від Укрколкоспу проект постанови про ліквідацію сільськогосподарської кооперації.¹⁰² Згідно ухваленої у 1929 році постанови ЦК КП(б)У „Про побудову системи колективізації” галузеві кооперативні спілки до 1 січня 1930 року мали бути реорганізовані у колгоспні центри (Зерноколгосп, Бурякоколгосп, Молококолгосп, Плодоовколгосп).¹⁰³ „Зерноцентр” мав здійснювати соціалістичну перебудову сільського господарства та розвиток

зернової кооперації і колгоспів. На селищні товариства оновленої „зернової кооперації”, що почали функціонувати на ґрунті колишніх фахових кооперативних товариств, покладалося чітке і однозначне завдання – прискорення хлібозаготівель. Здебільшого ці товариства створювали штучно, без урахування економічних особливостей району і спеціалізації сільськогосподарського виробництва, що обумовлювало їх нежиттєздатність.

Від правління новоствореного „Зерноцентру” компартійні органи вимагали у районах суцільної колективізації протягом двох років перетворити зернові товариства у колгоспи.¹⁰⁴ За умов адміністративного тиску селянство змушене було йти на створення останніх, кількість яких зростала швидкими темпами. Більшовицька колективізація сільського господарства супроводжувалась масовим пограбуванням українського селянства. Як свідчать інформзведення ЦК КП(б)У, поширеним було „адміністрування, залякування, примушення селян до вступу в колгоспи... У низці сіл реманент усуспільнювався грубо-примусовими методами... ударні бригади, які ходили від двору до двору і силоміць забирали реманент, коней, заарештовуючи селян”.¹⁰⁵

У відповідності курсу правлячої партії на суцільну колективізацію сільського господарства, задекларовані Всеробітземлісом заходи з охорони праці наймитів були спрямовані на підрив одноосібного господарювання. Так, зокрема, циркуляр Лубенського окружного комітету профспілки СГЛР від 6 квітня 1930 р., адресований сільробіткам, встановлював такі умови найму, які заможним селянським господарствам були явно не під силу. Зокрема, пропонувалося встановити оплату праці робітників у середняцьких господарствах не нижче ставки робітників радгоспів, а у „куркульських” – вище зарплати кваліфікованих робітників радянських господарств. Частка внеску на оплату громадського пастуха з кожного заможного господарства мала бути на 50% більшою, аніж із середняцького. У районах суцільної колективізації взагалі

ставилася вимога добиватися повного припинення найму робочої сили приватними господарствами.¹⁰⁶

У контексті переходу до суцільної колективізації українська компартійна еліта знову повернулася до використання КНС в якості бойових загонів партії на селі. Під час об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У в квітні 1929 р С.В. Косіор виступив із пропозицією про їх використання як широкої бази для економічного впливу на ситуацію¹⁰⁷, маючи на увазі залучення активістів організації до кампаній створення колективних господарств та розселянювання. Наявні темпи розгортання колективізації не влаштовували режим. Відтак згідно постанови II пленуму ВЦКНС, що проходив у червні 1929 року, члени комнезамів, які перебували у колгоспах, до травня 1930 року мали становити не менше третини загальної кількості членів КНС (ця дата була приурочена до десятої річниці створення організації). Загалом активність комнезамівців щодо участі у колгоспах була досить низькою, попри оптимістичні прогнози керівництва КНС на листопад 1929 року у них налічувалося лише біля 12% членів останніх.¹⁰⁸ Не влаштовувало компартійну владу і те що на кінець 1929 року комнезамам вдалося охопити колгоспами 15-25% бідноти. Згідно постанов ЦК КП(б)У від 15 січня 1930 року „Про завдання комнезамів і батрацько-незаможницьких груп в колгоспах” та від 15 квітня 1930 року „Про бідняцько-середняцькі групи в колгоспах”, основним завданням КНС проголошувалось створення у колгоспах батрацько-бідняцьких груп сприяння колективізації.¹⁰⁹

Виконуючи партійні постанови, комнезамівці стали активніше брати участь у колгоспному будівництві. На 1 липня 1930 року, тільки за даними 18 округів, було організовано 1914 батрацько-незаможницьких груп, які охоплювали 9,7% наймитів і 90,2% бідняків, у тому числі 79,9% членів КНС. У резолюції загальних зборів членів комнезаму села Ярмоленці Глинського району Роменського округу у лютому 1930 року відзначалося, що члени КНС мають одностайно вступати до колгоспу, демонструючи такими діями свою цілковиту підтримку колективізації сільського господарства. В умовах сильного

адміністративного тиску селяни завдяки таким крокам прагнули залучитися підтримкою у місцевих органів влади, показавши лояльність до її починань. Протягом 1929 – 1931 роки КНС організували 19000 груп сприяння колективізації і створили 421 колгосп,¹¹⁰ а у квітні 1931 року президія КНС прийняла рішення про всезагальне об'єднання учасників організації у колгоспи.¹¹¹ Як наслідок на 1 січня 1932 р., членами колгоспів у Дніпропетровській, Одеській та Донецькій областях були до 90 % комнезамівців.¹¹²

Згідно постанови ЦК КП(б)У 1929 року „Про діяльність робітничого класу на селі, про посилення і розширення шефської роботи”, члени КНС мали всіляко сприяти діяльності шефських робітничих бригад та загонів робітників-двадцятип'ятитисячників, які направлялись міськими громадськими організаціями до українського села. Восени 1929 року у взаємодії з КНС працювало 6,5 тис. таких бригад. Стосовно КНС робітничі бригади, що прибували на село, здійснювали контролюючі функції. Вони також координували роботу хлібозаготівельних загонів, брали участь у створенні колгоспів. Нерідко робітники ставали на чолі новоутворених господарств. Внаслідок спільної роботи робітничих бригад та КНС, станом на 1 січня 1930 року було колективізовано 15,8 % селянських господарств.¹¹³ Долучилася до справи і спілка сільгоспробітників. На початку березня 1930 року сільськими комітетами Всеробітземлісу було створено 1307 бригади сприяння колективізації, до складу яких входили 12505 осіб.¹¹⁴ Ці бригади свої основні зусилля спрямовували на залучення наймитів до колгоспів та виявлення серед кандидатів на вступ „антирадянських елементів”. У Харківській окрузі в хлібозаготівельній кампанії 1928-29 рр. брало участь 78 голів сільробіткомів, 80 голів і секретарів робіткомів, понад 500 активістів профспілки і робітників радгоспів, 400 робітземлісівців перевіряли сільради на наявність у них заможних селян.¹¹⁵

Іншим напрямком участі Спілки СГЛР у проведенні колективізації згідно постанови Наркомзему УСРР та Президії ВУКу спілки була мобілізація не менше 70% спеціалістів з центральних установ та організацій для безпосередньої роботи у колгоспах. У зв'язку з негативним впливом подібних дій для стану господарства низки радгосп трестів з боку останніх почастишали звернення з проханням залишити їм вкрай необхідних в процесі збиральної кампанії працівників, що зазвичай ігнорувалися.¹¹⁶ Найбільше таких „мобілізантив” дав Наркомзем (32 особи), Укрзерноцентр (32 особи), Молочтрест (10 осіб), натомість керівники окремих трестів категорично ігнорували деструктивні для економіки їхніх підприємств вимоги мобілізаційної комісії, за що наразилися на репресивні заходи обвинувачені у саботажі колективізації. Це зокрема стосується голови правління Укрплідоспілки.¹¹⁷

Поглиблюючи протистояння в селянському середовищі та стимулюючи активну діяльність КНС у сфері колективізації і розселянювання, постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року «Про заходи ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» 25% реквізованого у них майна передбачала для розподілення серед незаможників, що сприяли цьому процесу.¹¹⁸

У Березівському районі на Одещині в лютому 1930 р. бригади комнезамівців розкуркулили 350 заможних господарств, а конфісковане майно вартістю 135 тис. крб. передали колгоспам. 29 січня 1930 р. на Одещині збори бідняків багатьох сіл Червоноповстанського району ухвалили „у відповідь на розбазарювання глітаями насіння”, виселити їх з території району та конфіскувати їх майно. У селі Білявка „трудове селянство” ухвалило конфіскувати будинки та реманент 5 „глітаїв” та виселити їх за межі села, у селі Червоний Маяк було розкуркулено 5 куркульських господарств.¹¹⁹

До виконання завдань колективізації і розселянювання були злучені й інші громадські об'єднання. На I Всеукраїнському з'їзді СТВ, який проходив 12 – 15 лютого 1929 року було прийнято рішення роботу товариств спрямувати на

організацію колективних господарств.¹²⁰ Між іншим було визначено контрольні цифри колективізації для осередків селянської взаємодопомоги, вони зобов'язувалися протягом 1929-1930 рр. створити в Україні 1655 колгоспів.¹²¹ Протягом січня – травня 1929 р. задекларовані з'їздом плани колективізації осередками СТВ були перевиконані. Колективізувались у першу чергу господарства активістів СТВ та КНС. Залучення СТВ до колективізації було задекларовано і постановою оргбюро ЦК КП(б)У “Про стан та перспективи роботи товариств взаємодопомоги” від 28 вересня 1929 року. Нею було визначено два основних напрямки діяльності товариства: поглиблення господарського впливу партії на українське селянство та сприяння швидкій колективізації селянських господарств.¹²² Осередки даних громадських об'єднань прагнули похизуватися перед владою своїми успіхами Так, згідно звіту СТВ за 1929 р., осередки цієї громадської організації створили в Українській СРР 1486 постійних і 863 тимчасових сільськогосподарських об'єднань селян, трудових артілей.¹²³

При проведенні масової колективізації державні органи широко використовували технічний фактор. Для зміцнення матеріальної бази новостворених колгоспів розгортається мережа МТС та проводиться підготовка фахівців. Активно компартійні органи залучали до створення технічної бази суцільної колективізації і комітети незаможників, які мали здійснювати за допомогою технічного фактору тиск на заможне селянство, конфісковуючи у них сільськогосподарську техніку та реманент. Наприклад, з ініціативи КНС у Сумській окрузі протягом 1928 року було організовано 34 машинно-тракторних станції. У Харківському окрузі за першу половину 1928 року було створено 103 МТС.¹²⁴

В 1928-1929 році для поповнення МТС технікою партійні органи разом із КНС розпочали кампанію примусового продажу заможним селянством техніки державі чи колгоспам.¹²⁵ В липні 1929 року влада заборонила самостійний продаж сільгосптехніки без оцінки її вартості комісіями земельних відділів, під

загрозою штрафу у розмірі вартості машини.¹²⁶ В результаті до середини 1929 року у господарствах заможних селян залишилось тільки 0,1 % загальної кількості машин.¹²⁷ Іншим шляхом вилучення у селянства тракторів була кампанія боротьби з фіктивними машинними кооперативами. В період з листопада 1927 року по травень 1928 року проводилась перевірка та перереєстрація МТС. Під час перевірки комнезамівці вилучили у ліквідованих товариств 939 тракторів.¹²⁸

Було розроблено програму підготовки голів колгоспів, спеціальних колгоспних рахівників. На курсах викладалися основи більшовицької аграрної теорії, засади організації праці колективних господарств, студіювалися шляхи переходу до вищих форм колективних об'єднань. На 1931 рік компартійна влада задекларувала створення у районах суцільної колективізації за рахунок громадських об'єднань мережу МТС. Кадри для МТС готували організовані громадськими організаціями різноманітні курси. За безпосередньою участю Всеробітземлісу провадиться підготовка трактористів-механіків, а також відбувається кампанія поширення передового досвіду МТС і пропаганди руху за дбайливе ставлення до техніки.

Новостворені МТС, а також підготовка працівників впливали і на одноосібні господарства. Заможні одноосібники не могли конкурувати з механізованим виробництвом. Їх продукція була дорожчою за продукцію колгоспів. Останні витісняли їх з ринку. Збільшувалось і оподаткування одноосібників. Тому в умовах адміністративно-господарського тиску одноосібники змушені були йти на створення колгоспів, кількість яких зростала швидкими темпами. Неухильно дотримувався у роботі тракторних колон та машинно-тракторних станцій диференційований класовий підхід при наданні технічної допомоги. Тільки соціально близьким більшовицькому режиму селянським групам надавалась технічна допомога. Політвідділи при МТС чітко слідкували за чистотою рядів товариств, до них не допускались представники заможного селянства, селяни, які не виконали хлібоздачу.

Загалом колгоспи та селянські об'єднання не мали власних фінансових ресурсів утримувати сільськогосподарську техніку та реманент. Часто техніка простоювала через відсутність кваліфікованих працівників. Тому партійні органи переклали кадрове і технічне забезпечення новостворених МТС на плечі добровільних технічних товариств. В 1929 р. Центральна рада Тсовіахіму звернулася до своїх членів з пропозицією активно включитися в кампанію по створенню МТС. Під егідою „дня врожаю та колективізації” всім його осередкам того дня пропонувалося зорати „гектар колективізації”. Приділяючи увагу розгортанню МТС на селі, рада товариства в 1931 році видрукувала циркуляр, направлений на участь товариства у роботі новостворених МТС.¹²⁹ Під патронатом Тсовіахіму проходила підготовка кадрів для новостворених станцій – механіків, водіїв, трактористів та ін.. З 1930 року товариство для новостворених колгоспів провадило підготовку агрономів.¹³⁰ В лютому 1930 р. на II Всеукраїнському з'їзді Тсоавіахіму В. Чубар зазначав, що кожна організація Тсоавіахіма повинна наполегливо слідкувати за виконанням п'ятирічного плану, за господарським зміцненням країни.¹³¹ Пильність щодо подібних питань входила у виконання громадськими організаціями функції контролю за діями і навіть поглядами громадськості на питання суспільно-політичного життя країни рад.

Для надання практичної допомоги сільському господарству в реалізації завдань автодорівського будівництва, в усіх районах республіки при кожній МТС створювалися базові ради Автодору під керівництвом політвідділів МТС. Їх зусиллями засновувалися гуртки з вивчення автомобіля і трактора, бригади з будівництва шляхів, створювалися „автодорівські ланцюжки”, виділялися дільничні та дорожні старости, які контролювали ремонт автошляхів за рахунок „громадської трудоучасті”.¹³² Технічну допомогу новоствореним колгоспам та МТС надавало також товариство українських винахідників та раціоналізаторів, осередки МОДРу. З 1929 року під егідою ВУТОРВИНу починають функціонувати сільські осередки винахідників. Протягом 1929-1932 року

сільські винахідники подали до центральної ради товариства 1823 рацпропозиції. Товариство проводило в рамках кампанії допомоги колгоспам і сільськогосподарський політичний всебуч. Організовувались недільники з безкоштовного ремонту сільськогосподарської техніки. На засіданнях сільських активів розглядалися питання механізації, хімізації, електрифікації сільського господарства, проходило вивчення основних рішень центральних та республіканських партійних структур.¹³³

В розпал колективізації, під виглядом шефської допомоги селу, ЦК МОДРу України направив до українських сіл тисячі робітників-модрівців, які, в більшості, уяви не мали про особливості ведення сільського господарства та психологію його трудівників. Робітничі бригади слугували неофіційним контролем за українським селянством, яке часто протидіяло більшовицьким експериментам. У рамках кампанії допомоги селу, проголошеної листопадним (1929 р.) пленумом ЦК ВКП(б), з 1930 р. до кінця 1933 р. для допомоги новоствореним колгоспам на підприємствах республіки було створено 2.5 тис. ударних бригад МОДРу.¹³⁴ З них шефство над колгоспами та радгоспами здійснювали у 1931 році 1 тис., а в 1934 році їх кількість збільшилась з до 2856 з 5 тис. існуючих.¹³⁵ На Житомирщині „шефи” в процесі колективізації створили два колгоспи – „Модрівець Волині” та імені III Всеукраїнського з’їзду МОДР. На 1931 р. в Павлоградському й Чернігівському районах діяло ще 4 колгоспи організовані модрівцями. На початку 1930-х років члени товариства створили колгоспи ім. МОДР у селі Боголюбцях Ново-Волинського району та ім. Паризької Комуни в селі Іванівцях Чигиринського району.¹³⁶ Загалом протягом 1930-1931 рр. модрорганізації колективізували 15 тис. селянських господарств.¹³⁷

В рамках шефської допомоги МТС протягом 1932-34 років осередки МОДРу на підприємствах республіки відремонтували більше 500 тракторів, організували кампанії зі збору коштів державних позик на розвиток колгоспів, на купівлю техніки для новостворених МТС. В рамках позики протягом 1933

року Українська організація МОДРу збрала більше 23 млн. крб.¹³⁸ Контрольні цифри, які спускались партійними органами постійно зростали. Якщо протягом 1931-32 років товариство збрало 17 млн крб., то протягом 1933-35 років осередки МОДРу збрали з населення на потреби колективізації уже 63 млн. крб.¹³⁹

Велике значення з боку партійних органів надавалося проведенню хлібозаготівельних кампаній. До заготівельних кампаній залучались робітники українських промислових підприємств. Комплектування робітничих бригад сприяння колективізації здійснювали й активісти Всеробіземлісу: уже протягом кампанії 1928-1929 років спілка організовувала робітничі бригади допомоги комісіям із хлібозаготівель. Бригади проводили патрулювання доріг, затримуючи валки із зерном, проводили обшуки в садибах заможних селян та колгоспників.¹⁴⁰ В селі Александровка Одеської губернії робітземлісовці оголосили бойкот селянам, що не виконали план хлібозаготівель, а в селі Таганошлі Джанкойського району комісія з 47 активістів вимагали засудити селян, що агітували проти хлібозаготівель.¹⁴¹

Селянська взаємодопомога ще із кінця 20-х років стала інтенсивно використовуватись, як додатковий механізм для викачування з українського села зернових запасів Прикриваючись брехливою турботою про долю сільської бідноти, партійні та радянські органи оголосили кампанію по створенню запасних зернових фондів на випадок недороду, стихійного лиха. Вже 20 січня 1929 року Рада народних комісарів УСРР в телеграмі окрвиконкомам вимагала розгорнути в селах кампанію за збільшення запасних фондів, і при цьому було попереджено місцеві радянські органи про недопустимість послаблення уваги до цієї ділянки роботи. Зокрема, в телеграмі наголошувалося, що робота по створенню та збільшенню запасних фондів є найголовнішим обов'язком товариств взаємодопомоги. РНК Української СРР постановила перед СТВ завдання засипати до 1 березня 1929 року не менше з млн. 717 тисяч пудів зерна.¹⁴²

Проте вцілому кампанія по формуванню насінневого фонду 1929 року осередками СТВ завершилась повним провалом. В наслідок недороду 1928 року та непомірних хлібозаготівель українські селяни не мали змогу виконати плани з засипки зернових фондів. Осередки СТВ зібрали лише 1 млн. пудів зерна, що становило третину запланованого.¹⁴³ Впроваджуючи у життя лінію партії, товариства взаємодопомоги завдяки реквізиційним кампаніям на селі в 1930 р. зібрали та передали колгоспам 6,1 млн. пудів високоякісного посівного зерна. СТВ Маріупольської округи виконали план на 116,5 %, Криворізької – на 121,8%, Полтавської – на 163,9 %. На початку 1930-х років у фондах СТВ було зосереджено 15 млн. пудів високоякісного насіння, яке у 1932 р. було реквізовано державними органами.¹⁴⁴

Як уже зазначалося, колективізація, супроводжувалася справжнім пограбуванням селянства у ході заготівельних кампаній. Для проведення останніх були утворені спеціальні комісії, які контролювали їх перебіг. Перед прийняттям планів заготівель громадою вони мали пройти через збори комнезаму та активістів інших громадських організацій. Сьогодні достеменно відомо про методи, за допомогою яких активісти місцевих органів влади та громадських організацій проводили заготівельні кампанії. У пошуках прихованого зерна застосовувалися тортури, утримання заручників, депортації та фізичне знищення тих, хто виявляв хоча б найменший опір беззаконню¹⁴⁵

Згідно постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. „Про заходи з посилення хлібозаготівель” вводилися примусове вилучення всіх хлібних та насінневих запасів у колгоспах та радгоспах Української СРР, а також натуральне штрафкування боржників хлібозаготівель у вигляді 15-місячної норми здачі м'яса, річної норми здачі картоплі та інших сільськогосподарських продуктів. Постанова передбачала створення спеціальних груп контролерів у складі партійних працівників, сільських активістів та представників громадських організацій, які мали проводити перевірки колгоспів та господарств одноосібників.¹⁴⁶

Саме активісти КНС отримали право вилучати у боржників усі запаси продовольства, проводити обшуки садиб і тим самим остаточно дискредитували себе в очах сільської громадськості. У документах зафіксовані численні факти свавілля, що межувало з прямим мародерством. Негативне ставлення селян до аграрних реформ більшовицького режиму, реквізицій зерна та інших продовольчих ресурсів виливалось у акції непокори, вбивства активістів КНС, підпали колгоспних комор. Наприклад, у с. Куцеволівці Кременчуцької округи в сільбуді під час зборів місцевого осередку КНС був убитий комнезамівець І. Польовий, в Вовчанському районі селяни вбили голову сільради та трьох комнезамівців, в селі Волохівка того ж району селяни протягом року спалили 6 господарств активістів КНС. В Зміївському районі був убитий голова місцевого комнезаму сільського КНС, голова місцевого ТСОЗу Щигольський. Загалом тільки протягом січня-червня 1930 року селяни здійснили понад 1500 нападів проти активістів КНС.¹⁴⁷ З метою придушення селянських заворушень було використано підрозділи міліції, працівників ОДПУ, курсантів військових училищ. Особливого розмаху опір селянства політиці режиму набув у західних прикордонних районах республіки, які перетворились на своєрідний театр бойових дій. Для придушення повсталих селян тут застосовувалися кулемети й гармати і навіть авіація.¹⁴⁸

Під час голоду 1932-33 р. влада залучила до кампанії хлібозаготівель і Український Червоний Хрест. На УЧХ покладалося завдання по допомозі радянським політичним органам у зборі хліба. Під час збиральної кампанії 1932 р. на Київщині були проведені маневри частин Робітничо-Селянської Червоної Армії та УЧХ, учасники маневрів допомагали місцевим колгоспам у зборі хліба.¹⁴⁹ У проведенні хлібозаготівель та боротьбі з ворожим елементом у колгоспах мало брати активну участь і товариство Автодор. На його членів покладалося завдання „організувати непримиренну боротьбу з рештками куркульні... дати більшовицьку відсіч усім, хто намагається перешкодити організаційно-господарському зміцненню колгоспів”. На його місцеві осередки

покладалися функції „систематичного роз’яснення хлібного закону серед колгоспників та одноосібників”, з метою сприяння розгортанню боротьби за передчасне виконання хлібних зобов’язань перед державою.¹⁵⁰

Окреме місце у процесі вилучення продовольчих ресурсів із села посідали так звані „модрівські гектари” та „гектари оборони”. Саме за умов масової колективізації ця форма визиску села почала стрімко зростати. Як засіб пропаганди необхідності таких кроків регулярно і систематично нагніталася історія, що небезпеки нападу імперіалістичних держав та наступу урядів останніх на трудящих своїх країн, репресії проти активістів ліворадикального руху на Заході. Уже 1931 року, використовуючи зазначені гасла, було засіяно 0,3 млн. „гектарів оборони” під егідою Тсоавіахіму, проте за рахунок безоплатного використання землі, реманенту колгоспів і радгоспів, а також праці їх робітників. Вилучені в такий спосіб ресурси реалізовувались виключно державним заготівельним органам.¹⁵¹ Швидко зростала і чисельність „модрівських гектарів”, проте за умов тотального голоду, можливості виконання безпідставних, спущених зверху планів у 1933 році було реалізовано менше половини передбаченого МОДР України зерна.¹⁵²

Для збільшення показників зі збору хліба та іншої сільгосппродукції з українського села компартійна влада застосовувала позаекономічні стимули. Осередки добровільних товариств організовували в колгоспах кампанії соціалістичного змагання на кращий колгосп. Так, у кампанії на кращий модрівський колгосп та на кращу модрівські бригаду у голодному 1933 році приймало участь тільки в Дніпропетровській області 348 бригад (7 254 ударника).¹⁵³ Партійне керівництво республіки вимагала будь-якою ціною провести посівну 1933 року. Влада кинула на її організацію всі наявні ресурси.¹⁵⁴ Під час весняної посівної кампанії Кам’янець-Подільський райком МОДРу надіслав на село 39 інтернаціональних бригад, які брали участь у хлібозаготівельних кампаніях, ремонтували сільськогосподарський реманент. Побіжно „шефи” вилучили у селян понад 1 тис. пудів хліба, утворивши

„Червону валку” ім. 10-річчя МОДРу. В такий спосіб діяли робітничі бригади в 67 селах Чернігівщини, збираючи урожай із засіяних сільським модрівцями гектарів. У хлібозаготівлі восени 1933 р. були задіяні 282 модрівські бригади загальною кількістю 24 392 осіб. Усього ж упродовж 1933 р. МОДР організував в Україні 995 „ударних” бригад за участю 65 114 активістів.¹⁵⁵ Загалом у 1933-34 роках по Україні до відповідних кампаній було залучено 2376 модрівську бригаду.¹⁵⁶

До хлібозаготівель залучались і національні громадські організації. Активісти Товариства по землеоблаштуванню єврейських трудящих залучались до більшовицьких четвірок, які брали участь у виконанні програми хлібозаготівель. За даними роботи „четвірок”, радгосп Червона Зірка план хлібозаготівель в голодному 1932 році виконав лише на 49 відсотків. Бригади КСМ та ТЗЕТу за невиконання планів хлібозаготівель заарештували голову колгоспу І. Грача. Колгосп було рекомендовано занести до когорти злісних боржників, і визначено достроково стягнути з колгоспників всі борги перед державою. Заарештовано було і голову сусіднього колгоспу “Ілліч” Л. Кана. Він заховав в яму для потреб колгоспників 1500 пудів хліба. Господарство також було занесено до когорти злісних боржників.¹⁵⁷

За умов проведення насильницької колективізації та масового вилучення хліба до процесів викачування коштів із села долучилися низка громадських організацій. Це зокрема стосувалося позикових та лотерейних кампаній, що здійснювались за активного сприяння останніх. У січні 1928 року ВУЦВК і РНК УСРР оголосив про підписку на 100 млн. крб. державної позики, назвавши її „позикою для зміцнення сільського господарства”. Звичайно, збір позики проходив під тиском, з залученням всіх підконтрольних компартійній системі об’єднань.¹⁵⁸ Під час проведення цих кампаній керівництво республіканських організацій змушене було переводити абсолютну більшість коштів до центральних установ у Москві. Так, зокрема Укравтодор, що розповсюдив у 1929 році 150 тисяч квитків на загальну суму 16 тисяч крб., при цьому понад

90% перевів на рахунки у Москву,¹⁵⁹ у наступному році реалізація лотереї різко зросла, сягнувши 1 млн. крб.¹⁶⁰ Для посилення ефективності відповідної роботи іншого товариства – Тсоавіахіму, було утворено спеціальні Комітети сприяння лотереям (червень 1934).¹⁶¹ Нерідко розповсюдження таких лотерей здійснювалося шляхом накидання їх окремим господарським організаціями, що потім змушували їх купувати своїх працівників, вираховуючи її вартість із заробітної платні. Масштабність цього явища та зростання невдоволення „лотерейним податком” у середовищі його платників обумовили формальну заборону таких форм її реалізації у відповідності постанови уряду СРСР від 31 серпня 1933.¹⁶² Активно залучаючись до лотерейних кампаній та збору коштів на потреби мілітаризації країни Українське Товариство Червоного Хреста брало участь у будівництві авіаескадрилії, моторизації прикордонних військ, індустріалізації. При цьому вилучення коштів із тероризованого села, незважаючи на пануючий там голод значно випереджало відповідні показники у місті.¹⁶³

У контексті реалізації стратегії максимально ефективної утилізації продовольчого та соціального потенціалу українського села більшовицький режим прагнув використати якнайширше коло громадських об'єднань. Це стосувалося Українського Червоного Хреста, добровільних товариств „Друзі дітей”, „Геть неписемність” та інших. Перетворення селянського побуту і в першу чергу тієї його частини, що все ще не було охоплена колективізацією було визначено одним із чільних завдань черговим пленумом УЧХ у грудні 1929 року.¹⁶⁴ У зв'язку з цим на товариство покладалися низка не лише організаційних завдань, але й матеріальних витрат. Аби успішно перетворити товариство на засіб забезпечення колективізації побуту, забезпечення громадського харчування працівників колективних та радянських господарств, передбачалося використати для означених потреб половину усіх отриманих від проведення червонохресних кампаній коштів.¹⁶⁵ Вже на 1931 рік осередки УЧХ мали утримувати 10 тисяч медичних закладів та їдалень при них.¹⁶⁶ Прагнучи

максимального вивільнення робочої сили для її використання в усупільнених господарствах, компартійне керівництво залучило до цього процесу товариство „Друзі дітей”, котре мало створювати мережу дитячих закладів (ясел та майданчиків).¹⁶⁷ Активізація цієї діяльності відбулася після I Всеукраїнського з'їзду товариства (1927), набувши особливого розмаху в першій половині 30-х. Так, лише впродовж 1932 року було створено 330 ясел та 279 дитячих майданчиків.¹⁶⁸

Максимально ефективно використавши потенціал специфічних селянських громадських організацій (КНС, СТВ, Всеробітземліс) у проведенні насильницьких перетворень кінця 20- початку 30-х років та побоюючись збоїв у діяльності останніх за умов загострення протистояння із селянством в цілому, компартійний режим обрав курс на їх ліквідацію. У розпал голодомору 18 червня 1932 року було опубліковано указ вищих державних органів УСРР про ліквідацію СТВ.¹⁶⁹ Після завершення виробничого кооперування, що було основним напрямком діяльності КНС в останні роки їх існування, рішеннями V пленуму ВЦКНС у лютому 1933 році комітети незаможних селян теж було ліквідовано.¹⁷⁰ Ще раніше, навесні 1931 року було розформовано Спілку сільськогосподарських та лісових робітників, на основі якої було утворено кілька галузевих спілок: робітників землеробських, тваринницьких радгоспів, працівників МТС та наймитства, що проіснували до 1934 року, коли знову були переформатовані й подрібнені. За часів НЕПу Всеробітземліс функціонував як захисник сільськогосподарських робітників та наймитів по відношенню до переважно приватних працедавців, та водночас виконував низку інших функцій: координацію і сприяння радгоспному будівництву, участі у кампаніях режиму, спрямованих на стирання світоглядної „прірви” між селом і містом. Завдання створених на його основі спілок були зовсім іншими. Приватник, а тим більше наймач праці, став у наслідок проведення насильницької колективізації та розкуркулення, активну участь у яких взяли і члени СГЛР, перетворився на

анахронізм, відтепер всі члени сільськогосподарських спілок працювали виключно у радянських господарствах.

Водночас до певного часу потенціал спілок мав бути використаний і в процесі завершення „соціалістичної” перебудови сільського господарства вцілому шляхом його усупільнення у формі колгоспів. На першому ж установчому з’їзді однієї з новостворених спілок – робітників землеробських радгоспів у березні 1931 року головним завданням її діяльності було визначено „здійснення суцільної колективізації та на її підставі ліквідації куркульської класи”.¹⁷¹ У своїх настановах низовим організаціям керівні органи Спілки регулярно наголошували: „Не може бути такого радгоспу, для якого справа колективізації не стала би за центральне завдання”.¹⁷² Як засіб досягнення мети пропонувалося використовувати ударні бригади радгоспів та МТС для підтримки процесу комунізації оточуючих їх територій. Низка доповідей на з’їзді свідчила, що радгоспні осередки Спілки дійсно перетворилися на знаряддя її розгортання.¹⁷³ Активністю в цьому процесі відзначалися інженерно-технічні секції (ІТС) Спілки.¹⁷⁴

Проте труднощі з колективізацією господарств власницького селянства помножені на зростання запитів держави на продовольчі ресурси обумовили застосування зусиль галузевих сільськогосподарських спілок у розбудові радянських господарств. Відтак магістральною метою новостворених організацій робітників радгоспів та МТС було використання „громадської” активності своїх членів задля вирішення переважно виробничих завдань. У цьому контексті їхня роль мало чим відрізнялася від спілок індустріальних галузей. Як і у промисловості, вони мали „повернутись обличчям до виробництва”, перетворившись у знаряддя закріпачення та максимально ефективної утилізації потенціалу своїх членів. У зв’язку з „необхідністю надавати державі продукцію ще дешевшу, аніж зараз” та обумовленою екстенсивними і незбалансованими методами форсованої індустріалізації, „нестачею” робочої сили господарська стратегія Спілки була визначена у формі

побудови „фабрик зерна, технічних культур, овочів... насичених найновішими механізмами”.¹⁷⁵

Проте такі декларації наштовхувались на об'єктивну нездатність промисловості виконати необґрунтовані плани. Яскравим прикладом цього стало виконання Запорізьким комбайновим заводом за 5 місяців 1931 року лише 3,9% річного плану сільськогосподарських машин. Натомість план на 1932 рік йому було подвоєно. Через надшвидкі темпи нарощування виробництва техніки, щораз частіше до радгоспів надсилалась техніка без окремих деталей.¹⁷⁶ За цих умов перед своїми осередками керівні органи спілки ставили не лише обов'язок долучитись до контролю за якістю сільгосптехніки, що спрямовується на село, але й наполягає на підпорядкуванні людини машині, згідно тези „Немає поганих тракторів, є погані трактористи”.¹⁷⁷ Як засіб максимально ефективного використання вкрай недостатньої технічної бази, без огляду на члена спілки пропонувалося використовувати її 20-23 години на добу.¹⁷⁸

У зв'язку з вищезазначеними пріоритетами щораз більшої ваги в роботі СРЗР набувають завдання підготовки висококваліфікованих кадрів, що могли б ремонтувати та максимально ефективно використовувати технічну базу. Завдання підготовки спеціалістів для модернізованого соціалістичного сільського господарства покладалися на ІТС спілки, що мали не лише підвищувати кваліфікацію інженерно-технічних працівників, створюючи мережу заочних курсів, але й створювати такі спеціальні курси для формування нових кадрів із середовища колишніх бідняцько-наймитських верств.¹⁷⁹

За умов невиконання сильно завищених планів хлібозаготівель одноосібниками та насильницьки створеними колгоспами на спілку робітників зернових радгоспів покладалися завдання забезпечення випереджаючого розвитку радгоспного сектору усупільненого господарства. Протягом 1931р. спілка мала забезпечити виконання зусиллями своїх членів наступних планів: підвищити на 40% продуктивність праці, на 34% врожайність, розширити до 3,5 млн. га радгоспні посіви, знизити на 20% собівартість виробленої продукції.¹⁸⁰

Вимагаючи від робітників радгоспів відірваних від землі і природної зацікавленості у продуктивності своєї праці, керівництво СРЗР мотивувало це „необхідністю регулярного постачання робітничих центрів та боротьби за соціалізм”, нав’язуючи їм як алгоритм в самій своїй основі протилежне природнім функціям професійної спілки – як захисника інтересів свої членів, правило: „ми маємо дати спочатку підприємству, а потім балакати про поліпшення своїх умов”.¹⁸¹

Зростання переваг постійних працівників над сезонними в умовах механізації у поєднанні із відсутністю достатністю матеріальних стимулів неодмінно вело до розширення використання позаекономічних, адміністративних методів прикріплення працівників. Завдання його здійснення покладались на спілкові органи.¹⁸² Ще гостріше ця проблема стояла зі спеціалістами. У зв’язку з чим на низові осередки ІТС було покладено продавати їх „самозакріплення” до кінця п’ятирічки, здійснювати „самомобілізацію” на посів і збір урожаю, залучення 100% спеціалістів до лав ударників, розгортати серед них масовий винахідницький рух за раціоналізацію виробничих процесів, проводити контроль за їх якістю. Працюючи на ентузіазмі „побудови сталінізму” і забезпечення „робітничих центрів” продовольством кваліфіковані кадри і їх організації (ІТС) мали нести відповідальність за виконання та перевиконання завдань сільськогосподарських кампаній.¹⁸³

Станом на 1933 рік лише у спілці працівників землеробських радгоспів налічувалося 5,8 тисяч інженерно-технічних працівників.¹⁸⁴ За умов тотальної утилізації державою потенціалу українського сільського господарства, обвального падіння рівня життя та частина висококваліфікованих спеціалістів, що ставила „інтереси радгоспу вище інтересів держави”, затикувала хлібоздачу, применшувала планові завдання останньої, звинувачувалась у шкідництві, а партійні та державні органи застосовували щодо них репресивні заходи, „належним чином оцінюючи куркульські, антидержавні дії цих людей”. Як наслідок, керівні органи Спілки, формально схвалюючи ці заходи, відзначали у

середовищі спеціалістів заляканість, небажання виявляти ініціативу та йти на ризик в агротехніці „конче необхідний за умов нечуваних темпів росту”. У звітах із жалем відзначалось, що коли в агрономічних товариствах, „котрі перебували в руках класового ворога”, брали участь сотні й тисячі агрономів, то за нових умов у науково-інженерних товариствах (НІТТ) брала участь дуже незначна їх частка.¹⁸⁵ Добре усвідомивши, що „ініціативу чекає покарання” щораз більше інженерно-технічних працівників стали шукати способів перекваліфікації на інший фах, переважно у галузі промисловості, небажання працювати у зернорадгоспах.¹⁸⁶

За умов тотальної утилізації продовольчого потенціалу українського сільського господарства на потреби фасованої індустріалізації та мілітаризації, навіть обережні спроби керівництва господарств, хоч якось поліпшити умови існування працівників, допомогти потерпаю чому від голоду населенню сусідніх сіл, провести технічне переоснащення господарства наштовхувалось на звинувачення у безгосподарності з боку спілкової бюрократії. Інформаційні зведення об'єднань сільськогосподарських робітників були переповнені повідомленнями про випадки „розбазарювання хліба” на кшталт: „Обміняли 840 пудів хліба на спеціальний одяг, 200 на динамо-машину” або „продавали колгоспам та різним організаціям 21500 пудів пшениці... План здачі... (такий-то)”. Вищі спілкові органи вимагали від місцевих осередків чіткого дотримання курсу партії на абсолютне вижимання усіх можливих ресурсів з українського села.¹⁸⁷

Подібні утилітарні підходи до спілок сільськогосподарських робітників як засобу закріпачення та максимально ефективної експлуатації були не лише успадковані, але й розвинуті утвореними у 1934 році більш спеціалізованими організаціями, зокрема, Спілкою робітників зернових радгоспів (СРЗР). Заробітна платня робітникам часто затримувалась, при цьому центральний орган Спілки РЗР замість того, аби відстоювати ігноровані в державі „диктатури пролетаріату” інтереси своїх членів, вимагала від регіональних органів погасити

заборгованість по соціальному страхуванню, що за IV квартал 1934р. становила у Дніпропетровській та Донецькій областях 60% плану, як аргумент їх критики наводилось те, що заборгованість по зарплатні є і у інших регіонах, але там мовляв, виконання планів ліпше. ЦК Спілки вимагав від відповідальних осіб ставити повне погашення заборгованості перед центром як її „основне завдання”.¹⁸⁸ При цьому відповідальність за появу заборгованості по виплаті зарплатні перекладалась на місцеві профорганізації, котрі звинувачувалися у свавільному збільшенні ставок, розрядів, огульній оплаті простоїв, систематичному застосуванню понадурочних робіт, „вимагаючи покриття боргів радгоспів, що стали прямим наслідком злочинного ставлення до розбазарювання державних коштів”. У зв'язку з цим голова ЦК Спілки А.Осипов в місцевих функціонерів, що надалі за невчасну виплату зарплатні і особливо „неправильне використання фондів” персональну відповідальність будуть нести саме керівники регіональних комітетів спілки, а також робіткому того господарства, що припустився заборгованості і „не вичерпав всіх засобів радянських законів у боротьбі за вчасну виплату зарплатні”.¹⁸⁹

На першій Дніпропетровській обласній конференції Спілки робітників зернових радгоспів в серпні 1937р. один із делегатів відзначив, що „профспілкова організація не вникала в особливості виробничих відносин в господарствах і „не захищала інтереси робітничого класу”, „робітники експлуатуються більше, аніж мали б”, причиною цього він називав необґрунтованість промфінплану, що не передбачав засобів на оплату понаднормових робіт: „мені дано 307 тисяч зарплатні на рік і я маю у них вкластися, якщо я перевитрачу, мене будуть судити. Я кажу, що моя справа маленька, але зміна сторожів має бути. Але це не указано у промфінплані”.¹⁹⁰ Щораз регулярноше спускались нереальні запити на викачування членських внесків „Я не знаю звідки обком спілки бере цифри зарплатні, як він буде план? Якщо у нас зарплатня всього 30 тис. крб., звідки взяти 4,5 тис. членських внесків?”.¹⁹¹

У другій половині 30-х років робота спілок спрямовується на стимулювання розгортання у сільському господарстві стаханівського руху. У своєму виступі „Стаханівський рух у зернових радгоспах СРСР” співробітник ЦК Спілки П.Полозов, сам того не підозрюючи, розкрив справжню його сутність. Критикуючи можливість розгортання подібного руху у капіталістичних країнах, він фактично описав основні його особливості: „стаханівський рух за умов капіталістичного виробництва невідворотно призвів би до подальшого посилення експлуатації, до створення підвищеної додаткової вартості, що йде до кишені капіталіста... ось чому стаханівський рух може зростати і міцніти лише за умов Радянського Союзу, де кожен робітник кровно зацікавлений у зміцненні потужності країни, у якнайшвидшому завершенні будівництв соціалізму”.¹⁹² Як бачимо різниця полягала лише у апріорності твердження про „кровну зацікавленість” радянського працюючого у самоексплуатації на користь правлячого у країні режиму та виконання його амбіційних соціально-економічних та зовнішньополітичних завдань. Засобом впровадження цих завдань і стали відповідні спілки.

Особливо активно форми стахановщини та соцзмагання, як засобу розвитку сільськогосподарського виробництва, впроваджувалися саме в кінці 1930-х років. II обласна конференція спілки робітників зернових радгоспів Дніпропетровської області відзначала, що за майже повної відсутності змагання між радгоспами у 1937, у 1938-1939 майже всі господарства області змагались між собою, ним було охоплено 84% працівників проти 69% , у 1938 чисельність стахановців сягнула 22, а ударників – 24%, зрісши порівняно із 1937 роком на 12 та 14% відповідно.¹⁹³ Перед спілками як основа їх діяльності ставились специфічні завдання: „Наше завдання – досягнути за будь-яку ціну рентабельності наших радгоспів”. Так, ніби це залежало від них, а не від закупівельних цін командної радянської економіки: „робітничі колективи, там ще як слід не організовані на те, аби радгоспи були рентабельні... головне і велике завдання профспілкової організації полягає в тому, аби досягнути у

найкоротші терміни не лише рентабельності, але й прибутковості наших радгоспів... Ми покликані до зміцнення економічного та політичного нашого радянського господарства".¹⁹⁴ Всі ці вимоги ставились за умов тотального ігнорування не лише державними, але й тими ж вищими спілковими органами безпосередніх потреб своїх членів. Ті делегати з'їздів, що дозволяли собі підіймати такі питання на штотухувались на жорстку критику з боку керівництва, що досить цинічно пояснювало ситуацію: „становище зі спецодягом дійсно напружене, однак останній не так легко дістати”.¹⁹⁵

Важливим засобом спілкової роботи у контексті використання позаекономічних стимулів розвитку усупільненого сільського господарства що далі то більше стає участь у організації соцзмагання організацій робітників зернових радгоспів окремих господарств і регіонів. Так, наприклад „борючись за здійснення лозунгу товариша Сталіна про щорічне отримання урожаю у 7-8 млрд. пудів хлібу... за найшвидшу ліквідацію наслідків шкідництва” Дніпропетровський і Миколаївський обкоми Спілки робітників зернових радгоспів взяли на себе низку зобов'язань на 1938 рік досягти, аби кожен робітник став ударником. Передбачалось „охопити усіх працівників та добитися здачі ними техмінімумів”, організувати у кожному радгоспі через ІТС раціоналізаторські осередки. В такий спосіб спілки заганяли себе в умови, коли за будь-що, переважно формально вони мали виконати взяті на себе зобов'язання. Аби надати таким акціям вигляду громадської ініціативи серед підписантів таких угод регулярно фігурували „доярки-стахановки”, „комбайнери-ударники”.¹⁹⁶

Уже протягом 1938 року чисельність учасників цього руху серед працівників радгоспів Миколаївської області була доведена з 663 до 1008, а ударників із 965 до 1227 осіб. На зернорадгоспах було в цей час 12858 осіб, членів профспілки – 8827, в т.ч. 3200 – сезонних робітників. Особлива увага приділялася механізаторам, що мали перевиконувати норму у 1,5-2,5 рази. Безперечно, у більшості випадків це досягалося за рахунок екстенсивних

факторів: збільшення робочого дня та зниження якості робіт.¹⁹⁷ Слід відзначити, що використання соцзмагання до початку 1940-х рр. стало основним способом організації виробничих відносин та виконання господарчих завдань. За цих умов місцеві радгоспні організації Спілки РЗР, що не укладали договору про змагання, сприймалися як аномальне явище, а їх наставлення на „вірний шлях” постійно було у центрі уваги керівних органів профспілки.¹⁹⁸

Боротьба за владу в країні з домінуючим аграрним населенням змусила партію, що виступала від імені пролетаризованих верств міського населення, вдатися до пошуку шляхів перетворення традиційного українського села. На етапі громадянської війни та „військового комунізму” основним знаряддям більшовицької політики в аграрній сфері були специфічно українські комітети незаможних селян та місцева організація СГЛР. Провівши ліквідацію великого землеволодіння та заможних селянських господарств капіталістичного типу, компартійний режим, за умов наростання господарської кризи та втягування до протистояння владі та її аграрній політиці щораз ширших верств заможного та середнього селянства, змушений був змінити власні підходи до перетворень сільського господарства.

З переходом до нової економічної політики, за умов збереження пріоритетності класових селянських спілок, як головного репрезентанта режиму на селі та стратегічної мети на поступову, але невпинну комунізацію сільськогосподарського виробництва, компартійна еліта вдалася до тактичного використання інших форм соціалізації села, створення „передумов” для майбутніх масштабних перетворень. Знаряддям такої політики стали різні форми кооперації. Прагнучи до розбудови в надрах останньої колективного ведення господарства як „її виробничої форми”, партійні структури задіяли весь можливий арсенал заходів з метою їх підтримки. Це стосувалося не лише державних структур, але й низки громадських об’єднань, зокрема, селянської взаємодопомоги, кредитної кооперації, добровільних товариств. Найбільші сподівання в контексті переходу до великотоварного аграрного виробництва

компартийна еліта об'єктивно пов'язувала з механізацією сільського господарства та підготовкою відповідних кадрів. До цього процесу, окрім вище згаданих громадських організацій, мали долучитися ще й профспілка СГЛР. Важливою формою участі останньої в аграрних перетвореннях було утворення та сприяння розвитку задуманих як показових радянських господарств. Проте, незважаючи на активне сприяння і надання низки пільг, колективна форма ведення господарювання не набула загальної популярності серед просякненого дрібновласницьким світоглядом українського селянства. Останнє саме кооперацію і до певної міри СТВ бачив оптимальними формами самоорганізації. Таке становище в аграрній сфері у другій половині 20-х років перестало відповідати стратегічному курсу правлячої партії у промисловості та економіці у цілому. Перехід сталінського керівництва до форсованої індустріалізації та мілітаризації країни передбачав ліквідацію неадекватної забезпеченню потреб цих амбіційних завдань кооперованих одноосібних селянських господарств.

Потреби максимально ефективної утилізації продовольчого потенціалу українського сільського господарства та ліквідації альтернативної переважно пролетаризованій психології міста, власницької – на селі, обумовила перехід до комунізації села насильницькими методами. Проведення реквізиційних хлібозаготівель, тотального вилучення матеріальних, у першу чергу продовольчих ресурсів та обумовленого ними голоду, що забрав життя 8 млн. українців. У цьому контексті було успішно використано й потенціал підконтрольних режиму громадських об'єднань (КНС, СТВ, Всеробітземліс), які після цього за не потрібністю були ліквідовані. Варто відзначити, що не зважаючи на окремі випадки спротиву членами цих організацій антиселянській політиці режиму, в цілому вони діяли у відповідності з поставленими перед ними завданнями. За умов індустріалізації та мілітаризації країни до вилучення ресурсів у сільського населення та агітаційно-пропагандистської, а нерідко і організаційної, підтримки здійснюваних насильницьких перетворень були залучені й інші громадські об'єднання (Червоний Хрест, Тсоавіахім,

Укравтодор, „Друзі дітей”, товариство „Геть неписемність”, МОДР та ін.). Після ліквідації альтернативної усупільненій власності в аграрному секторі основними громадськими організаціями, потенціал яких використовувався для продовження соціалістичної реконструкції сільського господарства, реалізації експериментальної аграрної політики режиму стала низка утворених на основі Всеробітземлісу галузевих сільськогосподарських спілок. Головним завданням останніх була максимальна утилізація потенціалу їхніх членів на виконання призначених вищим партійним та державним керівництвом планів розвитку виробництва і в першу чергу його товарної частини. З цією метою активно застосовувалися найрізноманітніші форми позаекономічного стимулювання праці, зокрема ударництво, соцзмагання, участь у стаханівському русі. У ході яких робітники були зобов'язані „самоексплуатуватися” на користь соціалістичної батьківщини, а громадські організації – переконувати своїх членів у їх особистій „кровній” зацікавленості. Незважаючи на зміну тактичних форм і методів використання потенціалу громадських організацій у контексті здійснення аграрних перетворень, компартійний режим безперервно застосовував щодо них стратегію утилітарного використання без огляду на специфічні завдання окремих об'єднань, що зазвичай, передбачали захист інтересів власних членів.

РОЗДІЛ VII

Громадські організації в освітньо-культурницьких програмах більшовицького режиму

На початку 20-х років більшовицька влада, розглядаючи громадські організації формально важливим елементом політичної системи, вбачала саме в них засіб активізації роботи по розгортанню масової освіти серед громадян. Грамотність народу, радянськими керманичами бачилась передусім як спосіб формування політичної опори режиму на селі і в місті. Справжні цілі перевиховання населення в комуністичному дусі свідомо маскувались і подавались на загал у вигляді „залучення якомога ширшої громадської маси до

політичного життя та управління державою”¹⁹⁹. Отже, ліквідація неписьменності та малописьменності вбачалося першим етапом політичної освіченості. Кампанія ліквідації неписьменності набула ознак широкої політичної акції. Влада розуміла, що нова економічна політика спричинить поживлення так званих „капіталістичних елементів і дрібнобуржуазної ідеології”, намагалась протиставити капіталістичному впливові проведення відповідних економічних заходів й енергійну роботу. Тому вся діяльність з ліквідації неписьменності набувала централізованого характеру²⁰⁰. Крім того, ключову роль відігравав примус, як невід’ємний елемент воєнно-комуністичної диктатури. У 1919-1921рр. робота по ліквідації неписьменності впливала з відповідних декретів РНК УСРР та проводилась під керівництвом Надзвичайної комісії по боротьбі з неписьменністю. В 1923р. після схвалення ВУЦВК низки постанов, дещо активізувалась справа лікнепу, зокрема на законодавчому рівні були унормовані питання керівництва, фінансування. Відповідно, координаційні функції з організації цієї важливої роботи перейшли до товариства сприяння ліквідації неписьменності ім. Леніна „Геть неписемність!”. Щоб додати його діяльності авторитету, на чолі товариства було поставлено голову ВУЦВК Г.Петровського.

Перекладання справи лікнепу на плечі громадських організацій впливало з ленінської тези, яка полягала в тому, що план ліквідації неписьменності є лише тоді реальним, якщо маси самі візьмуться за справу²⁰¹, а також відсутністю в держави відповідних матеріально-фінансових ресурсів під відповідні освітні програми. Більшовицька влада ставила перед собою посправжньому амбітні завдання. В Україні на 1923р. було 12 млн. неписьменних віком від 8 до 50 років, а працездатного у віці 18-35 років – 4,1 млн., що становило 64% усього працездатного населення України²⁰². Спочатку держава поставила за мету ліквідувати неписьменність серед найбільш продуктивної частини суспільства – громадян віком до 35 років. Таку кількість навчити грамоті відразу було неможливо, тому в 1923р. приймалося рішення охопити

навчанням найбільш „передові групи”²⁰³ ВУЦВК у свою чергу встановив два терміни лікнепу: для членів сільрад, профспілок, комнезамів – до 1 травня 1925р., а для решти працездатних – до 7 листопада 1927р. Встановлення різних термінів для окремих категорій населення мало і чисто політичну підставу, оскільки залучення до навчання, в першу чергу, сільського активу й бідноти було наочним втіленням класового підходу до культурно-освітньої роботи на селі²⁰⁴. Як бачимо, на такий важливий політичний і економічний захід як лікнеп відводилось не більше чотирьох років. Уже самі по собі закладені владою темпи передбачали вкрай напружену роботу й неминуче адміністрування, приписи, бажання обігнати своїх суперників по змаганням, що вкрай негативно позначалось на ході ліквідації неписьменності. Стратегічна мета товариства „Геть неписьменність” полягала в ліквідації неписемності та малописьменності, мала досягтися такими шляхами, як: широкою пропагандою ідей боротьби з неписьменністю; масовим долученням неписьменних та малописьменних робітників та селян в школи лікнепу та малописьменних; надання допомоги відкриттю організації та постачання лікпунктів та шкіл малописьменних всім необхідним; вишукуванню всіма законними засобами коштів для її здійснення. Товариству надавались права: входити в зносини з місцевими органами влади та іншими організаціями; влаштовувати за відповідним дозволом „тижні” та „місяці” письменності як з метою пропаганди ідей лікнепу, так і нагромадження коштів; організувати за особливим дозволом радянських органів збори пожертв та прибуткові підприємства; входити в договори та угоди, набувати у власність майно і закладати його потім під заставу; проводити фінансові операції в державних та кредитних установах; подавати до суду позови тощо²⁰⁵.

Відповідно статуту були розроблені низка положень, які регламентували напрямки роботи товариства. Серед них: „Про вступ юридичних осіб в члени Ленінського товариства „Геть неписьменність!”, „Про роботу низових осередків товариства „Геть неписьменність!”, „Про дитячі гуртки товариства „Геть неписьменність!”, „Про сільосередки товариства „Геть неписьменність!”, „Про

роботу осередків товариства „Геть неписьменність на транспорті” тощо. Така їх кількість не сприяла плановості в його роботі, а скоріше була спробою створити таку внутрішню організаційну структуру, яка б була централізованою, а отже, обмежувала його перед державними органами у самоврядних повноваженнях. Протоколи засідань бюро, що проводились протягом 1924-1926рр., дають підстави стверджувати, що лєвова частка зусиль спрямовувалась на розв’язання внутрішніх організаційних питань, підготовку „нагору” довідок, звітів, обіжників, річних балансів тощо. Цим самим, не вміючи подолати хвороби власного росту, підміняли конкретну роботу популістськими заходами, які популяризували нереальні результати діяльності.

Темпи лікнепівської роботи у вирішальній мірі залежали від її фінансування. Як і на більшість інших кампаній, що організовувались більшовицькою владою, лікнеп здійснювався значною мірою за рахунок громадських організацій та ентузіазму ліквідаторів. У цьому переконувало й звернення ВУЦВК до відповідних органів у серпні 1923р., в якому прямо відзначалося, що держава не може взяти на себе усіх витрат з ліквідації неписьменності²⁰⁶. Громадські структури, на зразок товариства „Геть неписьменність!”, теж не справлялися з поставленими завданнями. Нарком освіти А.Луначарський на Другій сесії ЦВК СРСР в доповіді про народну освіту зазначав: „Товариство сприяння ліквідації неписьменності „Геть неписьменність” виносить прекрасні резолюції, але конкретно дає мізерні результати”. Цей закид наркома був небезпідставним, бо причина, як підкреслив сам Луначарський, полягала в недостатньому фінансуванні. В 1923р. замість одного мільйона семисот тисяч, на які розраховувало товариство, було лише сто тисяч, тобто 1/17 від запланованої суми. У такій же пропорції були урізані і місцеві кошториси²⁰⁷. Керівництво товариства перебувало у постійному пошуку інституцій (за нинішньою термінологією спонсорів), які б могли виділити кошти для лікнепівських проблем. Вдаючись до формальностей, спрощувалась процедура їх масового включення до складу товариства. Згідно Положення про

юридичних осіб товариства ними були організації, що поділялись на три категорії: державні, професійні, кооперативні, виконкоми, профспілки, райкоми і державні, господарські та кооперативні підприємства (трести, комбінати, акціонерні товариства); трудові артілі, колективи. Внески поділялись на вступні та постійні, а розмір встановлювався на основі домовленостей²⁰⁸. Збір коштів відбувався щорічно. Він називався членами правління „експлуатаційними заходами”. Отже, велася комерційна, посередницька діяльність, причому без офіційного дозволу. Центральне правління намагалося регулярно заохочувати місцеві осередки, аби ті при пошуку джерел коштів не захоплювались такими з них, які могли бути (збитковими) не вигідними. Із звіту правління за 1925р. випливало, що реалізовувалися вісім проектів. Надходження від них були незначними. Так, бібліотека, що надавала платні послуги (читач за обслуговування сплачував карбованець), „приносила” 2,5 тис. крб., центральна квиткова каса – 1,5 тис.²⁰⁹ Нерідко товариство, беручи участь у важливих просвітницьких акціях, виявляло інтерес виключно до комерційного питання. З архівних джерел (інформативних матеріалів ЗМІ, службових записок) помітно, що під час виставки творів художників, котрі входили до Асоціації художників революційної Росії, мета якої полягала в ознайомленні громадськості з побутом Червоної Армії та революційними подіями 1905-1907рр., більша увага приділялась питанням виручки від продажу полотен. Зверталась увага передусім не на художників та назви картин, до яких проявили найбільший інтерес відвідувачі, а на ті з них, що відзначались найдорожчою ціною реалізації, зокрема роботи „Восстание шахтёров”, „Доменный завод”, „Деревня принарядилась”, „У полезной печи”, що розходилися за ціною від 60 до 1000 крб., а „9 января 1905г.” за 600 крб.²¹⁰

Про джерела фінансування лікнепроботи свідчить нижченаведена таблиця.²¹¹

**Суми коштів, що виділялись суб'єктами фінансування
на потреби лікнепу (тис. крб.)**

Суб'єкти	Роки	
	1925-1926	1926-1927
	Суми коштів	
Місцеві органи влади	1708 (88,4%)	2056 (90,3%)
Держбюджет	73,4 (3,8%)	45,5 (2,0%)
Товариство „Геть неписьменність”	81,1 (4,2%)	75, (3,3%)
Кооперація	13,5 (0,7%)	18,1 (0,8%)
Установи і підприємства	15,4 (0,8%)	15,4 (0,7%)
Профспілки	9,7 (0,5%)	5,0 (2,2%)
Учні і населення	1,9 (0,1%)	6,8 (0,3%)
Сільбуди	29 (1,5%)	9,1 (0,4%)
Всього	1932 (100%)	2276 (100%)

Отже, як бачимо, загальна сума видатків зростала, однак зменшувався контингент учнів, стримувався розвиток мережі пунктів ліквідації неписьменності. У 1926р. Вінницьке товариство одержало лише 1/3 запланованих коштів.²¹²

Протягом 1923-1928рр. місцеві бюджети не могли передбачити тих сум видатків, які потребувала лікнепробота. За цей період було виділено 8996 крб. Складалася ситуація, що кожного наступного року суми видатків були меншими за попередній рік. Відповідно в 1924р. надійшло 1092 крб. (68%); 1925р. – 1292 (18%); 1926р. – 1708 (32%); 1927р. – 2956 крб. (20,3%); 1928р. – 2198 крб. (7%).²¹³

Раднарком установлював для окрвиконкомів норми планування бюджетних витрат у відповідності до таких пропорцій: 4 тис. учнів охоплених лікнепом на 1 млн. крб. місцевого бюджету.²¹⁴ Коштів не вистачало на заробітну

плату вчителів, закупівлю підручників, проплату комунальних послуг тощо. Їх доводилось економити під час проведення різного роду організаційних заходів: з'їздів, пленумів, нарад тощо. 23 травня 1926р. голова робочого бюро українського товариства „Геть неписьменність” Лінніченко змушений був звернутися до директора готелю „Спартак” з проханням, аби дирекція віднайшла можливість скоротити обсяги оплати за проживання 40 делегатів пленуму²¹⁵. За даними Ревізійної комісії товариства протягом жовтня 1926р. – лютого 1927р. одержало прибутків на суму 98,9 тис. крб., в тому числі від продажу ліцензій на цетрини (51,6 тис.), розповсюдження географічних мап (13,6 тис.), квитків (2,6 тис.), книг (7,3 тис.), друкарської продукції (8,6 тис.), інших товарів (2,4 тис.), комерційних операцій (4,1 тис.), оренди концертних і виставкових залів (4,6 тис.), пожертв (646 крб.). Зазнало збитків: від продажу цегли – 136,49 крб., видавничої діяльності – 487 крб., видання збірників постанов – 333 крб.²¹⁶ Планувалось витратити 736,3 тис. крб. для ліквідації неписьменності серед 185 тис. громадян в розрахунку 4 крб. 7 коп. на особу.²¹⁷ Цього року борг перед вчителями по зарплаті досяг 10 тис. крб.²¹⁸

Надходження поділялись на дві категорії: стабільні та спорадичні. Перші відповідно склали 13% прибутків. Наймасштабніша комерційно-господарська операція, проведена товариством, полягала у перепродажу посередницько-виробничій акціонерній структурі „Сприяння” ліцензії на ввіз цетрини з виручкою 51,7 тис. крб.. (52%) прибутку. Вигідним був продаж географічних карт та театральні збори.²¹⁹ Збір від видавництва і поширення плакату „Господарники і кооперація у фонд Лікнепу ім. Леніна” досяг 4 тис. крб. Було налагоджено виробництво ящиків для збору скарг громадян (3,5 крб. за штуку). Від поширення карт надходило 30% вартості, а інших друкарських заходів – 10%. Одеське окружне товариство реалізувало на замовлення Наркомату охорони здоров'я проект наочного посібника „Що має знати кожний по охороні здоров'я” з рубриками: „Правила санітарного розпорядку”, „Боротьба з інфекційними захворюваннями”, „Перша допомога при нещасливих випадках”,

довідник „Кустар і ремісник”.²²⁰ Прилуцьке окружне товариство випускало накладом 3 тис. примірників книгу „Дарунок лікнепівцю” та 5 тисячним „За лікнеп”.²²¹

Завданню, агітації за лікнеп та збору коштів підпорядковувались недільники. Зокрема, в цей період розгорталась значна агітаційна кампанія, демонструвалися гасла. Недільник, що проходив в кінці жовтня 1924р., виявився досить насиченим прокламаційними матеріалами саме різного змісту: „До 10 роковин Жовтневої революції жодного неписьменного”, „Ліквідація неписьменності поліпшить промисловість і сільське господарство”, „Ліквідація неписьменності зміцнить змичку села з містом”. Поширювались: газета „Геть неписьменність”, брошура „Ліквідація неписьменності в Україні”, плакати. Читались доповіді на тему: „Неписьменність та сільське господарство”, „Освіта та урожай” тощо. Збір коштів проводився шляхом залучення відрахувань з концертів, вистав, кіно, лекцій, розповсюдження лотерей, марок, нагрудних значків, самооподаткування (за постановою загальних зборів) та оподаткування громадян (через домоуправління, житлові кооперативи), приватної торгівлі, податку на трамвайні квитки (1 коп.).²²² Недільник осені 1925р. „приніс” товариству 100 тис. крб.²²³ Прилуцьке окружне товариство внаслідок проведених двох недільників (1924-1925рр.) залучило до потреб лікнепу 1114 крб. 57 коп.²²⁴ Робились спроби відкриття ігрових закладів. У 1926р. Катеринославське окружне товариство провело ремонт кінотеатру та просило дозволу у виконкому, аби провести кампанія „лото на дому”.²²⁵

Долучались чимало коштів від розповсюдження друкованих видань. Це була, головним чином, спеціальна довідкова література, яка призначалася для користування в державних установах, навчальних закладах (карти НКВС, брошури „Адміністративно-територіальний поділ УСРР”, довідник „Кустаря і ремісника” тощо). До цього долучались розповсюджувачі, на основі спеціальної угоди. Товариство виплачувало їм комісію в розмірі 22% номінальної вартості реалізованого товару.²²⁶ Налагоджувалась тісна співпраця з ощадно-позичковим

товариством „Допомога”, а також проводились фінансові операції через Українбанк. Саме він і переказував кошти округовим товариствам. Лише до 1926р. ця сума склала 800 крб.²²⁷ Товариство проводило активну роботу з пошуку вигідних умов виконання поліграфічних робіт. У 1925р. змушене було відмовитись від пропозицій англійської фірми Бейнз і Скарсбурк, ділові контакти з якою устанавлювалися за посередництва українського представництва Червоного Хреста в Великобританії.²²⁸

Правління намагалося знаходити інші джерела прибутків. Його голова Лінніченко, виступаючи 15 березня 1927р. на першому Всеукраїнському з'їзді представників, вносив пропозицію уряду збільшити на 1 копійку ціну на горілку.²²⁹ Розвивалась торгівля галантерейними виробами: у 1925 році товариство просило Наркомат внутрішньої торгівлі видати ліцензію на ввезення таких товарів на суму 25 тис. крб.²³⁰

В 1928р. асигнування на лікнепроботу зменшились. З місцевих бюджетів на цю важливу діяльність виділялось всього 61 тис. крб., що майже удвічі менше, ніж в 1925-1926рр. Внаслідок чого строк навчання неграмотних скорочувався з 360 до 192 годин в рік, а забезпеченість підручниками становила 20-40%. Як результат, з тих осіб, що закінчили лікнеп, добре читали 32,5%, по складах лише 34,1%.²³¹ У 1928р. серед сільського населення не вмiли читати і писати біля половини чоловічого населення і 75 % жінок.²³²

ЦК Компартії України 15 травня 1928р. схвалив постанову, яка передбачала низку заходів по посиленню роботи по лікнепу серед трудящих, щорічно ліквідовуючи неписьменність не менше 2 млн. чол.²³³ Агітпропвідділ ЦК КП(б)У в розісланій усім обкомам директиви, у яких ішлося про необхідність вжиття найрішучіших заходів для виправлення ситуації.²³⁴ У республіці почав розроблятися державний п'ятирічний план лікнепу. За чотири роки планувалось охопити навчанням 6,5млн. чол., в т.ч. майже 5,5 млн. неписьменних, понад 1 млн. малописьменних, а також завершити роботу по лікнепу серед дорослого населення. Нагальним залишалось завдання зміцнення

матеріально-технічної бази лікнепу. За підрахунками Наркомосу України, навчання одного неписьменного обходилося державі в 6 крб. 50 коп., а малописьменного – 8 крб. Тобто, для лікнепу потрібно було майже 44 млн. крб.²³⁵

З метою отримання коштів з січня 1928р. водиться самооподаткування населення на культурні потреби в сумі 30 млн. крб.²³⁶ Закон про самооподаткування був прийнятий РНК і ВУЦВК УСРР 2 січня 1928р., а вже 3 січня був розісланий окружними фінвідділам для виконання без додаткових роз'яснень. 12 січня на місця відправлялась телеграма РНК, в якій вказувалося наступне: до 1 лютого зібрати 70% самооподаткування, а решта 30% – до 15 лютого. Вводилась норма, за якою: якщо селянин не сплачував у вказаний термін самооподаткування, то відповідна сума стягувалась у адміністративному порядку, аж до арешту, конфіскації майна і його прилюдного продажу.²³⁷

На місцях, користуючись цим рішенням, розпочався новий грабунок сільського населення. Заможні господарства німецьких колоністів обкладалися потрійним податком. Вводились правила, за якими: господарство, яке обкладалося на 500 крб., і не вивезло хліб на цю суму, додатково обкладалося ще на 500 крб., а в разі повторного порушення ще на 200 крб., арешт і конфіскація майна.²³⁸ Харківський окружний комітет партії в секретній телеграмі, розісланій на місця 6 січня, вказував, що розмір самооподаткування становить 35% сільгосподатку, але в заможних селах цим показником обмежуватись не потрібно.²³⁹ Щоби швидко провести роботу „давалась вказівка” терміново мобілізувати весь сільський актив. Цей наступ на село викликав різний протест селян. Вони змушені були до радянських і партійних органів писати листи, надсилати скарги. Ось повідомлення, які йшли з Кам'янець-Подільської округи за січень 1928р.: „На ділі само обкладання виявилось просто обкраданням, уряд, значить, обдурював, коли говорив про єдиний сільгосподаток”.²⁴⁰

Селяни переходили до активного руху опору. В Чемировецькому районі на Хмельниччині з 16 сіл від самооподаткування повністю відмовилися 11 сіл, решта 5 – здала його лише частково.²⁴¹ Окрпартком зробив висновок: самооподаткування в розмірі 25-30% від податку є зовсім нереальним, не може бути виконано і дає різко негативний політичний ефект. Селяни розцінюють ці заходи уряду в 1928р., як повернення до часів воєнного комунізму.²⁴² Всі ці події змусили уряд УСРР відступити. 6 березня 1928р. ним було розіслано у всі округи директиву, яка дозволяла використовувати кошти від самооподаткування в першу чергу на розвиток соціально-культурних потреб сіл України. Забезпечувалася добровільність, обсяг загальної суми не мав перевищувати 25% єдиного сільгосподатку, його збільшення категорично заборонялося. В 1929р. у самооподаткування брали участь 9 тис. сілрад України. Внаслідок було зібрано 16 млн. крб.²⁴³ Самооподаткування продовжувалось і надалі. У 1934 р. розмір його був наступним: господарств колгоспників, які не мають неусуспільненого прибутку, сплачували 5 крб., а ті, що мали присадибну ділянку – 20 крб., одноосібники звільнені від податку – 15-20 крб., одноосібники із сільгосподатком – не більше 100% складу цього податку. Тобто, розмір самооподаткування був значним і поруч з іншими поборами становив серйозну частину бюджету сільських жителів, після сплати якого мало що залишалось на подвір'ї. 75% зібраних коштів спрямовувались в сільські та районні бюджети і витрачались на культурні, господарські заходи.²⁴⁴ У 1929-1930рр. на лікнеп виділилось 17 млн. крб., більшість яких зібрана селянами.²⁴⁵

Особливо жорсткий опір оподаткуванню чинився у місті. З пояснювальної записки Волинського окружного товариства „Геть неписьменність!” випливало, що державні органи, розглядали такі дії як новий податок на робітника, конкурента.²⁴⁶ В Артемівську зривались заходи, направлені на обліковування майнового стану, житлових умов, з тим, аби на їх основі визначити суми податків. У 1924р. товариство не могло визначити

житлову площу в орендованих робітниками приватних будинках. Внаслідок чого було зібрано з 30 тис. „нетрудового елемента” лише 78 крб.²⁴⁷

В липні 1929р. ЦК КПУ, ВУЦВК, РНК ухвалили постанову „Про заходи по ліквідації неписьменності серед дорослої трудящої людності УСРР”, якою передбачалося створення фондів для навчання неписьменних. Сільські жителі, які мали 4-річну освіту зобов'язувалися щороку навчати по одному неписьменному аж до повної ліквідації неграмотності в республіці. Все населення від 14 років мало ліквідувати неграмотність протягом трьох років, особи, які не брали участь в лікнепі, зобов'язувалися надати матеріальну допомогу, щорічно відраховуючи 5% власного заробітку.²⁴⁸ Товариство брало активну участь в реалізації позики.²⁴⁹

У 1933-1934рр. фінансування потреб лікнепроботи погіршувалося і надалі. ЦП товариства інформувало Президію ВУЦВК про те, що йому вдалося одержати лише 18 тис. з 120 тис. крб. запланованих.²⁵⁰ Плани не виконувались по всіх областях України.

Протягом першої половини 1934р. від фізичних і юридичних осіб ЦК „Геть неписьменність!” надійшло 3640 тис. крб.²⁵¹ Товариством було зібрано майже 14 тис. крб. на будівництво літака²⁵², при допомозі якого планувалося оперативна організаторська роботи по лікнепу. Водночас за умов розгортання практики політичних репресій та переслідувань, пошук джерел фінансування ставав все менше результативною. Товариство піддавалося перевіркам та ревізіям з боку органів ДПУ та прокуратури. В 1933р. в м.Луганську була „виявлена” т.з. „шкідницька” організація, яка нібито розповсюджувала марки і заробляла кошти не на користь товариства „Геть неписьменність!”. Цими органами були виявлені т.з. „розтрати” коштів в Кривому Розі (1500 крб.), Вінниці (7тис. крб.), Харкові (4 тис. крб.).²⁵³

Мало місце нецільове витрачання коштів, що призначались на потреби лікнепу. На гроші (20 тис.), виділених на лікнеп в Полтавській окрузі, в м.Полтаві було збудовано цирк. З Одеської, Полтавської, Волинської, Київської

округ, тільки Одеська виділила потрібну суму їх на лікнеп, а в Київській замість 400 тисяч лише 160 тис. крб. Особливо не вистачало їх на Полтавщині, де бурякова кооперація надала лише 3% потрібної суми, а Плодоспілка – жодної копійки.²⁵⁴

Негативні наслідки мало рішення РНК УСРР від 19 грудня 1929р., яке зобов'язувало осіб, позбавлених виборчих прав, сплачувати грошовий податок на лікнеп. Всі особи цієї категорії (письменні) віком від 18 до 50 років, які платили прибутковий податок, повинні були платити до фонду лікнепу від 0,4 до 40% оподаткованого прибутку. Платники сільгосподатку вносили до цього фонду 15% від податку. Ті, що його не сплачували, через те, що їхня прибутковість не перевищувала неоподаткованого мінімуму, виплачували на лікнеп 2-5 крб. щорічно, залежно від економічних умов місцевості. Це рішення в сукупності з іншими, спрямованими проти сільських господарств, були причиною саботажу лікнепу з їх боку, а в деяких випадках навіть терористичних актів проти тих, хто вів лікнепроботу.²⁵⁵

Мережа лікпунктів розбудовувалась в залежності від зміни в політичних намірах влади, а також матеріально-фінансових умов. З року в рік необхідні темпи не забезпечувались. Гірше справа йшла на селі. Якщо до 1926р. кількість лікпунктів зростала, то далі ця тенденція сповільнилася. Про стрімкість цього процесу видно з нижченаведеної таблиці.²⁵⁶

Динаміка розвитку мережі лікпунктів на Україні

Роки	Загальна кількість	% її зростання чи зменшення
1922-1923	2188	100
1923-1924	7841	+258
1924-1925	16927	+116
1925-1926	17542	+400
1926-1927	11875	-33
1927-1928	9463	-18

Слід сказати про досить суттєву суперечливість даних про кількість лікнепустанов. Статистика подана ЦСУ, Центральним правлінням товариства, НКО розходилась із зрозумілих першопричин. У 1927р. ЦСУ подавала цифру – 13,028 лікпунктів і 539 тис. учнів, освітнє відомство – відповідно 17542 і 728 тис.²⁵⁷ Товариство „Геть неписьменність!” вело регулярний облік цих даних. Окружним осередкам направлялась відповідного зразка єдина форма відомості, яка включала такий перелік даних: кількість неписьменних і кількість неписьменних у віці 16-35 і 12-15 років; чисельність шкіл; шкіл, що утримувались за рахунок місцевого бюджету; кількість шкіл, яких утримує товариства; сума коштів асигнованих товариством; кількість шкіл і коштів асигнованих культфондом; кількість необхідних коштів та шкіл, що не мають належної матеріальної бази.²⁵⁸

Статистичні дані про зміни мережі шкіл лікнепу подавалися на сторінках журналу „Геть неписьменність!”. В № 13 (25 серпня) 1924 р. вміщувалась таблиця, в якій подавалися статистичні дані станом на 1 травня цього року в порівнянні восьми регіонів України.

В цілому за даними Центрального правління протягом 1924-1925р. 2 тис. низових осередків організували 2563 лікпункти, де було навчено близько 60 тис. неписьменних.²⁵⁹

Протягом 1924-1927рр. мережа лікпунктів розширювалась, їхня кількість зросла відповідно з 7341 до 13750, а кількість людей, що навчалась, збільшилась до 500 тис.²⁶⁰ Надалі справа лікнепу почала сповільнюватись. З виступів А.Буценка, М.Скрипника 15 березня 1927р. впливало, що лікнепівська ударна кампанія приурочена до 10 річниці Жовтневої революції зазнала провалу. Якщо в 1925-1926 роках в республіці працювало 16284 лікпунктів, то на 1 грудня 1928р. їх налічувалося всього 7384. Відповідно, скоротилась за три роки в селах кількість культармійців з 442294 до 180 тис.²⁶¹ Протягом 1928-1929рр. кількість членів ТГН зменшилась з 300 до 131 тис.²⁶² Пунктами лікнепу було охоплено у

Вінницькій окрузі лише 1,2% неписьменних, у Ніжинській – 1,05%, Харківській – 0,05%.²⁶³ У 1928 р. серед сільського населення України не вміло читати і писати близько половини чоловічого і $\frac{3}{4}$ жінок.²⁶⁴

У жовтні 1929р. відбувся другий Всеукраїнський з'їзд товариства, який прийняв виклик РРФСР на „соцзмагання по лікнепу”,²⁶⁵ де також зазначалося, що товариство не виконує завдань, неспроможне зібрати навіть даних про кількість своїх осередків у колгоспах і радгоспах, нічого не робило для організації допомоги міських осередків сільським. Крім того, констатовалося, що охопити 100% навчанням сільську бідноту і батрацтво не вдалося.²⁶⁶ В змагання по лікнепу включились державні і громадські інституції. Воно розгорталось між округами, містами, районами, селами. Товариство „Геть неписьменність” спільно з Центральним бюро пролетарського студентства УСРР оголосили Всеукраїнське змагання вузів і профшкіл в організації лікнепу. Все це вело до приписок, перекручення звітності, статистики лікнепу.

Про низькі темпи лікнепу говорив уряд, вирішивши скоротити строки лікнепу до 3 років, довівши щорічну кількість учнів до 2 млн. осіб.²⁶⁷ XI з'їзд Рад УСРР постановою від 15 травня 1929р. „Про стан та перспективи культурного будівництва” схвалив урядовий план активізації лікрепроботи. Водночас, темпи були втрачені і досить суттєво. У 1929р. ЦК КП(б)У, обслідуючи роботу 20 округів республіки, ріст виявив лише в трьох Сумському, Дніпропетровському, Роменському. Отже, невідомо було, яку кількість неписьменних потрібно було вчити. У Запорізькому, Чернігівському, Волинському, Кременчуцькому, Кам'янець-Подільському, Миколаївському округах керівництво лікнепом припинялося.²⁶⁸

Із Запорізької округи товариство взагалі не одержувало ніяких відомостей про лікнеп. Це призвело до того, що в Алчевському районі на Луганщині не вчився ні один неписьменний. По Волинській окрузі за планом 1929-1930рр. мали навчатися 69,7 тис. осіб, а навчалось фактично 9,8 тис. Всього в перевірених 20 округах із запланованих 740,1 тис. неграмотних

навчанням охоплювалося 199,1 тис.²⁶⁹ З цих причин у цілому в республіці через лік пункти можна було ліквідувати неграмотність тільки в $\frac{1}{3}$ всіх неграмотних, решта через індивідуальне навчання. Однак, обліку їх ніхто не вів, про рівень грамотності – не знав.²⁷⁰

Плани на 1930-1931рр. по ліквідації неграмотності 2833 тис. осіб, малограмотності 1809 тис. осіб, був занадто напруженим і перевершував попередні двохмільйонні показники. Тут спостерігався прямий зв'язок між насильницьким методом колективізації та спробою штурмом вирішити завдання лікнепу.²⁷¹ 26 січня 1930р. постановою ВУЦВК і РНК СРСР „Про спеціальні місцеві комісії в справі ліквідації неписьменності та малописьменності”, вводились нові структури (комісії), на які покладалась оперативна робота і керівництво організаціями, в тому числі і громадськими, які займалися лікнепом. Робились спроби залучити до нього комсомол, профспілки Робземлісу, сільгоспкооперацію.²⁷² Було перенесене основне навантаження по навчанню з оплачуваних вчителів на безкоштовно працюючих культармійців. Для навчання неграмотних створювались школи грамоти, які давали знання в обсязі 2-х класів початкової школи. У них навчання поєднувалося з політичним вихованням учнів. Вже в роки першої п'ятирічки на селі також почали працювати недільні школи, мета яких була в закріпленні знань, набутих в школах лікнепу.²⁷³ Водночас, якість лікнепроботи знижувалась. Багато цифрових даних свідомо фальшувались, в угоду кон'юнктури політичного штурму. Із звіту ЦП товариства „Геть неписьменність!” III Всеукраїнського з'їзду товариства помітно, що статистика подавалась неточна, заокруглена до сот і тисячних.²⁷⁴ У с.Плиски Ніжинської округи після того як провели перевірку списків неписьменних виявилось, що їх наполовину більше, ніж зареєстровано. В Луганській окрузі відомостей про охоплення лікнепом зовсім не було. В Успенському районі із 2,5 тис. неписьменних вчилося 500, Лубенському з 49,7 тис. – 17,5 тис.²⁷⁵

5 серпня 1931р. ЦК КП(б)У постановою „Про підсумки лікнепроботи в 1930-1931рр. і завдання на 1931-1932рр.”, в якій крім фальшивих даних про темпи роботи, визнавалось виконання планів на 38%, а також ставились нові, вищі завдання, вводився дворічний і однорічний термін для навчання неписьменних та малописьменних.²⁷⁶ Крім того, переміщувався центр уваги з навчання неписьменних в навчання малописьменних, відповідно вимагати постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 11 вересня 1931р. „Про остаточну ліквідацію неписьменності та заходи по ліквідації малописьменності серед дорослої людності УСРР”.²⁷⁷ В 1936р. держава в черговий раз взяла всю роботу по лікнепу у свої руки. 16 січня 1936р. компартія ухвалила рішення, яким визначалося за необхідне забезпечити писемністю серед населення віком до 50 років. Ради на місцях повинні були „мобілізувати на лікнеп роботу всю громадськість”, при сільрадах створювалися секції в справах лікнепу. Вся відповідальність на ліквідацію неписьменності покладалася на НКО УСРР.²⁷⁸ Водночас, це рішення було запізнілим, оскільки лікнепробота, яка проводилася до цього часу в основному за рахунок населення, не могла принести вагомих результатів.

Чимало плутанини було і з підбором слухачів лікнепу. Їх контингент часто формувався без погодження з органами освіти, внаслідок чого на 63,5% складався з переростків і 23,5% підлітків. Це часто спричиняло дублювання шкільної програми, ускладнювало ведення політроботи серед дорослих тощо.²⁷⁹ З року в рік не виконувалися плани передачі до шкіл соцвиху переростків. Крім того, учнівський склад формувався за кількісною ознакою. Як соціальний, так і національний склад, залежав від усвідомленості претендентами значення навчання. Виключно до 1926р. мала місце позитивна динаміка зростання кількості учнів шкіл лікнепу. За цей період загальна чисельність охоплених навчанням зросла з 25 до 728 тис. осіб, або майже в 30 разів.²⁸⁰

У 1928р. в середньому на один лікпункт припадало 38 учнів.²⁸¹ Товариством планувалось набір слухачів проводити відповідно

загальнодержавних завдань, часто без врахування матеріально-фінансових можливостей регіонів. У 1926р. ЦП було доведено завдання по залученню учнів до 41 населеного пункту (адміністративно-територіальних центрів). План лікнепу, що доводився до товариства „Геть неписьменність” на 1926-1927 навчальний рік, передбачив загальну чисельність слухачів у 186 тис. чол.²⁸²

Активніше до лікнепів ішли міські жителі. Як видно з таблиці, тут на один лікпункт припадало 13% дорослого населення, 23,5% підлітків, 63,5% були соцвихівського віку.²⁸³

**Порівняння вікового складу сільських і міських лікнепівців 1926р.
(%)²⁸⁴**

Територія	Вік				
	1	15-	18-	21-	35 і
	0-14	17	20	34	більше
	%				
Місто	3	21,	19,7	16,	3,4
Село	9,2	1	7,4	6	0,4
По республіці	6	23,	8,4	2,7	0,6
	5,8	7		4,0	
	6	23,			
	3,5	5			

Цікавим був соціальний склад охоплених навчанням в лік пунктах. На початку першої п'ятирічки вживались деякі заходи для поліпшення навчання грамоти батраків. Про серйозність намірів на цьому „фронті” говорить і рішення Дніпропетровського окрвиконкому 1929р. про виділення додаткових асигнувань та преміювання культармійців, що працювали з цією категорією. На початок 1930 року у Київській окрузі з 126 тис. осіб, охоплених навчанням, 81,2 тис. були батраки, бідняки, члени КНС. Мали місце тут і серйозні проблеми. Особливо загрозливе становище склалося з навчанням в південних округах –

Херсонському, Миколаївському, Запорізькому, де в цілих районах не працювали школи для такої категорії слухачів.²⁸⁵

За даними ЦП товариства в 1928 р. учні лікнепів за статтю поділялись: 56,8% – чоловіки, 43,2% – жінки.²⁸⁶ Важливе місце відводилось роботі серед жінок. За перші роки ліквідації неграмотності, письменність жінок як у місті, так і селі, хоч і зростала, але все ж таки залишалась низькою.²⁸⁷ РНК УСРР у постанові від 24 травня 1928р. зобов'язав окрвиконкоми залучити всі організації республіки до роботи серед жінок. Для них створювались окремі лікпункти, організувалось індивідуальне і групове навчання; недільні школи гурткового читання газет, журналів тощо.²⁸⁸

За даними обліку ЦП товариства, склад слухачів шкіл лікнепу був досить розмаїтим., і охоплював практично увесь соціальний спектр села і міста. На початку 30-х років в Артемівській окрузі серед 47 тис. учнів лікнепу було 32 тис. жінок. За соціальним станом слухачі поділялись: 7,5 тис. робітників, 1,2 тис. наймитів, 973 колгоспників, 1,1 тис. бідняків, 7,8 тис. середняків, 197 службовців, решта 20 тис. без визначеного соцпоходження.²⁸⁹

Неадекватно загальному складу населення охоплювались навчанням учні за національною ознакою. Мав місце суттєвий перекося у цій справі. Він був викликаний низькою факторів, в тому числі ментального, побутового та виробничого характеру. В 1925-1926 навчальному році серед учнів лікнепу було 443 тис. (86%) українців, 30 тис. (6%) росіян, 15 тис. (3%) євреїв, 8,6 тис. (1%) поляків, 2,8 тис. (0,6%) німців. На 100 неписьменних припадало 85 українців, 7 росіян, 3 євреїв, 0,7 поляків, 0,6 німців.²⁹⁰

Практика життя підтверджувала, що боротися з неписьменністю у місті було набагато простіше, ніж у селі, де майже все населення віком 18-35 років працювало на підприємствах, діяли пункти по ліквідації неписьменності. Робітників яких навіть примушували навчатися й вільного часу було більше, ніж у селян. Жінки часто ігнорували цю справу і не бажали відвідувати лікнеп, а з більшим ентузіазмом ходили до церкви. У свою чергу селяни, які віддавали

увесь свій час власному господарству, примусити навчатися було складніше. Щоб довести відвідування шкіл лікнепу до 100%, уживалися різні методи заохочення морального та матеріального характеру: безкоштовна видача поштових довідок; надання права на отримання в першу чергу сільськогосподарського реманенту з прокатих станцій; надання робітникам прав на позачергові відпустки; дозволялось брати позики в кредитних установах і касах взаємодопомоги; звільнення під час занять від поточних трудових обов'язків; надання права тим, хто закінчив лік пункти поза чергою молотити збіжжя в млинах сільськогосподарської кооперації або в олійницях та інших кооперативних підприємствах на селі.²⁹¹ Товариством „Геть неписьменність!” застосовувалися і засоби примусу („прислугування”), такі як: ганьба на зібраннях і зборах тих учнів, які ухилялися від навчання; оголошення в місцевій пресі списків тих, котрі не відвідували лікпунктів, поміщаючи під заголовком: „Дезертири лік пункту”; товариські суди; штраф на користь товариства допомоги лікнепу, що накладався на установи, які не турбувалися про відвідування їхніми службовцями та робітниками лік пунктів.²⁹² З часом для заохочення тих, хто навчався, почали використовувати і пільги. Так, робітники звільнялися на дві години від роботи із збереженням зарплати, а селянам надавалася 12% знижка при обов'язковому страхуванні майна.²⁹³

Товариством велика увага приділялась підготовці кадрів ліквідаторів. Практично в містах кожної губернії відкривались інструкторські школи, де проводилось їх навчання. Для цього підбирались культармійці, які поділялись на: ділянкових організаторів (відповідальних за організаційну роботу); контролерів (здійснювали контроль за відвідуванням учнів, вивчали роботу ліквідаторів та проводили громадсько-політичну роботу); книголюби (стежили за передплатою газет і журналів); товариші (проводили розмови та голосне читання в школах, сільбудах, клубах, червоних кутках); лектори (формувалися з складу вчителів, лікарів, інженерів, агрономів для читання різноманітних лекцій). Всі вони походили з письменних громадян, що мали знання не менше

чотири річки в селі і семирічки в місті. При поодинокі-груповому навчанні ліквідаторські кадри формувались так, аби на одного з них припадало не більше п'яти учнів.²⁹⁴

При обстеженні в кінці 20-х років стану кадрового забезпечення шкіл лікнепу у 14 округах республіки виявлено, що з 94 тис. ліквідаторів 16 тис. були вчителями, 6,4 тис. комсомольцями і 60 тис. неписьменними громадянами.²⁹⁵

Для методичної допомоги видавалась відповідна література: методичні листи № 1, 2 і 3; інструкційні листи; програма лікпункту; букварі; порадики ліквідаторів неписьменності та малописьменності тощо.²⁹⁶ До 1923р. не було інститутів чи інших установ, які б включали у свої програми питання, як навчати дорослих неписьменних чи малописьменних. Цю роботу проводили, в основному, фахівці, які вчили своїх учнів читанню, письму та рахунку і „не погоджувалися з поширенням завдань лікпунктів – дати не лише технічні навички, але й загальний політичний розвиток.”²⁹⁷ У подальшому НКО організував при педтехнікумах спецвідділи для підготовки мандрівних ліквідаторів для роботи з сезонними робітниками.²⁹⁸ В 1929-1930 навчальному році культурмійцями і організаторами працювало понад 300 тис. чол.²⁹⁹ Через відсутність коштів систематична робота по перепідготовці кадрів не проводилась. Виникали кабінети ліквідаторів та гуртки при них, проводились учительські конференції. Перепідготовка велась на всеукраїнських та губернських семінарах, окружних курсах – конференціях. З пояснювальної записки до програми курсів – конференцій, підготовленою ЦП товариства випливало, що програма передбачала трьохденний період навчання, заняття проводяться при наявності 25 осіб у пленарному режимі та семінарах. Пленарні засідання передбачали зачитування доповідей та співдоповідей. Робота семінарів проходила наступним чином: курси ділились на 3-4 групи, на чолі яких ставали або доповідачі, або окремі члени знайомі з практичною роботою товариства; питання розглядались за заздалегідь підготовленими планами; пророблялись практичні справи, розглядались статuti, обіжники, порадики.

Наслідки проробки таким чином кожного питання обговорювалися на пленумі.³⁰⁰ Сама програма складалась з восьми проблемних блоків: міжнародне становище і чергові завдання господарського і культурного будівництва в СРСР; ліквідація неписьменності та радянське суспільство; завдання Товариства „Геть неписьменність!” та його структура; масова та виховна робота товариства; агітаційна робота; робота товариства серед нацменшин; організація ліквідації неписьменності в районі осередків; боротьба з рецидивами неписьменності.³⁰¹ Так, скажімо, при розгляді проблеми, пов’язаної з рецидивами неписьменності з’ясовувались такі питання: „Чому ми маємо рецидив неписьменності?”, основні значення та завдання, форми боротьби, роль товариства у ній тощо.³⁰²

Товариство опікувалося виданням підручників, агітаційної літератури. Через нестачу власних коштів, а також недостатнє державне фінансування постійно спричиняло проблеми у цій справі. У 1929р. через байдужість Маріупольського РВК підручники були не викуплені у видавництв, а 4 тис. залишились не розповсюдженими і залишались на складах. Новоукраїнський РВК довів ситуацію до того, що підручники прийшли в непридатний до користування стан.³⁰³

Практична діяльність Товариства „Геть неписьменність” вимагала роз’яснення значення неписьменності і необхідності ліквідації неписьменності як великого громадського нещастя. Для цього також видавалася спеціальна популярна література, доступна для сприйняття малоосвіченою особою. У 1926р. була опублікована і поширена по лікнепівській мережі книжка П.Отави „Як дід Хома навчився письма”, де розповідається про пересічного українського селянина, який власними зусиллями переосмислює зміни, що проходили на селі у зв’язку з поширенням лікнепу, його власні морально-психологічні переживання. Далі йшлося про головного героя як уже письменну людину, яка без освіти не бачить себе в житті, постійно прагне до самовдосконалення та по-іншому, по-особливому (радянському) сприймає навколишній світ. Для режиму у цьому контексті було важливо, що це нове сприйняття передбачало

відсутність нарікань на владу, захоплення її політикою внаслідок ознайомлення із декларованою метою останньої.³⁰⁴ Книга стала свого роду посібником для агітації за лікнеп, активно використовувалась у політичній пропаганді.

Важлива роль в агітаційно-пропагандистській кампанії за ліквідації неписьменності покладалася на друковані видання товариства, зокрема на журнал „За грамоту” та газету „Геть неписьменність”. Було зроблено спробу наблизити їх якомога ближче до читача. Для цього встановлювалася символічна передплатна ціна, а в роздрібній торгівлі газета взагалі розходила по ціні 2 коп. за примірник. Від громадських організацій та державних установ, що відповідали за боротьбу з неписемністю, вимагалось регулярно віднаходити кошти для передплати періодики та літератури відповідного профілю.³⁰⁵

При товаристві діяли дитячі гуртки, діяльність яких регламентувалася положеннями затвердженим робочим бюро ТГН від 12 червня 1926р. У відповідності до нього такі гуртки створювалися з метою залучення дітей до справи допомоги державі у проведенні ліквідації неписемності та малописьменності.³⁰⁶ Вони створювалися при школах соцвиху, піонерських клубах та дитячих будинків. Робота організовувалась під керівництвом органів самоврядування за загальноклубним порядком. До неї залучались діти від 10 до 16 років, керував гуртком уповноважений підконтрольний місцевій організації ТГН, шкільному виконавчому комітету чи правлінню клубу. Вони мали компенсувати ті прогалини, які виникали в процесі подолання неписьменності серед дітей та підлітків. До їх завдань належала агітація за лікнеп серед неписьменних дітей та підлітків, облік останніх, допомога відстаючим. Окрім того, гуртки мали розвивати культосвітню роботу серед тих, хто навчався за індивідуальною та гуртковою формою або бажав зміцнити набуті в школі лікнепу навички. На них же покладалось організація груп для читання газет і відповідних книг, ознайомлення гуртківців із діяльністю ТГН.³⁰⁷

У кінці 20-х років, коли темпи лікнепу зовсім впали, уряд висунув завдання розширення спектру громадських формувань у справі лікнепу, та довів

до них конкретні плани навчання: комсомолу 300 тис. осіб, профспілкам – стільки ж, кооперації – 265 тис.³⁰⁸ Проте, слід відмітити, що вони дуже слабо бралися за роботу. Так, в Тульчинській окрузі жодна кооперативна організація, крім кустарспілки, не уклала договорів із наросвітою та проведення лікнепроботи серед своїх пайовиків. Кооперація Київщини взагалі не виконала своїх зобов'язань.³⁰⁹ Аналогічна робота спостерігалась і в роботі профспілок. З тим аби активізувати їх діяльність 26 січня 1930р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову „Про спеціальні місцеві комісії в справі ліквідації неписьменності та малописьменності”, якою цим органам (комісіям) доручалося залучати до лікнепроботи профспілки, комсомольські та кооперативні організації.³¹⁰ Вжиття необхідних заходів часто визначалося діловою позицією наявного адміністративно-командного механізму окрвиконкомів. 5 липня 1929р. президія Дніпропетровського окрвиконкому зуміла зобов'язати райвиконкоми та осередки профспілок Робземлісу протягом місяця провести облік неписьменних батраків.³¹¹ До ліквідації неписьменності серед цієї соціальної категорії долучалися і КНС. В 1929р. вони в 135 районах республіки виділили 5 тисяч ліквідаторів неграмотності, за допомогою яких було ліквідовано неграмотність у 173 тис. членів.³¹² Одеський районний комнезам навіть провів „штурмову комнезамівську декаду по лікнепу”, в ході якої неписьменні селяни в багатьох випадках під загрозою виселення направлялися на навчання в лікпункти, для чого організовувалися спеціальні бригади. Комнезами Київської області лише протягом зими 1931-1932рр. домоглися ліквідації неграмотності 181,5 тис. чол., а малограмотності – 245 тис. членів КНС.³¹³

На початку 30-х років, коли культурне шефство промислових підприємств над селом набрав організованого характеру, профспілки долучили до цієї роботи майже 2 млн. своїх членів.³¹⁴ На їх кошти навчалось 25% усіх неписьменних і малописьменних. Весною 1931р. Всеукраїнський комітет профспілки працівників сільського і лісового господарства (Робземліс) надіслав кошти для навчання 10 тис. батраків та сільгоспробітників.³¹⁵ За ініціативи

профспілок створювалися добровільні шефські товариства. У Харкові діяло товариство „Змичка міста з селом”, з 300 членами, у справі шефства над селом.³¹⁶ Лише в 1931р. ними було направлено в сільські райони для роботи по лікнепу 2586 культбригад, з чисельністю 10 тис. чол.³¹⁷ Працювали профспілки по лікнепу і серед сезонних робітників на заводах і будовах, серед яких переважали селяни, які втікали від масової колективізації.

Незважаючи на глибокі суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, що відбулися в середині 30-х років, намагання держави сконцентрувати у своїх руках роботу по лікнепу, профспілки продовжували брати активну участь у лікнепі. В 1936-1937рр. за їх ініціативи та кошти створювалися школи. Лише на Уманщині Київської області ними було створено 30 шкіл, в яких навчалося 246 неписьменних і 900 малописьменних.³¹⁸ Профспілки Миронівської науково-дослідної сільськогосподарської станції навчили грамоти 48 чол.³¹⁹ Відновлення активної роботи по лікнепу зумовлювалося передусім політичною кампанією, пов'язаною з схваленням Конституції СРСР та святкуванням 20 річчя Жовтневого перевороту.

Профспілки долучались до виправлення загрозливого становища у справі всеобучу. У переважній більшості районів складалась обстановка, коли відділки освіти навіть не знали, скільки в них дітей віком до восьми років, не могли вирішити низку злободенних господарських проблем (забезпечення приміщеннями, підручниками тощо). Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) „Про загальне початкове обов'язкове навчання” від 9 серпня 1930р., ВУРПС прийняла рішення про „мобілізацію” профспілок міст, промислових підприємств прийти на допомогу селу з тим, аби вчасно завершити всеобуч.³²⁰

Окремо слід сказати про участь громадських об'єднань в роботі загальноосвітніх шкіл. Відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 13 серпня 1925р. „Про заходи до проведення загального навчання”, їх активісти долучалися до роботи центральних і місцевих комісій всеобучу.³²¹ Водночас, робота по всеобучу проводилась інертно, багато дітей все ще залишалося поза

школою. Змінив справу 1929р. – „рік великого перелому”, який реанімував дискусії про шляхи розвитку народної освіти. Було вироблено модель всеобучу в основі якого стала велика школа із значною кількістю учнів. Розгорталась робота по виявленню дітей, які не відвідували школи. Особливо багато таких було в середовищі сільської бідноти та наймитів. Через матеріальну скруту вони не могли вчитися і скоріше інших дітей покидали школу.³²² Було очевидним, що без матеріальної допомоги ця категорія дітей не зможе отримати освіти. 12 червня 1929р. ВУЦВК і РНК України приймають постанову „Про фонди допомоги дітям наймитів і бідноти”, якою започатковувалась робота по збору коштів, натуральних надходжень від кооперації і громадських організацій: Українського Червоного Хреста, товариства „Друзі дітей”. Вони мали витратись на виплату стипендій, організацію і утримання гуртожитків, придбання одягу, взуття, обладнання для шкіл, на організацію в школах сніданків, перевезення дітей.³²³ Але ці фонди через причину бідності громадських організацій, були обмежені в коштах, а їх діяльність слабо простежувалася.

Участь населення у всеобучі здійснювалося через Всеукраїнське товариство „Друзі дітей”, створене в 1927р. з метою налагодження боротьби з безпритульністю. Товариство мало міські та районні управління, первинні організації. У березні 1932р. в Артемівській районній організації на Донеччині налічувалося 10 осередків товариства з кількістю 600 осіб; Сталінській – 27 осередків у колгоспах.³²⁴ В 1932р. ВУЦВК і РНК УСРР розпустили товариство. Керівництво по боротьбі з безпритульністю покладалося на органи освіти. Це рішення було поспішним. Починаючи з 1932р. в зв'язку з голодомором, різко зроста дитяча безпритульність. За повідомленням начальника міліції Балакліївського району Харківської області у травні 1933р. в с.Яковенкове було підбрано 60 дітей, Борщагівка – 50, Бригадирівка – 50, Гусарівка – 40, а всього по району – 300 дітей.³²⁵ Штаби по боротьбі з безпритульністю, куди крім представників НКО, Наркомздор'я, входили члени товариства „Друзі дітей”,

підібрали 6334 дітей, у тому числі в Харківській області – 1696, Донецькій – 798, Київській – 2860.³²⁶

Лєвова частка зусиль товариства „Друзі дітей” спрямовувалась на збір коштів для власних потреб. З Інструкції організації та роботи осередків „Друзі дітей” на селі випливало, що товариству надавалося кілька шляхів їх залучення: членські внески; натуральна допомога; експлуатації підприємств (буфетів, ленінської десятини, оренди садків, майстерень).³²⁷

Практична діяльність товариства вимагала роз’яснювати батькам суспільну ганебність безпритульності; надавати допомогу в їх основних потребах; організувати показові суди; показувати наслідки виховання в дитбудинках тощо. Показові суди проводилися: „Над матір’ю, що покинула свою дитину”; „Над опікуном, що розтратив власне майно”; „Над тими, хто неправильно виховує дитину” тощо.³²⁸

У 1925-1926рр. товариством утримувалося 7 дитбудинків, у яких перебувало 378 дітей, 32 дитячих майданчики (1550 дітей); 25 дит’ясел (495 дітей); 3 їдальні, що обслуговували 145 дітей, 14 майстерень (345 дітей); 2 колектори (40 дітей); трудколонія (35 дітей); 2 клуби, 2 соляріуми. Всього 94 заклади з контингентом 3163 дітей. Для цих потреб було витрачено 100 тис. крб.³²⁹

Як бачимо з таблиці, товариство активно розбудовувало власну мережу.

Динаміка росту осередків та чисельності членів товариства

„Друзів дітей”³³⁰

Роки	Загальна кількість	
	осередків	членів (тис.)
1924	841	103,2
1925	4377	392,5
1926	4968	288,7

У 1927р. робились спроби переорієнтувати товариство з комерційної діяльності на організацію виробництв. На кінець року в Дніпропетровській області було відкрито 10 майстерень, де працювало 182 підлітки, 9 – у Києві (203 чол.), 2 – у Черкасах (30 чол.), 1 – у Одесі (280 чол.), 1 – у Харкові (60 чол.).³³¹

З метою оздоровлення дітей відкривалися дитмайданчики, ясла, організовувалося відправлення дітей до санаторіїв. У 1927р. Одеське товариство відправило до санаторію 40 дітей, з яких десять були сільські, а решта – з міста. Кременчуцький осередок виділив 1,5тис. крб. на ці цілі.³³²

Акцентувалась увага на створенні умов для позашкільної роботи з тим, аби забезпечити організованіше дозвілля дітей, що безсистемно проводили свій час у парках, скверах, вулицях. Майданчики для ігор будувалися з розрахунку двох категорій дітей: дошкільнят і школярів. Для перших – встановлювався ящик із піском, певна кількість лав, виділялись іграшки, відповідно для інших – спеціально технічно оформлявся майданчик для гри у м'яч, серсо, городки, кеглі тощо. Передбачалися наступні форми роботи: масові ігри під керівництвом педагога; голосне читання та художні розповіді; колективний спів; дитячі свята з оркестром. Створювалось три комісії: санітарна, господарча, ландшафтна, які відповідно стежили за чистотою майданчиків, зберіганням інвентаря, дбали про охорону квітів, дерев, різних рослин. Керував роботою актив осередку „Друзів дітей” та педагоги.³³³

Робота з тими дітьми, що уникали пропонованих заходів і займалися бродяжництвом, базувалася на елементах примусу, які культивувалися в трудколоніях. На загал, це виносалося як свого роду допомога підлітку долучатись до трудового життя, як конституційного обов'язку радянської людини. Протягом жовтня 1924 – березня 1925р. за спільною участю товариства „Друзі дітей” та адміністративних органів у Донецькій, Одеській, Катеринославській, Київській, Волинській, Подільській, Полтавській, Харківській, Чернігівській областях було виявлено 8139 безпритульних.³³⁴ Вони

відповідно були направлені: 317 – в трудові будинки, 159 – в установи соцвиху, 295 – гуртожитки, 545 – передано батькам. 1515 – реєвакуйовано.³³⁵ Решта, очевидно, знову виявилася представлена вулиці.

Товариство „Друзі дітей” в 1928р. виділило зі свого фонду на допомогу дітям південних районів республіки, серед яких були і національні, 60 тис. крб. Так, школярі Спартаківського району на Одещині одержали за рахунок товариства 580 шкільних пайків.³³⁶ Спільно з Червоним Хрестом у Великоянисолському районі з 1 березня 1930р. було відкрито їдальні для дітей бідноти, які щодня видавали 300 гарячих обідів.³³⁷

До лікнепроботи долучалося і товариство друзів оборони і авіаційно-хімічного будівництва. Воно використовувалося головним чином в проведенні агітаційної кампанії за лікнеп. Співпраця з товариством „Геть неписьменність!” впливала з угоди підписаної в 1926р. Г.Петровським і В.Чубарем під назвою „Про взаємини між Товариством „Геть неписьменність!” і Товариством друзів оборони і авіаційно-хімічного будівництва, їхній культурній і громадській роботі серед своїх членів і всього населення”. За ініціативою товариства „Геть неписьменність” проводилась лікнепробота серед членів серед членів ТСОАВІАХІМ, поширювалась технічна література присвячена авіації і хімічній боротьбі з шкідниками сільськогосподарських культур. ТСОАВІАХІМ у свою чергу проводив польоти з рекламою. Партійні і господарські органи часто вдаючись до примусових заходів у лікнепроботі, використовувала і таких з них: надавання дозволу на постачання хімдобрих, залучення авіації для виробничих потреб лише тим селам і районам, які були активні в ліквідації неписьменності.³³⁸

ТЗЕТ в 1925р. спільно з Наркомосвіти розпочав створювати мережу початкової та середньої освіти в районах єврейського поселення. При товаристві була створена шкільна комісія. Роботи велись авральними методами, не вистачало коштів, будівельних матеріалів. На кінець 1927р. лише в Калініндорфському районі було відкрито 8 шкіл, в с.Озетовка Нікопольського

району чотирирічна школа.³³⁹ Було досягнуто справді хороших результатів. В Калініндорфському районі вдалось довести шкільну мережу до однієї семирічки, 4 чотирирічок і 7 трирічок.³⁴⁰ Отже, на кінець 20-років темпи створення мережі єврейських шкіл наростали. Водночас в умовах ідеології більшовизму в школах, що фінансував ТЗЕТ, були відсутні єврейські релігійні традиції, відчувалися постійні труднощі з кадрами, підручниками, приміщеннями для навчання.

Сільські громадські об'єднання змушені були займатися і закладами середньої спеціальної сільськогосподарської освіти. Так, в січні 1925р. президія Ландауського районного комітету незаможних селян прийняла рішення про проведення агітаційної кампанії збору коштів на користь „пролетарського студентства”.³⁴¹ Від підтримки кооперативних та інших громадських об'єднань суттєво залежало функціонування навчальних закладів, розташованих у сільській місцевості, які, з існуючими тоді положеннями, отримували для студентів продукти харчування за зниженою, порівняно з містом, нормою. Частина студентів голодувала. В лютому 1931р. Коларівське райспоживтовариство припинило постачання продуктів болгарській агротехнічній школі в с.Преслав, що привело до того, що матеріально незабезпечені студенти залишили її. Комісія ВУЦВК, обстеживши школу, констатувала ряд суттєвих недоліків в її функціонуванні, особливо по лінії матеріальної оснащеності – відсутність бібліотеки, гуртожитку, учбово-господарських приміщень, незабезпеченість студентів стипендіями; громадським харчуванням. Було прийнято рішення про комплектування студентського складу за рахунок різних громадських організацій, які б в подальшому зобов'язувалися надавати допомогу агротехнікуму.³⁴²

Профспілки також долучалися до контролю „за дотриманням класової лінії” у сфері освіти і особливо серед студентства. Політика „відкритих дверей”, що проводилась у період воєнного комунізму, надавала можливість будь-якому а соціальним походженням громадянину навчатися у вузах, водночас вона не

призвела до збільшення чисельності студентів пролетарського походження, які б підтримали політику пролетаризації вищої школи. Професійні спілки виконували роль важеля пролетаризації студентства. Якщо первинні профспілкові органи висували з робітничого середовища кандидатів для позаконкурсного планового прийому до вузів, то представники губернських відділів профспілок, яких вводили до складу приймальних вузівських комісій разом з представниками губкому партії здійснювали контроль за зарахуванням висуванців до вузу. Крім того, делегати губернських відділів професійних спілок працювали у складі перевірочних комісій, які проводили щорічні чистки студентів від „соціально чужих елементів”.³⁴³ Завдяки таким зусиль, частка робітників серед студентської молоді збільшилась з 1920/21 по 1923/24 навчальний рік з 6,8 до 15,6%, а в 1926/27р. – вже до 24,4%.³⁴⁴ Надаючи різноманітні пільги пролетарському студентству, правляча партія створювала групу підтримки у вищій школі. Однак малоосвічені пільговики не мали авторитету ні серед студентів, які отримали набутий статус завдяки набутим знанням, ні серед викладачів. Аби не допустити потрапляння під час виборів до студентських комітетів непролетарських студентів, органи освіти вдалися до адміністрування. Альтернативними органами незалежних студентських комітетів, мали стати прорадянські організації класового характеру – студентські секції професійних спілок. Досить чітко пояснювалися і завдання їх утворення – не тільки захист інтересів студентів, а й сприяння пролетаризації вищої школи – зміні методів викладання та роботи „в напрямку зв’язку школи з виробництвом, сполучення освіти з виробничою працею”.³⁴⁵

Організація профспілкових секцій у вузах розпочалася на початку 1922р. В 1924р. уповноважених по роботі у вищій школі замінили бюро студентських профсекцій при губернських відділах та губернських радах професійних спілок. В 1923/24 навчальному році розпочалася ліквідація студкомів.³⁴⁶

„Пролетаризація” студентського руху створила умови для придушення професорської опозиції за підтримкою студентських організацій. Представники виконавчих студентських бюро нарівні з ректорами, політичними комісарами, що призначалися Головпрофосом й представниками Робосу (працівників освіти) працювали у складі комісій по заміщенню викладацьких посад. Опинившись під загрозою звільнення за політичними мотивами, викладачі були вимушені змиритися з політикою пролетаризації. Однак така ситуація складалася не у всіх учбових закладах. Водночас, кампанія викриття „педагогів-контрреволюціонерів”, тобто тих, хто ігнорував класові принципи освітньої політики, приносила „успіхи”, які полягали в розгортанні репресій проти професорів „старої школи”, звинуваченні у шкідництві вчителів загальноосвітніх шкіл, набувала характеру масового психозу. Репресивна політика уряду викликала обурення педагогів, які звертались із скаргами до профорганів. Останні не бажали або були неспроможні захистити їх права.

Захопивши владу в свої руки, більшовики оголосили про початок побудови нового суспільства, принципово відмінного від попередніх. Важливою складовою частиною, яка акумулювала в собі усе духовне життя цього суспільства, мала стати нова комуністична культура. Принципова відмінність цієї культури від інших полягала у тому, що вона базувалася на матеріалістичній марксистській філософії і рішуче відкидала право будь-яких релігій впливати на культурний розвиток народу. Більше того, вони оголошувалися „мотлохом історії”. Войовнича атеїстичність була провідною рисою комуністичної культури, першим головним її завданням стало формування серед широких народних мас матеріалістичного світобачення, що сприяло „комуністичному переродженню суспільства”. З іншого боку пролетарська культура покликана була виконувати велике і відповідальне завдання із залучення широких народних мас до соціалістичного будівництва. Таким чином, і вся галузь культури перетворювалася в арену загостреного політичного двобою і не останню роль тут відігравали культосвітні установи.

Влада, розгорнувши роботу з ліквідації неписьменності і малописьменності, поклала початок „вихованню мас”, подоланню „старих звичок”, всього, що залишилось у спадщину від поваленого ладу.³⁴⁷ Отже, найпершим завданням культурних перетворень було формування у суспільній свідомості певних стереотипів, які робили б поведінку населення прогнозованою. При цьому культивувався утилітарний підхід до культурних надбань. Інтерес до них нової радянської номенклатури виявлявся як до засобу зміцнення радянського ладу, а громадські організації і культосвітні установи були покликані об'єднати усі наявні культурні сили. Потрібно було виробити нові форми, прийоми і методи агітації та пропаганди. Більшовики вважали, що українська культура є дрібнобуржуазною, тому потребувала ідеологічного перековування.³⁴⁸

Четверта конференція КП(б)У, що проходила в грудні 1921р., визнавала агітаційно-пропагандистську роботу на найближчий час „ударною”.³⁴⁹ У постанові, схваленій X з'їздом РКП(б), „Про головполітпросвіту й агітаційно-пропагандистські завдання партії” визначала її як надзвичайний пропагандистський та ідеологічний орган.³⁵⁰ Усі громадські організації і установи України, що хоча б частково виконували завдання політичної освіти, повинні були погоджувати свої плани із нею і діяти за її активного сприяння.

Відзначаючи „значні” успіхи у „боротьбі” з буржуазною ідеологією VII Всеукраїнська партконференція 10 квітня 1923р. зазначила, що „ідейний фронт буде для партії ще на довгий період найважливішою командною висотою”.³⁵¹ Звідси теоретичним підґрунтям більшовицької культурної політики стала тотальна ідеологізація культури. Як наслідок систематичних репресій до середини 1925р. на всій території України не залишилося жодної антикомуністичної громадської організації. Залишилися лише ті, у культурно-освітній діяльності яких була зацікавлена держава, але й вони піддавалися ідеологічній обробці. Компартия взялася налагоджувати зв'язки добровільних товариств з агітаційно-пропагандистськими відділами парткомів та направила відповідні директиви щодо ідейного спрямування своєї діяльності. Постановкою

оргбюро ЦК РКП(б) про роботу масових організацій в Україні у 1925р. визначалось коло основних масових організацій, які мали здійснювати індокринційну діяльність: „Культзмичка”, „Друзі дітей”, „Геть неписьменність”, Товариство допомоги повітряного флоту.³⁵² Такі умови визначали подальшу динаміку діяльності добровільних товариств. Комуністичним фракціям товариств наказали, щоб під час проведення агітаційно-пропагандистської роботи замість дорогої та малодоступної за змістом літератури, використовували масову, дешеву та доступну літературу, яка б утверджувала у свідомості народу, особливо селян, класові, інтернаціоналістські засади.³⁵³

В Україні управління сільбудами було утворене відповідно до постанови колегії Народного комісаріату земельних справ від 1 листопада 1920, якою визначалась такою її мета: об'єднати незаможне селянство і сільський пролетаріат із пролетаріатом міста, популяризувати колективні форми господарювання і на основі соціалістичної культури та економічної зацікавленості незаможного селянства задовольнити культурні потреби села.³⁵⁴ У 1930 році Головополітосвіта розукрупнюється на низку окремих самостійних відділів у системі Наркомосу: клубний, бібліотечний, освіти дорослих, тобто відбулося розширення адміністративного апарату управління культурою, його бюрократизація. Вся культурно-масова робота підпорядковувалася відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б). Загальний напрям культмасової роботи на цей період визначали постанови листопадового (1929р.) пленуму ЦК ВКП(б) „Про сільське господарство України і про роботу на селі”; „Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву” від 5 січня 1930 року. Керував роботою відділ політосвітроботи НКО УСРР через своїх інспекторів. У кінці 1930р. в Україні було 41 округів із культосвітніми установами. Вони діяли за принципом: один інспектор здійснює керівництво 200-250 закладами. До того ж вони були малоосвіченими з низькою фаховою кваліфікацією. Вищу освіту мали лише 8%, середню – 16%.³⁵⁵ В січні 1930р. на

з'їзді політпросвіт працівників УСРР констатовалося, що Народний комісаріат освіти майже не займається культосвітньою роботою на селі. У результаті чого вона була запущена.³⁵⁶

У травні 1923р. постановою РНК УСРР вся мережа сільбудів республіки, що перебувала у відомстві Наркомзему, передається НКО.³⁵⁷ Майже одночасно Всеукраїнський ЦВК прийняв аналогічне рішення під назвою: „Політична освіта і виховання дорослих”, яким визначалася структура усієї мережі установ політосвіти. У свою чергу народні будинки і просвіти перетворювалися в клуби і сільбуду. При окружних і районних сільбуду створювалися бібліотеки, багатьом з них підпорядковувалися прокатні і зерноочисні пункти, майстерні, курси. Окружні і районні сільбуду стали організаційними і методичними центрами політосвітньої роботи на селі.³⁵⁸

Отже, основною формою такої організації у містах стали клуби, а у селах величезний тягар ліг на плечі селянських будинків, як нових радянських центрів культури, яких, до речі, ніде крім України не було. Слід сказати і про ту обставину, що значному піднесенню культурницької роботи громадських об'єднань сприяла і українізація, яка у свою чергу відкрила шлюзи для політичної роботи не комуністичним національним силам. Національно-свідома інтелігенція отримала шанс для боротьби за вплив на суспільство, що сприяло розвитку мережі культурно-освітніх установ. Якщо в травні 1923 року робітницьких клубів в Україні було 896, у серпні – 972, то на середину 1924 і 1925 відповідно – 1073 і 1384.³⁵⁹

За змістом роботи клуби поділялись на чотири категорії: клуби-осередки при невеликих виробничих підприємствах, військових частинах, відомчих радянських установах; хати-читальні у селах; місцеві клуби при великих підприємствах і військових частинах; районні клуби – у промислових центрах; загальні для всіх клуби-осередки і місцеві клуби даного району; у селах – волосні будинки, а у повітових чи губерньських містах й округах – центральні клуби.³⁶⁰ Ними керували завідувачі, які призначалися губерньськими та

повітовими політосвітами. Право заснування, як і керівництва їх діяльністю, належало виключно Головополітосвіт та її місцевим органам. Вони ж затверджували положення, на основі яких організовували свою роботу клуби.³⁶¹

Клубна робота охоплювала все ширшу масу робітників, особливо молоді, а самі заклади перетворювались у справжні центри масової пропаганди і „розвитку творчих здібностей робітничого класу”, при цьому вони також використовувались як місця відпочинку та розумових розваг. Водночас темпи цієї роботи залежали від вирішення матеріально-фінансових проблем. Не вистачало приміщень. Часто під клуби відводились приміщення – колишні помешкання заможних, пізніше „розкуркулених” громадян, перебудовані на швидкоруч церкви. Клуби виробили власний стиль роботи, однією з форм якої виступали гуртки, як добровільні об’єднання членів, загальною чисельністю 10-30 осіб. Основними ознаками клубного гуртка вважалися: факультативність (добровільність), обмеження терміну існування, самодіяльність і колективний стиль. Серед них виділялися окремі групи: домашнього читання літератури на соціальні теми, самоекскурсантів, тимчасові або так звані „летючі” та довготривалі гуртки самоосвіти.³⁶²

Отже, гуртки вважалися виробничими осередками, що створюють цінності для масової роботи. Завданням останньої було не тільки довести їх до свідомості членів клубу, а й на їхньому прикладі виховувати маси в комуністичному дусі. Гуртки самоосвіти ставили перед собою наступні завдання: прищепити і закріпити результати масової роботи, привчити громадян працювати в колективі. За змістом роботи вони поділялись на типи: суспільно-політичні, природничо-наукові, наукових видань, сільськогосподарські, художні, музичні тощо. Інформаційний стіл клубу створювався з метою підбору достатнього матеріалу для видачі довідок та роз’яснень громадянам, що передбачав популяризацію дій центральної і місцевої влади, всіяке залучення маси до класово-громадянської позиції.³⁶³

Слід підкреслити громадський шарм клубної роботи, який полягав у тому, що закладався у саму організаційну його побудову, а також в характері проведення діяльності, зокрема в популяризації ідей добровільних товариств. При клубах діяли осередки самостійних громадських формувань. Так, допомогу дітям робітників підприємств, що об'єднувались при них, зазвичай надавали осередки громадської організації „Друзі дітей”. Її члени обстежували будинки комун, двори, приватні квартири, де діти зазвичай проводили своє дозвілля. Обстежувачі звертали першочергову увагу на безпритульних. Слід відзначити, що досить часто план роботи клубного осередку „Друзів дітей” обмежувався такими акціями як: відшукування коштів для організації дитячого майданчику, роботи серед неохоплених ним, призначенням дітей до школи, працевлаштування підлітків на підприємства.³⁶⁴

Широкого розвитку в робітничому середовищі набула організація „Друзів радіо”. Радіоаматорських рух набував великого суспільного значення. Упорядкувавши масову роботу в клубі, осередок товариства зазвичай займався установкою радіоприймачів у його членів, обліком підприємств, гуртожитків, які радіофікувались зусиллями і засобами осередку.³⁶⁵

Перед клубним осередком товариства „Друзів радянської кінематографії” ставились переважно завдання пильнувати, аби кіно „замість служби нашим інтересам не перетворилось у зброю нам ворожу, розбещення свідомості мас”.³⁶⁶ У такий спосіб осередок товариства використовувався режимом як засіб систематичної пропаганди. Аналогічна ситуація складалася і в більшості інтернаціональних клубів, які створювались і діяли в контексті обіжника ЦК КП(б)У від 6 липня 1921р. „Про клуби національних меншостей і інтернаціональні клуби”, в яких проводилися вечори, присвячені історії революційного руху, вивчалися біографії видатних революціонерів, читались лекції на теми виховальних змагань в капіталістичних країнах. В окремих місцевостях клуби були єдиними центрами культосвітньої роботи серед робітників різних національностей.³⁶⁷

Перебуваючи в перші роки радянської влади під безпосереднім керівництвом політосвіт, клуби перетворювалися з добровільних об'єднань робітників за інтересами на державні політосвітні заклади, які завдяки примусовому членству нав'язували членам профспілок політичне навчання та участь в агітаційно-пропагандистських кампаніях.³⁶⁸ З 1924р. послаблення партійного контролю призвело до деякої деідеологізації клубної роботи, все більше почали вживатися такі форми як гуртки, насамперед, художньої самодіяльності. Поряд з гуртками фізичного виховання їх частка серед клубних гуртків становила 69%, решта – припадала на політосвітні (17%), профосвітні (7%), наукові (5%) та гуртки по вивченню ремесел (2%).³⁶⁹ Зростанню масової роботи сприяла постанова агітпрому ЦК КП(б)У, ухвалена у 1922р., яка пропонувала перетворити гуртки на основну форму організації політичної освіти.³⁷⁰ Характер гурткової роботи в робітничих клубах залежав від наявності культурно-розважальних закладів у містах та робітничих селищах. Якщо у великих містах клуби мали можливість зосередити увагу на політичній і профспілковій освіті, то у містечках та робітничих селищах вони мусили насамперед задовольняти запити робітників на розваги й відпочинок.³⁷¹ Масова політична робота в клубах майже не проводилась. За даними вибіркового обстеження, проведеного органами РСІ в клубах Кадіївки, Кривого Рогу, Вітки, Должанки та Грушевського у першому кварталі 1924р., тут було показано 98 театральних вистав і 16 фільмів, прочитано 4 лекції, організовано 3 політичних судів та 2 вечори запитів та відповідей.³⁷²

Лінія на „викоренення націоналізму” проводилася в діяльності робітничих інтернаціональних клубів, які створювалися під ідейним керівництвом і контролем агітаційно-пропагандистських відділів партійних комітетів на підставі обіжника ЦК КП(б)У від 6 липня 1921р.: „Про клуби національних меншин і про інтернаціональні клуби”.³⁷³ Прикладом цього може бути клуб сільгоспробітників у радгоспі Дорсибург Мелітопольської округи та польський клуб в Мархлевському національному районі.³⁷⁴ У них проводились

вечори, присвячені історії революційного руху, вивчалися біографії видатних революціонерів, читались лекції на теми визвольних змагань сільськогосподарського пролетаріату капіталістичних країн. В окремих місцевостях клуби були єдиним центром культосвітньої роботи серед сільгоспліробітників різних національностей. Але клубна справа розвивалася недостатньо. На 1 січня 1926р. з 532 робітників профспілки сільськогосподарських робітників мали свої клуби лише 102, охоплюючи ними 8,5 тис. чол., або 20% усієї членської маси профспілки.³⁷⁵ В розгортанні мережі культосвітніх установ у місцях компактного проживання євреїв розгортало Товариство по землеоблаштуванню євреїв. Упродовж 1929-1930рр. з фонду ТЗЕТу було виділено для цього 17,5 тис. крб. Найбільше коштів надійшло до Херсонської, Криворізької та Одеської округи.³⁷⁶ В 1930р. в переселенських колгоспах на кошти товариства утримувалося 75 хат-читалень, 16 сільбудів, 58 книгозбірень, 41 червоний куток, три пересувні кіноустановки та 14 радіоустановки.³⁷⁷

Протягом 1932-1933рр. УкрТЗЕТ витратив на культмасову роботу понад 430тис. крб. Значна частина цієї суми асигнування витрачалося на забезпечення агітаційно-культурної інфраструктури господарсько-політичних кампаній в єврейських національних районах та на переселенських фондах: проведення конференцій, агітмасовок, мітингів, виїзди разом з редакціями газет в колгоспи і радгоспи, утримання прокомуністичних періодичних видань, які виходили в Україні єврейською мовою.³⁷⁸

Всеукраїнське управління сільбудами поділялося на три відділи: загально-адміністративний, господарчий, політосвітній. Відповідно губернські і повітові поділялись на: загально-адміністративний відділ з бухгалтерією, інформаційне бюро з інструктором; господарчий відділ з комендатурою та їдальнею; політосвітній відділ з музеєм, бібліотекою і читальнею, театром і кінематографом. А сам селянський будинок у свою чергу розбивався на секції: економічну, адміністративно-господарчу, політико-просвітню. Повітові сіль

буди очолювали представники організацій, котрі зосереджували політичну й економічну диктатуру в повіті, а саме: районний партійний організатор; представник повітового комнезаму; представник профспілки.³⁷⁹ Відповідно до умов НЕПу в липні 1921р. вони переводились на самозабезпечення; тобто одержували право брати плату за використання приміщень (утримувати чайні, їдальні тощо); використовувати приписані до них радгоспні майстерні, різного роду сільськогосподарські пункти; використовувати політпросвітні заклади для самозабезпечення, беручи плату за вистави, концерти. Окрім того, для них виділялись земельні ділянки для ведення господарства (вирощування польових, городніх культур). Отже, практично володіли набором відповідних прав комерційної діяльності. Щоправда організаційно-інструктурський апарат управління залишався на утриманні держави.

Різноманітність типів політустанов села (хати читальні, народні будинки, просвіти, лікнепи тощо), що спостерігалися в перші роки НЕПу, у 1925-1926 роках зникло, і політосвітні установи перейшли на одну типову структурну сітку сільбудів, яка почала займати певне місце у цілій системі органів радянської влади. Отримавши статус добровільних громадських організацій, вони стали провідниками класової політики більшовицької еліти.³⁸⁰ Стан політико-освітніх установ залежав від їх матеріального забезпечення. У звіті про перебіг культурно-просвітницької роботи за 1923 рік відзначалося, що за наявності матеріальної бази вона „проводиться розлого”.³⁸¹ Як приклад, наводилась діяльність сільбуду в селі Юзлум Мелітопольської округи, що нараховував 200 членів та мав власну бібліотеку із фондом у 400 книг, щотижня влаштовував голосні читання. При сільбуді діяли такі гуртки: лікнепу, політграмоти та два загальноосвітні. Читалися лекції із сангігієни, історії медичного руху. Матеріальне забезпечення здійснювалося за рахунок обробітку 50 десятин землі та оренди парового млина, що дозволяло йому здійснювати шефство над дитячим будинком, виділяючи щоденно 70 фунтів хліба на утримання його вихованців.³⁸² Проте матеріальне забезпечення культурно-

освітніх установ залишалось слабким. Упродовж 1928 року 60% сільбудів знаходились поза місцевим бюджетом.³⁸³

Спочатку селянські будинки (сільбуду) відкривалися в столиці та інших містах України, щоб стати притулками для приїжджаючих у своїх справах селян. Згодом було вирішено створити при них довідкові бюро, а також надавати селянами юридичну допомогу. Результати діяльності селянських будинків показали, що їх значення далеко більше, ніж готелів і довідкових бюро. Функції сільбудів розширюються, а до їх штату залучаються агрономи, інструктори, а потім і інші спеціалісти, які стали опорою політичною та агрономічною пропаганди. Перші два роки пішли на пошук правильної організаційної форми селянських будинків, що розглядалися владою як противага „просвітам”, котрі ніяк не бажали ставати червоними. Кількість їх стрімко зростала. Якщо в червні 1921 року їх існувало лише 42, то в жовтні 1924 вже 2454.³⁸⁴

Завдяки державній підтримці сільбуду закріпилися на селі і сконцентрували довкола себе усю культурно-освітню діяльність. Вони не лише зосереджували біля себе читальні, бібліотеки, музеї, хори, дитячі садки, але й ставали єдиним центром культурно-масової роботи. Губернські і окружні сільбуду являли собою великі господарські підприємства, що займали чималу площу з будівлями, реманентом, кіньми, працівниками. Однією з важливих форм господарювання на селі були заїзні двори. Селянські будинки існували з прибутків підприємств, що працювали при них: готелів, різноманітних майстерень, млинів, їдалень, прокатних станцій, торгових підприємств. Щоб вижити у скрутні часи, вони охоче відволікались в сторону різного роду підсобних господарських промислів, а іноді і взагалі комерція ставала самоціллю. Поряд з успіхами в роботі торгівельно-промислових підприємств були певні недоліки і навіть зловживання. До 1926 року більшість їх ще існували на основі „самообкладання”, проте надалі згідно постанови оргбюро

ЦК КП(б)У „Про роботи сільбудів та хат-читалень” вони переводились на утримання місцевих бюджетів.³⁸⁵

Протягом 1929-1937 років асигнування із держбюджету на культосвітню роботу в республіці зросли з 7,2 до 31,5 млн. крб. Це були незначні суми в порівнянні з тими, які сплачувалися населенням. На початку першої п'ятирічки із місцевого бюджету утримувалося лише 1781 сільбуд або 41%.³⁸⁶ В подальші роки картина суттєво не змінювалась. Є всі підстави стверджувати, що основний тягар фінансування несли на собі сільські жителі. 21 вересня 1930р. ВУЦВК і РНК УСРР своєю постановою зобов'язував колгоспи виділяти частину своїх прибутків на потреби закладів культури. Однак бідні господарства не могли суттєво допомагати їм.³⁸⁷ Всупереч цим заходам вони перебували в дуже складному фінансовому стані. Часто фінансового забезпечення взагалі не було. В результаті зимою не можна було купити дров, організувати освітлення. З цієї причини сільські клуби і хати-читальні були переважно зачинені. До цього додавалися значні зловживання з боку адміністрації: розкрадання інвентаря, музичних інструментів тощо.³⁸⁸

Найбільш вузьким місцем діяльності сільбудів був дефіцит кадрів. У 1929 році в сільських культустановах працювало 6925 чол. Через низьку оплату праці вони були сумісниками, а відтак їх авторитет серед населення був невисокий. Аналогічна ситуація складалася і зі штатними працівниками. У Маріупольській окрузі 100 із 161 культпрацівників взагалі працювали безкоштовно. Навіть завідуючий сільбудом отримував 30-45 крб., завідуючий хатою-читальнею – 8-50 крб., бібліотекар – 25-45 крб., тобто в середньому – 30 крб.³⁸⁹ В 1930 році було зроблено спробу виправити становище. ЦК ВКП(б) постановою „Про хати-читальні” зобов'язав розгорнути роботу по направленню не менш як 10 тис. комуністів і комсомольців із середовища випускників партшкіл, педтехнікумів та робітфаків. Це рішення продублювала і ЦК КП(б)У. У республіці планувалося направити 2500 такого роду працівників.³⁹⁰ Навчальні заклади також не могли дати необхідної кількості спеціалістів: в 1929 році

перший випуск Харківського інституту народної освіти дав всього 80 спеціалістів. Наступного року їх набір збільшився до 300, а в 1932-1933 тут навчалось 1387 осіб.³⁹¹ Крім того, Наркомос у 1930 році відкрив ще 13 технікумів комуністичної освіти і політосвіти при 6 педтехнікумах.³⁹² Проте ці заходи не забезпечили суттєвого перелому у підготовці спеціалістів, у сільбудах посади продовжували займати особи без спецпідготовки. Основною формою роботи сільбудів стала масова діяльність, що розподілялась за напрямками: агіткампанія, революційні свята, лекції, доповіді, бесіди, читання в голос, вечори запитань та відповідей, самодіяльності, масові вечірki, „живі” та „світлові” газети та ін.³⁹³

Важливе місце в роботі сільбудів займало популяризація і впровадження у життя селян нового побуту, зокрема нових революційних, виробничих і побутових свят. Відзначення „по-новому” таких подій як: народження дітей, одруження („червоні весілля”), організація громадських поховань. Вже в 1927 році при сільбудах і хатах-читальнях працювало 4500 сільгоспгуртків, які охоплювали близько 100 тис. селян, 30 тис. слухачів, 2,4 тис. природничо-наукових, 5 тис. кооперативних гуртків.³⁹⁴

Якщо сільськогосподарські та художні гуртки розгортали свою діяльність „у міру потреби”, то політичні були обов’язковими. Вони організовувалися за згодою осередку КП(б)У і працювали під його безпосереднім керівництвом. Активно діяли різноманітні довідкові столи з різних питань сільськогосподарського виробництва. Лише за три місяця 1929 року в Артемівській окрузі ними було надано близько 2 тис. довідок і консультацій з проблем сільськогосподарського виробництва.³⁹⁵ Стіл інформації давав відповіді на питання, що хвилювали селян, допомагав оформити заяви до судових та державних установ, роз’яснював зміст законів тощо. Цією роботою керувала окрема посадова особа.³⁹⁶

Найбільш поширеною формою агропропаганди були гуртки і курси при сільбудах і хатах-читальнях, якими керували агрономи або досвідчені селяни.

На початку 1931 року в селах працювало їх 4,4 тис., охопивши таким чином понад 100 тис. селян.³⁹⁷ Такого роду заклади проводили агрономічні походи, метою яких було покласти початок систематичному вивченню в колгоспах агрознаць.

ТЗЕТ, виходячи з інструкцій державних органів про організацію сільбудів, відкривав особливий вид культурно-освітніх закладів – Будинки переселенців. Вони виконували функцію форпоста в агітаційній роботі з єврейськими переселенцями. Тут проводилась антирелігійна робота, працювали лекторії, вечори осередків Товариства войовничих безвірників. Крім того, діяли каси взаємодопомоги, безкоштовні юридичні консультації.³⁹⁸ В 1927р. в Херсонському будинку переселенців була відкрита юридична секція, яка читала регулярні лекції з різних галузей права, проводили співбесіди з питань правового характеру. При будинку діяло екскурсійне бюро. Аналогічні будинки були відкриті в Каліндорфі, Сталіндорфі, Ново-Златопіллі, Дніпропетровську.³⁹⁹ У 1928р. товариство розробило програму розвитку культурного обслуговування, з якої випливала необхідність будівництва спеціальних будинків для хат-читалень. Чим було дано поштовх до створення єврейських клубів і Будинків колгоспника. В 1931р. ТЗЕТ виділив 6 тис. крб. на будівництво клубу і 50 тис. крб. на Будинок колгоспника в Сталіндорфському, 175 тис. на Палац піонерів у Калініндорфському районах.⁴⁰⁰

Профспілки піддавалися з боку Компартії особливому ідеологічному контролю. Не зважаючи на великі досягнення в культурно-освітній роботі, вони звинувачувалися в „неправильних позиціях”, у великих недоліках та ідеологічних прорахунках. Радянські ідеологи вважали їх відображенням буржуазного впливу. Головна їх помилка полягала в недооцінюванні політичної пропаганди. Звинувачувалися вони і в тому, що їх основна увага і кошти направлялися на проведення розважальних заходів, на фізкультуру і спорт. Твердження керівників профспілок, що такі форми роботи як лекції і бесіди є застарілими, партійними функціонерами розглядалося як пропаганда теорії

аполітичної клубної роботи, безпартійного культурництва. Часто було так, що клубні працівники, „усвідомлювали помилковість і швидкість неправильних установок” і ставили на перший план у практичній діяльності політичну просвіту і загальну освіту мас. Але, роблячи це, вони часто „впадали” в іншу крайність, відмовляючись у клубах від усіх видів розваг і відпочинку. Як результат, XV партійна конференція відзначила, що „робітник із клубу йде шукати розваги до пивної, трактиру, чайної чи на вулицю”.⁴⁰¹

XV конференція ВКП(б) у жовтні-листопаді 1926р. ухвалила резолюцію „Про підсумки роботи і чергові завдання профспілок”, у якій зазначалося, що клубна робота повинна поєднувати задоволення потреб робочих і службовців у відпочинку і здорових розвагах з культурно-освітніми та виховними завданнями. Профспілка, як зазначалося, „повинна піклуватися про розвиток класової самосвідомості своїх членів, тому повинна організовувати серед них політ- і профосвіту, розвивати їхню ініціативу і самодіяльність на основі пролетарської демократії”.⁴⁰² Водночас, стати на такі широкі рейки діяльності профспілки не могли. Посилювався відрив клубної роботи від мас. Лише протягом лютого 1927р. – квітня 1928р. кількість членів профспілкових клубів скоротилася на 32тис. осіб, зменшилось на 133 кількість гуртків політграмоти, на 1800 – гуртків профруху.⁴⁰³ Нав’язування правлячим режимом таких методів діяльності, як примусовість та ідеологізація відвертали робітників від клубів. Профспілкові працівники, які відчували настрої робітників, розуміли абсурдність поглядів представників політосвіт. Для них було очевидним, що залучити маси до клубів можна лише культурно-розважальними заходами.

Про темпи перетворення клубів в політосвітні заклади свідчать наступні дані: в 1926р. 40% заходів, проведених у клубах, становили лекції, доповіді і розмови, з них 37,4 – з політичної і 15,2% – профспілкової тематики, майже третину – вистави й концерти та 11,7% – кіносеанси.⁴⁰⁴

Залученню членів профспілок до профспілкових клубів перешкоджав і брак клубних приміщень, оскільки темпи їх будівництва відставали від динаміки

збільшення членів профспілок. В 1926р. 15% самих великих клубів, які охоплювали 40% усіх залучених до клубів, не вміщали й половини своїх членів, не кажучи вже про родини робітників. Ще 15% клубів не мали залу для глядачів, 20% – кімнат для гурткової роботи, крім залу і 52% – мали менше п'яти кімнат. Особливо гостро питання про клубні приміщення стояло в Донбасі, де клубні заклади іноді розміщувалися в хлівах та колишніх конюшнях.⁴⁰⁵

Незважаючи на постанову V Всеросійського з'їзду професійних спілок про організацію в клубах сімейних вечорів, відповідальні працівники культкомісії побоювалися клопотати перед окружними політосвітами та парткомаами про дозвіл на влаштування таких вечорів, розуміючи її негативне ставлення до цього питання.⁴⁰⁶ Проте сімейні вечори в клубах не намагалися організувати й члени професійних спілок, які побоювалися хуліганства молоді й тому влаштовували позаклубні сімейні вечірки. Сімейні вечірки слабо впроваджувалися в клубне життя. Їх частка серед заходів масової роботи не перевищувала 2,6%.⁴⁰⁷ Через це робітнича родина навіть наприкінці 20-х років залишалася поза впливом профспілкових клубів.⁴⁰⁸

Враховуючи нереальність масового залучення до клубів дорослих робітників, а тим більше їх родин, правляча партія взяла курс на перенесення політико-виховної роботи на виробництво шляхом організації при фабзавкоммах „червоних кутків”. Якщо в 1925р. в республіці діяло 628 профспілкових клубів та 1676 „червоних кутків”, то в 1929р. кількість останніх збільшилась в 7,5 разів – до 11906, в той час як клубів лише на третину – до 866.⁴⁰⁹

Отже, „червоні кутки” перебирали на себе політосвітню гурткову та масову роботу, яка згорталась у клубах. Їх масова робота складалась переважно (на дві третини) з лекцій, доповідей, бесід та голосного читання. Політичну спрямованість мала також їх гурткова робота. Виробничий принцип організації розширював можливості проведення агітаційно-масової роботи. Однак компартія визначала її розмах недостатнім, і з 1927р. почала використовувати

примусові заходи щодо залучення робітників до відвідування лекцій шляхом їх організації в обідню перерву. Це викликало невдоволення робітників.

Помітну роль відігравали профспілкові бібліотеки. Розгортання їх діяльності відбувалося після VI конференції КП(б)У (грудень 1921р.), яка проаналізувала роботу профспілок в організаційній та культурно-освітній сферах, наголошувалося: „... Розв’язання економічних завдань, що постали перед Радянською республікою, залучення мас до господарського, радянського і професійного будівництва –можливе лише при піднесенні культурного рівня мас. На цьому завданні треба зосередити максимальну увагу спілок”.⁴¹⁰ Велике значення для розвитку мережі профспілкових бібліотек на Україні, вдосконалення форм їх роботи мали рішення I бібліотечного з’їзду РСФРР (липень 1924р.). Про збільшення кількості бібліотек свідчить такий приклад. На 1 грудня 1925р. на Україні функціонувало 1413 при кількості читачів 318703 і книжковому фонді 2413703. На 1 липня 1927р. ці показники були такими: 2188 бібліотек, 514316 читачів і 3993866 книг.⁴¹¹ Із зростанням чисельності бібліотек змінювався й характер їх діяльності. Якщо на початку 20-х років головне місце займали організаційні питання, то наприкінці десятиріччя відбулося їх перетворення на ідеологічні центри. Форми і методи їх роботи були непривабливі для читачів. Культпоходи і соцзмагання не приносили тих ідеологічних результатів, яких очікували радянські політ пропагандисти. В гонитві за читача допускалися приписки, викривлення інформації про проведену ідеологічну роботу. У ході змагання між бібліотеками харківського паровозобудівного та електромеханічного заводів працівники останньої взяли зобов’язання залучити 1500 нових читачів, а залучили – 1638, замість одного літературного диспуту провели три.⁴¹²

У надзвичайно суперечливому літературно-мистецькому житті, громадські організації спрямовували свої зусилля на переведення мистецьких сил на платформу „соціалістичного реалізму”. Для творчих формувань була характерна строкатість складу, різний ступінь ідеологічної зрілості.⁴¹³ У 20-ті

роки українська літературно-мистецька інтелігенція складалася з кількох соціальних організмів – старшої і молодшої генерації народницько-соціалістичної національної демократії, діячів більшовицької орієнтації, політично нейтральних особистостей. Ідейні розбіжності між митцями породжувалися політико-ідеологічними та художньо-методологічними причинами. Особисте бачення шляхів творчого пошуку в нових історичних умовах розводило окремих діячів духовної культури. Водночас вони поступово включалися в громадсько-культурну діяльність. Втілюючи в життя більшовицьку доктрину про роль мистецтва в суспільстві, митці виконували функції „передавального пасу” від більшовицької ідеології до широких трудящих мас.⁴¹⁴ У такому контексті діяла, зокрема професійна Спілка робітників мистецтва (Роб мис). Влада. Переслідуючи мету засобами тотального контролю підкорити творців, позбавити їх свободи творчості, систематично намагалась отруювати творчий процес, культивувати групові чвари, індивідуалізм і взаємну нетерпимість, замкнутість у рамках певних професійних процесів. Особливо успішно ця тенденція вкорінювалася в образотворчому мистецтві. У другій половині 20-х років існувало кілька об’єднань художників. Входили до них представники найрізноманітніших творчих напрямів, починаючи від реалістів і закінчуючи конструктивістами і безпредметниками. Значною мірою обстановка в середовищі художників визначалась боротьбою між АХЧУ (Асоціацією художників червоної України) і АРМУ (Асоціацією революційного мистецтва України), кожна з яких намагалась подати себе як єдиного виразника пролетарських інтересів у мистецтві.⁴¹⁵

Нові погляди на оцінку музичних творів, що полягали у визначення їх ідеологічної вартості текстами чи конкретним ідейним вкладом, позначалися на формах діяльності відповідних творчих організацій і об’єднань. Всеукраїнська музична спілка імені Леонтовича, що виникла в 1922р. в Києві, виявилась неспроможною виконувати свої функції в новий період, і в 1927р. від неї відкололася невелика група композиторів, які організували нове творче

об'єднання – Асоціацію революційних композиторів України (АРКУ). Однак, не маючи конкретної творчої програми, вона виявилась організацією безпринципною. Тому в 1928р. її було реорганізовано в нову асоціацію – Всеукраїнське товариство революційних музикантів (ВУТОРМ). В 1929р. композиторська молодь створила власну організацію – Асоціацію пролетарських музикантів України (АПМУ), яка активно включилася у пропаганду революційної музики. Однак, як це було і в середовищі художників, згодом розгорнулося протистояння між існуючими музичними організаціями. В результаті багато музикантів були дезорганізовані, а значна їх кількість фактично усунулась від роботи. За визначенням міністра освіти М.Скрипника „замість того, щоб стимулювати творчість композиторів і музикантів, допомогти їм, керівництво музичних організацій взяло щодо них на озброєння метод затискування й заборони.⁴¹⁶ За його ініціативи в 1932р., ВУТОРМ і АРКУ були об'єднані в Спілку радянських композиторів України, яка ліквідувала штучний поділ працівників музичного мистецтва на „пролетарських” і „непролетарських”.⁴¹⁷

Пролетарські спілки в контексті проведення „класової лінії” в галузі культури зобов'язувались контролювати репертуар театральних-видовищних закладів та висувати на господарські та керівні адміністративні посади в них передовиків виробничників. У кооперативних і профспілкових радах створювались керівні органи – мала і велика художні ради. Мала, яка обиралася з працівників театру, вирішувала питання постановки вистав. Участь робітників у керівництві театрами здійснювався через велику художню раду. До неї допускалися делегати, обрані не аудиторією глядачів, а культкомісіями великих підприємств та бюро робкорів, тобто ідеологічно підкуті робітники. Вони затверджували репертуар театрів та пропагували постановки в виробничих колективах.⁴¹⁸ Влада, пропагуючи ідею зробітничення театрів, проводила політику їх одержавлення. В 1929р. за пропозицією профспілок, з метою врівноваження попиту і пропозиції на театральному ринку, було створено

„Бюро організації масового глядача”. Намагаючись залучити робітників до відвідування театрів, бюро влаштовувало масові кампанії по ознайомленню робітників з театральним репертуаром – так звані „тижневики відкриття театрів”. Під час них на виробництво відсилалися театральні бригади, які розповідали про завдання театру та демонстрували уривки з вистав.⁴¹⁹ Профспілки в художніх радах мали розширені повноваження, мали право корегувати постановку тієї чи іншої вистав та гру акторів. Однак, не цікавлячись театральним мистецтвом або усвідомлюючи свою некомпетентність, робітники висуванці, які потрапляли до театральних рад, несерйозно ставились до участі в їх роботі. Отже, художні ради діяли формально.⁴²⁰

Не залишалась поза увагою профспілок і справа кінопрокату та кіновиробництва. В 1923р. при ВУРПС було утворене пайове товариство Пролеткіно, як республіканський філіал загальносоюзного товариства. Воно надавало пріоритет ідеологічним принципам, опікалося постачанням робітничих клубів фільмами наукового, революційного і виробничого змісту. Для врегулювання взаємин робітничих кіно з Всеукраїнським фото-кіно управлінням утворювалася рада робітничих кіно при всіх міжспілкових об'єднаннях, які займалися питаннями прокату, мережею кінотеатрів тощо.⁴²¹

Творчі об'єднання мали за мету і поліпшення матеріального становища митців, правовий захист. Робмис мав перш за все розробити заходи по ліквідації безробіття серед членів союзу, розробці тарифів по нормуванні праці і зарплати, укладанню колективних договорів, установленню правил внутрішнього розпорядку для глядацьких підприємств. Боротьба з безробіттям була однією із самих головних і складних завдань союзу. Неп поставив питання про самоокупованість театрів, почалась „трагедія скорочення”. Безробіття серед акторів набувало загрозливого характеру. Значна частина їх опинилася в умовах вільного ринку з його негативними проявами. Спілка створила „фонд взаємодопомоги” для надання допомоги особливо нужденним працівникам мистецтва – безробітним, інвалідам, сиротам, учням, відкривав безкоштовні чи

дешеві їдальні, гуртожитки, поліклініки. При деяких обласних спілках почали створюватися комісії допомоги безробітним працівникам мистецтва, каси взаємодопомоги, що надавали позики чи пайки. За організованістю Робмис, порівняно з іншими профспілками мав високий коефіцієнт охоплення членами, фактично до неї долучалися переважаюча кількість працівників мистецтва. Використовувались різні способи ліквідації безробіття. Перш за все це активне виявлення ринку праці і пропозицій, організація допомоги шляхом їх організації в державних і громадсько-кооперативних в приватних. Нормалізація праці працівників мистецтва сприяла кампанія укладання колективних договорів, як основної форми захисту економічних інтересів. Він регламентував тривалість робочого дня, рівень заробітної плати, охорону праці, надання лікарняної допомоги. 11 березня 1923р. Роб мис затвердив „Нормальний колдоговір”. Розширювалося число підприємств та зростав відсоток працівників, на яких діяв колдоговір.

Громадський сектор більшовицькою владою був втягнутий у широкомасштабну боротьбу з релігійними віруваннями, які як відомо розглядалися „опіумом для народу”. „Тільки здійснення планомірності і свідомості в усій суспільно-господарській діяльності мас, – говорилося в програмі діяльності більшовиків – поведе за собою повне відмирання релігійних забобонів”.⁴²² Зміст, форми і методи антирелігійної роботи в різні періоди „соціалістичного будівництва” змінювалися. Періоду НЕПу у цій справі називався „агітаційним періодом” і характеризувався хвилею антирелігійних диспутів, кампанією за закриття церков, масових агітацій (проведення антирелігійних карнавалів, комсомольського Різдва та великодня). Держвидав України розгорнув випуск антирелігійної літератури, у якій „викривалася контрреволюційна роль релігії і церкви”, розгорнулось комплектування спеціалізованих бібліотек. З метою систематичного керівництва антирелігійною пропагандою був створений журнал „Безвірник”. Її елементи вводились в програми шкіл і марксистських гуртків.

При клубах, сільбудах, хатах-читальнях започатковувалась робота гуртків безбожників. У 1925р. в Словінському залізничному клубі в такому гуртку працювало близько 50 чол., імені Антонова (Харків) – 30 чол.⁴²³ Антирелігійна пропаганда починає розглядатись складовою комуністичного виховання. У 1925р. були розмежовані методи роботи серед сільського і міського населення. Антирелігійна тематика вкраплювалася в ході гурткової роботи на природничі та сільськогосподарську теми в сільбудах і хатах-читальнях. В містах, де культурний і політичний рівень громади був вищим, відкрито дискутувалися (критикувалися) канони релігії, подавалися з позицій класових. Більшовицьке керівництво, розуміючи тонкість і делікатність релігійного питання, намагаючись діяти „гнучко”. Водночас, не вистачало атеїстично освічених кадрів пропагандистів, матеріальних умов, наочних посібників, на основі чого можна було переконливо проводити роботу. Вимоги партійних органів не розділяти громадян на віруючих і невіруючих призвело до послаблення, а іноді й до припинення атеїстичної пропаганди. А колегія агітпропу Київського окрпарткому схвалила пропозицію окружної ради профспілок відмовитися „від відкритої агітації проти бога”.⁴²⁴

З 1926р. відбулося посилення антирелігійної пропаганди. Це пояснювалося тим, що „релігійна агітація вийшла за межі обслуговування релігійних потреб віруючих, а особливо контрреволюційна діяльність духівництва потребувала мобілізувати увагу всієї громадськості на боротьбу проти релігії, проти контрреволюційної частини духівництва і, насамперед, усунути його вплив на маси”.⁴²⁵ Відповідно робились спроби переглянути зміст антирелігійної роботи. 27-29 квітня 1926р. антирелігійна нарада при Агітпропі ЦК ВКП(б) ухвалила постанову, у якій було засуджено спрощество в атеїстичній роботі, підкреслено, що вона надалі має розглядатися не лише як політична боротьба проти духівництва, а й як ідейна боротьба з релігійною ідеологією.⁴²⁶

Щоб залучити до антирелігійної роботи широку громадськість, нарада рекомендувала створити Спілку безбожників в Україні. Осередки її почали створюватися при клубах, сільбуддах, хатах-читальнях як у селі, так і у місті. Комсомольці вступали до спілок, створювали осередки і гуртки, проводили антирелігійні карнавали, виходили на роботу на релігійні свята, викривали „підступні” дії священнослужителів тощо. За ініціативою комсомольських осередків на загальних зборах (сходах) селян ухвалювалися рішення про закриття культових споруд і переобладнання на культосвітні заклади.⁴²⁷ Для підготовки кадрів антирелігійних працівників при факультеті політосвіти Харківського ІНО було відкрито в 1928/29 навчальному році спеціальний антирелігійний відділ для підготовки організаторів-методистів і лекторів-пропагандистів з антирелігійної роботи.⁴²⁸ В червні 1928р. ЦК КП(б)У прийняла постанову „Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду”, яка намітила шляхи антирелігійної роботи. А для „залучення всіх організацій і трудящих до боротьби з релігією і церквою, а також для оформлення всеукраїнської організації „Спілки безвірників” був скликаний 10-11 травня 1928р. перший Всеукраїнський з’їзд безвірників”. З’їзд наголосив на необхідності тісної співпраці установ „Спілки” з культосвітніми закладами, які повинні „широко роз’яснювати масам класову суть релігії, звільнити свідомість мас від релігійних забобонів”.⁴²⁹ Крім того, він призначив при округових радах Спілки штатну посаду інструктора для обслуговування осередків округу, запропонував створити при лекторських бюро групи лекторів-антирелігійників і обрав Всеукраїнську раду Спілки безвірників.⁴³⁰ Стрімко почала зростати мережа її осередків. В Одеській окрузі лише за шість місяців 1929р. при культосвітніх закладах уже було організовано 141 осередок, до якого входило 7 тис. членів. Всього в Україні членами Спілки було близько 100 тис. чол.⁴³¹ При сільбуддах, хатах-читальнях, червоних кутках діяли гуртки і семінари по атеїстичному вихованні. Лише в Луганській окрузі члени цих гуртків у 1929р. прочитали серед селян 149 лекцій.⁴³² В 1931р. за даними лише 2630 сільських клубів в

Україні антирелігійні гуртки об'єднували 66417 осіб.⁴³³ Такого роду організаційне зміцнення фронту наступу на релігію впливало передусім з тактичної мети сталінського керівництва – підкорення селянства та створення радянської людини – слухняного „гвинтика”. Релігія, що орієнтувалась на конкретну людину, її духовні основи, мораль не вписувалась в нову модель духовності. Постановою ВУЦВК і РНК від 8 квітня 1929р. „Про релігійні об'єднання” заборонялося релігійним організаціям організувати спеціальні дитячі, юнацькі, жіночі, молитовні та інші зібрання; загальні біблійні, літературні, трудові з вивчення релігії зібрання, групи, гуртки, відділи, а також влаштовувати екскурсії і дитячі майданчики, відкривати бібліотеки і читальні, організувати санаторії і лікувальну допомогу”.⁴³⁴

Всеукраїнська рада профспілок у директиві „Про посилення антирелігійної пропаганди” пропонувала вважати атеїстичну пропаганду невід'ємною частиною культосвітньої роботи профспілок. Треба було пов'язати її з усіма формами клубної роботи, зробити систематичною, поповнити профспілкові бібліотеки антирелігійною літературою. У вересні 1928р. профспілки зажадали, аби усі організації добились, щоб журнал „Безвірник” потрапляв до всіх бібліотек і клубів та червоних кутків. У штати культвідділів округових рад профспілок було введено посаду інструктора-антирелігійника.⁴³⁵ За ініціативи Спілки безвірників набував масових форм атеїстичний рух. Для цього залучали до пропаганди робітничу громадськість та інтелігенцію. Проводились конференції, читання, бесіди. Клуби та їх антирелігійні гуртки допомагали сільбудам та хатам-читальням особливо там, де не було досвідчених лекторів-антирелігійників. У села виїздили агітбригади і читали доповіді, давали концерти на антирелігійні теми, організували осередки безвірників. В антирелігійній кампанії брали участь і школи лікнепу. Найрозповсюдженішою формою їх участі були вечори або ранки. Програми виступів майже нічим не відрізнялися від програм рекомендованих для клубів, хіба лише щодо організації: до виконання залучались учні і в доповідях підкреслювалася

необхідність бути письменним, щоб позбутись „релігійного дурману”. Питання антирелігійної пропаганди методично були пророблені окремо для неписьменних і малописьменних. Опрацювання саме цих питань і тем було настільки важливим, що прирівнювалися до роботи з букварем. Вчитель мав вивчати відповідну літературу, використовувати наочний матеріал з історії релігії тощо.⁴³⁶

У кінці 20-х років культосвітні установи все системніше організовували начитку лекційних курсів. Окрім їх, поширювалися і антирелігійні диспути, на яких науковці „давали відкритий бій релігійним догмам”. „Відповідями на виступи служителів культу” стали масові „походи” проти релігії. Вони були кульмінаційним моментом атеїстичної роботи. Профспілкові органи систематично давали конкретні вказівки щодо кращої організації роботи клубів у цьому плані. Особливо великі заходи відбувалися напередодні великих свят. Культурно-освітні установи, осередки „Спілки безвірників”, комсомольські і профспілкові організації, крім традиційних форм роботи, випускали і розповсюджували листівки антирелігійного змісту, тематичні і „світлові” газети.

Бібліотеки організовували виставки літератури бібліотечні плакати і рекомендовані списки літератури.⁴³⁷ Сіль буди агітували селян економити кошти в релігійні свята для придбання сільськогосподарських машин і створення сільськогосподарських кооперативів.⁴³⁸ Культосвітні установи вели й практичну боротьбу проти релігії: організовували громадян на масовий вихід з релігійних громад, збирали підписи за закриття молитовних будинків, зняття дзвонів тощо. Перед закриттям церков громадські організації проводили підготовчу роботу: виявляли чи „визрів” для цього ґрунт, конкретно намічали, для яких цілей буде використано приміщення, передбачали можливе невдоволення служителів культу.⁴³⁹ Спілка безвірників розгортала рух за масовий вихід з релігійних громад та поповнення власних рядів уже переконаними атеїстами. З її ініціативи започатковувалося змагання між областями за втягнення населення в орбіту антирелігійної роботи. Центральна

рада спілки поставила перед собою завдання протягом 1930р. охопити своїм впливом 2,5 млн. чол., проти 50 тис. на 1928р.⁴⁴⁰ В результаті форсування збільшення вона протягом 1930р. зросла на 35%.⁴⁴¹ У відповідь на шалену гонитву за цифрами зростання кількості невіруючих і закритих церков і використання насильства, в багатьох селах України починались протести віруючих. В с.Витовці на Київщині селяни у відповідь закриття церкви і перетворення її в клуб стали виходити з колгоспу. У Фастівському районі жінки побили уповноваженого райкому, що приїхала закривати церкву, а в деяких районах на цьому ґрунті відбулися відкриті селянські виступи.⁴⁴²

Тісно співпрацював з Спілкою безвірників ТЗЕТ. В 1931р. Центральне правління прийняло рішення про організацію серед євреїв огляду антирелігійної роботи. В кампанію були втягнуті всі організації. На них покладалося завдання поширення в середовищі євреїв ідеї про шкідливість релігії для трудящих.⁴⁴³ У 1933р. на Чернігівському обласному з'їзді колгоспників ТЗЕТ організував ряд доповідей на антирелігійну тему, створив куточки антирелігійної агітації. Київський обласний комітет ТЗЕТу виділив кошти на підготовку бригад, які мали вести антирелігійну пропаганду в селах області. Дві такі бригади об'їхали п'ять районів області, де проводили бесіди на атеїстичну тематику і створювали гуртки войовничих безвірників.⁴⁴⁴

6 березня 1930р. Всесоюзний пленум Спілки безвірників критикував українську спілку за односторонній характер роботи, що виливалося головним чином в рух за закриття церков і зняття дзвонів. Вносились пропозиції спрямувати антирелігійну роботу в русло „розкриття класового характеру релігії”.⁴⁴⁵ Протягом 30-х років антирелігійна боротьба розгорталася: було зруйновано або перебудовано близько 80% церков і куль турових споруд, арештовано тисячі священників, церковні цінності експортовані за кордон.⁴⁴⁶

Отже, на громадські організації більшовицька влада поклала основних тягар на формування нової соціалістичної свідомості широких прошарків суспільства. У період НЕПу їх діяльність при культурно-освітніх установах

України, що підтримувалися державою, на початку їх існування була покликана створити реальну й відчутну конкуренцію надзвичайно популярним на той час серед селянства національним культурно-освітнім товариствам. Товариство „Геть неписьменність!” провело в цілому значну роботу про ліквідації неписьменності. І хоча намічені більшовиками плани повністю не здійснилися, велика кількість громадян навчалася читати і писати. Радянська держава в першу чергу дбала про розвиток базових галузей індустрії та озброєння, а тому лікнепробота не була забезпечена фінансово. Офіційна статистика прикривала провали в роботі зумовлені залишковим принципом фінансування. До лікнепроботи залучалися профспілки, комсомол, кооперативні та інші організації. Працювали школи лікнепу, курси, видавалися підручники. Однак, в цій роботі було допущено багато помилок, непродуманих дій, поспішності. Досягнення в галузі освіти взагалі могли б бути більшими, якби її розвиток не гальмували адміністративно-командні механізми, які на озброєння державного будівництва брала більшовицька влада.

Отже, стратегія радянської влади у культурному питанні була націлена на досягнення конкретних політичних цілей, а не на забезпечення вільного національно-культурного розвитку України. Важливу роль у вихованні громадян в комуністичному дусі уряд відводив профспілковим робітничим організаціям, культурна діяльність яких здійснювалась в основному в клубах і червоних кутках. Усі громадянські організації, що хоча б частково виконували завдання політосвіти, погоджували з партією свої плани роботи. Селянські будинки, як міжвідомча адміністративно-організаційна система, відіграла роль великого культурного ідеологічного чинника. Громади практично перетворювалися в механізм формування підвалин нової кулуари, пропагандистом нового ладу та елемент тотального контролю над культурним життям. Ідеологічна пропаганда супроводжувалась відривом громадян від національної культури породжувала їх духовне спустошення. Нівелювання особистості, тотальний контроль за життям, поведінкою людини з боку

держави, стирання з суспільної свідомості загальнолюдських цінностей призвели до катастрофічних наслідків для українства. Була налагоджена система „керування” культурою, аналогічна управління економікою. Держава повсякчас і повсюдно втручалася у культурне життя. Усе це відбувалось одночасно з фізичними і моральними репресіями до інтелігенції, винищення культурного генофонду України.

РОЗДІЛ VIII

Громадські об'єднання України та зарубіжний світ упродовж міжвоєнної доби

Використання громадських організацій з метою вирішення комплексу зовнішньополітичних завдань і передусім підготовки до світової революції вважалося більшовицьким керівництвом стратегічним пріоритетом, оскільки безпосередня участь державних органів була небажаною і менш ефективною. Потрібно було діяти так, щоб принаймні формально радянську державу не можна було звинуватити у втручанні у внутрішні справи інших країн. Тому такі завдання вирішувалися за допомогою Комуністичного інтернаціоналу, створеного 1919 у Москві та низки сателітних йому громадських організацій. Сам Комінтерн розглядався як своєрідний штаб, а радянська держава як база для поширення революційного руху на решту світу, передусім на країни Європи.

Однак низка поразок спроб „революційного штурму” в Угорщині, Польщі, Німеччині підвела більшість у керівництві Комінтерну та лідера більшовиків до усвідомлення марноти сподівань на можливість масштабних революційних змін у країнах Європи найближчим часом. За цих умов В.Ленін пропонував відмовитися від необґрунтованого авантюризму та зосередитися на здобутті симпатій більшості робітників, зміцненню комуністичного впливу в їхньому середовищі¹. Відтак важливим напрямком у діяльності Комінтерну вже з перших років його існування стала проблема взаємодії з профспілковим рухом.

У липні 1919 року лідери соціал-демократичного професійного руху на Заході утворили Міжнародну Федерацію профспілок (МФП або Амстердамський Інтернаціонал).² Сподівання комуністів на успішну реалізацію планів об'єднання з цим профцентром, з наміром його наступного завоювання з середини виявилися марними, а у відповідь на невгамовну пропаганду комуністів Амстердамський інтернаціонал рекомендував своїм секціям

виключати їх зі свого складу.³ Слід зазначити, що міжнародні об'єднання профспілок були репрезентовані не лише Міжнародною Федерацією, що перебувала під контролем західної реформістської соціал-демократії, але й відносно автономними Міжнародними секретаріатами за професіями та виробництвами (або виробничими інтернаціоналами), створеними або відновленими впродовж 1919 - 1921 років. Їх загальна чисельність сягнула 32, а кількість членів - 22,5 млн. осіб. Найбільшими були інтернаціонали металістів (3,5 млн. чол.), транспортників (2,7 млн.), гірників (2,6 млн.), хіміків (2,4 млн.), сільськогосподарських працівників (2,1 млн.), будівельників та деревообробників (по 0,8 млн.)⁴

На першому установчому конгресі Профінтерну, що відбувся 3 - 9 липня 1921р., було обрано курс на поширення впливу в міжнародному робітничому русі шляхом отримання переваги у так званих виробничих інтернаціоналах. З цією метою були створені міжнародні комітети пропаганди й дій (МКП). Перед ними стояло завдання радикалізувати членів реформістських профспілок та координувати дії радикальної меншості у спілках, що входили до Амстердамського Інтернаціоналу.⁵

Нова хвиля поразок комуністичних „революцій” у країнах Європи 1923 року (Німеччина, Болгарія) та стабілізація соціально-економічного життя, що супроводжувалася посиленням позицій поміркованої західної демократії, змусила ще більш суттєво відкоригувати тактику комуністів у профспілковому русі. У її основу лягли висунуті на II Конгресі Профінтерну (листопад 1922 р.) ідеї створення єдиного робітничого фронту на основі так званої „програми-мінімум”, що передбачала боротьбу за восьмигодинний робочий день та проти зменшення заробітної платні. Натомість радикальні гасла та вимоги було вирішено використовувати в колоніальних та залежних країнах Сходу, де відкидалася сама можливість „відносної та часткової стабілізації капіталізму”.⁶ Принагідно відзначимо, що на відміну від Амстердамського, серед 23 секцій

якого 19 були європейськими, Червоний Профінтерн мав, окрім тридцяти європейських, стільки ж секцій в інших частинах світу.⁷

Керівництво Профінтерну щораз активніше шукало способи злиття з Амстердамським Інтернаціоналом, для чого навіть було створено Комісію єдності світового профруху. Проте лідери останнього відмовилися від пропозицій Червоного Інтернаціоналу, який наполягав на ідеї об'єднання шляхом скликання світового Конгресу відповідно до принципу „пропорційного представництва”.⁸ Цей принцип був пов'язаний із наміром використати велику кількість членів радянських профспілок як аргумент для отримання якнайбільшого представництва в майбутньому Інтернаціоналі. Натомість Міжнародна Федерація профспілок запропонувала свій варіант, що полягав у поетапному входженні до її складу окремих національних секцій Профінтерну.⁹ Як наслідок, переговори зайшли в глухий кут. За цих обставин основна боротьба з підготовки „єдиного фронту” під егідою комуністів була повністю перенесена в МКП та галузеві радянські спілки, що мали спробувати вступити до окремих виробничих інтернаціоналів.

Проте, усвідомлюючи небезпеку внутрішнього завоювання, виконавчі комітети міжнародних галузевих інтернаціоналів (за невеликими винятками) один за одним приймають рішення про неможливість зарахуння до їхнього складу організацій, що входили до Профінтерну.¹⁰ Єдиним винятком стала історія входження та діяльності Всесоюзної спілки робітників харчової та смакової промисловості (а в її складі і української) до Інтернаціоналу харчовиків. Як умову прийняття конгресу зазначеного Інтернаціоналу в Брюсселі (жовтень 1923 р.) вимагав розпуску галузевого МКП та припинення видавництва пропагандистського журналу „Червоний харчовик”. Однак, незважаючи на те, що радянська спілка відмовилася виконати вимогу, 22 голосами проти 20 її було прийнято до Інтернаціоналу, після чого російські та українські представники активізували діяльність із залучення об'єднання до спільних дій із Профінтерном, ставили вимоги щодо прийняття інших

ліворадикальних спілок, зокрема румунської та французької.¹¹ Регулярними стали спроби домогтися розширення представництва радянських спілок в керівних органах Інтернаціоналу аж до здобуття в них більшості голосів на основі принципу пропорційного представництва. Слід відзначити, що на середину 20-х років серед 626 тис. членів усього об'єднання 322 тис. було в радянських спілках. Незважаючи на певне розширення представництва (з 8 до 15), досягнути поставленої мети російським і українським представникам так і не вдалося. Безрезультатно завершилися і спроби радянської делегації використати Інтернаціонал для об'єднання окремих спілок західних країн (реформістських та ліворадикальних) в єдині національні як передумови їх завоювання комуністами. Після Паризького конгресу Амстердамського Інтернаціоналу (серпень 1927 р.), коли Міжнародне об'єднання харчовиків організаційно увійшло до його складу, потуги радянської делегації стали ще менш ефективними.¹²

Інакше розгорталася подія в освітянському русі, де радикальні ліві ідеї набули значно більшого поширення. Інтернаціонал працівників освіти, що виник в Бордо (Франція) 1920 року, об'єднав представників Французької федерації синдикатів освіти, німецьких, італійських та іспанських освітянських спілок. Тоді ж було розроблено тимчасовий статут, що передбачав прийняття інших членів за умови визнання ними принципів класової боротьби за звільнення робітників, проти війни та за створення раціональної школи.¹³ Водночас на установчому конгресі Профінтерну в Москві (липень 1921р.) з ініціативи ЦК Всеробітосвіти було створено Міжнародний комітет пропаганди і дій серед учителів і працівників освіти та мистецтва (працівники мистецтва пізніше створили окремий МКП). До його складу увійшли представники радянських республік, Німеччини, Болгарії, Австрії, Італії та Бордоського Інтернаціоналу.¹⁴

У березні 1923р. за активної участі представників України той виробив „Платформу інтернаціонального об'єднання вчителів”. У ній формулювалися

адекватні більшовицькій концепції класової школи мета й завдання вчителів, що мали полягати у виховуванні активних та свідомих бійців за революційні ідеали, визначалися головні шляхи їх здійснення, обґрунтовувалися засоби та методи роботи педагогів. Довкола положень „Платформи” розпочалася дискусія, зокрема щодо тези про необхідність класового підходу до виховання дітей. У відповідь на пропозицію французької делегації, яка пропонувала не втягувати учнів до політичної та соціальної боротьби, не нав’язувати дитині „жодної спірної доктрини”, а прищеплювати їй прагнення до наукової істини, радянські представники наполягали на необхідності формування у дітей „істинного” бачення картини класової боротьби.¹⁵ Обговорення документа завершилося тим, що ІПО в цілому схвалив „Платформу”, після чого 21 грудня 1923р. спеціальною постановою виконавчого бюро Профінтерну МКП працівників освіти було розпущено. Злиттям Інтернаціоналу працівників освіти з МКП завершився перший етап діяльності означеного галузевого об’єднання педагогів, що зафіксував перевагу комуністів.¹⁶ Відтоді Міжнародна спілка вчителів вбачала мету своєї діяльності в ідейно-політичній боротьбі проти капіталізму.

Їй вдалося залучити до своїх лав організації учителів з більш як 30 країн світу. До ІПО могли вступати всі національні професійні організації працівників освіти, які керувалися принципами ідейно-політичної боротьби. Українська спілка працівників освіти разом з рештою спілок СРСР увійшла до складу ІПО як його секція. У керівних органах об’єднання активно співпрацював її представник Б.М.Мізерницький.¹⁷

Україну на II конгресі Інтернаціоналу, що відбувся 9 - 11 серпня 1924р. в Брюсселі, репрезентували Г.Долінко (від спілки працівників освіти) та Е.Ауссем (віл Наркомосу). Основним питанням, що розглядалося на ньому, стало обговорення нового статуту. Запропонований делегатам проект повторював головні положення, висунуті Міжнародним комітетом пропаганди. Після обговорення було прийнято документ, витриманий у марксистському дусі. У преамбулі статуту вказувалося: „Боротьба працівників освіти за матеріальне й

моральне поліпшення свого становища може проводитися успішно не у формі боротьби за привілеї в самому капіталістичному суспільстві, а тільки у формі активної боротьби за перетворення суспільства, яка буде вестися у співробітництві з організованим робітничим класом”¹⁸.

Питання щодо класового виховання підростаючого покоління залишалося предметом гострих ідейних сутичок всередині організації. Продовжувалася дискусія з французькими делегатами. Відстоюючи більшовицькі погляди на школу, представник української спілки Г.Долінко на конгресі в серпні 1924 року розкритикував виступ французького делегата А.Будо-Бомона за „оперування загальними і відносними поняттями”, наполягаючи на чіткому визначенні завдань, форм і методів класового виховання, оскільки, на його думку, лише через нього можна прийти до розумної та людяної школи¹⁹.

Відтак на III конгресі ІПО (Париж - Брюссель 1925р.) культурно-просвітницьку орієнтацію французької секції було відхилено. У резолюції, внесений радянською делегацією і педагогічним секретарем Інтернаціоналу працівників освіти М.Ван-де-Мортелем (Бельгія), відзначалося, що за буржуазно-капіталістичного устрою школа не є не й не може бути нейтральною. У зв'язку з цим ставилася вимога „рішуче вказати масам учителів на класовий характер сучасної школи, що є одним із знарядь класового панування”. Як бачимо, наслідком активної діяльності радянських і також українських делегатів стало нав'язування Міжнародному педагогічному руху принципів ідеологізації навчального процесу. І хоч ідейне протистояння всередині Інтернаціоналу тривало, воно втратило свою гостроту. Розроблення педагогічної теорії почала розглядатися міжнародним товариством учителів як важливий елемент політичної діяльності. Лише в середині 30-х років усвідомлення хибності курсу на боротьбу з соціал-демократією в умовах наступу фашизму вилилося у спроби налагодження контактів з реформістським інтернаціоналом вчителів. На VIII конгресі в Парижі - Медоні (серпень 1935р.), де брали участь, окрім української

та 11 радянських, представники 23 профспілок інших країн, було прийнято рішення про створення єдиного інтернаціоналу освітян.²⁰ Проте реалізувати ці плани в міжвоєнний час так і не вдалося.

Створений на установчому конгресі Комінтерну, МКП Транспортників (МКПТ) уже в серпні 1921р. провів у Москві міжнародну конференцію, на якій основну увагу було приділено комуністичній пропаганді серед моряків. МКПТ було запропоновано організувати свої бюро в портах різних країн. Діяльну участь у його роботі взяли моряки Чорноморсько-Азовського басейну, представник яких Г.П.Ачканов був одним із керівників цього комітету. Свідченням цього стало створення в Україні низки бюро, при яких функціонували інтернаціональні клуби: в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Феодосії, Маріуполі. Натомість за кордоном їх вдалося організувати лише в Гамбурзі та Роттердамі. Такі бюро перетворилися на центри пропаганди міжнародної солідарності. Ними організовувалися для іноземців лекції, доповіді, бесіди. Ці та інші форми роботи використовувалися для здійснення інформаційного оброблення іноземців, нав'язування їм комуністичного бачення міжнародного становища, профспілкового руху та революційних подій у різних країнах, а у вигляді протиставлення в яскравих кольорах зображувалися переваги життя в радянській Україні. Мета такої діяльності була відверто сформульована головою Одеського клубу у зверненні до іноземних моряків: „Ви можете тут наочно переконатися у брехливості буржуазної пропаганди і тих наклепів на адресу більшовиків, які поширюються в капіталістичних країнах”.²¹ Робота таких клубів була спрямована на нав'язування іноземцям „усвідомлення”, що задля поліпшення їхнього становища слід згуртуватися у спілках, які стоять на платформі Профінтерну. Як наслідок, представники Інтернаціоналу транспортників, що входив до МФП, під тиском радикалізованих членів змушений був піти на встановлення контактів з МКПТ. 23 - 24 травня 1923 року в Берліні відбулася міжнародна конференція за участі представників обох названих організацій, що розробила програму спільних дій.

Важливим аспектом діяльності портових бюро було розповсюдження революційної літератури та спеціальних бюлетенів серед іноземних моряків. Так, улітку 1923 р. у розпал рурської кризи, коли франко-бельгійські війська окупували індустріальний центр Німеччини через несплату нею репарацій, Одеське портове бюро випустило спеціальний бюлетень, що підбурював страйкарів до продовження боротьби. Відчуваючи позицію радянського уряду, матроси іноземних суден намагалися приурочувати власні страйки до перебування їхніх суден у радянських портах, оскільки розраховували на „класову підтримку” та неможливість власниками знайти штрейкбрехерів. Як правило, їхні сподівання виправдовувалися.²²

Варто зазначити, що деструктивна, підривна діяльність МКП, спрямована на послаблення впливу поміркованого, соціал-демократичного керівництва в середовищі сільськогосподарських робітників сприяла частковому поліпшенню співвідношення кількості прихильників на користь комуністів. Водночас завдавала серйозної шкоди робітничому руху в цілому, оскільки сприяла посиленню альтернативних форм об'єднання працівників сільського господарства під клерикальними або ж правоконсервативними гаслами, визначаючи тим самим до певної міри посилення позицій останніх та сприяючи їхньому приходу до влади впродовж 30-х років у деяких країнах Європи.

Однією з перших форм міжнародної діяльності українських профспілок стала підтримка європейського страйкового руху. Надаючи матеріальну підтримку страйкарям згідно з гаслом єдиного фронту, українські профспілки діяли в тісному взаємозв'язку зі спеціалізованою Міжнародною робітничою допомогою (Міжробдоп). Створена 1921р. з метою надання допомоги постраждалим від голоду радянським республікам, ця організація мала мобілізувати зусилля робітництва західних країн на захист „першої держави пролетаріату” завдяки збору матеріальної допомоги та проведення агітації та пропаганди проти небезпеки антирадянської інтервенції.²³ Проте з 1923р. напрям діяльності організації кардинально змінився. Віднині вона мала

допомагати робітникам західних країн, розраховуючи здебільшого на матеріальну підтримку з боку населення радянських республік (передусім Росії та України).

Оскільки власних представництв на місцях в Україні, як і в решті республік, Міжробдоп не мав, то збором коштів займалися в основному профспілки. Створена як тимчасова організація для допомоги Радянській державі Міжробдоп у процесі свого перетворення на таку, що постійно діє, стикнувся з низкою серйозних труднощів. Початок масштабній трансформації в жорстко централізовану структуру, згідно з рішеннями Комінтерну, було розпочато в 1924 році на третьому конгресі в Берліні. Уже з початку свого існування Міжробдоп постійно стикався з проблемою дублювання функцій Профінтерну, тому його ЦК звернувся до секретаріату останнього, запропонувавши розмежування повноважень. Міжробдоп мав інформувати Профінтерн про всі випадки страйків і в разі необхідності встановлювати зв'язок зі страйкарями, надаючи їм різноманітну допомогу (облаштовувати безкоштовні їдальні для дітей та самих страйкарів, розподіляти продовольство, одяг та ліки та ін.). Водночас Міжробдоп мав організовувати серед тієї частини населення, що не бере участі в протистоянні, а в разі необхідності і в міжнародному масштабі, кампанію солідарності та агітації проти реформізму на підтримку заходів Червоного Інтернаціоналу. На профспілки ж покладалося завдання збору коштів.²⁴

Однією з перших акцій, організованих українськими спілками з Міжробдопом, була кампанія солідарності зі страйкарями Німеччини під час „рурської кризи”. У відповідь на окупацію Руру франко-бельгійськими військами та заклики міжнародних робітничих організацій почався збір коштів, організацією якого займалися громадські комісії сприяння, утворені профспілками в низці населених пунктів України. Лише на Катеринославщині до літа 1923 р. зібрали близько 100 тис. крб.²⁵

27 березня 1925 року на спільному засіданні представники Профінтерну,

Міжробдому та Всесоюзної центральної ради профспілок (ВЦРПС) за участі спеціальної комісії ЦК РКП(б), створеної для визначення перспектив роботи МРД в СРСР, було прийнято рішення, згідно з яким ЦК цієї організації в СРСР ліквідувалося, а її представництво покладалося на профспілки, зокрема в Україні на ВУРПС. Натомість українські профспілки в особі ВЦРПС у лютому 1926 р. увійшли до Міжнародної робітничої допомоги на правах його секції, використовуючи цю організацію для надання допомоги зарубіжному робітництву в усіх найбільших кампаніях солідарності другої половини 20-х – початку 30-х років.²⁶

Шукаючи шляхи згуртування на ґрунті ідей класової боротьби малоземельного та безземельного селянства, залучення до революційного процесу потужного селянського руху (особливо в Центральній, Південно-східній Європі, країнах Азії та Латинської Америки), керівництвом Комінтерну було розроблено ідею створення Селянського інтернаціоналу. Для проведення необхідної підготовчої роботи зі скликання Міжнародної селянської конференції та пропаганди гасел робітничо-селянських урядів в аграрних країнах, координації відповідної роботи національних секцій Комінтерну на його IV Конгресі було утворено Аграрну комісію, очолювану Е.Гернле та Г.Домбалем.²⁷ Внаслідок діяльності останньої на Міжнародну селянську конференцію в Москві (жовтень 1923р.) приїхали делегати організацій відповідного спрямування із 40 країн. Україну репрезентували 12 представників Комітетів незаможних селян. Підсумком конференції стало рішення про утворення Міжнародної селянської ради.²⁸ Узявши активну участь у роботі комісій та розробленні основних рішень московської конференції, керівник делегації українських комнезамів Г.Одинець відстоював ідеї формування окремих класових організацій сільської бідноти подібних до тих, які він представляв. Інший український делегат, член президії ЦКНС, М.Птуха відкинув ідею об'єднання селянства за допомогою кооперації, окрім як в

пролетарській державі, оскільки лише там вона могла бути корисною для бідноти.²⁹

Проте, доки тривав процес організаційного приєднання КНС до міжнародного об'єднання (остаточно завершився 1 січня 1925р.), рішенням політбюро ЦК РКП(б) у березні 1925 року було прийнято постанову „визнати недоцільним входження до Селінтерну комнезамів та інших подібних організацій”.³⁰ Прийняття такого рішення було зумовлене усвідомленням безперспективності курсу на розкол та згуртування на класовій основі світового селянського руху. На етапі соціально-економічної стабілізації та домінування в його середовищі ідей солідаризму на основі концепції т.зв. „аграризму” було обрано курс на посилення лівого крила в чинних селянських організаціях, через що найбільш доцільною формою представництва українського селянства в організації було визначено сільськогосподарську кооперацію в особі „Сільського господаря”.

Невисока з погляду завдань Комінтерну ефективність Селянського Інтернаціоналу, зміна тактичних установок за умов світової економічної кризи, що розпочалася в кінці 1920-х років і супроводжувалася переходом до безкомпромісного лівосектантської „атаки” комуністами капіталістичного ладу, призвів до ліквідації Міжнародної селянської ради в 1933 році. Вона стала непотрібною за умов, коли основні маси селянства за межами тоталітарного СРСР категорично не сприймали ідей пролетарської революції та диктатури пролетаріату. Завдання зв'язків з іншими селянськими організаціями (зокрема Європейською селянською радою) – координацію та розроблення аграрних програм компартій було покладено на створений у 1931 році Відділ з роботи на селі при Комінтерні, очолюваний болгарським комуністом-політемігрантом В.Коларовим.³¹

Брали участь українські громадські організації й у роботі Міжнародного кооперативного альянсу (МКА). Принципи їхньої діяльності визначалися виробленою ще на першій інтернаціональній конференції кооператорів-

комуністів, що проходила в листопаді 1922р. у Москві, стратегією та тактикою. Остання передбачала завоювання кооперативного руху та втягнення його до класової боротьби. Оскільки керівництво кооперації, як правило, перебувало в руках дрібнобуржуазних і реформістських елементів, висувалося завдання залучення кооперативних мас до участі у страйках, демонстраціях, поповненні коштами кооперації страйкових фондів. Пріоритет відводився споживчій кооперації, оскільки саме вона обслуговувала робітничий клас, решта кооперації трактувалася як дрібнобуржуазна й така, що важко піддається використанню в революційній боротьбі.³² Проте це зовсім не виключало доцільності входження комуністичної кооперації до Міжнародного кооперативного альянсу з метою його завоювання.

Працюючи в МКА, представники радянських, зокрема й українських кооперативних організацій, намагалися згуртувати довкола себе й інших радикально налаштованих делегатів. Проте останні не завжди потрапляли до міжнародної організації внаслідок боротьби в кооперативних центрах національного масштабу. Так, якщо на Гентському конгресі 1924 р. „революційне крило” було репрезентоване частиною делегатів Великобританії та вісьмома від Чехословаччини, то вже на Стокгольмському (1927 р.) – серед британських делегатів радянські представники не виявили спільників, натомість такі з’явилися у складі делегації із США. На наступному Віденському конгресі (1930 р.) не були присутні вже й ті 8 лівих радикалів з Чехословаччини.³³

Варто відзначити, що міжнародні зв’язки української кооперації дійсно перебували під прискіпливим контролем ЦК КП(б)У та московського Бюро іноземної кооперації (орган Центросоюзу). Будь-які контакти „Сільського господаря” потребували схвалення останнього. Готуючись до Віденського конгресу Міжнародного кооперативного альянсу (МКА), голова правління „Сільського господаря” І.Любімов інформував центр про доцільність внесення до порядку денного найближчого засідання ЦК Альянсу низки невластивих кооперації як такої, але типових для радянських організацій питань, як-то

боротьби проти воєнної загрози. Оскільки заходи такого штибу, на думку Любімова, мали забезпечити можливість впливати на ситуацію у світі у напрямку посилення боротьби проти капіталізму.³⁴ Згідно з цією ідеєю у своєму листі до Центрального Комітету МКА голова правління сільського господаря пропонував доповнити перелік питань майбутнього конгресу питаннями боротьби споживчої кооперації „проти загрози війни”, „проти зростання та розповсюдження озброєнь у світі”. Окрім того, пропонувалося активізувати боротьбу з монополістичними об'єднаннями та визначити її програму на найближчі роки.³⁵

Українські представники в Альянсі активно виступали з підтримкою курсу, спрямованого на радикалізацію міжнародного кооперативного руху. У жовтні 1929 року на Лондонській сесії ЦК Альянсу була висунута вимога про підтримку останнім класової боротьби в усіх її проявах.³⁶ Після того як Міжнародна економічна нарада, скликана в березні 1930р., визнала провідну роль сільгоспкооперації, а в Парижі під керівництвом члена виконавчого комітету А.Тома було створено комісію у справах сільськогосподарської, споживчої та інших видів кооперації радянська делегація на чолі з Вар'яшем закликала розірвати стосунки Альянсу із сільгоспкооперацією, оскільки інтереси останньої протилежні інтересам споживчої робітничої кооперації.³⁷ У цьому контексті загострювалися стосунки між Альянсом та Комінтерном. Таємна інструкція кооперативної секції від 3 лютого 1930 р. вимагала від радянської кооперації переходу від тактики пропозиції до тактики підбурювання мас кооператорів до боротьби з керівництвом МКА³⁸.

Після переходу німецької кооперації під контроль нацистів за поданням українських та російських делегатів було прийнято рішення про недопуск її представників на Лондонський конгрес у вересні 1934р. Проти цієї пропозиції безрезультатно, проте активно виступали делегації угорських, датських та шведських кооперативних центрів. Тоді ж було підтримано нав'язану радянською делегацією пропозицію про відмову від принципу аполітичності.

Проте лише в межах запропонованої нею участі в єдиному фронті проти фашизму та війни.³⁹

Важливе місце в міжнародній діяльності громадських організацій України посідала допомога політичним в'язням, емігрантам, революційно налаштованим керівникам комуністичних та соціалістичних партій в країнах світу. Основним знаряддям такої діяльності була Міжнародна організація допомоги революціонерам, створена в 1922 р. Ця організація в цілому, як і її секція в УСРР, зробила вагомий внесок у справу пропагування та підтримки світової революції завдяки опіці над її „бійцями”, відіграла важливу роль в насадженні ідеології войовничого інтернаціоналізму серед найширших мас українського населення.⁴⁰ Варто зазначити, що значення МОДРу у справі залучення громадськості України до участі в реалізації політичного курсу Комінтерну особливо зросло після того, як дублювання його функцій з Міжробдопом завершилося припинення діяльності на території республіки згідно з рішенням ЦК РКП(б) у 1925 році⁴¹.

Для централізованого керівництва процесом створення осередків у масштабах республіки секретаріат ЦК КП(б)У 28 липня 1924р. затвердив ЦК МОДР УСРР.⁴² За умов державної підтримки модрівського руху на Україні до кінця 1924 р. процес організаційного оформлення МОДРу УСРР був майже завершений, постійно зростало членство в цій організації. На кінець 20-х років кількість членів організації в Україні сягнула 1 млн. осіб.⁴³

Якщо МОДР СРСР була визнана „материнською” організацією міжнародної Червоної допомоги у світовому масштабі,⁴⁴ то українська секція була її важливою складовою (на 1933 рік у ній налічувалося 10% членів МОДРу всього світу).⁴⁵ Незважаючи на те, що частка селян в населенні республіки абсолютно переважала, станом на 1931 рік серед членів організації вони значно поступалися робітникам (31,6% проти 38%). Навіть у таких аграрних регіонах, як Чернігівська область, частка селян ледве перевищувала 50%.⁴⁶

Основними формами міжнародної роботи МОДРу було шефство над

політв'язнями в'язниць капіталістичних країн, моральна підтримка та матеріальна допомога їм, прийом та облаштування політемігрантів, ідеологічне оброблення згідно з доктриною пролетарського інтернаціоналізму не лише іноземців, що потрапляли до радянської держави, але й власного населення. У листопаді 1924 року при ЦК МОДР був створений окремий шефський відділ, що організовував та спрямовував відповідну роботу згідно з „Положенням” про шефство над політв'язнями в капіталістичних країнах, прийнятим I Всесоюзним з'їздом МОДРу в Москві (травень 1925р.).⁴⁷ Шефська робота будувалася за принципом: окрема первинна організація МОДР СРСР шефствувала над політв'язнями окремих тюрем у капіталістичних країнах і підтримувала з ними постійний зв'язок. Протягом 1926 - 1935 років кількість підшефних в'язниць, якими опікувалися українські модрівські організації, зросла з 29 до 140.⁴⁸ Кількість осередків теж зростала: станом на 1933 рік їх було 209, а вже через рік – понад 400.⁴⁹

Перша допомога „в'язням капіталу” була надіслана 22 березня 1923 року в Італію в сумі 1500 доларів. Збір коштів для допомоги політв'язням збільшувався з кожним роком. Якщо в 1924 році організації МОДР України зібрали членських внесків і пожертвувань близько 85000 крб., то в 1933 вже 1,4 млн. крб., а в 1937-1938 рр. – 4,5 та 6,5 млн. крб. відповідно.⁵⁰ У цілому обсяги фінансових вливань з боку української секції знаходилися на рівні 20% від загальносоюзних, склавши лише за 1933 - 1938 рр. досить солідну суму в 22,5 млн. крб.⁵¹ Ці кошти збирали по-різному. Члени МОДР, юні друзі МОДР, робітники, селяни добровільно вносили або відраховували певні суми із заробітної плати на допомогу борцям революції, збирали шефські гривеники, заробляли гроші на суботниках. Проте основним джерелом поповнення все ж були членські внески. Причому роль цього джерела постійно зростала. Згідно з рішеннями Всесоюзної наради МОДР у серпні 1932 р. ЦК ухвалив будувати надалі матеріальну базу виключно за рахунок вступних та членських внесків, адже орієнтація добровільних внесків та коштів, отриманих від комерційних

заходів, могла загрозували втратою політичного значення членського внеску.⁵² Проте виконати заплановані „директивними бюджетами” показники не вдавалося.⁵³

Ще за умов існування формально незалежної УСРР для організації допомоги іноземним комуністам, що опинилися тут через переслідування на батьківщині, восени 1922 року було створене Всеукраїнське товариство допомоги політемігрантам з центральними управами в Києві та Одесі. Після утворення Радянського Союзу воно увійшло до складу однойменного Всесоюзного товариства (березень 1923р.). Проте через взаємопов'язаність завдань товариства і МОДРу, під час організаційного становлення останнього 8 січня 1924 року Всесоюзне товариство допомоги політемігрантам було ліквідоване і замість нього створено Комітет політеміграції при ЦК МОДР СРСР.⁵⁴ У відповідності із цим 1 січня 1925 року комітет у справах політеміграції було створено і при ЦК МОДР України,⁵⁵ реорганізований разом із загальносоюзним у наступному році у Відділ політеміграції, що мав свої відгалуження в Харкові, Одесі, а в Києві, Дніпропетровську, Вінниці й Полтаві, де перебувала значна кількість політемігрантів, знаходилися його уповноважені⁵⁶. Згідно з прийнятим ЦК МОДР УСРР у травні 1925р. „Положенням” республіканський комітет був підзвітний водночас і загальносоюзному аналогу і Всеукраїнському ЦК організації. Головними завданнями Комітету було визначено надання матеріальної та моральної допомоги політемігрантам, що знаходилися на території УСРР. Зокрема, він мав вирішувати, куди направити іммігранта, сприяти йому в пошуках роботи та житла, а доти забезпечувати продуктами, одягом, медичною, а в разі потреби і юридичною допомогою. У взаємодії з відділами ЦК КП(б)У Всеукраїнський комітет мав забезпечити бронювання для політемігрантів місць у вищих навчальних закладах, робітфаках, сприяти поступовому залученню до радянських партійних та громадських організацій.⁵⁷

Новоприбулих, зазвичай розміщували в „будинках політемігрантів”, що

існували в Харкові та Одесі.⁵⁸ Харківський відділ уже в 1925 році розмістив у себе 325 осіб здебільшого з Польщі, але надалі першість перебрав Одеський відділ, куди прибували переважно болгари. У цілому кількість політемігрантів, що приїхали в Україну в 1923 - 1925рр., становила 1600 осіб.⁵⁹ Після повалення в Болгарії уряду Стамболійського та придушення невдалої спроби комуністичного виступу з країни впродовж кількох років емігрувало 2500 його активних учасників, ще 1200 були ув'язнені. Більше третини емігрантів протягом 1923 - 1927рр. зупинилося в Одесі.⁶⁰

За посередництва МОДРу значна частина іммігрантів була влаштована на навчання до вищих навчальних закладів (Одеського інституту соціалістичного виховання, Болгарського сектору Дніпропетровської партшколи, вузів Харкова, болгарських технікумів у Преславі). Лише протягом 1925р. таких було 127.⁶¹ Усе це робилося з метою підготовки необхідних кадрів для майбутньої комуністичної Болгарії. Політемігранти активно залучалися до соціалістичного експерименту, зокрема зі створення сільськогосподарських комун, пропаганди інтернаціоналізму в місцевостях компактного проживання відповідних національних меншин.⁶² Декого з них спеціально направляли з найвіддаленіших місць проживання для проведення колективізації. До таких, зокрема, належали болгарські комуністи Г.Янчев, Д.Мітев, Ц.Блискова, І.Грудев, Г.Биволчев та ін.⁶³

26 емігрантів-селян з Болгарії, колишніх учасників Вересневого повстання 1923р., заснували на Полтавщині сільськогосподарську комуну імені Благоева, отримавши на початку свого існування (у серпні 1924 р.) від МОДРу СРСР велику матеріальну підтримку – 22,5тис.крб., комунари змогли досягнути позитивних результатів у господарюванні. Діяльність комуні постійно перебувала під патронатом центральних та регіональних органів МОДРу не лише України, але й СРСР, оскільки за задумом вона мала демонструвати переваги колективного ведення господарства над індивідуальним. Для цього її систематично дотувала не лише держава та громадські організації, але й безпосередньо низка промислових підприємств України.⁶⁴

Як бачимо, проведення масових кампаній солідарності з „жертвами буржуазного терору” давало можливість сприяти консолідації значної частини населення на платформі ненависті до зовнішніх ворожих урядів, демонструвати наближення революцій на Заході та монолітність радянського суспільства. Моральна та матеріальна підтримка революціонерів, страйкарів та їхніх сімей у зарубіжних країнах, що мала виконувати як функцію стимулювання їхньої боротьби, так і сприяти зміцненню міфу про СРСР як єдину державу пролетаріату всього світу.

Хоч Міжнародний Червоний Хрест і не належав до революційних організацій, проте його використання з метою подолання міжнародної ізоляції більшовицького режиму та вирішення комплексу зовнішньополітичних завдань було досить актуальним. Українське товариство Червоного Хреста активно залучалося більшовицьким керівництвом до вирішення зовнішньополітичних та ідеологічних завдань у складі утвореної у травні 1923р. Спілки товариств Червоного Хреста радянських республік (СТЧХ СРСР). Тривалий час Українхрест залишався найчисленнішим серед радянських товариств та п'ятим за чисельністю серед національних товариств світу.⁶⁵ Хоч Міжнародний комітет Червоного Хреста і визнав радянський Червоний Хрест ще 15 жовтня 1921 року, а відтак і залежний від нього український, не брали участі у його роботі, доки Міжнародний комітет Червоного Хреста продовжував визнавати емігрантський Російський Червоний Хрест. Як наслідок, перша українська делегація (у складі радянської) взяла участь у Міжнародній конференції Червоного Хреста лише в 1923р.⁶⁶ Міжнародний комітет Червоного Хреста відмовлявся визнати українське Товариство як окрему самостійну організацію, покликаючись на те, що УСРР, як і інші республіки СРСР, не є політично незалежною. І лише 3 січня 1928 року юридично визнав українське Товариство, однак в особі Спілки товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР.⁶⁷

З перших років своєї міжнародної діяльності УЧХ активно залучається до міжнародних акцій допомоги з яскравим ідеологічним і пропагандистським

забарвленням. У 1923 році, потребуючи підтримки для подолання наслідків голоду в Україні, він був використаний для участі у вияві інтернаціональної, пролетарської солідарності зі страйкарями Руру.⁶⁸ Того самого року допомога була надана постраждалому від землетрусів населенню Японії та Туреччини.⁶⁹

Важливої ролі Українському Червоному Хресту більшовицьке керівництво надавало у справі зміцнення власного ідеологічного впливу в Західній Україні. Скориставшись повинню 18 липня 1925р., на розширеному пленумі Харківського комітету Червоного Хреста було ухвалено організувати допомогу населенню галицького Прикарпаття. 27 липня 1925р. при Товаристві було утворено Комітет допомоги Західній Україні, що організував збір “пожертвувань”. Сподівання на зміцнення авторитету більшовицької України виправдалися. 24 вересня 1927р. у Харкові відбулася нарада, на якій секретар ВУРПС від імені профруху УСРР „просив” громадські організації негайно організовувати допомогу.⁷⁰

Міжнародні зв'язки українського товариства активізувалися внаслідок масової еміграції німецької та шведської національних меншин, причини якої полягали в особливостях соціальної політики більшовицького режиму, який визначав населення колоній як куркульські. Колоністи-шведи в цих обставинах звернулися до Шведського Червоного Хреста за сприянням у поверненні на батьківщину. Після цього влітку 1929 року за сприяння УЧХ 900 шведських колоністів відбули з Херсона до Швеції.⁷¹

Керівництво українського товариства, як і інших громадських організацій, у своїх зовнішніх зносинах виконувало рішення московського центру, про що яскраво свідчить доручення III Всеукраїнського з'їзду Червоного Хреста представництву товариства у Міжнародному комітеті.⁷² Через голод на початку 30-х років значно погіршилися міжнародні зв'язки вітчизняного товариства Червоного Хреста. Адже за умов організованого голоду, на відміну від попереднього, не могло бути й мови про допуск на Україну місії Міжнародного Червоного Хреста, та й сам Український Червоний

Хрест був позбавлений можливості надавати будь-яку допомогу ворожому „куркульському” селянству. Червоний Хрест УРСР що далі, то більше перетворювався у знаряддя тоталітарної системи Радянського Союзу, виконуючи переважно мілітаристські функції, готуючи маси населення до визвольного походу і світової революції.

Значне місце в історії міжнародних контактів міжвоєнного періоду посідають зв'язки громадських організацій національних меншин, зокрема, „Спілки голландських вихідців на Україні”, утвореної поселенцями-менонітами, що проживали тут, та „Товариства земельного облаштування трудящих євреїв” (ТЗЕТ), створеного для сприяння єврейській сільськогосподарській колонізації. Ці об'єднання тісно співпрацювали у контексті вирішення властивих їм здебільшого господарчих, завдань із низкою зарубіжних менонітських та єврейських організацій: Німецькою менонітською допомогою (НМД), Голландською Генеральною комісією (ГГК), Канадською менонітською радою з колонізації (КМРК), Американською менонітською допомогою (АМД), Єврейським колонізаційним товариством (ЄКТ) у Лондоні, Американсько-єврейським комітетом допомоги євреям-аграрникам („Агро-Джойнтом”).

Зв'язки української менонітської спільноти із відповідними закордонними організаціями були започатковані ще до завершення Першої світової війни, коли активно дебатовалося питання можливої еміграції з України. Значно активізувалися вони за умов голоду 1921 - 1923 років, спричиненого безвідповідальною реквізиційною політикою більшовицького режиму. Американська менонітська допомога (АМД), що діяла в межах АРА (створеної в США для відновлення повоєнної Європи), протягом березня 1922 р. - весни 1923 р. надавала допомогу. Вона ставила собі за мету не лише ліквідувати голод, але й сприяти ліквідації його економічних причин, тому й орендувала землі та постачала „Спілці нащадків голландських вихідців” техніку. Загальна допомога, що надійшла в цей час, досягала суми в 371,1 тисяч тогочасних американських доларів. Хоч і не настільки масштабна, проте значна

допомога надійшла і від менонітів Нідерландів та Німеччини (154,44 тис. доларів, 6,2 млн. пайків, 75 тис. пудів посівного зерна).⁷³

Усвідомивши безперспективність спроб збереження традиційних форм існування в УСРР, місцева менонітська Спілка обрала своєю стратегічною метою еміграцію до інших країн світу. З початком еміграційного руху її міжнародні зв'язки об'єктивно активізувалися, оскільки потребували як фінансової, так і організаційної підтримки, яка традиційно надавалася голландськими, канадськими та німецькими менонітами. Зокрема, уже згаданими організаціями: Канадською менонітською радою з колонізації, Німецькою менонітською допомогою, Голландською Генеральною комісією. Американські меноніти здійснювали закупівлю земель для переселення до Мексики й Парагваю, німецькі вирішували проблеми тієї частини переселенців, що не могла отримати дозвіл на в'їзд до Канади (для чого в Німеччині було створено кілька тимчасових поселень). Канадська менонітська рада з колонізації земель організувала перевезення емігрантів, оплачувала їх проїзд з України до Канади, влаштувала переселенців на нових землях. Українське товариство брало активну участь у спільному розробленні проекту „Інтернаціонального менонітського товариства”, а доля менонітів УСРР була темою деяких Всеменонітських конгресів (Швеція, 1925; Гданськ, 1930; Нідерланди, 1936). На думку Н.Осташевої, активна співпраця української Спілки із закордонними менонітськими організаціями була єдиним чинником, що перешкоджав розпаду спільноти.⁷⁴

Після завершення громадянської війни знову актуальною стала проблема єврейської колонізації. Це пояснювалося зацікавленістю компартійного режиму в освоєнні зруйнованого під час війни та волонтаристських експериментів сільськогосподарського Півдня України. Щоб залучати велику кількість людей до сільськогосподарської праці, потрібно було витратити чимало коштів. Оскільки режим на той час їх не мав, то було вирішено звернутися за допомогою до міжнародних єврейських добродійних організацій за

посередництва відповідних їм структур в УСРР. Це, зокрема, стосувалося уже названих Єврейського колонізаційного товариства (ЄКТ) у Лондоні, Товариства землевпорядкування єврейських трудящих (ТЗЕТ), Американсько-єврейського комітету допомоги євреям-аграрникам („Агро-Джойнт”). У першій половині 20-тих рр. на Півдні України за активного фінансового сприяння двох останніх було утворено низку єврейських сільськогосподарських комун-кооперативів („кібуців”), члени яких мріяли підготуватися до життя та діяльності в кібуцах Палестини („Ахва”, „Херут”, „Кадіма”, „Ахдут”, „Бейт-Лехем”, „Тель-Хай”, „Га-Мішмар”, „Хаклай”). До кінця 1924р. таких кооперативів налічувалося 18 із 1600 єврейськими селянами.⁷⁵

Прагнучи до опанування процесу єврейської колонізації та утилізації його відповідно до завдань соціалістичного будівництва, ЦВК СРСР 29 серпня 1924р. прийняв постанову про створення при президії Ради національностей Комітету із землеустрою єврейських трудящих (Комзет), на який покладалося завдання залучення трудящих євреїв до сільськогосподарського виробництва, організація єврейських сільських поселень, вербування людей до них, влаштування переселенців на місцях. В Україні Комітет мав свої відділи при ЦВК республіки та обласних виконавчих комітетах.

В Україні план переселення передбачав забезпечення землею 400 тис. громадян єврейської національності, для чого планувалося виділити 170 тис. десятин цілих земель. У забезпеченні євреїв сільськогосподарським інвентарем та агротехнічними знаннями активну участь взяли міжнародні єврейські добродійні організації. Значні кошти виділили „Агро-Джойнт”, Товариство ремісничої праці (ТРП), ТЗЕТ та ЄКТ. Вони підписали низку угод з представниками Комзету про умови фінансування всієї справи землеустрою євреїв. Згідно з ними ці товариства мали надавати новоутвореним землеробським господарствам фінансову, агротехнічну та іншу матеріальну допомогу. Витрати на переселення та влаштування зростали з кожним роком, їх більшу частину несли саме закордонні організації. Якщо в 1925 - 1926 роках

вартість переселення 10 тис. сімей становила 8435000 крб., то власні витрати переселенців становили лише 2 млн., радянського уряду – 2,5 млн., то зарубіжні організації надали 4млн. (“Агро-Джойнт” надав 3600 тис., ЄКТ – 200 тис., ТРП – 150 тис., ТЗЕТ – 50 тис.). У цілому загальні витрати на переселення на Південь України 18 тис. сімей, у яких було 74 тис. осіб, склали майже 20 млн. крб., значну частку яких надали міжнародні організації. Унаслідок проведеної роботи на початку 1927 року в степових районах між річками Інгульцем і Дніпром, на північ від Херсону, було створено за допомогою фондів „Агро-Джойнта” та ЄКТ низку єврейських поселень. 22 березня 1927р. на Першому з’їзді делегатів цих поселень було навіть вирішено організувати єврейський національний район з центром у Великій Сейдеменусі, переіменованій у Калініндорф. До складу району увійшло 37 єврейських колоній, а також 10 українських і німецьких поселень. З 2900 господарств 2500 були єврейськими.⁷⁶

Коли в 1929р. розпочалася кампанія по колективізації, більшість єврейських селян поставилася до цього без ентузіазму. Щоб уникнути примусові вступу до колективних господарств, чимало єврейських селян почали записуватися на переїзд до Біробіджану. Тим часом колективізація набирала темпи. Активісти Комзету та партфункціонери під загрозою значного збільшення оподаткування змушували одноосібників записуватися до колгоспів. До кінця 1930 р. у степових районах України налічувалося 93 єврейських колгоспів, які об’єднали 156 тис. землеробів. Поселенці не сприйняли ведення спільного господарства ні економічно, ні психологічно, що відразу відзначилося на дисципліні праці. Взимку 1932 - 1933рр. на селі почався голодомор. Про голод в єврейських колгоспах заговорили в усьому світі: про це писали газети Нью-Йорка й Варшави, чимало єврейських організації Польщі, Франції, Англії й США хотіли надати допомогу голодуючим, відвідати Україну та самим побачити, яким є становище в господарствах, створених за допомогою зарубіжних організацій. Єврейські колгоспи залишилися без будь-якої допомоги. Якщо в 1930р. в Україні налічувалося 103 єврейські артїлі, то в

1934р. залишилося 68, у 1936 - лише 56. Коли в 1938 – 1940 рр. радянські органи влади намагалися відновити єврейське землеробство, західні організації, що розчарувалися в радянській владі, не хотіли більше мати з нею справу. Єврейське селянство значною мірою було знищене, це, зокрема, стосувалося активістів Комзетів.⁷⁷

Як бачимо, в контексті вирішення власних господарських завдань компартійне керівництво намагалося залучати до цього процесу не лише місцеві громадські організації національних меншин, але й використовувати їх міжнародні контакти та гуманне прагнення споріднених з ними за етнічними чи релігійними ознаками іноземців. Як показав досвід менонітів, найбільш оптимальним виходом із ситуації за цих умов стало максимально можливе використання зовнішніх зв'язків для еміграції з охопленої більшовицьким волюнтаризмом країни. Менш ефективним став шлях обраних єврейськими організаціями, які, по суті, лише підготували матеріальну базу для майбутньої сталінської політики насильницької колективізації та переходу до великого усуспільненого сільськогосподарського виробництва.

Оскільки після громадянської війни радянська держава опинилася в міжнародній ізоляції, а на Заході громадська думка стосовно неї та режиму, що в ній панував, формувалася еміграцією та урядами окупованих держав в екзилі, питання формування позитивного іміджу та налагодження культурних контактів із значно розвиненішим у цьому сенсі зовнішнім світом набувало особливої актуальності. Особливо це стосувалося УСРР, адже її як державу взагалі відмовлялися визнавати, окреслюючи здебільшого як частину модифікованої Російської більшовицької імперії. Проте в перші роки після завершення громадянської війни, не особливо покладаючись на лояльність наукової та творчої інтелігенції, керівництво радянської держави воліло покладатися в налагодженні таких контактів на підпорядковані йому державні установи, зокрема на Народний комісаріат закордонних справ РСФРР (пізніше НКЗС СРСР) та тісно пов'язаний з ним український комісаріат (проіснував до 1923р.)

було покладене завдання з проведення активної роботи в тих колах західних країн, які симпатизували комуністам або ж були зацікавлені в налагодженні взаємовигідної співпраці з радянськими республіками. У такий спосіб часто на основі довоєнних „Товариств зближення” в першій половині 20-х років виникла ціла низка нових. Вони мали різні офіційні назви, а в Росії та Україні стали відомими під збірною назвою – „Товариства друзів Радянської Росії”. Відсутність згадки про Україну була даниною часу, коли їй все ще не вдалося ознайомити світову громадськість зі своїм існуванням.

Ці товариства, що були за формою і за змістом організовані на громадських засадах, були особливо зацікавлені в налагодженні зв'язків насамперед з недержавними структурами в Радянському Союзі.⁷⁸ Відтак за орієнтир було обрано створення спеціалізованої на міжнародних культурних та наукових зв'язках організації, достатньо громадської за формою, аби її сприймали за кордоном, і достатньо контрольованою компартійно-державними структурами за змістом, аби вона діяла виключно в річищі зовнішнього курсу Кремля. З огляду на це в лютому 1925 року президія Всесоюзного центрального виконавчого комітету вирішила визнати за доцільне створення Товариства для культурного зв'язку із закордоном „як громадсько-правової організації”.⁷⁹ Однак його справжню сутність визначало коло першочергових членів: ЦК РКП(б), ЦВК СРСР, Рада народних комісарів, Народний комісаріат освіти, Народний комісаріат закордонних справ, Вища рада народного господарства, Комінтерн, Держплан.⁸⁰ Головою стала О.Д.Каменєва. У серпні 1925р. декретом Раднаркомом СРСР організація у вигляді Всесоюзного Товариства Культурного зв'язку (ВТКЗ) була затверджена⁸¹.

На початок 1927р. до ВТКЗ входили 5 бюро (відділів): зв'язку, книгообміну, друку, прийому іноземців та Рус-Фото. До завдань бюро зв'язку належало обслуговування тих країн, де або вже були товариства культурного зближення з СРСР, або ж тих, де окремі організації і групи бажали мати постійні контакти з товариством. На початок 1927р. постійні зв'язки бюро зв'язку мало з

Німеччиною (де з 1923р. існувало „Товариство друзів нової Росії”), Англією (таке ж товариство виникло в 1924р.), Чехословаччиною (де існувало „Товариство Культурно-Економічного зближення з новою Росією”), Францією (де діяв „Французький комітет наукових зв’язків з Росією”), Італією (Товариство зближення між італійськими і російськими діячами російського мистецтва та Італо-російський інститут); Австрією (Товариство інтелектуальних бельгійсько-російських відносин); Швейцарією (Товариство вивчення сучасної Росії); Данією (Російсько-датська співдружність); Швецією (Стокгольмське, Гетеборзьке та Упсальське товариство російсько-шведського зближення); Аргентиною (Товариство друзів Росії); Японією (Радянсько-японське товариство); Фінляндією, Польщею, США, Канадою, Китаєм, Туреччиною, Персією, Зовнішньою Монголією, Тувимською Республікою та Афганістаном.⁸²

Бюро книгообміну мало завданням залучити до книгообміну всі наукові, культурницькі заклади СРСР та встановити постійні зв’язки із закордонними установами, що мали бажання надсилати книги. Кореспондентський зв’язок на початок 1927р. існував майже з тисячею активних партнерів, які надсилали й отримували науковий матеріал через товариство, зокрема і в досить екзотичних країн, як то Мадагаскар, Південно-Африканський Союз, Сіам, Перу, Філіппіни, Єгипет та інші. Окрім того, бюро книгообміну намагалося забезпечувати своїх кореспондентів бібліографічними матеріалами, концентруючи в собі іноземні та радянські каталоги для взаємного ознайомлення.

Його завданням було й ознайомлення широкої закордонної громадськості за допомогою щотижневого „Бюлетеня ВОКС”, що виходив російською, французькою, німецькою та англійською мовами, з науковим на культурним життя СРСР. Між іншим, на його шпальтах друкувалося чимало матеріалів присвячених Україні. Ознайомлення ж радянської громадськості з культурним життям за кордоном здійснювалося за допомогою окремого „Бюлетеня” для радянського друку, що виходив тричі на тиждень. Іноземців, що відвідували СРСР, відділ друку забезпечував „підібраними” статтями і

матеріалами з тих чи інших питань культури, науки й економіки. Окрім того, до завдань відділу належало й керівництво та сприяння перекладу.⁸³ Звісно, останні три функції якраз і використовувалися для здійснення ідеологічної цензури та відбору інформації.

Пізніше при ВТКЗ був створений Виставковий відділ, за допомогою якого організовувалися виставки за кордоном. До кінця 1926 р. вони відбулися в Японії, Греції, Нідерландах, Норвегії, Німеччині, Франції з активним залученням українського матеріалу. У кінці 1926 р. було створено відділ „Взаємообміну інформацією щодо побуту і культурного будівництва в окремих республіках і областях СРСР”, до якого увійшли представники всіх союзних республік, зокрема й України, а також представники Асоціації сходознавства, Комітету північних народів, Етно-світу та Відділу Східного Мистецтва Державної академії художніх наук. Цей відділ випускав бюлетень, присвячений опису кожної республіки, та мав підготувати матеріали до Міжнародної пересувної виставки, приуроченої до 10-ої річниці Жовтневої революції. За прикладом організовуваних ВТКЗом міжнародних „вечорів зближення” відділ мав організовувати міжреспубліканські вечори.⁸⁴

Як уже зазначалося, українські громадські організації мали брати участь у зовнішніх культурних зв'язках виключно через Всесоюзне товариство, до правління якого входив представник УСРР. ВТКЗ намагалося підтримувати тісні контакти з установами і громадськими організаціями республіки. Щоб полегшити з ними взаємозв'язок, при ВТКЗ у грудні 1926 року було створено Бюро зв'язку з республіками, що мало гарантувати зміцнення опосередкованих центром зв'язків української громадськості із зовнішнім світом.⁸⁵ Саме воно контролювало процес інформування зарубіжної громадськості щодо досягнень української культури і науки на сторінках „Бюлетня ВОКС”, залучало місцевих кореспондентів до книгообміну, участі у виставках, організувало відвідини України іноземними науковцями та діячами культури, сприяло відрядженням українських науковців за кордон. Ідеологічна відповідність книгообміну

забезпечувалася при бюро книгообміну науково-експертною комісією, завданням якої був огляд літератури, що проходила через нього, і визначення її подальшої долі. Інша редакційна комісія підбирала та редагувала статті для іноземних видань. „Перегляд” спеціалізованими комісіями літератури вилився в те, що лише до початку 1926 року з 49960 книг, що надійшли до них із-за кордону в СРСР, було розповсюджено лише 46916 (на 3044 менше), а з книг, що надійшли з республік, відправили за кордон лише 19517 (з 21216, тобто на 1699 менше).⁸⁶

Варто зазначити, що на підвладній більшовикам Україні справа налагодження зовнішніх контактів, особливо ж після ліквідації окремого комісаріату Закордонних справ, майже повністю здійснювалася у структурі наркомату освіти Головнауки (або Укрнауки). У 1921 році з цією метою було створено в Берліні Закордонну редакційну комісію, трансформовану у травні 1923 р. у представництво народного комісаріату. Останнє проіснувало до 1927 року.⁸⁷

За умов підвищеного інтересу міжнародної громадськості до України, наприкінці 1924 року надійшло офіційне запрошення від Міжнародного товариства культурних зв'язків (МТКЗ) у Лондоні стати членом цієї організації. Однак підтримка ідеї з боку Укрнауки, президія якої призначила координатором цієї роботи С.Семковського, наштовхнулася на протидію з боку центральних радянських установ (НКЗС та РНК СРСР). Справа полягала в тому, що участь у роботі Міжнародного товариства передбачала регулярний зв'язок з його друкованими органами української інтелігенції. З огляду на те, що контакти важко піддавалися б контролю та могли негативно позначитись як на міжнародному іміджі СРСР, так і лояльності української інтелігенції, під тиском союзного РНК український уряд зупинив роботу Семковського.⁸⁸

Компартійне керівництво прагнуло до концентрації всіх міжнародних контактів своїх громадян у річищі контрольованого ним Всесоюзного товариства культурних зв'язків. Навіть створене за аналогією Всеукраїнське

товариство зв'язку із закордоном (ВУТКЗ), статут якого був затверджений Радою народних комісарів України 10 червня 1926 року, через недовіру до місцевої інтелігенції наштотувалося на протидію союзного наркомату закордонних справ та змогло розпочати свою роботу лише наприкінці 1938 року.⁸⁹ У зв'язку з цим у другій половині 20-х років міжнародні контакти українських науковців та культурних діячів здійснювалися за безпосереднього узгодження із Всесоюзним товариством переважно за посередництва державних установ та організацій.

Відсутність окремого спеціалізованого Товариства з культурних зв'язків, хоч перешкоджало повноцінному налагодженню контактів українських наукових, технічних та культурних працівників, проте не могло завадити їх розширенню. Адже від їхньої успішності в значній мірі залежав подальший розвиток країни і не в останню чергу реалізацій амбіційних планів компартійної еліти. Керівництво республіки постійно наголошувало на необхідності активізації безпосередніх міжнародних контактів науково-технічних кадрів республіки. Виступаючи на з'їзді інженерів і техніків у січні 1927р. у Харкові, голова РНК В.Я.Чубар наголошував, що згідно з планами індустріалізації буде збільшено кількість закордонних відряджень інженерів і техніків.⁹⁰

Свідченням зростання міжнародного авторитету української науки стала низка знакових кроків зарубіжних діячів. У січні 1927 року ВУАН отримала повідомлення про те, що відомі вчені (англієць Александер Корк Воссер, що зібрав об'ємну бібліотеку з соціології, та француз П'єр Деконтель) передають свої бібліотеки ВУАН. Тоді ж голова ВТКЗ О.Д.Каменєва повідомила ВУАН про прохання професора Страсбурзького університету А.Теньєра щодо налагодження систематичного обміну працями з літератури, історії літератури, культури та мистецтва, історії України на видання Університету.⁹¹

Здійснюючи міжнародні контакти за посередництва Всесоюзного товариства культурних зв'язків, українські наука та мистецтво були успішно репрезентовані на виставках, організованих за кордоном. На міжнародній

музичній виставці у Франкфурті-на-Майні (Німеччина) у липні - серпні 1927 р. Україна продемонструвала не лише підбір маловідомих на Заході народних інструментів, але й виступи українських виконавців: О.Литвиненка з Харкова, К.Малиновської з Києва та ін. Українським експонатам був виділений окремий підвідділ у відділі СРСР (площею 172 м²). Там були презентовані кобзи, бандури, тарбан, сопілка та інші народні інструменти, фотознімки та діаграми, що засвідчували успіхи розвитку українського музичного мистецтва.⁹²

Особливий інтерес до України виявляли наукові кола Франції. Зокрема, французький художник Гранжуан, що відвідав її за дорученням „Юманіте” 1926 р., у наступному видав фотоальбом „Жива Росія”, де значну увагу було приділено Україні.⁹³ У вересні 1926 р. за посередництва ВТКЗ французький славіст А.Мазон, секретар Франко-радянського товариства культурного зв'язку, від імені Інституту слов'янознавства при Паризькому університеті звернувся до ВУАН з пропозицією встановити науковий обмін виданнями, зазначивши, що ще у вересні 1925 р. секретар французького посольства передав ВУАН від Інституту чимало цінних видань. У березні 1927 року делегація Франко-радянського товариства зближення на чолі з А.Мазоном відвідала Україну. Західноєвропейська комісія при ВУАН затвердила його своїм почесним членом. Візит був плідно використаний ним для налагодження зв'язків з місцевими науковими товариствами. У своєму публічному виступі голова французької делегації зазначив, що інтерес на Заході до України з кожним роком зростає і оголосив про свій намір після повернення створити Відділ українознавства при бібліотеці Інституту слов'янознавства в Парижі.⁹⁴

За умов відсутності чинного Всеукраїнського товариства культурного зв'язку потреба в ньому все більше відчувалася. Навіть зв'язки із Західною Україною доводилося здійснювати через органи Наркомату Закордонних справ. Після дворічного блокування процесу створення ВУТКЗ колегія наркомату 22 червня 1928 року переглянула своє ставлення та повідомила своєму уповноваженому при уряді України про те, що більше не буде заперечувати

проти організації українського товариства. При цьому було висунуто низку умов, за виконанням яких мав слідувати її уповноважений при Раді народних комісарів УСРР А.Ф.Березін та „своєчасно сигналізувати” до Москви, коли б діяльність українського товариства вийшла за межі поставлених вимог. Згідно з рішеннями колегії НКЗС, ВУТКЗ мало взаємодіяти лише із Західною Україною і під прискіпливим контролем з боку радянського консула у Львові, з іншими країнами його зв'язки моли здійснюватися лише за посередництвом загальносоюзного товариства.⁹⁵

Після цього процес створення Всеукраїнського товариства був розблокований і 15 листопада 1928 р. воно розпочало свою роботу. Керівництво роботою товариства здійснювалося загальними зборами, що скликалися не рідше одного разу на рік. На них обирали комітет товариства, а також ревізійну комісію. Головою став С.Полоцький. Членами організації могли бути як установи й організації, так і окремі особи, діячі науки й культури. Вони поділялися на дійсних, почесних та членів-кореспондентів. За статутом кошти ВУТКЗ складалися із вступних та членських внесків, прибутків від видань, проведення екскурсій, влаштування виставок, концертів та інших подібних заходів. Проте насправді уряд УСРР активно брав участь у фінансуванні діяльності товариства. Ще перед створенням 30 жовтня 1928р. РНК республіки винесла постанову про виділення товариству 19тис. крб. на перший рік роботи.⁹⁶

Свою діяльність ВУТКЗ розпочало з того, що розіслало листи до установ та організацій республіки з метою виявлення, хто з них має зв'язки із закордоном і в чому вони полягають.⁹⁷ Пропонувалося сповістити Товариство, потребу в якому матеріалі із закордону мають потенційні кореспонденти, а також регулярно надсилати матеріали, якими хотіли б поінформувати закордон, шляхом розміщення в тамтешній пресі або в „Бюлетні ВТКЗ”.⁹⁸

Через сумісництво його членів, правління товариства вдалося скликати лише 8 січня 1929 року.⁹⁹ До нього належали заступник голови С.Вітик, професор А.Гейманович, А.Холодний, С.Озерський¹⁰⁰. Розглянувши угоду, що її

уклав останній з Німецьким товариством вивчення Східної Європи та Товариством допомоги німецькій нації, під час візиту до Берліну у справі книгообміну, правління вирішило не підписувати угоди, а обмежитися декларацією. Це зумовлювалося тим, що Товариство, отримавши низку як міжнародних, так і „внутрішніх” пропозицій, не могло налагодити ефективної співпраці через нестачу коштів, штатів та обмінних фондів книг.¹⁰¹

За такого стану справ на початку свого існування Товариство вирішило зосередитися на організації виставок. Протягом грудня - січня було проведено виставку японської дитячої книги в Харкові, яку відвідали 3,5 тисяч осіб, серед них 2790 – працівників освіти. Потім її перевезли до Києва й Одеси. Також було проведено роботу з підготовки інших виставок в Україні та за кордоном. Зокрема, з німецькими художниками-графіками було досягнуто домовленості про проведення виставки їхніх творів у Харкові та виставки-відповіді українського мистецтва в Берліні. У травні 1929 р. ВУТКЗ провело її, проте не в Берліні, як планувалося, а в Кельні. У рамках Міжнародної виставки мала три відділи: ікони та фрески сучасного малярства й графіки, кустарного виробництва. Після цього її перевезли до Праги (з 16 по 26 травня), підвідділами якої були виставка ляльок та дитячого театру.¹⁰² Здійснювалася підготовча робота до проведення виставки українського мистецтва у Львові, зібрано було експонати для виставки в Нідерландах, для чого потрібно було „лише отримати згоду Всесоюзного товариства”. Проблеми в організації виставок підвели Товариство до прийняття рішення про утворення окремого Бюро. Адже їх проведення вимагало ретельної підготовки, оскільки організація виставок за межами УСРР вимагала отримання ВУТКЗ чітких гарантій, що експонатам буде забезпечено цілісність, надано окремий павільйон і, нарешті, збережено їх.¹⁰³

У лютому 1929 р. двоє делегатів товариства (Г.Мейер та майбутній голова товариства – А.Мазуренко) були відряджені до Польщі на з'їзд Українського технічного товариства у Львові. Там вони провели низку

переговорів щодо можливості зміцнення зв'язків з технічними, літературними, юридичними товариствами, а також запрошення інженерів до радянської України. З метою пропаганди „досягнень” України за період панування більшовиків, А.Мазуренко опублікував велику статтю в газеті „Діло”.¹⁰⁴ Великої уваги приділяв ВУТКЗ становленню культурних контактів з товариствами Галичини, зокрема Косова, які займалися художньою вишивкою і килимарством, з товариством “Просвіта” у Львові. Щоправда, на перешкоді знову ставала банальна нестача коштів. Коли останнє запросило надіслати книжок до західноукраїнських бібліотек товариства, то виявилось, що українські радянські видавництва їх давати безкоштовно не хочуть, а грошей у ВУТКЗ для їх придбання не було. Натомість більш успішними виявилися заходи товариства у справі налагодження обміну музейними експонатами з Музейним товариством у Львові, оскільки до цього виявив зацікавлення Харківський музей українського мистецтва. Незважаючи на певні обмеження, ВУТКЗ намагалося підтримувати зв'язки з українською еміграцією на Заході. Зокрема, у Франції це робилося за посередництва журналу „Українські вісті”, що виходив у Парижі. У США були встановлені зв'язки з видавничим українським товариством „Турфдім”.¹⁰⁵

У 1930 було розроблено проект медичної секції ВУТКЗ, що „мала зміцнювати та налагодити зв'язки УСРР з іншими країнами у справі охорони здоров'я та медицини”. Для цього вона мала: встановлювати зв'язки з закордонними науково-дослідними інститутами, медичними товариствами та організаціями у справі обміну досвідом; інформувати українські медичні інститути, товариства, редакції та організації про закордонні новини, допомагаючи їм в закордонних зносинах; сприяти відрядженню українських наукових медичних працівників за кордон на з'їзди, організувати візити до України відомих учених для доповідей і консультацій, участі у з'їздах; дбати про широке інформування зарубіжної громадськості про досягнення української радянської медицини та охорони здоров'я, впорядковуючи з цією метою

виставки з різних галузей за кордоном; брати участь в організації виставок в Україні з питань закордонної медицини; налагоджувати широкий книгообмін медичною літературою із закордоном; здійснювати повноцінну інформаційну та культурну допомогу українським лікарям за межами радянської України.¹⁰⁶

Головою президії Медичної секції спочатку було обрано І.І.Холодного, проте вже в червні його змінив М.Нагорний. 23 травня 1930 року секцією було організовано зустріч з групою німецьких учених, що прибули на Всесоюзний з'їзд фізіологів. А вже влітку того року вона приймала делегацію турецьких лікарів.¹⁰⁷ Секція користувалася у ВУТКЗ неабияким авторитетом¹⁰⁸. Зв'язки медичної секції Товариства розвивалися успішніше, ніж інших. Здійснюючи посередництво між Гігієнічним товариством у Львові та українськими радянськими громадськими організаціями (Червоним Хрестом, Товариством боротьби з алкоголем, Товариством друзів дітей) і державними установами (Народним комісаріатом охорони здоров'я, ВУАН), ВУТКЗ активно надсилало до Західної України книжки. Сприяло воно і забезпеченню інформацією та оглядами змісту технічної літератури, адресами товариств, що її видавали в УРСР, задовольняючи прохання західноукраїнського Товариства політехнічних студентів „Основа”.¹⁰⁹

За умов розгортання форсованої індустріалізації, коли в СРСР щоразу сильніше став відчуватися дефіцит торговельного балансу, зусилля ВУТКЗ спрямовуються на пошук шляхів заощадження валюти. У цьому контексті показовою є історія з наміром утворення „санітарію європейського зразка” в Одесі. З такою ініціативою виступили один за одним голова медичної секції М.Нагорний, голови Товариства Д.Грудина та А.Мазуренко. Потребу в його появі вони обґрунтовували зростанням чисельності високооплачуваних іноземних спеціалістів, що традиційно відпочивали в інших країнах, завдаючи радянській державі „значних фінансових втрат”. У поданій до ЦК КП(б)У пропозиції (грудень 1930 р.) пропонувалося залучити до справи ще й Червоний Хрест, Народний комісаріат охорони здоров'я та Інтурист.¹¹⁰ З цих же міркувань

руйнувалися традиційні зв'язки з „Товариствами друзів СРСР”. Співпраця з ними в організації виставок була визнана „недоцільною” вже лише тому, що „досвід засвідчив – це аж ніяк не дає економії витрат в іноземній валюті”. У зв'язку з цим максимальна кількість витрат, навіть недоречне з огляду на майбутнє транспортування, здійснювалися в Україні.¹¹¹

Перебуваючи під потужним ідеологічним пресингом компартійного режиму, що прагнув до утилітарного використання потенцій будь-якої громадської ініціативи в контексті реалізації власних внутрішніх та міжнародних завдань, українські наукові та культурні кола намагалися налагоджувати та зберігати взаємовигідні зовнішні контакти. Варто відзначити, що загальносоюзні органи державної влади не лише не підтримували прагнень української інтелігенції, але нерідко й перешкоджали їм, сподіваючись утримати останні в річищі контрольованому та фільтрованому загальносоюзними спеціалізованими псевдогромадськими товариствами на кшталт ВТКЗ. Навіть створене за аналогією до нього Всеукраїнське товариство наштовхувалося на блокування своєї роботи, а отримавши згоду, змушене було обмежитися неопосередкованими (проте контрольованими) контактами виключно з українцями підвладних Польщі земель. Такий стан справ об'єктивно руйнував налагодженні століттями науково-культурні зв'язки із навколишнім світом, гальмуючи та ускладнюючи процеси розвитку української гуманітарної галузі, перетворюючи її на провінцію комуністичної імперії.

З метою зміцнення власного впливу в середовищі міжнародного робітничого руху більшовицьке керівництво вважало за можливе використання міжнародного спортивного руху. Після завершення Першої світової війни у Люцерні (Швейцарія) з ініціативи західної соціал-демократії в 1920р. було скликано Міжнародний конгрес робітничих спортивних організацій та утворено Спортивний інтернаціонал (ЛІСІ).¹¹² Керуючись ленінськими настановами на завоювання робітничого руху, а відтак і всіх його організаційних відгалуджень, із середини шляхом невпинної пропаганди ліворадикальних ідей та

відсторонення поміркованого керівництва радянські спортивні організації звернулися до керівних органів Люцернського інтернаціоналу з проханням прийняти їх до цієї організації. Проте прохання було відхилене, пояснювалося це мілітарним та вкрай залежним від державних та партійних установ радянським спортом. Проте визначальним чинником, що зумовив відмову міжнародного спортивного об'єднання у Люцерні організаціям радянських республік, була деструктивна позиція Комінтерну, III конгрес якого висловився за „класову” боротьбу в спортивному русі.¹¹³

У липні 1921 року частина делегатів конгресів Комінтерну, Профінтерну та Комуністичного інтернаціоналу молоді (КІМ), що саме тривали в Москві, з ініціативи керівництва „світової партії” взяла участь в Установчому конгресі альтернативної спортивної міжнародної організації – Червоного спортивного інтернаціоналу (ЧСІ). Конгресом було прийнято Маніфест, у якому робітничі профспілкові та юнацькі організації закликали створювати „свої революційні спортивні об'єднання”.¹¹⁴

З моменту свого існування Червоний Спортінтерн активно залучався до кампаній солідарності, що проводилися спеціалізованими – МОДРом та Міжробдопом. Однією з перших таких акцій стала участь у кампанії допомоги німецьким страйкарям в умовах Рурської кризи 1923 року. Виконавчий комітет ЧСІ звернувся тоді з невластивою спортивному руху ідеєю збору грошової допомоги та продовольчих і промислових товарів до всіх секцій Спортінтерну поза межами Німеччини.¹¹⁵

Україну в Червоному Спортінтерні репрезентувала утворена на початку 1924 року при ВУЦВК Вища рада фізичної культури (ВРФК), що керувала спортивною роботою в Україні.¹¹⁶ Місцеве партійне та державне керівництво розглядало міжнародні зв'язки фізкультурних організацій як засіб пропаганди поширення в середовищі зарубіжної громадськості переконаності у миролюбності політики радянської влади та досягнень у мілітаризованому спорті, перевагах комуністичного суспільства, яке нібито репрезентували

спортивні делегації.¹¹⁷ Так під час легкоатлетичних змагань та футбольного матчу у столиці УСРР – Харкові (жовтень 1924 р.), у яких брали участь німецькі спортсмени, орган ВРФК – „Вісник фізичної культури” пояснював, що мета таких зустрічей полягає в тому, щоб дати іноземцям побачити, як тут живуть і працюють, причому побачити вони мали так, щоб „вивезли за кордон правильні поняття, розбиваючи ті, що вкорінює буржуазна преса”.¹¹⁸ З цією метою проводився досить жорсткий відбір членів таких іноземних організацій, більшість серед яких становили комуністи або ж їх симпатички. У цілому 1920-ті роки стали часом активного обміну спортивними делегаціями з організаціями низки країн Європи та Азії (Німеччини, Австрії, Фінляндії, Норвегії, Латвії, Чехословаччини, Туреччини та ін.). Особливою активністю відзначалися контакти з Німеччиною та Австрією, що було зумовлено важливістю цих країн для міжнародного комуністичного руху, впливовістю організацій останнього там. Саме з Німеччини, на думку більшовицького керівництва СРСР та Комінтерну, мала розпочатися успішна хода світової революції.

Чітке ідеологічне забарвлення міжнародних спортивних контактів українських організацій об’єктивно зумовило конфліктність кожної зовнішньої ініціативи останніх. Коли 12 серпня 1925 року Дрезденський спортивний клуб запропонував харківським футболістам провести кілька матчів у Саксонії, українські спортсмени наштотувалися на протидію урядів Литви та Латвії, які відмовилися дати візи для переїзду через їх кордони. І хоч із деякими запізненнями харківські спортсмени прибули до Берліну, Німецький футбольний комітет (НФК) заборонив командам, що входили до загальнонімецького робітничого спортивного союзу, зустрічатися з ними. Виправдовуючи побоювання НФК, на перший же матч зі збірною Дрездена, що відбувся 25 серпня, обидві команди прийшли з червоними прапорами, співаючи „Інтернаціонал”. Після гри розгорнулася дискусія, під час якої порушувалися питання досягнень революції в СРСР, культурного та матеріального рівня радянських робітників. У Хемніці українців зустріли червоні фронтовики, яким

після матчу „відповідали на запитання” про життя радянських людей, їхні „успіхи у будівництві соціалізму”. У Берліні спортивна делегація взяла участь у змаганнях, кошти від яких мали надійти до фонду допомоги китайським робітникам, а також на підтримку сімей членів делегацій, які приїжджали на Україну, а згодом були звільнені з роботи. Такими чином, поїздка харківських футболістів до Німеччини перетворилася на демонстрацію єдності німецьких та радянських робітників. Обговорюючи звіт керівника радянської команди про візит до Німеччини, секретар ВУЦВК П.І.Буценко відзначив її внесок у зміцнення класового згуртування робітництва двох країн, політичне значення подібних контактів для розвитку світового комуністичного спортивного руху. Подібним чином поводитися українські спортсмени і в Австрії. Намагаючись ужити превентивних заходів, соціал-демократичний уряд Австрії у жовтні 1926 року вимагав, щоб перед матчами та після них не відбувалося демонстрацій. Однак усупереч таким вимогам, після матчу „гості” разом з багатотисячним натовпом вболівальників вже традиційно для таких радянських делегацій співали той-таки „Ітернаціонал”.¹¹⁹

За умов ігнорування більшовицьким керівництвом Спортінтерном міжнародних олімпіад важливе значення мало проведення альтернативних міжнародних заходів із залученням якнайбільшої кількості організацій, що входили до його складу. Таку роль, зокрема, відіграла Всесоюзна спартакіада в серпні 1928 року, що проходила в Москві. На ній, окрім радянських, були репрезентовані спортивні делегації низки країн світу (Німеччини, Австрії, Франції, Швейцарії, Швеції, Фінляндії, Естонії). Україну представляли 400 спортсменів, серед яких відзначилися легкоатлети, штангісти, футболісти.¹²⁰ Підсумком спартакіади стала цілком прогнозована перемога радянських спортсменів та подальше зміцнення тенденцій до розколу в міжнародному спортивному русі, що поглибилася в контексті світової економічної кризи та ще більшої радикалізації як комуністичного руху в цілому, так і сателітного до нього спортивного зокрема.

З метою здійснення насильницького переходу до комунізму у світовому масштабі більшовицькі лідери залучали до реалізації власних завдань, здавалося б, зовсім непридатні для цього об'єднання. У такий спосіб розколюючи їх, завдаючи цим організаціям значної шкоди. Це стосувалося, зокрема, руху прихильників вивчення та поширення штучної мови есперанто, який виник наприкінці ХІХ століття з ініціативи варшавського лікаря А.Земенгофа. У розпал громадянської війни, мріючи про те, аби вона перекинулася на решту світу, один із комуністів-есперантистів П.М.Керженцев в опублікованій у „Вістях ВЦВК” статті наполягав, що перша у світі Соціалістична Республіка має всі підстави для підтримки процесу поширення міжнародної мови не лише може, але й зобов'язана в ім'я проповідуваних нею ідеалів взяти на себе ініціативу її впровадження до всіх галузей життя, „звернувшись до решти народів із закликом йти за нею”.¹²¹

Сподіваючись на швидку появу „Міжнародної радянської республіки”, базовану на ідеалах пролетарського інтернаціоналізму та керованої „світовою комуністичною партією” (Комінтерном), більшовики значної уваги приділили й пошуку інтернаціональної мови. Для того, здавалося б, ідеально підходила Есперанто. Поєднуючи її із завданнями світової революції, один із ідеологів руху А.Іодко пояснював це таким чином. Оскільки економічні зв'язки народів світу вже давно виявили потребу в міжнародній мові, то тепер, на його думку, потрібна була лише „світова комуністична революція, яка повністю реалізує цю потребу”. Узгоджуючи питання розвитку мови із марксистською концепцією історії, він твердив, що, оскільки вона у своїй основі має працю, то залежно від зміни виробничих та соціально-трудова відносин у суспільстві, відповідним чином має змінюватися й мова. А так, як вона відіграє не лише роль звичайного засобу зв'язку, а водночас відображає ще й ідеологію певного суспільства, то й зміни мови відстають від соціально-економічних змін (як і надбудова від базису). Відтак, на думку А.Іодка, як і зміни політичної системи, зміна мови, зустрічаючи супротив з боку консервативної частини суспільства, може

відбутися лише шляхом насильницьких реформ чи революцій”.¹²²

Завдяки наявності можливостей використання руху у власних цілях на II конгресі Комінтерну (1920 рік) була організована окрема комісія для вивчення питання щодо можливості використання в революційній боротьбі міжнародної мови. Втручання ідеологічно заангажованих структур цілком закономірно призвело до розпаду раніше єдиного есперанто – руху, об’єднаного в Універсальну есперанто-асоціацію (УЕА), очолювану Інтернаціональним центральним комітетом (ІЦК) та Постійною Радою представників національних товариств у Женеві. На противагу цій „буржуазній” організації в 1920 році було утворено Міжнародну наднаціональну асоціацію („Sennacieca Asocio Tutmonde” або просто - SAT). Остання мала три центральних органи: адміністрацію в Лейпцигу, Виконавчий комітет у Парижі та редакцію журналу асоціації „Sennacieca Reveo” в Москві. Обидві організації вели між собою боротьбу. Особливо ж радикальні методи були притаманні SAT. Проте навіть на 1927 рік УЕА мала значно більше своїх представників по всьому світу (1593 міст в 69 країнах, тоді як SAT - лише 758 в 35 країнах). Серед 35 національних есперанто-організацій лише 10 входили до складу SAT, решта залишалася в УЕА. Єдиним органом, де зберігалось, хоч і суперечливе, співробітництво обох організацій, був Есперантський лінгвістичний комітет, який спостерігав за розвитком мови та ростом руху. Він налічував 110 осіб, що репрезентували 24 країни (зокрема три представники від СРСР).¹²³ Намагаючись зміцнити свій вплив в есперантистському русі, більшовицькі лідери Комінтерну провели низку резолюцій в підконтрольних міжнародних організаціях. На третьому з’їзді Спортінтерну в Москві (1924 р.) було прийнято рішення про застосування есперанто, у грудні того самого року аналогічне рішення було прийняте Виконкомом МОДРу.¹²⁴ Варто зазначити, що під тиском Комінтерну, до середини 1927 року за офіційну мову есперанто визнавали МОДР, Червоний Селінтерн, Міжробдоп, Міжнародне бюро виховання, Міжнародна спілка транспортників, Фінський робітничий спортоюз, Червоний Хрест,

Інтернаціонал вчителів, Міжнародне товариство вивчення полярних країн та низка інших.¹²⁵

Розвивався рух есперантистів і в повоєнній Україні. Уже 1920 році при Головному управлінні політичної освіти УСРР було організовано секцію есперанто, що мала на меті „всебічно сприяти поширенню серед трудящих України знання есперанто та його застосуванню”. Вона на третьому з’їзді есперантистів в Петрограді (Санкт-Петербург) увійшла до утвореної Спілки есперантистів радянських країн, пізніше перейменовану на Спілку есперантистів радянських республік (СЕРР).¹²⁶

Радикалізм та тотальна ідеологізація більшовицького есперанто-руху вилилася в низку перешкод зі здійснення закордонних контактів українських есперантистів, особливо під час безпосередньої участі радянських делегацій у міжнародних з’їздах та конференціях. Причому, якщо спочатку такі заходи бойкотувалися з боку СЕРР, то пізніше на перешкоді ставала влада країн, де проводилися заходи. У 1924 році, вважаючи, що відсутність делегації СЕРР означатиме неповноцінність XVII Всесоюзного конгресу есперантистів як „не міжнародного, а виключно буржуазних і капіталістичних країн”, ЦК радянської Спілки есперантистів вирішив протестувати проти проведення з’їзду в Швейцарії, намагаючись використати такий хід з метою тиску на уряд останньої.¹²⁷ Коли влітку 1925 р. у Відні мав відбутися черговий V з’їзд SAT, то Міністерство закордонних справ Австрії відмовило у візах радянській делегації, ситуація повторилася й під час наступних з’їздів.¹²⁸ Зустрівшись із такими перешкодами більшовицьке керівництво вирішило провести VI з’їзд SAT на підконтрольній йому території відразу ж після III Всесоюзного з’їзду СЕРР у серпні 1926р.¹²⁹

Слід зазначити, що українська секція СЕРР розвивалася досить нерівномірно. Це було пов’язано зі ставленням місцевих партійних і державних органів. Поширення міжнародної мови часто здійснювалося адміністративними заходами. Іноді траплялися й випадки протидії з боку посадовців. Так, в с.

Опішня Полтавської округи гурток есперантистів чисельністю в 25 осіб був змушений припинити свої заняття, „оскільки вивчення Esperanto не було передбачено робочим планом школи”, при якій він функціонував. Відтак інспектор окружного відділу освіти не дав згоди на продовження його діяльності. Натомість в Умані, де мова була підтримана місцевим керівництвом, справи йшли значно успішніше, а есперантисти навіть почали видання власної газети „Unua paso”. Вкрай складним було й матеріальне становище есперантистів в Україні, про це, зокрема, свідчить замітка в „Радянському есперантисті” за 1925 рік. У ній ідеться про те, що навіть центральні органи республіканської організації в Харкові не мали „приміщення, де можна зібратися, у зв’язку з чим велася виключно організаційна робота та пошук джерел фінансування”. З огляду на такий стан у багатьох містах республіки діяльність спілок була прив’язаною до державних установ. Так, в Одесі, наприклад, курси проводилися при фінвідділі губернії.¹³⁰ Лише з середини 1925 року ситуація стала змінюватися, це було пов’язано з тим, що місцеві відділи Народного комісаріату освіти почали надавати рухові фінансову підтримку, що супроводжувалася організаційною перебудовою есперантистських товариств.

Важливим імпульсом у справі використання есперантистів України для досягнення міжнародних завдань Компартійного режиму стали рішення II з’їзду СЕРР, що відбувся в липні 1925 року в Москві. Виступаючи на ньому, представник Всеукраїнського комітету С.Канцелярський відзначив, що питання підпорядкування есперанто стратегічним завданням комуністів набуває нового значення, в контексті підготовки до світової революції, яка неодмінно відбудеться, хоч і „не завтра”. За його твердженням, до того часу необхідно було подумати про підготовку свідомості західноєвропейських робітників, „оточених брехнею буржуазних газет”, та задовольняти їхню „колосальну жагу дізнатися про все, що відбувається в СРСР”. У цьому контексті ідеальним посередником він вважав мову есперанто. Тому, наполягав він, будь-який комуніст має прийти до висновку про необхідність підтримки її поширення.

Адже вона могла і мала стати незамінною допомогою у здійсненні листування із зарубіжними робітниками. Відтак пропонував особливу увагу звернути на залучених до організації членів МОДРу, редколегій стінгазет, піонерів, робкорів та „всіх, хто хоче й може безпосередньо переписуватися на мові есперанто з робітниками на Заході”.

Остаточно перетворившись у знаряддя більшовиків, есперантистський рух СРСР і зокрема в Україні почав швидко зростати. На Харківській радіостанції розпочалися радіопередачі мовою есперанто, а до 1927 року чисельність дійсних членів сягнула 463 особи, об'єднаних у 135 гуртків (по СРСР у цілому відповідно - 2674 та 527), „друзів есперанто” (що не володіли мовою) було 253 (714), „слухачів” - 14364 (48804). Окрім Всеукраїнського комітету, діяли 6 окружних комітетів: Дніпропетровський, Кам'янець-Подільський, Київський, Одеський, Шевченківський (Черкаський), Волинський.¹³¹ Зростання впливу руху в Україні знайшло своє відображення і в зверненні Центрального бюро СЕРР в Харкові, яке очолював С.Канцелярський, до Наркомосу щодо необхідності введення есперанто в школах та на курсах соцвиху.¹³²

Міжнародні зв'язки есперантистів України, за задумом більшовиків, мали полягати в отриманні безпосередньої інформації про стан справ у капіталістичних країнах, де „панувала експлуатація буржуазії”, кореспондентами та громадськістю в цілому. Водночас місцеві кореспонденти мали забезпечити адекватне офіційній пропаганді ознайомлення населення західних держав з „успіхами” соціалістичного будівництва в СРСР. Відтак руху відводилася функція знаряддя інформаційного ідеологічного оброблення громадської думки як серед власних громадян, так і в населення решти світу. У цілому завдання виконувалося досить успішно. Масштаби есперанто-листування були значними. Лише Бюро міжнародного зв'язку Кам'янська (нині Дніпродзержинськ) в останньому кварталі 1926 р. – першому 1927 р. відіслало за кордон 225 листів та отримало звідти 109, чверть із яких для максимального

ефекту були передруковані у вигляді стінгазет.¹³³ Кременчуцькою організацією за 1926 рік було отримано 400 листів із 26 країн світу, та частина з них, що відповідала меті листування, розміщувалася в газетах „Пролетарий”, „Комуніст”, „Дер Штерн”, „Кременчугский рабочий” та ін. Натомість пропагандистські листи, надіслані місцевими есперантистами, друкувалися в зарубіжних газетах „Крі дю пепль” (Ліон), „Новини” (Болгарія), „Нейер Цейтунг” та „Бергарбейтер Штамме” (Німеччина), „Форцерд” (Великобританія) та ін.¹³⁴ Намагаючись упорядкувати оброблення та популяризацію кореспонденції, член українського Центрального бюро СЕРР Є.Спіридонович звернувся до всіх, хто вів листування, з пропозицією надсилати йому отримані листи для розміщення в харківських газетах і журналах (після відповідного оброблення), гарантуючи, що листи, фото й інші матеріали обов’язково повернуть.¹³⁵

Щораз більшої уваги есперанто стали приділяти громадські організації республіки, про це, зокрема, свідчить прийнята в жовтні 1927 року постанова Всеукраїнської ради профспілок „Про сприяння розвитку міжнародного робітничого зв’язку „есперанто”. Чисельність пропагандистської кореспонденції, надісланої есперанто-організаціями, швидко зростала. Лише міська організація Кременчуга, очолювана І.Ізгуром, протягом одного 1932 року надіслала за кордон 13700 листів. Представники руху, кількість яких упродовж 1930 - 1933 років зросла з 8 до 16 тисяч, організовували Виставки інтернаціонального зв’язку, перша з яких була проведена у квітні 1927 року в Києві. У червні 1930 р. відбулася виставка в Харкові, а в жовтні 1932 р. там само пройшла перша Всеукраїнська виставка, на якій було репрезентовано прискіпливо відібрані листи, газети, журнали, фото та інший пропагандистський матеріал, отриманий під час листування.¹³⁶

Як засіб посилення впливу в Наднаціональній асоціації (SAT) було вирішено скористатися загальним вступом до її складу всіх членів радянських есперантистських організацій, що згідно з рішеннями II з’їзду СЕРР ставав

обов'язковим. Окрім того, усі радянські есперантисти мали якомога активніше співпрацювати у друкованих органах міжнародного об'єднання, які знаходилися у Москві, використовуючи їх з метою поширення більшовицьких ідей у середовищі зарубіжних членів. У зв'язку з цим в інформаційних бюлетенях СЕРР постійно наголошувалося, що, ставши членом SAT, радянські есперантисти сприятимуть „поширенню ідей радянізму та комунізму в середовищі зарубіжного пролетаріату,... зміцненню міжнародної революційної солідарності”.¹³⁷ За словами генерального секретаря ЦК СЕРР Е.Дрезена, все це мало супроводжуватися „ростом та ущільненням... міцного революційного ядра”, яке витіснило б від активного керівництва роботою „есперантистів старого гарту, просякнутих дрібнобуржуазною ідеологією” у самих радянських спілках.¹³⁸ А головним завданням радянського есперантистського руху відверто була оголошена „всіляка підтримка з допомогою радянського уряду і допомога останньому в реалізації його міжнародних завдань”.¹³⁹

В умовах утвердження сталінізму відбуваються зміни у ставленні до SAT, яку починають розглядати як ворожу реформістську організацію. За цих умов українські есперантисти, що активно брали участь у міжнародній діяльності, популяризували її в УСРР, виконуючи рішення з'їздів Спілки есперантистів радянських республік, зазнали переслідувань та репресій. Свідченням стали гасла, якими переповнилися друковані органи руху в СРСР, на кшталт „Зосередимо вогонь на всіх видах есперантського нейтралізму”. У статті „Хіба це досягнення” (1931р.) було гостро розкритиковано „спосіб викладання” на курсах при ВУСПС есперанто відомим діячем української секції проф. Ф.Гольдфедером, його звинуватили в тому, що він займав непримиренну позицію стосовно лінії ЦК СЕРР, явно опортуністичну в питанні щодо SAT та участі у виданні Універсальної асоціації Esperanto-Servo. Через це від ВУК СЕРР вимагали перевірити доцільність доручення Ф.Гольдфедеру „такої відповідальної роботи”. Тоді ж було розкритиковано книгу українського автора І.Ізгура як „рідкісну для радянських есперантистів за своєю політичною

безпринципністю”, його звинуватили в тому, що в ній він викривив програму SAT, яка в його книзі „перетворюється з опортуністичної на революційну”. Не могли йому пробачити й того, що він, усього лише виконуючи рішення проаналізованих вище рішень з’їзду СЕРР, закликав її вступити до цієї організації.¹⁴⁰ Українська спілка, і насамперед її активісти, опинилися у скрутній ситуації, зумовленій різким поворотом як у зовнішньо-, так і у внутрішньополітичному курсі, здійсненому сталінським керівництвом ВКП(б), що означав перехід до ще більш утилітарного підходу до громадських організацій.

Перипетії громадянської війни на Піренеях яскраво виявили протиріччя в середовищі міжнародного комуністичного руху, що були обумовлені ліворадикальними безкомпромисними поглядами сталінського керівництва на роль та завдання останнього. Поразки, що супроводжували спроби встановлення в цій європейській країні більшовицької моделі розвитку, стали каталізатором появи в „господаря” Комінтерну впевненості у наявності серед функціонерів як окремих секцій, так і центральних органів „світової партії” низки сателітних їй міжнародних організацій „класово-ворожих елементів”, „зрадників”, „троцькістів”, що тягло за собою проведення чисток як в охопленій війною Іспанії, так і в СРСР. Описуючи тогочасну ситуацію на Піренеях, відповідальний співробітник НКВС Вальтер Кривицький визнавав, що „ОДПУ попрацювало блискуче. Уже у грудні 1936 року терор лютував у Мадриді, Барселоні, Валенсії, були створені спеціальні в’язниці, його агенти убивали і викрадали людей... Уся ця мережа функціонувала цілком незалежно від законного уряду, Міністерство юстиції якого не мало ніякої влади над ОДПУ, яке перетворилося на державу в державі. Перед його могутністю тремтіли найвищі урядовці... Радянський Союз захопив у свої руки таку владу над законним іспанським режимом, ніби ця країна знаходилася в його володінні”.¹⁴¹

Репресії охопили керівні кадри інших політемігрантів – членів нелегальних компартій Австрії, Угорщини, Німеччини, Литви, Латвії, Польщі,

Румунії, Фінляндії, Естонії, Югославії, Греції, Болгарії, Італії, що знаходилися в СРСР. Лише італійців, пише у своїх спогадах ветеран компартії Італії А.Роазіо, які „були заарештовані і направлені до трудових таборів у віддалені райони, де умови життя стали для них фатальними”, налічувалося близько 120 - 140 осіб. Символічно, що жертвами сталінських репресій стали всі, крім Леніна, члени президії I конгресу Комінтерну: швейцарський соціал-демократ Ф.Платтен, один із засновників компартії Німеччини Г.Еберлейн (Макс Альберт), німець-комуніст з Поволжя Г.Клінгер.¹⁴² Усі вони ціною власного життя мали змогу осягти, чим є насправді більшовицький інтернаціоналізм.

Лише протягом перших семи місяців 1937 року з апарату Комінтерну як „ворогів партії і народів” було виключено 102 особи (із 606).¹⁴³ Показово, що центральні установи світової партії самі тісно співпрацювали в цьому контексті з НКВС. У 1936 році відділ кадрів Виконавчого комітету Комінтерну надіслав йому матеріали, що стосувалися „підозрілої діяльності” 3 тис. представників керівних органів його секцій. Чистки та подальший терор здійснювалися під безпосереднім керівництвом першого та другого секретарів організації Г.Димитрова та Д.Мануїльського. Під час безпринципної, часто зумовленої кар’єризмом або прагненням до самозбереження, боротьби в лавах міжнародного комуністичного руху виникало своєрідне замкнене коло, коли ініціатори „відкриттів” невдовзі самі виявлялися їхніми жертвами, що тягло за собою нову, ще більшу хвилю наклепів та арештів.¹⁴⁴

Загальну атмосферу, що панувала серед політемігрантів, наприкінці 30-х років добре передає лист угорського комуніста Є.Варги, надісланий Сталіну 28 березня 1938р. „Кадри, писав він, які перебувають у Радянському Союзі на свободі, внаслідок масових арештів глибоко деморалізовані і збентежені. Це відчуття охоплює більшість працівників Комінтерну і простягається аж до окремих членів секретаріату ВККІ. Головною його причиною є почуття повної безпорадності у справах, пов’язаних з арештом політемігрантів... Чимало іноземців щовечора збирають свої речі, очікуючи можливого арешту. Багато хто

внаслідок постійного страху напівбожевільні, не здатні до роботи”.¹⁴⁵

Що стосується Міжнародної організації допомоги революціонерам, створеної для захисту від терору буржуазного, то її активістам, передусім керівним кадрам, довелося відчувати всю беззахисність не лише колишніх власних підопічних, але й свою особисту перед терором більшовицьким. Пікантність становища організації, створеної для протидії терору проти комуністів за умов його розгортання органами НКВС та ОДПУ, вилилася в постійні намагання її ліквідувати або хоча б згорнути її діяльність. У розмові з Г.Димитровим 11 листопада 1937 року Сталін чітко заявив, що вважає за необхідне заарештувати навіть голову радянської, „материнської”, секції О.Стасову.¹⁴⁶

За умов протистояння із західним капіталістичним світом більшовицький режим прагнув до використання у контексті реалізації власних як стратегічних, так і тактичних завдань усіх можливих засобів. Серед них важливе місце відводилося зовнішнім контактам громадських об'єднань, використання яких давало змогу камуфлювати комуністичну ідеологічну експансію, створюючи водночас міф про громадську ініціативу як основу міжнародної діяльності таких організацій. Сама ця діяльність жорстко регламентувалася, контролювалася і координувалася Комінтерном, ВКП(б) й КП(б)У, Українськими секціями міжнародних організацій та місцевими організаціями, побудованими за аналогією до всесоюзних, зокрема активно залучалися до процесу сприяння реалізації зовнішньополітичному курсу компартійного режиму.

Поряд із загальною метою всіх організацій – потужним ідеологічним пресингом та участю тією чи іншою мірою в кампаніях солідарності із будь-якими проявами боротьби з існуючим ладом за межами СРСР (страйки, повстання, „викриття буржуазного правосуддя”), кожна організація мала і свої специфічні завдання. Так, на представництво українських профспілок у міжнародному робітничому русі покладалося завдання проведення систематичної роботи, спрямованої на підрив авторитету реформістської соціал-

демократичного керівництва, реалізація стратегії на проникнення і внутрішнє завоювання профспілкових галузевих виробничих інтернаціоналів, а в перспективі і загального об'єднання (Амстердамський інтернаціонал). З цією метою використовувалися створені 1921 року водночас із Червоним Профінтерном – Міжнародні комітети пропаганди й дій за галузями виробництва. Певна роль відводилася і безпосередній роботі українських представництв у галузевих Інтернаціоналах. Проте остання була обмеженою внаслідок недопуску вітчизняних спілок до більшості інтернаціоналів. Деструктивна позиція комуністів, спрямована на реальну сегментацію (всупереч декларативній) міжнародного профруху, у контексті якої мусили діяти і представники України врешті-решт завдала йому значної шкоди, сприяючи приходу у деяких країнах Європи (і передусім Німеччині) правототалітарних та правоавторитарних режимів.

Українська секція Міжнародної організації допомоги революціонерам взяла активну участь у матеріальній та моральній підтримці ліворадикальних активістів на Заході, а також у реабілітації тих із них, що змушені були рятуватися на території радянської України після поразки тієї чи іншої спроби здійснити „революцію” у власній країні. Особливість організації полягала в тому, що, створена з метою захисту комуністів від терору буржуазного, вона виявилася беспорядною за умов тотального терору більшовицького, якого довелося зазнати не лише її підлеглим, але й активістам і керівникам.

Виступаючи від імені пролетаріату та з метою перетворення останнього на панівний клас, керівництво Комінтерну водночас прагнуло максимально використати ґрунтовану на радянському досвіді ленінську ідею поетапного розшарування, завоювання та утилітарного використання рухів решти соціальних груп. У зазначеному контексті було вироблено й стратегію на завоювання міжнародного кооперативного й селянського руху. Відповідно до цієї мети будувалися взаємини українських і радянських селянських та кооперативних організацій із відповідними об'єднаннями інших країн у рамках

міжнародних організацій – Міжнародного кооперативного альянсу (МКА) та Селянського інтернаціоналу. За умов стабілізації на Заході компартійне керівництво усвідомило неефективність вузькокласових принципів згуртування селянського руху за аналогією з українськими КНС і обрало курс на більш активне використання кооперації як більш адекватного засобу діяльності в середовищі, просякненого ідеями селянського солідарного руху. Проте врахування керівництвом Селінтерну особливостей селянського середовища наштовхнулося на несприйняття сталінського керівництва, яке за умов форсованої індустріалізації та примусової колективізації в СРСР визнало за недоцільні старі, компромісні форми роботи Селінтерну. У контексті остаточного одержавлення кооперації було згорнуто й міжнародні контакти української кооперації.

Значну увагу в контексті реалізації власної зовнішньополітичної стратегії відводило компартійне керівництво участі у міжнародному філантропічному русі Червоного Хреста відповідного українського товариства. На нього покладалися завдання „гуманітарної” допомоги потерпілим не лише від стихійних, але й від соціальних лих (як, наприклад, під час страйку рурських робітників у 1923 році). Та навіть за умов участі товариства в подоланні негативних наслідків природних катаклізмів чітко прослідковувалася ідеологічно-пропагандистська складова. Це знайшло свій вияв у традиційній для українських громадських організацій участі в гуманітарній допомозі населенню сусідніх, окупованих Польщею західноукраїнських земель. З огляду на повномасштабну залежність вітчизняного товариства від центральних установ і організацій СРСР Міжнародний комітет Червоного Хреста відмовлявся його визнавати як самостійну організацію, що перешкоджало повноцінній УЧХ у діяльності відповідних міжнародних структур. За умов утвердження сталінізму зовнішні контакти товариства були згорнуті.

З метою вирішення комплексу завдань відбудови народного господарства країни більшовицький режим прагнув до максимально ефективної утилізації

міжнародних контактів національних меншин. Це, зокрема, стосувалося колоністів-менонітів та євреїв. Налагоджені ними зв'язки із міжнародними структурами їхніх одновірців були поставлені на службу радянській державі. Проте окремим національним меншинам, що добре усвідомили сутність встановленого в СРСР режиму вдалося скористатися своїми зовнішніми контактами з метою еміграції (хоч і зустріли протидію з боку офіційних державних установ). Інші ж (євреї) у подальшому стали жертвою колективізаційного експерименту та супровідного йому голоду.

В умовах жорсткого ідеологічного пресингу та державного втручання змушені були розвиватися й міжнародні зв'язки української культурної та наукової інтелігенції. Намагання поставити зовнішні контакти останньої за умов національно особливої УСРР знайшло свій вияв в системному блокуванні утворення місцевої громадської спеціалізованої організації, нав'язуванні посередництва державних установ, а з 1925 року створеного в Москві та контрольованого ними і Комінтерном Всесоюзного товариства культурних зв'язків (ВТКЗ). Український аналог через протидію радянського зовнішньополітичного відомства зміг з'явитися лише наприкінці 1928 р. та був обмежений у своїх неопосередкованих контактах територією західноукраїнських земель. Розгортання його діяльності в умовах переходу до сталінізму наклало свій негативний відбиток на роботу Товариства в 1930-х роках.

Задля реалізації власного стратегічного курсу на світову революцію більшовицьке керівництво використовувало, здавалося б, зовсім аполітичні громадські об'єднання. У пошуках засобів ідеологічного завоювання робітництва керівництво Комінтерну вдалося до розколу спортивного руху, у відповідь на несприйняття одержавленого та мілітаризованого радянського спорту з боку організованого соціал-демократами Спортивного міжнародного об'єднання. Упродовж свого існування, створений як альтернатива останньому, Червоний Спортінтерн діяв, як сателіт „світової партії”. Український спорт, що

трактувався режимом, поряд із рештою радянського, як база для експансії, протягом міжвоєнного періоду, і особливо 20-х років, виконував роль потужного знаряддя в контексті реалізації міжнародної стратегії комуністичного руху. Функціонуючи в системі Спілки есперантистів радянських країн (а з 1923 р. – республік) (СЕРР), українські місцеві організації активно залучалися до популяризації цієї мови, що визначалась як засіб спілкування майбутнього бездержавного та безкласового суспільства, яке з'явиться після світової революції і водночас як засіб її підготовки та здійснення, за допомогою налагодження безпосереднього контактування між революціонерами та робітниками різних країн. Унаслідок наростання ліворадикальних настроїв у середовищі компартійного керівництва СЕРР та поміркованого в міжнародній робітничій організації есперантистів – SAT, перше спрямувало свої зусилля на розкол організації, а після провалу таких спроб - на конфронтацію цієї міжнародної організації. Ті ж активісти руху в Україні, що не погоджувалися чи не встигали за змінами курсу більшовиків у зазначеному напрямку, зазнали переслідувань та репресій за підтримку світового реформізму.

ВИСНОВКИ

На всіх найзначніших поворотах історії України проблеми формування та функціонування політичної системи, як правило, висуваються на перший план. Схоже, що сьогодні ми вступили в новий період загострення питання побудови нової демократичної правової політичної системи. Воно надзвичайно складне і недаремно викликає таку бурхливу полеміку. У пошуках його вирішення певну допомогу може надати узагальнення історичного досвіду існування більшовицької політичної системи держави „диктатури пролетаріату”.

Беручи до уваги наш конкретний вітчизняний досвід, особливий дослідницький інтерес викликає проблема існування мережі громадських об'єднань і держави у суспільно-політичному вимірі. Кардинальні зміни суспільно-політичних відносин в Україні повинні супроводжуватися активним розвитком усіх елементів політичної системи в цілому, так і кожного зокрема, особливо побудови розгалуженої системи громадських об'єднань, які б могли контролювати державну владу та стати відображенням поглядів і устремлінь різних соціальних, професійних та національних груп. Тільки такий підхід дасть змогу відродити та ствердити в Україні справжню політичну систему, здатну в повній мірі використати величезний політичний та економічний потенціал громадськості.

Проте в сучасних дослідженнях з проблем громадської ініціативи України практично відсутні роботи з таких важливих питань, як формування та використання об'єднань громадян компартійною системою в 20 - 30 роки ХХ століття. Для вітчизняної історії дослідження цих проблем уявляється особливо важливим. На Заході формування системи громадських об'єднань був поступовим, еволюційним. В Україні ж еволюція була штучно перервана компартійним режимом, який демократичні механізми у стосунках між елементами політичної системи замінив на авторитарні.

Історико-теоретичний аспект становлення й розвитку української громадської ініціативи в 20 - 30 роки ХХ століття – проблема багатопланова, вивчення якої має прикладне значення. Уважне дослідження документальних джерел, які характеризують діяльність самоврядних демократичних організацій громадян у 20-ті роки, а також конкретний аналіз суспільно-політичної ситуації, у якій опинилися громадські об'єднання в 30-ті роки дає змогу відзначити низку особливостей, які вплинули на подальший розвиток суспільних інституцій.

Перша з них – це визначення теоретиками марксизму місця й ролі пролетарських організацій до та після соціалістичної революції. Головним завданням громадських об'єднань у державі „диктатури пролетаріату” проголошується їх участь у побудові нової політичної системи за умови встановлення контролю за громадською ініціативою. Адміністрування всіх сфер життя громадян мала забезпечити, на думку більшовицьких теоретиків, створена владою система громадських організацій, зокрема професійних та класових спілок.

Жовтневий переворот та приход до влади більшовиків призвів до початку громадянської війни за право управління країною. Владу потрібно було утримувати та зміцнювати в країні, де революційний клас складав мізерну меншість порівняно з дрібнобуржуазним селянством. Навіть сам пролетаріат був у значній мірі нелояльний до влади. Тому владі потрібно було повільно трансформувати „диктатуру пролетаріату” в диктатуру над пролетаріатом – диктатуру комуністичної партії, що реалізовувалося за допомогою профспілок.

Проблема селянства вирішувалася в традиційному річищі опори на пролетаризовану бідноту та наступної політики розшарування селянства. Ставка на класові селянські спілки не виправдала себе, тому на початку 20-х років більшовикам довелося трансформувати своє ставлення до сільськогосподарських об'єднань, сприяючи різним формам кооперації, поступово перетворюючи її з незалежного господарсько-громадського руху в

підконтрольну їй кооперативну мережу, що сталося протягом 20-х рр. З приходом до влади в партії Й. Сталіна посилювалися тенденції до відверто утилітарного підходу до громадських об'єднань з метою забезпечення функціонування компартійної системи влади. Це стало логічним завершенням еволюції марксистсько-ленінської концепції використання громадських організацій як засобу здійснення соціалістичного експерименту. Ці перетворення здебільшого сформувалися вже в 20-х рр., а на початку 30-х рр. одержали розвиток і стали головними у формуванні політики компартійного режиму щодо громадських об'єднань. Початок 30-х років пов'язаний з насильницьким запровадженням масової колективізації та прискореної індустріалізації, пришвидшив одержавлення об'єднань громадян. Чистки серед активістів, нехтування природними функціями та завданнями перетворюють громадський рух на придаток до владних органів.

Ініціатива створення громадського об'єднання йшла від державно-партійного керівництва, його рішеннями зумовлювалося проведення всіх докорінних змін у структурі та складі організації. Передусім залежно від змін партійного курсу відбувалися й зміни в кількості осередків добровільного товариства чи спілки та чисельності їх членів. Втім, на місцях становище осередків громадської організації корегувалося ще й залежно від волі низових партійних функціонерів. Партійні органи використовували об'єднання громадськості під час розширення власної соціальної бази політичної підтримки. Подібна організаційна побудова вимагала відповідного правового закріплення, яке покладалося на органи державної влади і управління. Моделювання системи громадських об'єднань коригувалося політичними нормами апарату керівної партії та правовими й організаційними нормам держави і громадських організацій, що спиралася на завдання, які випливали з ідеологічної конструкції політичного об'єднання та ступеня організованої підтримки мас.

У 20-ті роки прийнятими законами про громадські об'єднання був

встановлений реєстраційний порядок їх створення й легального існування. На практиці ж продекларовані норми були підмінені сталим дозвільним порядком, що вимагав попередньої згоди державних органів з питання про кожне з товариств. Партиїні органи, не маючи для цього формальних юридичних підстав, визначали вплив на громадську організацію через свої рекомендації і прямі вказівки адміністративним органам.

Інструментами впливу більшовицької партії на стан і долю добровільних товариств були також номенклатурна кадрова політика, поширена на організації, і система партійних фракцій. У сукупності вони склали механізм дублюючого управління й контролю, що сформувався в першій половині 20-х рр. паралельно із складанням радянської системи громадських об'єднань. Система партійно-державного адміністративно-політичного управління ними збереглася упродовж усіх подальших радянських десятиліть.

Громадські об'єднання були вельми розгалуженими структурами, але, по суті, вони були суспільно аморфними організаціями, демократичні організаційні норми й декларації про фінансову самостійність мали в їх житті формальне значення. Важелями управління громадською ініціативою, що забезпечували її підконтрольність та функціонування в режимі „приводних пасів” партійно-державної політики було радянське законодавство, прямий контроль адміністративних органів, політичний контроль через партійні й політичні органи, номенклатурна кадрова політика, фінансовий контроль і матеріальне стимулювання.

Стосунки, які склалися між компартійними органами та об'єднаннями громадян демонструють усі ознаки тоталітаризму – це надмірна залежність від державного контролю та постійної державної підтримки; командні методи управління й бюрократизація; неефективне використання власних ресурсів; відсутність мотивації у проведенні кампаній; втрата фінансової самостійності. Ці ознаки одержавлення громадської ініціативи не слід вважати як тимчасові недоліки або недосконалу практику в їх стосунках із владою. Вони є

фундаментальними характеристиками системи, закладеними в ній. Їх було неможливо подолати, оскільки для цього потрібно було докорінно змінити політичну систему та відмінити панування тоталітарної системи. Тільки колапс тоталітарного режиму й утворення суверенної української держави відкрили реальні можливості для прогресу в цій сфері політичного життя.

Одним із програмних завдань ВКП(б) (КП(б)У) було перетворення СРСР(УСРР) з аграрної держави на індустріальну. Для реалізації цієї мети компартійна влада широко використовувала громадські об'єднання: передусім це були технічні та науково-технічні товариства, хоча до популяризації ідеї та збирання коштів на індустріалізацію були долучені практично всі громадські об'єднання підрадянської України. Діяльність громадських об'єднань УСРР у сфері індустріалізації можна умовно поділити на безпосередньо виробничу і просвітницько-пропагандистську, причому першою займалися виключно технічні та науково-технічні товариства, а другою – усі громадські об'єднання, які були долучені до цього процесу. Профспілки контролювали страйковий рух робітників, а з кінця 20-х рр. взяли курс на цілковите придушення страйків. Профспілкові активісти відігравали велику роль у поширенні на виробництві соцзмагання, що мало інтенсифікувати процес виробництва, знизивши затрати на оплату праці робітникам.

Діяльність профспілок на виробництві не була достатньою мірою ефективною, оскільки вони були зайняті більше реалізацією компартійних планів і програм, ніж захистом інтересів робітників. Професійні спілки нехтували класовими інтересами робітників на користь господарських органів. Технічні товариства залучалися до навчання робітників, створення ударних бригад, організації суботників та недільників, але формальний характер участі в кампаніях, відсутність фінансових стимулів призводили до зриву задекларованих кампаній.

Політика „пролетарської радянської культури”, що здійснювалась через товариства зі сприяння винахідництву та раціоналізаторству, інженерно-

технічні секції профспілок, давала змогу встановлювати компартійним органам ідеологічний та політичний контроль за робітництвом та діяльністю інтелігенції. Робота науково-технічних нарад та конференцій обмежувалися переважно техніко-технічними завданнями. Від секцій профспілок, технічних товариств влада вимагала зростання виробництва, нехтуючи основними завданнями організацій. Компартійна влада змушувала громадські об'єднання своїми силами вирішувати проблеми індустріалізації та видавати це за громадську активність. Саме через наявність такого примусу здебільшого робота функціонерів та апаратів громадських організацій у сфері індустріалізації була неефективною.

У соціально-культурному житті 20-х – 30-х рр. громадські об'єднання відігравали неоднозначну роль. З одного боку, їх діяльність мала конструктивне значення, оскільки вони значною мірою сприяли успішному вирішенню основних потреб населення. Їх зусиллями було зроблено багато з того, що має, безумовно, прогресивний характер, роль громадськості в соціально-культурному прогресі важко переоцінити. З іншого боку, їх роль мала об'єктивно-деструктивний характер, оскільки вони брали участь в здійсненні вульгарного варіанту духовної модернізації, що сприяло зміцненню більшовицького політичного режиму. Сукупність обох зазначених сутнісних сторін складає характеристику такого феноменального явища, як радянська громадська ініціатива.

Боротьба за владу в країні з домінуючим аграрним населенням змусила більшовиків, вдатися до пошуку шляхів перетворення традиційного українського села. З переходом до нової економічної політики, за умов збереження пріоритетності класових селянських спілок, як головного репрезентанта режиму на селі та стратегічної мети на поступову, але невпинну комунізацію сільськогосподарського виробництва, компартійна еліта здійснила спробу тактичного використання інших форм соціалізації села, створення „передумов” для майбутніх масштабних перетворень. Знаряддям такої політики

стали різні форми кооперації. Прагнучи до розбудови в надрах останньої колективного ведення господарства як „її виробничої форми”, партійні структури задіяли весь можливий арсенал заходів з метою їх підтримки.

Перехід сталінського керівництва до форсованої індустріалізації та милітаризації країни передбачав ліквідацію неадекватної забезпеченню подібних амбіційних завдань системи кооперованих одноосібних селянських господарств. У цьому контексті було успішно використано й потенціал підконтрольних режиму громадських об'єднань, які після цього за непотрібністю були ліквідовані. Варто відзначити, що не зважаючи на окремі випадки опору членами цих організацій антиселянській політиці режиму, в цілому вони діяли у відповідності з поставленими перед ними завданнями. Після ліквідації альтернативної усупільненій власності в аграрному секторі основними громадськими організаціями, потенціал яких використовувався для продовження соціалістичної реконструкції сільського господарства, реалізації експериментальної аграрної політики режиму стала низка утворених на основі Всеробітземлісу галузевих сільськогосподарських спілок. Головним завданням яких було визначено максимально можливу утилізацію потенціалу їхніх членів у процесі виконання визначених вищим партійним та державним керівництвом планів розвитку економіки.

Участь громадських об'єднань в культурно-просвітницьких проявах політики більшовицького режиму забезпечила досягнення значних результатів. Жодна влада не приділяла стільки уваги культурницькій діяльності серед широких верств населення і особливо селянських. Проте, слід пам'ятати, що так звана культробота не була для компартійного режиму самоціллю, а підпорядковувалася цілком прагматичним завданням ідеологічної обробки населення із класовими політичними пріоритетами і чітко визначеним «інтернаціоналістським» спрямуванням. Власне, як такої культурної роботи в чистому вигляді не існувало, вона завжди проводилася у вигляді політпросвітницької діяльності. Вся культурно-освітня система роботи серед

населення України з її громадською інфраструктурою була своєрідним знаряддя утвердження в суспільній свідомості ідей легітимності компартійного режиму, залучення найширших верств до так званих соціалістичних перетворень.

Хоч суттєвим аспектом діяльності громадських об'єднань у культурно просвітницьких програмах більшовицького режиму була ліквідація неписьменності, проте саме по собі підвищення культосвітнього рівня відіграло роль другорядного засобу підлеглого вищезгаданим цілям.

Одним із провідних завдань компартійного режиму була боротьба з релігією і насадження атеїстичної світоглядної системи як невідомої складової матеріалістичного світобачення, яке розглядалося основою радянської культури. Власне антирелігійна пропаганда також була засобом боротьби з традиційною українською культурою, яка створювала реальну конкуренцію більшовицькій ідеології.

За умов протистояння із західним капіталістичним світом більшовицький режим прагнув до використання зовнішніх контактів громадських об'єднань, що давало змогу камуфлювати комуністичну ідеологічну експансію. Відповідна діяльність жорстко регламентувалася, контролювалася і координувалася Комінтерном, ВКП(б) й КП(б)У. Поряд із загальною метою всіх організацій – потужним ідеологічним пресингом та участю тією чи іншою мірою в кампаніях міжнародної солідарності кожна організація мала і свої специфічні завдання. Так, на представництво українських профспілок у міжнародному робітничому русі покладалося завдання проведення систематичної роботи, спрямованої на підірив авторитету реформістської соціал-демократичного керівництва. Деструктивна позиція комуністів, спрямована на реальну сегментацію (всупереч декларативній) міжнародного профруху врешті-решт завдала йому значної шкоди, сприяючи приходу у низці країн Європи правототалітарних. Особливість Української секції Міжнародної організації допомоги революціонерам полягала в тому, що, створена з метою захисту комуністів від терору буржуазного, вона

виявилася беспорядною за умов тотального терору більшовицького, якого зазнали її активісти та керівники.

По іншому будувалися взаємини українських радянських селянських та кооперативних організацій із відповідними об'єднаннями інших країн у рамках міжнародних організацій – Міжнародного кооперативного альянсу (МКА) та Селянського інтернаціоналу. За умов стабілізації на Заході компартійне керівництво усвідомило неефективність вузькочасових принципів згуртування селянського руху за аналогією до українських КНС і обрало курс на активне використання кооперації як засобу пропаганди у середовищі, просякненому ідеями селянського солідаризму.

Значну увагу в контексті реалізації власної зовнішньополітичної стратегії компартійне керівництво відводило участі у міжнародному філантропічному русі Червоного Хреста відповідного українського товариства. З огляду на повномасштабну залежність вітчизняного товариства від центральних установ і організацій СРСР Міжнародний комітет Червоного Хреста відмовлявся його визнавати як самостійну організацію, що перешкоджало повноцінній УЧХ у діяльності відповідних міжнародних структур. В умовах жорсткого ідеологічного пресингу та державного втручання змушені були розвиватися й міжнародні зв'язки української культурної та наукової інтелігенції, а український аналог Всесоюзного товариства культурних зв'язків (ВТКЗ) перебував під прискіпливим контролем радянського зовнішньополітичного відомства.

Таким чином, з наведених матеріалів видно, як з часом звужувалися повноваження громадських організацій. Спочатку вони безпосередньо виконували поставлені завдання, потім допомагали компартійним органам здійснювати задекларовані перетворення, надалі стали повністю залежними від влади суб'єктами нової політичної системи, а наприкінці постраждали від репресивної політики сталінського режиму. Крім того, в останній період існування громадські об'єднання сприяли легітимізації тих заходів, які

проводила влада як у місті так і на селі. Результати дослідження процесу формування, становлення та розвитку різнопланової діяльності громадських об'єднань Української СРР у 20 – 30 роки ХХ століття (добровільних товариств, товариств взаємодопомоги, класових та професійних спілок) свідчать також про необхідність у ході трансформації сучасної політичної системи обов'язково враховувати особливості громадської ініціативи населення у зазначений історичний період.

Тільки завдяки комплексному вдумливому та глибокому історико-економічному аналізу суспільно-політичних процесів ми зможемо зрозуміти причини кризового становища української держави. Впровадження сучасних демократичних механізмів в поєднанні з не декларованою, а реальною можливістю громадських об'єднань впливати на прийняття важливих рішень державного життя, негайне проведення політичних перетворень та реформ здатні в значній мірі забезпечити побудову в Україні сильної демократичної, правової, соціально-орієнтованої держави.

Подальший творчий розвиток демократичних принципів організації життя суспільства потребує глибокого наукового аналізу попередніх етапів їх існування. З'ясування позитивних і негативних факторів, що стимулювали чи, навпаки, гальмували демократичні процеси. Такий підхід буде не лише сприяти поглибленню у свідомості народу корінного перелому в поглядах на роль та історичне місце демократії і самоуправління, але й здатна стати надійним фактором економічного, а отже, і соціально-політичного прогресу українського суспільства.

Критичне осмислення та творче застосування одержаних результатів дисертаційного дослідження дозволяє сформулювати наступні практичні рекомендації реалізація яких, на нашу думку, сприятиме розбудові громадського суспільства в нашій державі.

- Поява дієвих організацій у сучасному українському суспільстві вимагає детального обґрунтування доцільності їх функціонування у соціальній,

господарській та культурній сферах життя та чіткої їх ідентифікації у корпоративному та правовому полі Української держави. У зв'язку з цим виникає потреба у розробці базової ідеології на основі, якої працюватимуть об'єднання громадян України. Досвід функціонування українських громадських об'єднань переконливо доводить, що вони дуже часто використовуються політичними силами для організації поширення власних ідеологічних засад, а поза політичний статус багатьох громадських організацій є таким лише на папері. Відсутність прямого корпоративного чи організаційного зв'язку між політичними партіями та громадськими організаціями зовсім не означає, що останні не використовують громадські рухи та об'єднання в власне політичних цілях. Для усунення політизації варто на законодавчому рівні більш чітко розмежувати сфери діяльності громадських та політичних організацій і створювати умови для самостійного вирішення об'єднаннями громадян кола соціальних проблем українського суспільства.

- Ідеологічна складова громадської діяльності мусить бути чітко визначеною і науково обґрунтованою на основі знань гуманітарних наук серед яких історія має посідати одне з провідних місць. Розробка відповідного термінологічного апарату сприятиме створенню простішого механізму вироблення ідеологічних позицій громадських організацій і їх донесення до широких кіл української спільноти.

- Створення демократичного суспільства вимагає забезпечення прав усіх громадян не залежно від їх національної (етнічної) приналежності. Для поліпшення міжетнічної ситуації в нашій державі варто створити систему сприяння створення, функціонування традиційних громадських об'єднань національних меншин, приділяючи особливу увагу їх співпраці з громадськими організаціями титульної нації. Така національна політика сприятиме мирному і навіть дружньому співжиттю різних національностей в Україні а також запобігатиме розвиткові тенденції занепаду української традиційної культури.

- Спілкування українських об'єднань громадян з об'єднаннями громадян інших держав сприятиме поліпшенню міжнародного статусу України та її іміджу як держави, тому розробка програм громадської діяльності направленої на налагодження зв'язків української та європейської, американської, азійської громадськості на рівні культурно-просвітницьких, наукових, мистецьких та тому подібних напрямків співпраці є достатньо доцільним в умовах сучасного рівня обізнаності в світі з українським життям.

- Історичний досвід переконливо доводить, що соціальний захист працівників найкраще організовується і здійснюється незалежними від держави і роботодавців професійними спілками, саме тому варто звернути особливу увагу на забезпечення умов самостійної діяльності профспілок України. Основою незалежності цих громадських об'єднань є забезпечення самостійного фінансування апарату зазначених спілок, а також ефективної системи важелів впливу на соціальну політику держави і окремих роботодавців. Одним з таких важелів може бути власність, або спів власність профспілок на підприємства галузі, соціальні інтереси працівників якої, представляє та чи інша профспілка.

- Культурно-просвітницька та оздоровчо-спортивна, мистецька діяльність громадськості забезпечена відповідними організаційними, фінансовими, матеріальними та людськими ресурсами зможе вирішити проблему розвитку української культури, освіти, науки, мистецтва. Для створення умов, за яких громадська активність у зазначеній сфері досягне апогею ефективності, можливе лише у випадку державного сприяння створенню при відповідних громадських об'єднаннях необхідних підприємств таких як: видавництв, книгарень, бібліотек, Інтернет сайтів, кіностудій, театрів, кінотеатрів, спортивних клубів, тощо.

- Однією з актуальних соціальних проблем українського суспільства є проблема безпритульних дітей та дітей сиріт. Соціалізація цієї категорії юних українців не по силах нашій державі, а досвід України 20-х рр. ХХ ст. демонструє можливість створення та ефективного функціонування громадської

організації, яка б не просто відшукувала безпритульних, але й забезпечувала житлом, освітою, роботою по досягненню підопічними цієї організації повноліття та тому подібними речами. Для максимальної ефективності діяльності цієї організації у її власності можуть перебувати промислові та сільськогосподарські підприємства, комерційна діяльність яких, була б джерелом фінансування даного роду соціальної роботи, а також, джерелом робочих місць для підопічних цього громадського об'єднання.

- Соціальна реабілітація правопорушників також є важливою проблемою для українського соціуму не лише у площині профілактики правопорушень, але й у сфері організації життя людини, яка вчинила злочин і понесла за це покарання. Соціалізована після покарання особистість правопорушника набагато більше схильна до законслухняного життя ніж до рецидиву минулого. Громадська активність у питаннях вирішення цієї проблеми може бути досить корисною для суспільства при тому, що здійснюватиметься у тісній співпраці з правоохоронними та правозахисними органами нашої держави. Основними напрямками соціалізації мають бути: психологічна допомога, забезпечення житлом та працевлаштування особи, яка проходить соціалізацію. Для забезпечення максимального ефекту від такого роду діяльності бажана наявність у власності цього типу громадських організацій відповідних підприємств.

Українська держава вступила на шлях побудови демократичного життєвого укладу та громадянського суспільства для полегшення втілення у життя цих суспільно-політичних процесів необхідно системно розвивати громадські інституції.

Бібліографічні посилання.

Розділ І.

¹ Терне А. Очерки современной жизни в РСФСР.- Берлин, 1922; Шрейдер Е. Десять лет борьбы против рабочей общественности.// Революционная Россия, 1927. - №57-58.

² Стасова О.Д. Очередные задачи МОПР в новых условиях. – М., 1928.; Гейлер Г. МОПР на фронте советского общества. – М., 1927.; Апрельев В.М. Крепка как сталь пролетарская солидарность. – М., 1934.; Анцелович Н. МОПР и профсоюзы. Речь на III всесоюзном съезде МОПР. – М., 1931.; Красноленский В. Комсомольцеві про МОПР. – К.: вид-во ЦК МОПРу УРСР.; Кровицкий Г. МОПР и социалистическое строительство. – М., 1928; та низка інших.

³ Кровицкий Г.А. Организационная работа ячейки МОПР в деревне (Общие директивы ЦК). – М., 1929.; Март А. Ленинградский областной комитет. Сборник руководящих материалов для низовой ячейки МОПР. – 1933.; Кушнер. МОПР в деревне. – М., 1926.; Палицкий М. МОПР в колхозах (Как организовать ячейку МОПР в колхозах и как ей работать). – М., 1930.; Тельзнер Д. Как усypит финансовую работу МОПРа. – М., 1928.; Энтина Г.А. Почему Настя стала членом МОПРа. – М., 1931.; Арабьян. Финансовая работа МОПР СССР. – М., 1939.; Гуртай П. Пропагандистская работа и подготовка кадров МОПР. – М., 1939; Захаренко К. Про Червоний Хрест. – К., 1931.

⁴ Зарзар В. Авиаким. М.1926; його ж - Осоавиахим. М. 1928; Леонтьев Б. Осоавиахим – боевой резерв Красной армии. М. 1933; Антонов С. Работа первичной организации Осоавиахима. М.1938; Пожарский П.Н. Международное положение, угроза новой войны и наши задачи. Ленинград, 1929; Десять років Червоної армії і Тсоавіохім. Х., 1928; Значение и задачи „Доброхима”. К.1924; Два года О.Д.В.Ф. М.1925.

⁵Калинин М.И. О работе в деревне. Доклад на XII съезде ВКП(б) 29 мая 1924 г. – Избранные произведения . – Т.1. – М., 1960; Квириг Э.Й. Ленин и крестьянство. – Харьков, 1925; Мануильский Д.З. Земельная политика на Украине. Закон о комнезамах. – Харьков, 1920; Раковский Х.Г. Что дали незаможным их комитеты. – Харьков, 1921; Косіор С.В. Незаможникам про колективізацію. – Харків, 1925; Про визнання комнезамів за сучасних обставин. – Харків, 1929; Петровський Г.І. Незаможники і середняки в 10-річній боротьбі за зосіалізм. – Харків, 1927 та ін.

⁶Голій М. Комітети незаможних селян. – Харків, 1920; Іжевський В.Й. коротка історія комітетів незаможних селян. – Харків, 1924; Ринкевич Б. Комнезами – бойові організації наймитів і бідноти. – Харків, 1930; Толочко М. Комнезами та їхня робота. – Харків, 1927 та ін.

⁷ Колесников Б. Нариси з історії професійного руху на Україні. Х. 1927.

⁸ Алуф А. Профсоюзы и положение рабочего класса в СССР. 1921-1925 гг. М. 1925; його ж – Что такое ВЦСПС? М. 1926.

⁹Адамов Е.А. Профсоюзы в эпоху капитализма и диктатуры пролетариата. М. 1930; його ж – Реконструктивный период в истории профсоюзов. М. 1930; Євреїнов Н. Проти ухилів від ленінської лінії у профрухові. Х. 1930; його ж – Про розукрупнення і перебудову профспілок. Х. 1934; О своеобразном кризисе профсоюзов и об их новых задачах. М. 1936; Корнієвський Т. Профспілки в добу реконструкції. Х. 1930.

¹⁰ Глебов-Авилон Н. О работе профсоюзов. Л. 1926.

¹¹ Адамов Е.А. Профсоюзы в эпоху капитализма и диктатуры пролетариата... С.37.

¹² Картель Б. 15 лет МОПР СССР. - М., 1937, Финклер Ю.М. История Красного Креста СССР. – М., 1947, Барсуков М.И. Красный Крест и

Красный Полумесяц СССР. Краткий исторический очерк. – М., 1946, Кобалев П.П. XX лет Осовиахима. – М., 1947, Чистый Л. Патриотическое оборонное общество. – М., 1954, 30 лет ВОГ. Сб. статей. – М., 1957, XV лет Союза воинствующих безбожников СССР. – М., 1940, Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. – М., 1946, Эдельштейн А.С. Психиатрические съезды и общества за полвека. – М., 1948, Григорьев М. 60 лет ВТО. – М., 1946

¹³ Максимова Н.Г. Партия большевиков в борьбе за укрепление профсоюзов в начальный период НЭПА. 1921-1922 годы. – Дис. ... к.и.н. – Ленинград, 1951; Белова Т.Н. Борьба большевистской партии за перестройку работы профсоюзов в период развернутого наступления социализма по всему фронту. (1929-1932 гг.). – Дис....к.и.н. – М., 1951; Книга А.П. Коммунистическая партия в борьбе за укрепление профсоюзов в период между XV и XVI съездами партии. – Дис....к.и.н. – Ленинград, 1954.

¹⁴ 40 лет Советского Красного Креста. 1918-1958. – М., 1959.

¹⁵ Ладысев В.Ф. Деятельность компартии Западной Беларуси по организации трудящихся мас на борьбу за демократические права и свободы (1934-1938). – Минск, 1971.; Иваненко В.В. Участь модрівських організацій в соціалістичному будівництві на Україні // УІЖ. – 1982. – № 11.; його ж, Деякі питання шефської роботи модрівських організацій на Україні в роки другої п'ятирічки // Питання історії народів СРСР. – Х., 1978. – Вип.2,3.; його ж, Діяльність організації МОДР УРСР по інтернаціональному вихованню трудящих (1933-37) // УІЖ. – 1975. – № 5.; Васильева А.Н. Из истории интернационального воспитания трудящихся // История СССР. – 1973. – № 2.; Врადий В.А. Международная кампания солидарности с жертвами американской реакции в 20-30-е годы. – К., 1986.

¹⁶ История профессионального движения в СССР. – М., 1954, История профсоюзов СССР. Уч. пос. – М., 1969, Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К., 1983.

¹⁷ Абрамович В.Г. Руководство Коммунистической партии Украины деятельностью профсоюза сельскохозяйственных рабочих (1921-1925 гг.): Автореф. дис. ... канд.ист.наук. – Одесса, 1968, Горлач Н.М. Профсоюзы Советской Украины в период наступления социализма по всему фронту (1929-1932 гг.): Автореф. дис. ... канд.ист.наук. – К., 1961, Лившиц И.Ф. Роль профсоюзов Украины в проведении коллективизации сельского хозяйства (1929-1931 гг.): Автореф. дис. ... канд.ист.наук. – Х., 1952, Семикин И.С. Организаторская и политическая работа КПСС среди сельскохозяйственного пролетариата в период подготовки массового колхозного движения (конец 1927 – 1929 гг.): Автореф. дис. ... канд.ист.наук. – М., 1961.

¹⁸ Горлач Н.И. Профсоюзы Украины в борьбе за осуществление ленинского плана построения социализма (1925-1937 гг.). – Дис. ... к.и.н. – Минск, 1967.

¹⁹ Гинзбург М.А. Профсоюзы Украины в борьбе за восстановление промышленности и транспорта (1921-1925 гг.). – Дис....к.и.н. – К., 1963.

²⁰ Нагорный Н. Коммунистическая партия Украины – организатор трудовой активности рабочих тяжелой промышленности УСРР. – Дис....к.и.н. – Х., 1962.

²¹ Семенов В.Г. Борьба Коммунистической партии Украины за укрепление профсоюзов и активизацию их деятельности в восстановительный период (1921-1925 гг.). – Дис....к.и.н. – Х., 1969.

²² Гонтарь А.В. Участие профсоюзов в организации управления производством. Автореф. дис....к.и.н. – Одесса, 1974.

²³Комітети незаможних селян України (1920-1933). Зб. док. і мат. – К., 1968; Опора партії на селі. Спогади активних учасників КНС України. – К., 1971; Іванова О. Роль комітетів незаможних селян Поділля в господарському будівництві (1921-1925 рр.) // З історії радянської Вінниччини. – Вінниця, 1960. – С. 107-131.

²⁴ Загорський П.С., Стоян П.К. нариси історії комітетів незаможних селян. – К., 1960.

²⁵Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1976; Березовчук М.Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. – К., 1965; Березовчук М.Д. Роль комнезамів у соціалістичній перебудові села // УІЖ. – 1960. – №3.

²⁶Бабиченко Л.Г. Первый этап деятельности МОПР// Вопросы истории. - 1970. -№10; Дорошенко В.А. Образование и основные этапы деятельности общества историков-марксистов 1925-32.// Вестник МГУ. Серия IX. История. - 1966.- №3; Зак Л.М. Создание и деятельность ВАРНИТСО в 1927-1930 гг.// История СССР. 1959. - №3; Клушин В.И. Деятельность научных обществ марксистов. 1920- 1924.// Очерки по истории Ленинградского университета.- Л.: ИЛУ, 1968; Львунин Ю.А. Из истории создания и первых лет деятельности советской секции Международной организации помощи борцам революции (1922-28)// Весник МГУ. Серия истории. - 1973; Никольская Л.С. Международные культурные связи СССР в первое десятилетие Советской власти (К истории ВОКС и зарубежных обществ культурной связи с СССР). Дисс. ...канд.ист.наук. М., 1970; Пикожская Р.И. Создание советской секции Международной организации помощи борцам революции (1922-25) // Труды МГИАИ. - Т.23. - 1967; Шорохов Л.А. КПСС- организатор и руководитель МОПРовского движения в СССР (1922-1939) А.р.дисс. ... канд.ист наук. - Петрозаводск, 1971 и др.

²⁷ Научно-технические общества СССР. Ист. очерк.- М., 1968.

²⁸Иваненко В.В. Роль украинской организации МОПР в оказании братской помощи в рабочему движению капиталистических стран // Вопросы развития рабочего и национально-освободительного движения на Украине (1933-1937). – Днепропетровск, 1982; він же. Деякі питання шефської роботи модрівських організацій на Україні в роки другої п'ятирічки // Питання історії народів СРСР. – Харків, 1978. – Вип. 3; він же. Діяльність МОПР УРСР по інтернаціональному вихованню трудящих (1933-1937) // УІЖ. – 1975. – №5.

²⁹Нерод В.А. Интернациональные связи трудящихся УССР и Польше (1929-1933г.г.). – К., 1983.

³⁰Стуканов А. Інтернаціональні зв'язки трудящихся Донбасу з „Союзом Червоних робітників” Німечинни // УІЖ. – 1974 №6; Райсберг А. Австрия, февраль 1934. причины и следствия. – М., 1975; Иваненко В.В. Движение солидарности трудящихся Украины с антифашистской борьбой зарубежного рабочего класса 30-е годы // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. – Днепропетровск, 1974. - №1; його ж. Поддержка трудящихся Советской Украины антифашистского выступления рабочего класса Австрии в 1934 году // Вопросы германской истории. Днепропетровск, 1983. – Вып. 11; його ж. Солидарность рабочих Приднепровья с республикой Испанией (1936-1939) // Рабочий класс Приднепровья. – Днепропетровск, 1989.

³¹Львунин Ю.А. Из истории создания и первых лет деятельности советской секции МОПР (1922-1928) // Вестник МГУ. – 1973. - №1; Аврус А.И., Давыдова Л.И., Писменская Т.И. Коминтерн – создатель МОПР // Под знаменем пролетарской солидарности. – Саратов, 1969. – С. 125-126.

³²Щиглик А.И. Добровольные общества в переходный период от капитализма к социализму, // Вопросы теории и истории общественных организаций. – М., 1971. – С. 176-178; Ямпольская Ц.А. Общественные

организации в СССР. Некоторые политические и организационно-правовые аспекты. – М., 1972; Вона ж. Добровольные общества при социализме. – М., 1975.

³³Коржихина Т.П. История добровольных обществ и союзов в советской историографии // Вопросы истории. – 1981. – №3.

³⁴Коржихина Т.П. Общественные организации СССР. 1917-1936 гг.- М., 1981.

³⁵Коржихина Т.П. Общественные организации в СССР. Материалы к источниковедению и историографии. М. 1992.

³⁶Коржихина Т.П. К вопросу о взаимоотношениях государственных и общественных организаций СССР в условиях диктатуры пролетариата// Государственные учреждения и общественные организации СССР. История и современность.- М., 1985; Вона ж. Законодательные источники по истории общественных организаций 1917.1936.// Вспом. ист.дисц., ХУШ, 1987.

³⁷Кондрашов В.Ф. Профсоюз сельскохозяйственных рабочих УССР в социалистическом преобразовании села (1921-1931 гг.). Автореф. дис. ... канд.ист.наук. – К., 1985.

³⁸Кармазина М.С. Деятельность добровольных обществ УССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства. 1926-1936: Автореф. дис. ... канд.ист.наук. – Днепропетровск., 1989.

³⁹Коржихина Т.П., Степанский А.Д. Из истории общественных организаций // Историки спорят, - М., 1988.

⁴⁰Кульчицкий С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). – К.: Основи, 1996; Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999.

⁴¹Кульчицкий С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. - К., 1995.

⁴²Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу. – Автореф... докт. іст. наук. – К., 1994; Калініченко В.В., Морозов А.Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. Х.: Основа, 1997.

⁴³Прилуцький В.І. Молодь у суспільно-політичному житті села в УСРР (1928-1933) // Український історичний журнал. – 2002. – №4. – С.61-81.

⁴⁴Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.): Монографія. – К.: Ред. Бюл. ВАК України: Науковий світ, 2002.

⁴⁵Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000; Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К., 1996; Її ж. Українське селянство у боротьбі проти тоталітарного режиму // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К., 2000. – С. 30-58.

⁴⁶Даниленко В.М., Касьянов С.Г., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30 рр. – К.: Либідь, 1991.

⁴⁷Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження. – К., 1999; Механізм большевицького насилля: Конспект исследования. – К.: Інститут истории Украины, 2000.

⁴⁸Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя: Прем'єр, 2003; Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004.

⁴⁹Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціальноісторичний аналіз: Монографія. – К., 2004.

⁵⁰ Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.). Дис. ... к.і.н. К., 1998; Мельничук О.А. Участь комітетів незаможних селян в аграрних перетвореннях на Поділлі. – Вінниця, 1998; Його ж. Боротьба за владу на селі в 1920-1925 роках: сільські ради проти комнезамів // Нова політика. – 1998.– №2.– С. 35-36; Його ж. Комнезами у боротьбі із селянським повстанським рухом на Поділлі // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – 2001. – С.129-132.

⁵¹Кривко І.М. Земельні громади Південної України (1922-1930): Автореф... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1999..

⁵²Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 1920-х роках // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К., 2000. – С. 16-29.

⁵³Чистов М.О. Місце КНС в системі самоврядування в Україні у 1920-1925 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. – Вип. VIII. – 1999. – С. 46-49.

⁵⁴Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Автореф. дис. д.і.н. – Кременчук, 2004.

⁵⁵Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880- початок 30-х роківXX століття): Автореф. дис. к.і.н. – К., 1992, Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: Автореф. дис. д.і.н. – К., 1994, Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929): Автореф. дис. д.і.н. – К., 1995.

⁵⁶Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929). – К., 1995.

⁵⁷Шарпаций В. Товариства взаємодопомоги в УСРР 1920- першої третини 1930-х років: організаційні форми та соціальні функції // Пам'ять століть. – 2004. - №6.

⁵⁸Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики. – Харків, 2002.

⁵⁹Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921-1932). – К., 1999.

⁶⁰Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період Непу. – Черкаси, 2004; Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1999.

⁶¹ 61. Олійник М.М. Утворення і діяльність профспілок на приватних підприємствах України в період їх становлення і ліквідації. – Автореф. дис....к.і.н. – Дніпропетровськ, 1997.

⁶²90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. Матеріали наукової конференції „Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії та сучасності”, присвяченої 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні. К. 1996.

⁶³Ніколаюк Т. Використання владою преси, радіомовлення, літератури та мистецтва для стимулювання праці українських трудящих (30-ті рр. ХХст.) // Мультиверсум: Філософський альманах: Збірник наукових праць. – К., 2000. – Випуск 18. – С. 47 – 56.

⁶⁴ Головенько В. А. Український молодіжний рух у ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз основних періодів. – К.: Вид. А.Л.Д., 1997. – 160 с.

⁶⁵Молоткіна В.К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах непу (1921-1929). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Переяслав-Хмельницький, 2005.

⁶⁶Неженцев Ю. Громадські організації інтелігенції 20-30-х років: трагедія долі. // Рідна школа. – 1991. - № 11. - С. 36 - 40.

⁶⁷Філіпенко Т.М. Профспілки та страйки робітників промислових підприємств Донбасу першої половини 20-х років. // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. К. 1996; Никольский В.Н., Изюмов В.И. НЕП в Донбассе: историческое исследование. – Донецк, 1992.

⁶⁸ 68. Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки. К. 1999; її ж - Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). К. 2004; Страйковий рух у радянській Україні в 20-ті рр. // Український історичний журнал. 1998, №6; Функції радянських профспілок. 1921-1941 рр.// Вісник академії праці і соціальних відносин України. К. 2000., №6; Профспілкове будівництво. 1920-1929 рр.// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К. 2001. Вип.6; Підкорення українських профспілок тоталітарною державою. // Другий міжнародний конгрес українців. Львів. 1993 та інші.

⁶⁹Мовчан О.М., Балан Д.М., Двірна К.П. та інші. Нариси історії професійних спілок України. К. 2002; Мовчан О.М. В умовах політики воєнного комунізму та непу. 1920-1928 рр.; Балан Д.М. У роки „великого перелому”. (1929-1941 рр.).

⁷⁰ Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20 – 30-х років / АН України та ін. – К., 1994. – 250 с.

⁷¹ Силантьев В.И. Большевики и Православная Церковь на Украине в 20-е годы. – Харьков, 1998. – 232

⁷²Славута Г. Запровадження антирелігійного виховання в навчальних закладах України у 20-ті – 30-ті рр. // Релігійна освіта в Україні (перша пол. ХХ ст.): Збірка наукових праць / В.О. Пащенко (відп. наук. ред.). – Полтава, 1997. – С. 42–67, Славута Г. Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 20 – 30-ті роки // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1–2. – С. 244–252.

⁷³Євсєєва Т.М. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки воєвничих безвірників // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 656–675.

⁷⁴Рубльова Н.С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20 – 30-ті роки ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999, с. 115.

⁷⁵Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні, 1917 – 1941 рр. / НАН України, Інститут Історії України. – К., 1995. – Ч.І: 1917 р. – сер. 20-х років. – 280 с.; Ч.ІІ: Кінець 20-х – 1941 рр.

⁷⁶Іваненко В.В., Голуб А.І. Джерело народної дипломатії. Міжнародні зв’язки трудящих України в 20-30-х р.р. – Дніпропетровськ, 1992.

⁷⁷Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об’єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.): Монографія. – К.: Ред. Бюл. ВАК України: Науковий світ, 2002. – С. 34.

⁷⁸Бородаєвський С.В. Історія кооперації. – Прага, 1925; Коваль В. Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації. – Прага, 1927, Литвицький М. Організаційні завдання сільськогосподарської кооперації в Україні. – Подєбради, 1928.

⁷⁹Марочко В.І. Українська селянська кооперація історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995. – С. 178.

⁸⁰Коржихина Т.П. Извольте быть благонадежны !" - М.: изд. РГГУ, 1997.

⁸¹Там само. – С.20,21,22.

-
- ⁸²Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе // История СССР. 1990. №6.
- ⁸³Игрицкий Ю.И. Снова о тоталитаризме // Отечественная история. 1993. №1. – С.3-4.
- ⁸⁴Churchward L. Contemporary Soviet Government. London, 1975.
- ⁸⁵Conditions de travail en URSS, Paris. 1961; D.J. Scott. Russian political institution. London, 1958; G.L. Kline. Philosophy and practice. The future of communist society, 1963.
- ⁸⁶Советское государство и право, №3, 1958, – С. 10
- ⁸⁷ Scott D.J. Russian political institution. London, 1958, - P. 151.
- ⁸⁸Reshetar J. The Soviet Policy. Government and Politics in the USSR. – N.Y., 1971; Schwarts H. Scholastic Book Services. – N.Y., 1967; Fainsod M. How Russia is Ruled. – N.Y., 1967; Taubman W. The View from Lenin Hills. Soviet Youth in Ferment. – N.Y., 1967.
- ⁸⁹Lewin M. La paysannerie et pouvoir soviétique 1928-1930. Paris, 1966.
- ⁹⁰Seton-Watson H. From Lenin to Khrushchev. N. Y. 1960. – P. 44.
- ⁹¹Schuman F. Russia since 1917. N.Y. 1957. – P. 114.
- ⁹²Schapiro L. The Communist Party of the Soviet Union. N.Y. 1960; I. Grey. The First Fifty Years. Soviet Russia, 1917-1967. L. 1967 та ін.
- ⁹³Schapiro L. The Communist Party of the Soviet Union. N.Y. 1960. – P. 188.
- ⁹⁴Adams A. Bolsheviks in the Ukraine: The second companion of 1918-1919. – New Haven; London, 1963; Mace J. Soviet Studies. – Harvard University – 1983. – Vol. XXXV. Number 4 October 1983.
- ⁹⁵Adams A. Bolsheviks in the Ukraine: The second companion of 1918-1919. – New Haven; London, 1963.- P. 152.
- ⁹⁶Mace J. The Committees of Unemployed Workers and Structure of Soviet Rule in the Ukrainian Countryside, 1920 – 1933. Soviet Studies. – Harvard University – 1983. – Vol. XXXV. Number 4 October 1983 – P. 487- 503.

⁹⁷Treadgold D. *Twentieth Century Russia*. Chicago. 1959.

⁹⁸Фадеев А.Д. Некоторые вопросы истории Октябрьской революции в работах буржуазных латиноамериканских авторов. «Великий Октябрь в работах советских и зарубежных историков». М., 1971. – С. 209.

⁹⁹Mitrany D. *Marx against the Peasant: a study in social dogmatism*. – London, 1931.

¹⁰⁰Faindson M. *How Russia is Ruled*. – Cambridge, 1953. – P. 448.

¹⁰¹Kolarz W. *Die Nationalitätenpolitik der Sowjetunion*. – F. am Main, 1956.

¹⁰²Ryle J.M. *International Red Aid and Comintern Strategy, 1922-1926* // *International Review of Social History*. – vol. 15. – part I. – Amsterdam, 1970.

¹⁰³Огієнко І. Рятуння України: На тяжкій службі своєму народові: 2-ге вид., доп. – Вінніпег, 1968. – 94 с. Огієнко І. Християнство і поганство: Чого на світі спокою немає: Проповіді. – Вінніпег, 1961. – 64 с.; Боцюрків Б. Знищення Української Православної Церкви в Радянському Союзі в 1929 – 1936 роках // *Сучасність*. – 1990. – № 11. – С. 80–91, Боцюрків Б. Головні тенденції та етапи радянської релігійної політики // Ювілейний збірник Української Вільної Академії наук в Канаді. – Вінніпег – Манітоба: Видання УВАН, 1976. – С. 140–153; Соколюк З. Церква і держава в СРСР, зокрема в УРСР // *Наук. конгрес у 1000-ліття хрещення Русі-України / Зб. праць Ювілейного Конгресу / Укр. вільний ун-т: Ред. В.Янів. – Мюнхен, 1988–1989. – С. 792–823.*

¹⁰⁴Пастернак Є. *Україна під більшовиками (1919 – 1939): Спроба істор. студії*. – Торонто: Євшан-зілля, 1979. – 314 с, с. 126.

¹⁰⁵Жуковський А. Засоби нищення церкви і проблема “наукового атеїзму” // *Наук. конгрес у 1000-ліття хрещення Русі-України / Зб. праць Ювілейного Конгресу / Укр. вільний ун-т: Ред. В. Янів. – Мюнхен, 1988 – 1989. – С. 132–155.*

¹⁰⁶Жуковський А. Засоби нищення церкви і проблема “наукового атеїзму” // Наук. конгрес у 1000-ліття хрещення Русі-України / Зб праць Ювілейного Конгресу / Укр. вільний ун-т: Ред. В. Янів. – Мюнхен, 1988 – 1989., с. 132.

¹⁰⁷Жуковський А. Засоби нищення церкви і проблема “наукового атеїзму” // Наук. конгрес у 1000-ліття хрещення Русі-України / Зб праць Ювілейного Конгресу / Укр. вільний ун-т: Ред. В. Янів. – Мюнхен, 1988 – 1989, с. 134.

¹⁰⁸Енциклопедія українознавства: в 2-х томах.– Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. – Т.1.

¹⁰⁹Голубничий В. Комітети незаможних селян // Енциклопедія українознавства. – Репринтне відтворення видання 1955-1984 років. – К., 1996. – Т.3. – С.109.

¹¹⁰Кравченко Б. Селянство і українська революція // Сучасність. – 1987. – Ч.3(311). – С.68-72; Його ж. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997.

¹¹¹Білінський А. Громадські організації в СРСР. – Мюнхен-Чикаго, 1969.

¹¹²Соловей Д. Голгофа України. – Вінніпег, 1953. – Ч.1; Його ж. Україна в системі совєтського колоніалізму. Досліди і матеріали. – Мюнхен, 1959.

¹¹³Social Dimensions of Soviet Industrialization. Ed. By W.G. Rosenberg, L.N.Siegelbaum. Bloomington, 1993; Stalinist Terror. New Perspectives. Ed. by J. Arch Getty and Roberta T. Manning. Cambridge University Press, 1993; The Stalin Phenomenon. Ed. by Alec Nove. London, 1993; Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. New-York. Oxford University Press, 1994; David R. Shearer. Industry, State and Society in Stalin's Russia, 1926 – 1934. Ithaca and London. Cornell University Press, 1996; Robert W. Thurston. Life and

Terror in Stalin's Russia, 1934 – 1941. Great Britain. Yale University Press, 1996.

¹¹⁴Баландин Р., Миронов С. Заговоры и борьба за власть. От Ленина до Хрущёва. – М.: Вече, 2003.

¹¹⁵Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы 1917-1923 гг. – М.: Наука, 1995; він же. Советские управленцы. 1917-1920 гг. – М., 1998; він же. НЭП и советская политическая система. 20-е годы. – М., 2000.

¹¹⁶Киселёва И.В. Добровольные общества в Советской России 1917-1920-х гг. Дис. д.и.н. – Ростов-на-Дону, 1999.

¹¹⁷Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991, с. 291.

¹¹⁸Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.; Алексеев В.А. От какого “опыта” сегодня отказываются (Из истории антирелигиозной работы) // Политическое образование. – 1989. – № 9. – С. 93–97; Алексеев В.А. О характере антирелигиозного движения в СССР в 20 – 30-е годы // Научный коммунизм. – 1989. – № 2. – С. 98–103.

¹¹⁹Савельев С.Н. Протоколы антирелигиозных мудрецов // Религия и свободомыслие в культурно-историческом процессе: Межвуз. сб. / Под. ред. С.Н. Савельева. – СПб., 1991. – С. 143–154.

¹²⁰Савельев С.Н. Протоколы антирелигиозных мудрецов // Религия и свободомыслие в культурно-историческом процессе: Межвуз. сб. / Под. ред. С.Н. Савельева. – СПб., 1991. – С. 143–154, с. 151.

¹²¹Галенко О.І. Документальні публікації з історії УРСР. Теорія і джерелознавчий аналіз. – К., 1991. – С. 6.7.

¹²². ЦДАВО України. – Ф.2605.– Оп.1. – Од.зб.16. – Арк.11, 15.

¹²³. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Од.зб.5. – Арк.37.

¹²⁴ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Од.зб.316

¹²⁵ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.3. – Од.зб.126. – Арк.154, 163, 176 (зворот), 177.

¹²⁶ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Од. зб.2529; Од.зб.. 2900; Од.зб.6460; Од.зб.6658; Од.зб.7106.

¹²⁷КПСС в резолюциях и решениях съездов , конференций и пленумов ЦК. М., 1970; Компартия Украины в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976.

¹²⁸Собрание Узаконений и распоряжений Раб.-крест. правительства Украины. Х., 1919; Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України і Уповноважених РСФСР. Х., 1920-1937 рр.; Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. Х., 1923-1928 рр.; Собрание законов правительства Украины. Х., 1935-1936 рр.; Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду СРСР. Х., 1934-1936 рр.; Собрание законов и распоряжений Рабочее-Крестьянского Правительства СССР. М., 1925-1937 гг.; Сборник постановлений и распоряжений правительства Союза ССР. М., 1938-1939 гг.

¹²⁹О порядке учреждения и ликвидации всесоюзных обществ и союзов, не преследующих цели извлечения прибыли // Собрание постановлений и распоряжений Правительства СССР. – 1930. - №6. – Ст.76; О порядке деятельности в пределах Союза ССР иностранных и международных добровольных обществ и союзов. // Там же. – 1932. - №67. – Ст.404; О производственной и коммерческой деятельности и лотерейной работе добровольных обществ // Там же. – 1933. - №61. – Ст.362.

¹³⁰ 137. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. Х., 1933 р. - №11.

¹³¹ 138. Кармазина М.С. Деятельность добровольных обществ УССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства. 1926-1936 гг. - С.34.

¹³²Про роботу добровільних товариств в системі масово-політичної роботи: Резолюція ЦК КП(б)У 20 березня 1929 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. – Т.1. – С.431.

¹³³Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХст.): Монографія. – К.: Наук. світ, 2002, – С. 47.

¹³⁴Коржихина Т.П. Документы добровольных обществ переходного периода от капитализма к социализму в СССР. 1917-1936. Состояние и потребности исследования.// Археографический ежегодник за 1984. - М., 1986.

¹³⁵Підсумки ІХ Всесоюзного та Всеукраїнського з'їздів профспілок. Х.1932; Резолюції ІІІ Всеукраїнського з'їзду профспілок. Х.1927; Профспілки України в постановах своїх з'їздів і конференцій. Х.1930; Резолюции второго Пленума Волынского Губернского Совета Профсоюзов 13-го созыва. 5-6 декабря 1924 года. Житомир. 1924; Постанови ХІ пленуму Дніпропетровської обласної ради профспілок, 11-12 листопада 1936 р. Дніпропетровськ. 1936; Резолюции VI окр с'езда профессиональных союзов Криворожья. 28-го мая – 1 июня 1927 г. Кривой-Рог. 1927; Постанови ІІІ окружного з'їзду профспілок Сталінщини (17-22 листопада 1928 року). Сталіне.1929; Шестой окружной с'езд профессиональных союзов Мелитопольщины. 15-го – 18-го июня 1927 года. (Доклад и заключительное слово председателя ВУСПС т. Радченко. Решения и постановления с'езда.). Мелитополь. 1927; Резолюції 3-го округового з'їзду Профспілок Черкащини. (19-25 лютого 1926 р.). Черкаси. 1928; Постановление IV пленума Черниговского облпрофсовета от 17-18 мая 1935 г. по докладу председателя ... ОСПС тов. Дация о задачах организационно-массовой работы профсоюзов. Чернигов. 1935.

¹³⁶Организация Военно-научного общества. М., 1926; Очередные задачи Военно-научного общества. М., 1926; На вищий щабель: Матеріали III-го Всеукраїнського зїзду Ленінського товариства „Геть неписьменність” на Україні. Х., 1924; Постанова першого Всеукраїнського зїзду Спїлки безвїрників. Х., 1928; Статут товариства „Сельбуд”. К., 1926; Матеріали щодо організації „Товариства культурного єднання з селом”. К., 1925; Общество „Долой неграмотность”. Устав общества и инструктивный материал. М., 1924; Вторая губернская конференция МОПР. Одесса, 1924; „Мопр”. Київський обл. ком-т. Пленум. К., 1937; „Мопр”. Київська облконференція, 3-я. К., 1937.

¹³⁷Попов ТТ., Субботин Д.Т. К истории советских общественных организаций. – М., 1970.

¹³⁸Бюлетень Центрального комітету Червоного Хреста УСРР. Х., 1929-1931 рр.

¹³⁹Информационно-Методический Бюллетень Президиума Союза Осоавиахим СССР и Осоавиахима РСФСР. М., 1927-1928 гг.; Бюллетень центрального транспортного совета Осоавиахима СССР. М., 1932 г.; Информационно-Технический Бюллетень. Центральная Авиамодельная Лаборатория Ц.С. Осоавиахима СССР. М., 1936; Информационное письмо. Снабосоавиахим СССР. М., 1931-1932 гг.; Информационно-Методический Бюллетень Центр. ревизион. комиссии Союза Осоавиахим СССР. М., 1931 г. Юбилейный Бюллетень Крымского Совета ОсоАвиахима. Севастополь, 1928; Бюллетень Сталинского Окружного Совета Осоавиахима. Сталино, 1930 г.

¹⁴⁰О реорганизации НТО СССР и общества „Техника – массам”: Постановление ЦК ВКП(б), 1931 // Справочник партийного работника. – Вып.8. – С.382.

Розділ III.

-
- ¹ Гонтарь А. В. К вопросу о истории создания республиканского совета профсоюзов // Вопросы истории СРСР. - Вып. 26.- Харьков, 1981. – С. 31.
- ² 15 месяцев работы: Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукраинской конференции профсоюзов. - Харьков, 1923. – С. 31.
- ³ Кульчицкий С. В. Україна між двома світовими війнами (1919 - 1939). - К., 1999. – С. 90 – 91.
- ⁴ Первое всеукраинское совещание профсоюзов: Доклады и резолюции Южбюро ВЦСПС. – Харьков, 1921. – С.3-4.
- ⁵ Труд и профессиональные союзы: Статистический справочник за 1921-1925 гг. – Харьков, 1926. – С.12,15.
- ⁶ Мовчан О.М. Українські профспілки в командно-адміністративній системі влади в 20-ті рр. - К., 2004. - С.101.
- ⁷Мовчан О. М. В умовах політики воєнного комунізму та непу. 1920 – 1928 рр. // Нариси історії професійних спілок України. - К., 2002 – С. 243.
- ⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2841. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк.43.
- ⁹ Профсоюзы СССР: Документы и материалы. В 4-х т., Т.2. – М., 1963. – С.650.
- ¹⁰ Євреїнов Н. Про розукрупнення і перебудову профспілок. - Харків, 1934. - С.14-16.
- ¹¹ Горлач Н.И. Профсоюзы Украины в борьбе за осуществление ленинского плана построения социализма (1925-1937 гг.). – Автореф. докт. ист. наук. – М., 1967. - С.60,63.
- ¹² Кондрашов В.А. Створення та діяльність профспілки сільськогосподарських робітників України (1920-1933 рр.) // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К., 1996. – С.132.

-
- ¹³ Материалы I-го Всероссийского съезда работников земли. – М., 1919. – С.3.
- ¹⁴ Коммунистическая партия Украины в резолюциях съездов. М., 1972. - Т. I. – С.77.
- ¹⁵ Коммунист. – 1921. – 17 августа. – С.3.
- ¹⁶ Мовчан О.М. Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928). – К., 2000. – С.157.
- ¹⁷ Профсоюзы после Октября на Украине. – Харьков, 1923. – С.34.
- ¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2841. - Оп. 1. - Спр. 522. - Арк.4.
- ¹⁹ Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К., 1990. – С.101.
- ²⁰ Ганжа О. І. Українське селянство у період становлення тоталітарного режиму (1917 - 1927). - К., 2000 – С 109 – 111.
- ²¹ Мовчан О.М. Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади... С.157-158.
- ²² Мовчан О. М. В умовах політики воєнного комунізму та непу. 1920 – 1928 рр. // Нариси історії професійних спілок України. - К., 2002 – С. 263.
- ²³ Спеціаліст соціалістичного сільськогосподарського виробництва. – 1931. - №5-6. – С.9.
- ²⁴ З постанови IV конференції КП(б)У про роботу на селі.// Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій 1918 – 1956. - К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – С. 51.
- ²⁵ Закон ВУЦВКу та Раднаркому УРСР про комітети незаможних селян від 9 травня 1920 р. // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920). Збірник документів і матеріалів К.: Вид. АН УРСР, 1957 – С 95

-
- ²⁶ Закон про комітети незаможних селян. 27 травня 1922 р. – Вінниця 1922. – с 14 – 16
- ²⁷ Компартія України в резолюціях..., С. 326.
- ²⁸ Комітети незаможних селян України 1920 – 1933 рр. Зб. док. і мат. – С 362
- ²⁹ Постанова бюро харківського окружного комітету КП(б)У про реорганізацію КНС // Комітети незаможних селян Харківщини 1920 – 1933 р. р. Збірник документів і матеріалів. За редакцією М. К. Колісника. - Харків, 1961. - С. 181.
- ³⁰ Правда. – 1929. – 19,21 ноября.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф. 257. - Оп. 1. - Спр. 1295. - Арк. 28.
- ³² ЗУ УСРР. – 1933. – Ч.14. – Арт.54.
- ³³ Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. - 1921. –Арт. 769.
- ³⁴ Бюллетень ЦКК НК-РКИ. - 1925. - №21. - С. 21 – 25.
- ³⁵ ЗУ УСРР. - 1921. - № 48
- ³⁶ Постанови I Всеукраїнської конференції селянських товариств взаємодопомоги - Харків, 1927. - С. 18.
- ³⁷ Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України 1930. - № 19. - Арт.192.
- ³⁸ Там само. – 1932. - № 19. - Арт. 128. - С.123 – 124.
- ³⁹ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1921. - №61. – Арт.434.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 290. - Оп. 2. - Спр. 241. - Арк. 1-16.
- ⁴¹ Калініченко В. В. Селянське господарство у період НЕПу: історико-економічне дослідження. - Харків, 1997. – С. 40.
- ⁴² Файн Л. Е. Советская кооперация в тисках командно-административной системы (20-е годы) // Вопросы истории. - 1994. - № 9. - С. 36 – 37.

-
- ⁴³ ЗУ УРСР. - 1921. - Арт. 618.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. 5. - Оп. 1. - Спр. 943. - Арк. 88.
- ⁴⁵ Итоги хозяйственного развития УССР за 1923/24 год. – Харьков, 1925. – С. 215.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 291. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 1.
- ⁴⁷ Марочко В.І. Сільськогосподарська кооперація в роки непу: особливості становлення та функціонування // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928). – К., 2000. – С.118-119.
- ⁴⁸ Доманицький В. Коротка історія й напрямок діяльності Центрального українського сільськогосподарського союзу – „Централу” // Українська сільськогосподарська кооперація з нагоди 10-ї річниці заснування „Централу”. Збірник 1-й. – Подєбради, 1923. – С.36-37.
- ⁴⁹ Калініченко В. В. Селянське господарство у період НЕПу: історико-економічне дослідження. - Харків, 1997. – С. 40 – 41.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2798. – Арк.38.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 290. - Оп. 7. - Спр. 11. - Арк. 296, 303.
- ⁵² Марочко В. І. Кооперативні і колективні об'єднання селян // Історія українського селянства в двох томах. - Т. II. - К.: „Наукова думка”, 2006. –С. 77.
- ⁵³ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теретичний аспект (1861 – 1929 рр.). - К., 1995. – С. 113 – 114.
- ⁵⁴ История Украинской ССР в 10 т К.: Наукова думка 1981 – Т 7. УССР в период построения и укрепления социалистического общества (1919 – 1941) / Ред. кол. С. В. Кульчицкий, 1984. – С. 340.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2025. - Арк. 23
- ⁵⁶ Об итогах совещания по шефству: постановление ЦК ВКП(б) от 7 мая 1926 г. // Справочник партийного работника – Вып. 6. - Ч. 1. – М –

Л.: Гос. Изд-во, 1928 – С 715; ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2230. - Арк. 1, 6.

⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20.- Спр. 2708. - Арк.. 1.

⁵⁸ Степанчук Ю. С. Діяльність робітничо-шефських товариств в українському селі в 1920 – на початку 30-х рр. ХХ ст. // Український селянин. - 2006. - Вип.. 10 – С. 328.

⁵⁹ Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки. – К. 1999. – С.130.

⁶⁰ Неженцев Ю. И. Научно-техническая интеллигенция на Украине в 1920-1930-е годы. - К., - 1992. - С.14.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 2605. - Оп. 3. - Спр. 272. - Арк. 90.

⁶² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2242. – Арк.44.

⁶³ Касьянов Г.В. Инженерно-технические секции профсоюзов Украины в социалистическом строительстве. 1926-1937 гг. - Автореф. дисс... канд. ист. наук. - К., 1987. - С.9.

⁶⁴ Неженцев Ю. И. Научно-техническая интеллигенция на Украине в 1920-1930-е годы... - С..30-32.

⁶⁵ Неженцев Ю.І. Громадські організації інтелігенції 20-30-х років: трагедія долі //Рідна школа. – 1991. - №11. - С.36-39.

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2261. – Арк.8.

⁶⁷ Неженцев Ю. И. Научно-техническая интеллигенция на Украине в 1920-1930-е годы... С.26-30, 43 .

⁶⁸ Хроника // Фронт науки и техники. – 1931. - №7-8. – С.146.

⁶⁹ Касьянов Г.В., Ткачова Л.І. УТОРНІТСО – епізод з історії „політичного виховання” інтелігенції // Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х років): Препринт / Інститут історії АН УРСР. – К., 1990. – С.36, 40.

⁷⁰ Неженцев Ю. И. Научно-техническая интеллигенция на Украине в 1920-1930-е годы... С.48.

-
- ⁷¹ О деятельности Украинской Ассоциации Рабочих Изобретателей (УАРИЗ) // За изобретательство. – 1928. - №1. – С.79-80.
- ⁷² Краткие сведения о деятельности Киевского окротделения Ассоциации Рабочих Изобретателей (УАРИЗ`а) // Там само. – 1929. - №2. – С60.
- ⁷³ О создании Всесоюзного общества изобретателей // Там само. – 1928. - №1. – С.103-105.
- ⁷⁴ Резолюція першого Всеукраїнського з'їзду винахідників // Там само. – 1929. - №2-3. – С.60-61.
- ⁷⁵ Тихонов Е. Що треба знати винахіднику – будівнику соціалізму. – Харків, 1930. - С.20.
- ⁷⁶ Ратгур В. Підсумки роботи Пленуму Ради УАРВИНу // За винахідництво. – 1930. - №4-5. – С.23,25.
- ⁷⁷ Там само. – 1932. - №6. – С.1.
- ⁷⁸ Шапіро Л.Я. Про винахідницьку роботу на підприємствах Харківської області. – Харків, 1932. - С.7, 14.
- ⁷⁹ Поширена президія ЦР Всеукраїнського товариства винахідників 21 березня 1935 р. // За винахідництво. – 1935. - №3. – С.36.
- ⁸⁰ Шапіро Л.Я. Про винахідницьку роботу на підприємствах Харківської області... С.25.
- ⁸¹ За винахідництво. – 1935. - №3. – С.36.
- ⁸² Костецька М.С. Деякі питання історії становлення добровільних товариств України. // Укр. іст. журн. – 1988. - №9. - С.93.
- ⁸³ Иванова Л.И. Формирование советской научной интеллигенции (1917-1927 гг.). – М., 1980. – С.300.
- ⁸⁴ Багалея Д.И. Профессиональное объединение научных работников на Украине // Науч. работник. – 1926. - №9. – С.72.
- ⁸⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2717. - Оп. 1. - Спр. 140. - Арк.3.
- ⁸⁶ Там само.- Спр.166. - Арк.107.

-
- ⁸⁷ Справочник партийного работника. - М., 1924. - Вип. IV. – С. 164.
- ⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2717. - Оп. 1. - Спр. 166. - Арк.251.
- ⁸⁹ Неженцев Ю.И. Научно-техническая интеллигенция на Украине в 1920-1930-е годы..., С.38.
- ⁹⁰ Касьянов Г.В. Украина. 1933-й // Под знаменем ленинизма. – 1990. - №5. – С.69.
- ⁹¹ Неженцев Ю.И. Громадські організації інтелігенції 20-30-х років: трагедія долі... , С.36-39.
- ⁹² Неженцев Ю.И. Научно-техническая интеллигенция на Украине в 1920-1930-е годы. – К., 1992. – С.39, 41-42.
- ⁹³ Артеменко В.О., Проценко В.Й. З історії розвитку радіомовлення на Україні // Укр. іст. журн. – 1975. - № 5. – С 94.
- ⁹⁴ По линии организации ОДР // Руководящие материалы по работе профсоюзов. - М., 1933. – С. 192.
- ⁹⁵ Хроника радиолобительской жизни // Друг радио. – 1924. - №1. – С.55.
- ⁹⁶ Хроника радиолобительской жизни // Там само. - №2. – С.64.
- ⁹⁷ Хроника радиолобительской жизни // Там само. – 1925. - №3. – С.58,60.
- ⁹⁸ Первый Всесоюзный с`езд общества друзей радио // Там само. – 1926. - №2-3. – С.4.
- ⁹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2078. - Арк.60.
- ¹⁰⁰ ЦК КП(б)У про роботу добровільних товариств // Червоний Хрест. - 1929. - № 2. – С. 1; ЦДАВО України. – Ф. 791. - Оп. 3. - Спр. 11. - Арк.33.
- ¹⁰¹ Постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада 1931 р. „Про стан товариства „Друзів радіо” // Комуніст. - № 317. - 18 листопада 1931. - С. 3 – 4.
- ¹⁰² Витязь І. Техніка масам. – Харків, 1930. – С.5.
- ¹⁰³ ЦДАГО України. – Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2078. - Арк.61.

-
- ¹⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф.2605.– Оп.3. – Спр.60. – Арк.73, 81.
- ¹⁰⁵ Постанова ЦК ВКП(б) від 19.11. 1931 р. „Про реорганізацію НТТ та „Техніка масам”. // В боротьбу за опанування техніки. (збірка матеріялів до проведення техестафети). - Рикове, 1932. - С.3.
- ¹⁰⁶ Про реорганізацію НТТ та тов. „Техніка масам” // В боротьбу за опанування техніки. (Збірка матеріялів до проведення техестафети). - Рикове, 1932. - С.4.
- ¹⁰⁷ Постанова ЦК ВКП(б) від 19.11. 1931 р. // КПРС в резолюціях..., С.3.
- ¹⁰⁸ Маршрут техестафети. // В боротьбу за опанування техніки... С.22.
- ¹⁰⁹ Пиха Д.Д. Деятельность Коммунистической партии по подготовке трудящихся к защите СССР. 1929-1941 гг. На материалах Украины. - К.: „Вища школа”, 1979. – С.71.
- ¹¹⁰ Сербиченко О. Чергові завдання організації Укравтодор // Авто та шляхи. – 1928. - №2. – С.5.
- ¹¹¹ Скудінов С. Перспективи Укравтодору і шляхове будівництво на Україні // Там само. – С.11.
- ¹¹² Праця Президії Укравтодору // Там само. – 1929. - №1. – С.43.
- ¹¹³ 1-й з’їзд Укравтодору // Там само. - №2. – С.39.
- ¹¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.29 (зворот).
- ¹¹⁵ Там само. - Спр.54. – Арк.15; Спр.208. – Арк.23.
- ¹¹⁶ Постанова ЦК ВКП(б) від 19.11. 1931 р. ... С.3.
- ¹¹⁷ Довгопол В.М. Боротьба робітників України за зміцнення обороноздатності країни в перші роки соціалістичної індустріалізації // Питання історії народів СРСР. – Вип.9. – Харків, 1970. – С.71.
- ¹¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Справа.2261 . – Арк. 8.
- ¹¹⁹ Пиха Д.Д. Патріотичні товариства сприяння Червоній армії та обороні СРСР на Україні (До 40-річчя Тсоавіахіму). // Укр. іст. журн. – 1967. - №1. – С.122-124.

-
- ¹²⁰ Пиха Д.Д. Боевой отряд советских патриотов. Очерк истории ДОСААФ УССР. К.: Издательство ЦК ЛКСМУ „Молодь”, 1976. – С.27,39, 42-43, 60.
- ¹²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7106 . – Арк. 22.
- ¹²² В. Бонч-Бруевич Початок діяльності Червоного Хреста після жовтневої революції. // Червоний Хрест. - 1931. - № 1. - С. 1.
- ¹²³ Ленінський декрет про Червоний хрест. // Там само. – 1938. - №5. – С.6.
- ¹²⁴ До історії Червоного хреста. (Матеріали Виконкому спілки товариств Червоного хреста і Червоного півмісяця СРСР). – К.: Центральний Комітет товариства Червоного Хреста УРСР, 1940. – С.17.
- ¹²⁵ Короткий огляд історії та діяльності У.Ч.Х. – Харків: Видання Головної Управи Українхреста, 1925. – С.14.
- ¹²⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.85. – Арк.15.
- ¹²⁷ Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.972. – Арк.2.
- ¹²⁸ Статут Українського товариства Червоного Хреста. - Харків, 1922. – С. 4 – 5.
- ¹²⁹ Кушнір Є.А. Основні завдання Червоного Хреста. – К.: ЦК УТЧХ, 1935. – С.3.
- ¹³⁰ Сборник лекций о Советском Красном Кресте. - М.: Медицина, 1985.
- ¹³¹ Постанови другого всеукраїнського з'їзду Червоного Хреста УСРР 25-27 травня 1927 року. -Х.: ЦК УТЧХ, 1927. - С. 12.
- ¹³² ЦДАВО України. – Ф.342. – Оп..3. – Спр. 74. – Арк. 9 – 10
- ¹³³ Плян переходу на районну систему і ліквідації округових комітетів Червоного Хреста УСРР // Червоний хрест. – 1929. - №8. – С.2.
- ¹³⁴ Захаренко К. Про Червоний Хрест. – Харків, 1931. – С.52.

¹³⁵ Про стан та роботу Червоного хреста на Україні. Постанова Секретаріату ЦК КП(б)У від 27-III-32 р. // Червоний хрест. – 1933. - №5-6. – С.1.

¹³⁶ Кривов`яз О. Низовий осередок перетворити на основну ланку // Там само. – 1932. - №4. – С.2.

¹³⁷ Постанова Центрального комітету Червоного хреста УСРР на доповідь тов. Кушніра „Про підсумки другого Пленуму Виконкому Спілки Червоних хрестів і Червоних півмісяців”. // Там само. – 1933. - №4. – С.2.

¹³⁸ З постанови 3-го поширеного пленуму Центрального комітету Червоного хреста УСРР на доповідь т. Кушніра про стан та чергові завдання червоно хресних організацій УСРР. 2-4- VI – 34. // Там само. – 1936. - №5. – С.14.

¹³⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр. 81. – Арк. 96.

¹⁴⁰ Там само. – Спр. 86. – Арк. 7 – 8.

¹⁴¹ Українхрест. Статті та матер`яли. Збірник. Ч.1. – Харків, 1925. – С.4.

¹⁴² Червоний Хрест та Друзі Дітей на транспорті України. На 1.10.1929 р. – Харків, 1929. – С.9.

¹⁴³ Червоний хрест між з`їздами партії // Червоний хрест. – 1934. - №1-2. – С.8.

¹⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.980. – Арк.2,7.

¹⁴⁵ Діптан І.І. Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919-1932 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Республік. міжвід. збірник наук. праць. – К., 1992. – Вип.2. – С.53-56.

¹⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.2. – Спр. 1102. – Арк.1.

¹⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.264. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк. 11.

¹⁴⁸ Зінченко А.Г. Досвід подолання дитячої безпритульності в Україні у 20-х роках. – К.: ТОВ „Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – С.23.

¹⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр. 473. – Арк. 9.

-
- ¹⁵⁰ Резолюції совещання губпомдетов (29 июня – 1 июля 1925 г.). По докладу ЦКПД. // Друг детей. – 1925. - №6. – С.49.
- ¹⁵¹ Журба М.А. Вказана праця. - С.131.
- ¹⁵² Цюпак О. До Всеукраїнського з'їзду товариства „Друзів дітей” // Друг дітей. – 1930. - №1. – С.2-3.
- ¹⁵³ Там само. – 1925. - №1. – С.1; №4. – С.5.
- ¹⁵⁴ Наслідки обслідування округових філій товариства „Друзів дітей” // Там само. – 1926. - №10. – С.34.
- ¹⁵⁵ До III-го з'їзду т-ва „ДД” // Там само. – 1933. - №2. – С.2.
- ¹⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.264. – Оп.1. – Спр. 199. – Арк. 123
- ¹⁵⁷ З постанови III сесії ВУЦВК X скликання „Про проведення в життя на Україні постанов ювілейної сесії ЦВК Союзу РСР IV скликання” // Культурне будівництво Української РСР: важливі рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917 – 1959. - Т. I. - 1917 – 1941.К., 1959. – С.552.
- ¹⁵⁸ ЦК КП(б)У про роботу добровільних товариств // Червоний Хрест. - 1929. - № 3 – 4. - С. 1.
- ¹⁵⁹ Бибанов Т. П. Общество „Друг детей” // Вопросы истории. - 1985. - № 12. - С. 168.
- ¹⁶⁰ Зінченко А.Г. Досвід подолання дитячої безпритульності в Україні у 20-х роках..., С.28.
- ¹⁶¹ Коржихина Т.П. Борьба с алкоголизмом в 1920-е – начале 1930-х годов // Вопросы истории. – 1985. - №9. – С.24.
- ¹⁶² Ніколаєва В. В. З історії антиалкогольного руху на Україні // Укр. іст. журн. – 1987. - № 7. - С. 93 – 95.
- ¹⁶³ За оздоровлення праці і побуту. - 1932. - № 1. – С. 16
- ¹⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр. 7. – Арк.44.
- ¹⁶⁵ Євлесевський Л., Фарина С. „Советизація” та занепад товариств „Просвіта” в 1920-23 рр. // Розбудова держави. – 1994. - №5. – С.51.

-
- ¹⁶⁶ Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу. – Черкаси, 2003. – С.74-75.
- ¹⁶⁷ Касьянов Т., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991. – С.53.
- ¹⁶⁸ Зібрання постанов уряду УРСР. – 1921. - №9. – С.254.
- ¹⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр. 1012. – Арк. 79-81.
- ¹⁷⁰ Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 2286. – Арк. 24, 52-55.
- ¹⁷¹ Зібрання постанов уряду УСРР. – 1929. - №18. – С.151.
- ¹⁷² ЦДАВО України. – Ф.387. – Оп.1. – Спр. 581. – Арк. 2,10.
- ¹⁷³ Зубалій О.Д. Комуністична партія – організатор співробітництва радянських республік у ліквідації неписьменності і малописьменності серед трудящих (1922-1937 рр.) // Укр. іст. журн. – 1988. - №12. – С.88-89.
- ¹⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.631. – Арк.114; Спр.844. – Арк.81.
- ¹⁷⁵ Там само. – Спр.748. – Арк.10.
- ¹⁷⁶ Там само. – Ф.1. – Спр.631. – Арк.118.
- ¹⁷⁷ Там само. – Спр.2492. – Арк.79.
- ¹⁷⁸ Земзюліна Н.І. Діяльність сільбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (1921-1929 рр.) // Український селянин. – 2006. – Вип.10. – С.146-147.
- ¹⁷⁹ Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 13 березня 1925 р. „Про товариства „Селянський будинок” і районні та окружні їх спілки” // Культурне будівництво в Українській РСР: важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1959. Т. I. 1917-1941... С.277.
- ¹⁸⁰ Висновки щодо політико-освітньої роботи на селі. З матеріалів кущових семінарів Харківської округи 1925-1926 рр. – Харків, 1927. – С.3-4.

¹⁸¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.67. – Арк.123.

¹⁸² Інструкція по організації та роботі гуртків юних безвірників // Безвірник. – 1928. - №10. – С.15-16; Інструкція щодо організації й роботи міських осередків Спілки безвірників // Там само. - №1. – С.59-64.

¹⁸³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.67. – Арк.123-124.

¹⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.7. – Спр.1097. – Арк.86.

¹⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2684. – Арк.16.

¹⁸⁶ Там само. – Спр.2684. – Арк.32, 35.

¹⁸⁷ Там само. – Спр.2917. – Арк.76, 78.

* Більше про них див.: розділ „Міжнародні зв'язки громадських об'єднань України”.

¹⁸⁸ Олещук Ф. Новый устав Союза Воинствующих безбожников // Антирелигиозник. – 1929. - №7. – С.20-21.

¹⁸⁹ Євсєєва Т. М. Про СВБ // Голод 1932 – 1933 в Україні: причини та наслідки. – К., 2003 – С. 15 – 16.

¹⁹⁰ Дудка Л. О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) Автореф. дис... канд. іст. наук. - К., 2005. – С. 16.

¹⁹¹ Львунин Ю. А. Из истории создания и первых лет деятельности советской секции Международной организации помощи борцам революции (1922 – 1928) // Вестник Московского университета. - 1973. - № 1. - С. 8, 10, 13.

¹⁹² Стасова Е. Д. Очередные задачи МОПР Советского Союза в новых условиях. Доклад на VI Пленуме МОПР СССР 21 / VI 1937 г. - М., 1937. - С. 3 – 15.

¹⁹³ МОПР. - 1923. - 15 августа. - С. 23.

¹⁹⁴ Бюллетень Всеукраинского ЦК МОПРа. – 1925. - № 1. - С. 8.

-
- ¹⁹⁵ Гусаров В. А. Діяльність Модрівських організацій Української РСР у справі зміцнення інтернаціональних зв'язків з зарубіжним пролетаріатом (1922 – 1928 рр.) // Питання нової та новітньої історії. - 1972. - Вип. 14. - С. 62.
- ¹⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр. 473. – Арк. 3.
- ¹⁹⁷ Там само. – Оп.2. – Спр.311. – Арк.180.
- ¹⁹⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.512. – Арк.16.
- ¹⁹⁹ Брега Г. С. Науково-громадські організації України 20 – 30-і роки // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика К. Ін-т історії України АН. України – С. 74, 76, 79.
- ²⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр. 311. – Арк.130.
- ²⁰¹ Тронько П.Т. З історії Всеукраїнської спілки краєзнавців // Укр. іст. журн. – 2002. - №4. – С.27.
- ²⁰² Більшовик України – 1929. - №6. – С. 122.
- ²⁰³ Неженцев Ю.І. Громадські організації інтелігенції 20-30-х років: трагедія долі..., С.38.
- ²⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 512. – Арк.140.
- ²⁰⁵ Нариси з історії українського мистецтва. – К.: Мистецтво, 1966. – С.179.
- ²⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр. 2708. – Арк.158.
- ²⁰⁷ Там само. – Ф.166. – Оп.9. – Спр. 274. – Арк.1,8.
- ²⁰⁸ Історія українського мистецтва. В 6-ти томах. – Т.5. – К.: Голов. ред. Укр. Радян. Енциклоп., 1967. – С.86.
- ²⁰⁹ Довженко В. Нариси з історії української радянської музики. В 2-х част. – Ч.І. – К.: Держ. вид-во образотворч. Мистецтв. і муз. літ-ри УРСР, 1957. – С.132.
- ²¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.473. – Арк.13.
- ²¹¹ Костецька М.С. Вказана праця. - С.93.
- ²¹² ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2283. – Арк.1, 23.

-
- ²¹³ Там само. – Спр.2290. – Арк.1, 5.
- ²¹⁴ Там само. – Оп.2. – Спр.311. – Арк.40.
- ²¹⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.2290. – Арк.46 (б).
- ²¹⁶ Там само. – Оп.3. – Спр.473. – Арк.9.
- ²¹⁷ Там само. – Спр.512. – Арк.25.
- ²¹⁸ Там само. – Спр.511. – Арк.34.
- ²¹⁹ Там само. – Спр.512. – Арк.24.
- ²²⁰ Там само. – Спр.981. – Арк.2-3.
- ²²¹ Там само. – Спр.964. – Арк.9.
- ²²² Там само. – Оп.2. – Спр.312. – Арк.52.
- ²²³ Про Всеукраїнське товариство сліпих і Всеукраїнське товариство глухонімих. (4.06.33 р.). // Збір. законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України і Уповноважених РСФСР. - 1933. - №32. – Арт.410.
- ²²⁴ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.311. – Арк.49-50.
- ²²⁵ Костецька М.С. Вказана праця. - С.93.
- ²²⁶ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.311. – Арк.49.
- ²²⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.18, 59.
- ²²⁸ Там само. – Оп.2. – Спр.311. – Арк.43.
- ²²⁹ Там само. – Оп.1. – Спр.512. – Арк.56.
- ²³⁰ Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України. - К., 1998. - С.171-173.
- ²³¹ Козерод О. Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр. - К., 2003. - С.98.
- ²³² ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.512. – Арк.43.
- ²³³ Найман О. Розгром єврейських організацій в радянській Україні // Сучасність. – 1997. - №12. – С.95-96.
- ²³⁴ РДАСПІ. – Ф.445. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.47.
- ²³⁵ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.42.

-
- ²³⁶ Там само. – Оп.3. – Спр.473. – Арк.13.
- ²³⁷ Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939). – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2001. – С.66-67.
- ²³⁸ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.512. – Арк.106.
- ²³⁹ Там само. – Спр.136. – Арк.5.
- ²⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.30.
- ²⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.512. – Арк.80.
- ²⁴² Журба М.А., Доценко В.О. Шестикутна зірка над полем: Життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20-30-ті роки ХХ століття). – К.:”МП Леся”, 2005. – С.77-78, 83-86, 91-93, 101-106.
- ²⁴³ Витяг з протоколу засідання президії ВУЦВК „Про утворення комітетів допомоги голодуючим і заснування менонітського сільськогосподарського союзу” від 16 листопада 1921 р. // Сільськогосподарський союз Голландських вихідців на Україні (1921 – 1927 рр.): Зб. документів і матеріалів. - К., 2000. – С. 21.
- ²⁴⁴ Пояснювальна записка голови Союзу голландських вихідців В. В. Янца про особливості його заснування та надання йому іноземного кредиту 10 липня 1923 р. // Там само.– С. 32.
- ²⁴⁵ Статут „Сільськогосподарського союзу нащадків Голландських вихідців на Україні” від 14 серпня 1923 р. // Там само. – С. 36.
- ²⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2912. – Арк.5 – 6
- ²⁴⁷ Журба М.А. Вказана праця. - С.140.
- ²⁴⁸ З протоколу засідання Головнокооперкому при РНК УСРР Про реорганізацію первинної ланки Союзу голландських вихідців // Сільськогосподарський союз Голландських вихідців на Україні (1921 – 1927 рр.)..., С. 203.
- ²⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.311. – Арк.280.
- ²⁵⁰ Там само. – Оп.1. – Спр.511. – Арк.3.

-
- ²⁵¹ Там само. – Спр.666. – Арк.5-6.
- ²⁵² Прилуцький В.І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-і роки. К.: Ін-т історії НАН УСРР, 1996. – С.46.
- ²⁵³ Журба М.А. Вказана праця. - С.113-114.
- ²⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.473. – Арк.9.
- ²⁵⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.1262. – Арк.133.
- ²⁵⁶ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.39 (зворот).
- ²⁵⁷ Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.6; Од.зб.100. – Арк.26.
- ²⁵⁸ Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2262. – Арк.16.
- ²⁵⁹ Мовчан О.М. Українські профспілки в командно-адміністративній системі влади..., С 81, 90, 100 – 104, 122.
- ²⁶⁰ Мовчан О.М. Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади..., С.157.
- ²⁶¹ Березовчук М. Перші соціалістичні перетворення на селі..., С. 88 – 89, 91.
- ²⁶² Смирнов В. М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в Українському селі в період нової економічної політики. - Харків, 2002. - С. 195 – 197.
- ²⁶³ Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921 – 1932). - К., 1999. - С. 49.
- ²⁶⁴ Марочко В. І. Українська селянська кооперація..., С. 124 – 125, 162 – 163.
- ²⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.3, 6, 7.
- ²⁶⁶ Там само. – Спр.8. – Арк.11.
- ²⁶⁷ Раттур В. Вказана праця. - С.98-99, 106, 111.
- ²⁶⁸ Там само. – Арк.90.
- ²⁶⁹ Положення про району раду й керівні органи районного Тсоавіахему // Довідник Тсоавіахемівця. Статути, положення, постанови і провідні вказівки. - Харків, 1931.- С. 16 – 21.

-
- ²⁷⁰ Там само. – Спр. 664. – Арк.1 (а)-2.
- ²⁷¹ Там само. – Ф.2605. – Оп.1. – Спр. 1970. – Арк.265
- ²⁷² Марочко В.І. Селянська кооперація і профспілки: Проблема захисту соціальних прав товаровиробників. // Профспілки України. – 1996. - №3-4. – С.81.
- ²⁷³ Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу..., С.102-103.
- ²⁷⁴ Закон ВУЦВКу та Раднаркому УРСР про комітети незаможних селян від 9 травня 1920 р. // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920). Збірник документів і матеріалів К.: Вид. АН УРСР, 1957 – С. 95.
- ²⁷⁵ Смирнов В. М. Вказана праця. - С. 187 – 188.
- ²⁷⁶ Статистика України. - Серія 2.- Сільськогосподарська статистика. - Харків, 1930. - № 184. - С54.
- ²⁷⁷ І. В. Рибак Організації селянської взаємодопомоги // Укр. іст. журн. - 1981. - №2. - С. 56 – 57.
- ²⁷⁸ Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні..., С. 50.
- ²⁷⁹ Мигаль Б. К. Комітети взаємодопомоги України в соціалістичному будівництві в кінці відбудовного періоду // Питання історії народів СРСР. - Харків, 1972. - Вип. 13. - С. 63.
- ²⁸⁰ Звіт Центральної комісії селянської взаємодопомоги всеукраїнському з'їзду СТВ. - Харків, 1929. - С. 13.
- ²⁸¹ Звіт Робітничо-селянського уряду України за 1923/24 рік: До ІХ Всеукраїнського З'їзду Рад. - Харків, 1925. – С. 106.
- ²⁸² ЦДАВО України. – Ф.290. – Оп.7. – Спр.19. – Арк.148.
- ²⁸³ Варнитсо. – 1929. - №3. – С.16.
- ²⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.4.
- ²⁸⁵ Там само. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.92.
- ²⁸⁶ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.11.

-
- ²⁸⁷ Там само. – Спр.9. – Арк.10, 18.
- ²⁸⁸ Там само. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.31.
- ²⁸⁹ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.14.
- ²⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.587. – Оп.1. – Од.зб.46. – Арк.163.
- ²⁹¹ Тихонов Е. Вказана праця. - С.3.
- ²⁹² Шапіро Л.Я. Вказана праця. - С.12.
- ²⁹³ ЦДАВО України. – Ф.2605.– Оп.3. – Спр.60. – Арк.59.
- ²⁹⁴ Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки... С.130.
- ²⁹⁵ Неженцев Ю. И. Научно-техническая интеллигенция на Украине в 1920-1930-е годы..., С.14.
- ²⁹⁶ Резолюции VII Всесоюзного и III Всеукраинского съездов профсоюзов. – Харьков, 1927. - С.23.
- ²⁹⁷ ЦДАВО України. – Ф.2602.– Оп.1. – Спр. 2177. – Арк.15.
- ²⁹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2684. – Арк.33.
- ²⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф.2605.– Оп.3. – Спр.60. – Арк.59.
- ³⁰⁰ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.3.
- ³⁰¹ Там само. – Спр.9. – Арк.9.
- ³⁰² Там само. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.3.
- ³⁰³ Шапіро Л.Я. Вказана праця. - С.19.
- ³⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2025. – Арк.20.
- ³⁰⁵ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.55.
- ³⁰⁶ Устав Всеукраинского общества „Друзей детей” (в извлечении). // Друг детей. – 1926. - №3. – С.31.
- ³⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2230. – Арк.8.
- ³⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.311. – Арк.50.
- ³⁰⁹ Тихонов Е. Вказана праця. - С.15.
- ³¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.512. – Арк.99.
- ³¹¹ Там само. – Спр.136. – Арк.19.

Розділ IV

1. Алюшин А.А. Тоталитарное государство в модели и реальности: от Руссо к сталинизму. – Тоталитаризм как исторический феномен. – М., 1989. – С.167.
2. Данилов А.А., Шаповалов А.И. „Советское” как историческая система // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – М.,1997. - №3. – С.77 - 78.
3. Павлова И.В. Механизм политической власти в СССР в 20-30-е гг. // Вопросы истории. – 1998. - №11 - 12. – С.49.
4. Учет и распределение работников. К совещанию секретарей и заведующих организационными отделами губернских комитетов РКП(б) (по материалам учетно-распределительного отдела ЦК РКП(б). – М., 1923.

-
5. История Советской Конституции (в документах). 1917 - 1956 гг. – М.: Изд. АН СССР, 1957. – С. 515.
 6. Щиглик А.И. Закономерности становления и развития общественных организаций в СССР. Политико-правовое исследование. - М., 1977. - С.120 - 121.
 7. РДАСП. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк.28.20,30.
 8. Ленин В.И. Полн. собрание соч. - Т.44. - С.151
 9. СЗ СССР. - 1919. - № 17,. - Ст. 188.
 10. Нариси історії професійних спілок України. К., - 2002, – С. 253
 11. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. - №3. - Арт. 29
 12. Кульчицький С.В. Комітети незаможних селян // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 - 1928). – К., 2000, – С. 143.
 13. Ямпольская Ц.А. О понятии общественной организации в СССР. - Вопросы теории и истории общественных организаций. - М., 1971. - С.34-36.
 14. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). – К., 2004. – С.103.
 15. Комітети незаможних селян України (1920 - 1933). Збірник документів і матеріалів. - К. 1968. - С.8
 16. Щиглик А.И. Зазначена праця - С.144-145
 17. Ленинское учение о диктатуре пролетариата. - М., 1970. - С.105 - 106
 18. Ямпольская Ц.А. Общественные организации и развитие советской социалистической государственности. – М., 1965. – С.6 - 8.
 19. Щиглик А.И. Добровольные общества в переходной период от капитализма к социализму // Вопросы теории и истории общественных организаций. – М., 1971. – С.179.

-
20. Щиглик А.И. Добровольные общества в переходной период от капитализма к социализму // Вопросы теории и истории общественных организаций. - М., 1971 - С. 179 - 180
 21. Там само. - С. 181
 22. Сборник постановлений и приказов по промышленности СССР. - М., 1927
 23. Литовченко Т.А. Військово-оборонна діяльність Українського товариства Червоного Хреста у 20-х роках ХХ століття // Збірник наукових праць міністерства оборони України. 2 (39) / 2004. – С. 30.
 24. Гимпельсон Е.Г. Новая экономическая политика Ленина-Сталина. – С. 167
 25. СУ РСФСР. – 1922. – № 40. – С. 477.
 26. Известия. – 1922. – 12 августа
 27. СУ РСФСР. – 1922. - №49. – Ст.622, 623.
 28. РДАСП. – Ф.17. – Оп.68. – Спр.423. – Арк.19
 29. Бюллетень НКВД УСРР. – 1922. – № 13 - 14. – С.9 - 10.
 30. ДАРФ. – Ф.393, – Оп.1. – Спр.46. – Арк.274
 31. Власть Советов. -1922. - № 1-2. - С.10-11.
 32. Власть Советов. -1922. - № 1-2. - С.10.
 33. Власть Советов. -1922. - № 1-2. - С.12.
 34. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.4, – Спр.107, – Арк. 120.
 35. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.4, – Спр.107, – Арк. 34.
 36. ЦДАГО України. - Ф.5.- Оп. 1.- Спр.1816. – Арк. 43.
 37. Там само.-Арк.43
 38. Там само.-Арк.43
 39. Бюллетень НКВД УССР. – 1924. – № 9-10. – С.29
 40. РДАСП. – Ф.17. – Оп.68. – Спр.423. – Арк.20 - 21
 41. РДАСП. – Ф.17. – Оп.68. – Спр.423. – Арк.17.
 42. Бюллетень НКВД УССР. – 1922. – № 14. – С.5 - 7,8 - 10

-
43. Бюллетень НКВД УССР. – 1922. – № 14. – С.5 - 7,8 - 10
 44. Бюллетень НКВД УССР. – 1922. – № 14. – С.5 - 7,8 - 10.
 45. Бюллетень НКВД УССР. – 1922. – №19.
 46. Бюллетень НКВД УССР. – 1923. – №25.
 47. Бюллетень НКВД. – 1923. – № 13, – С.3.
 48. Адміністративний вісник. – 1925. – №12. – С.54.
 49. Адміністративний вісник. – 1925. – №12. – С.54.
 50. Бюллетень НКВД УССР. – 1925, – №1.
 51. Бюллетень НКВД УССР. – 1925, – С.6-7.
 52. ЦДАГО України. – Ф.1, – Оп. 20, – Спр. 1519, – Арк. 26
 53. ЦДАВО України. - Ф. 1. - Оп.3.- Спр. 1807. -Арк. 4
 54. Журба М.А. Громадські об'єднання радянського села і національні меншини України (20-30-ті рр. ХХ ст.). – К., 2002. – С. 111 - 112
 55. СУ РСФСР. – 1924. № 63. – С.626.
 56. Вестник ЦИК, СНК СТО Союза ССР. -- 1924. - №5. - Ст.167
 57. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.2710. – Арк.119
 58. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.2710. – Арк.119
 59. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.2710. – Арк.119
 60. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.2710. – Арк.120
 61. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.2710. – Арк.121
 62. Найман Олександр. Холуціанський рух в Україні // Запорожские еврейские чтения. - Выпуск 2, 1998. – С. 37 – 38.
 63. ЦДАВО України, -Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк.111
 64. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп.3. – Спр.466. – Арк. 17.
 65. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.8. – Спр.403. – Арк. 85
 66. СЗ СССР. – 1933. № 41. – Ст. 238.

-
67. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917 - 1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя: Прем'єр, 2003. – С. 348.
68. Федюкин С.А. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к нэпу. М., 1977. С. 168 - 180.
69. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя: Прем'єр, 2003. – С. 350.
70. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя: Прем'єр, 2003. – С. 348.
71. Лукьянов А.М., Лазарев Б.М. Советское государство и общественные организации. – 2-е изд. - М., 1961. - С.22.
72. Справочник Червонохрестного робітника. – Харків, 1925. – С. 81 - 82
73. ЦДАГО України. – Ф. 342. – Оп. 3. – Спр. 4988. – Арк. 2, 7.
74. Тринадцатый съезд РКП(б). Май 1924 года. Стенограф. отчет. – С. 609.
75. Девятый съезд КП(б)У. Декабрь 1925 года. Стенограф. отчет. – Харьков: Пролетарий, 1926. - С. 70 - 71.
76. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр. 1858. – Арк. 27.
77. Комітети незаможних селян Харківщини. 1920-1933 рр. Збірник документів і матеріалів. – Х., 1961. – С. 46
78. Кульчицький С.В. Комітети незаможних селян // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928). – К., 2000. – С. 143.
79. Барвінський С. Чергові завдання партії на селі та КНС // Більшовик України. - 1927. - № 15. – С. 70.

-
80. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 - 1928). – К.: Основи, 1996. – С. 265.
81. Кульчицький С.В. Реорганізація профспілок УСРР (1920-1924 рр.) // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. Матеріали наукової конференції „Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії та сучасності”, присвяченої 90-річчю виникненню масового профспілкового руху в Україні. К., 1996. – С. 116.
82. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. - К., 2002 – С. 94.
83. Левенберг Ю. Добровільні товариства, як показчик активності мас // Більшовик України. 1928. № 11. – С. 37.
84. На допомогу антирелігійнику // Безвірник. 1928 № 10. – С. 1
85. РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.68. – Спр.399. – Арк.50,53.
86. ДАРФ. – Ф.393. – Оп.50. – Спр.57. – Арк.1.
87. РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.68. – Спр.747. – Арк.24,27,29.
88. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1197. – Арк. 1-9.
89. РДАСПІ – Ф.445. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.47.
90. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1197. – Арк. 2-3.
91. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1197. – Арк.79.
92. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1197. – Арк.78.
93. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1193. – Арк 37.
94. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1193. – Арк 37.
95. Бюллетень НКВД. – 1923. – № 12. – С.158.
96. Краеведение. – 1923. – №2. – С.211-214.
97. ДАРФ. – Ф.230. – Оп.69. – Спр.183. – Арк.1-7.
98. Бюллетень НКВД. – 1928. – №127. – С.529-558.
99. ДАРФ. – Ф.393. – Оп.47. – Спр.188. – Арк.13.
100. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – С. 269.

-
101. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя: Прем'єр, 2003. – С. 329.
102. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР. – 1929. №35. – С. 313.
103. Неженцев Ю.И. Научно-техническая интеллигенция на Украине в 1920-1930-е годы. К.: Наукова думка. 1992. – С.46-47
104. РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.68. – Спр.423. – Арк.20-21.
105. РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.68. – Спр.423. – Арк.19
106. Walicki A- Totalitarianism and detotalitarization : the case of Poland //Review of Poliitics. – Notre Dam ,1996. –Vol.58. - №3. – P.509.
107. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 1858. – Арк. 26-33.
108. Дорошко М.С. Становлення сільської номенклатури в УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) // Сутність і особливості нової економічної політиків українському селі (1921-1928 рр.). – К., 2000. – С. 66.
109. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995. – С. 103.
110. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.13858. – Арк.26
111. РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.69. – Спр.136. – Арк.167-168.
112. РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.69. – Спр.459. – Арк.1.
113. РДАСПІ – Ф.17. – Оп.69. – Спр.459. – Арк.23,36.
114. СУ РСФСР. – 1928. – №22. – Ст.157.
115. РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.69 – Спр.515. – Арк.221-222.
116. РДАСПІ. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.105. – Арк.24.
117. ЦК КП(б)У про роботу добровільних товариств // Червоний Хрест. - 1929. - № 3-4. – С.1.
118. РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.74. – Спр.65. – Арк.45,47.
119. ЦДАВО України. – Ф.2605, – Оп.4, – Спр.973, – Арк.38.

Розділ V.

- ¹ Матюгин А.А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства (1921 – 1925) – М., 1962 – С 90 – 98
- ² Л. Гриневич Методи хлібозаготівель 1928/29р. по-сталінському // Голод 1932 – 1933 років в Україні – К., «Наукова думка» 2003 – С 278 – 283
- ³ Кульчицький С. В. Масовий терор як метод експропріації селян-власників // Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст.: історичні нариси К.: „Наукова думка”, 2002. – С. 382 – 391.
4. Процеси реконструкції в українській промисловості . - Харків: Держплан УРСР, 1930. – С.9.
- ⁵ Білокінь С. І. Індивідуальний терор // Політичний терор і тероризм в Україні ..., С 208 – 216
- ⁶ Кульчицький С.В. Україна між двома світовими війнами. - К, 1999. - С.201-202.
- ⁷ Балан Д.М. У роки „великого перелому”. (1929 – 1941 рр.) // Нариси історії професійних спілок України. - К., 2002.- С.279.
- ⁸ Стаханівський рік //Техніка масам. - 1936. - №1. – С.20-21.
- ⁹ Питання промисловості і транспорту в зв’язку з стаханівським рухом //Техніка масам. - 1936. - №1. – С.2.
- ¹⁰ Балан Д.М. Зазначена праця. С.279.
- ¹¹ Бакуменко П.І. Українська РСР в період відбудови народного господарства. 1921-1925 рр. – К., 1960. – С.48.
- ¹² Бут О.М., Добров П.В. Економічна контрреволюція. – Донецьк, 2002. – С.148.
- ¹³ Бурджалов Э.Н. СССР в период борьбы за социалистическую индустриализацию страны (1926-1929). – М., 1950. – С.13.

-
- ¹⁴ Бурджалов Э.Н. СССР в борьбе за социалистическую индустриализацию страны и коллективизацию сельского хозяйства. - М., 1944. - С.147.
- ¹⁵ Історія Української РСР. – Т.6. – Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921-1941). – К.: „Наукова думка”, 1977. – С.154-155, 176-177.
- ¹⁶ В. Куйбышев Второй пятилетний план: доклад на XVIII съезде ВКП(б) – М – Л Политиздат, 1934 – С 6 – 7
- ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.13.
- ¹⁸ Там само. – Спр.47. – Арк.28.
- ¹⁹ Ленин и Сталин о труде – Политиздат, 1940 – С. 436.
- ²⁰ История профсоюзов СССР. - Ч.1. - М., 1977. – С.373.
- ²¹ КПСС о профсоюзах – М., 1957 – С. 205.
- ²² Волков В.С. Коммунистическая партия и техническая интеллигенция в период строительства социализма в СССР (1929-1937 гг.). – Л., 1975. – С.138-139.
- ²³ Индустриализация СССР. 1929-1932. Документы и материалы..., С.558-560.
- ²⁴ Валов А.М., Гараевская И.А. Советские профсоюзы в годы индустриализации 1926-1937 гг. – М.: Профиздат, 1987. – С.24-27.
- ²⁵ Рогачевская А.С. Из истории рабочего класса СССР в первые годы индустриализации. – М., 1959. – С.49.
- ²⁶ Маслова Н.С. Производительность труда в промышленности СССР. – М., 1949. – С.27.
- ²⁷ Чувырин М. Профсоюзы Украины на социалистической стройке. – М., 1931. – С.31.
- ²⁸ Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928-1934 рр.). – Харків, 1968. – С.13.

-
- ²⁹ Остапенко И.П. Участие рабочего класса СССР в управлении производством. 1921-1932 гг. (Производственные совещания в промышленности в 1921-1932 гг.). – М., 1964. – С.111.
- ³⁰ Сборник постановлений и приказов по промышленности. 1928/29 г. – Вып.1. – М., 1928. – С.27.
- ³¹ История профсоюзов СССР. – Ч.1. (1905-1937 годы). – М., 1977. – С.192.
- ³² Резолюции, ответы на приветствия и воззвания IV Всесоюзного межсекционного съезда инженеров и техников, членов профсоюзов. – М., 1929. – С.9-11.
- ³³ Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР (1928-1929). Сборник документов. – М., 1969. – С.325-326.
- ³⁴ Профсоюзы СССР. Документы и материалы. Т.2...., С.632-633.
- ³⁵ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР..., С.275.
- ³⁶ Федюкин С.А. Партия и интеллигенция. – М., 1983. – С.147.
- ³⁷ Труд. – 1931. – 19 октября. – С.4.
- ³⁸ Материалы к отчету ВЦСПС IX съезду профсоюзов. – М., 1932. – С.28.
- ³⁹ Валов А.М., Гараевская И.А. Советские профсоюзы в годы индустриализации..., С.44-45.
- ⁴⁰ Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації. 1926-1929 рр. – Харків, 1971. – С.10.
- ⁴¹ Праця в УРСР. Статистичний довідник. – К.: Державне вид-во „Народне господарство та облік”, 1937. – С.92,93.
- ⁴² Суворов К.И. Исторический опыт КПСС по ликвидации безработицы (1917-1930). – М., 1968. – С.215.
- ⁴³ Валов А.М., Гараевская И.А. Советские профсоюзы в годы индустриализации..., С.18.

-
- ⁴⁴ Марков И. П. Профсоюзы в борьбе за завершение строительства социалистического общества и проведение новой Конституции (1935 – июнь 1941 г) Стенограммы лекций, про читанных в Московской Высшей Школе Профдвижения ВЦСПС – М.: ВЦСПС, 1948 – С 35
- ⁴⁵ КПСС в резолюциях..., Т.4., С.415.
- ⁴⁶ Постановления пленумов ВЦСПС девятого созыва – М.: „Профиздат”, 1936 – С 36
- ⁴⁷ КПСС о профсоюзах ..., С. 460.
- ⁴⁸ Труд. – 1931. – 7 августа. – С.2.
- ⁴⁹ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР..., С.279.
- ⁵⁰ Материалы к отчету ВМБИТ ВЦСПС. К V съезду инженеров и техников. – М., 1933. – С.12.
- ⁵¹ Дроб Г. Матеріально-побутове становище робітництва і робота профспілок.- Харків, 1930. - С.81.
- ⁵² Рязанцев М. Осипович М. Фабзавком отвечает за охрану труда. - М., 1933. - С.31.
- ⁵³ Профсоюзы Украины к десятому съезду КП(б)У. – Харків, 1927. - С.49.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2118. – Арк.66.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф.34. – Оп.11. – Спр.3340. – Арк.4.
- ⁵⁶ Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). - К., 2004. - С.185.
- ⁵⁷ Белова Т. Советские профсоюзы в период первой пятилетки. - М.: Профиздат, 1954. – С.116.
- ⁵⁸ Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки. – К., 1999. - С.188.
- ⁵⁹ Кульчицький С.В. Реорганізація профспілок УСРР (1920-1924 рр.). // 90 років виникнення профспілкового руху в Україні. - К., 1996.

-
- ⁶⁰ Союз горнорабочих СССР. От V до VI с'езда союза. (Отчет ЦК за 1926 и 1927 гг.). - М., 1928. - С.52,63.
- ⁶¹ Рязанцев М., Осипович М. Зазначена праця. - С.8.
- ⁶² Мезенцев І. Раднянський Б. Як ФЗМК організувати роботу в справі охорони праці. - Харків, 1934. - С.11.
- ⁶³ Рязанцев М., Осипович М. Зазначена праця. - С.32.
- ⁶⁴ V Всесоюзному С'езду. Отчет Центрального Комитета за 1924 и 1925 гг. - М., 1925. - С.154.
- ⁶⁵ Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку в четыре года. – Харьков, 1932. - С.48.
- ⁶⁶ Рязанцев М. Осипович М. Зазначена праця. - С.9.
- ⁶⁷ Мезенцев І. Раднянський Б. Зазначена праця. - С.22.
- ⁶⁸ Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки..., С.172-73.
- ⁶⁹ Мезенцев І. Раднянський Б. Зазначена праця. - С.29,30,34-37,38-39.
- ⁷⁰ Там само. - С.28.
- ⁷¹ Белова Т. Зазначена праця. – С.116.
- ⁷² Первая Окружная конференция низовых профячеек по Мариупольскому округу. (Сентябрь 1924 г.) - Мариуполь, 1924. - С.84.
- ⁷³ Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект. - К., 2003. - С.95-97.
- ⁷⁴ Отчет IV пленума центрального комитета союза горнорабочих СССР. (с 4-го по 10-е ноября 1925 г.). - М., 1926. - С.121.
- ⁷⁵ Звіт Лубенської округової ради професійних спілок. – Лубні, 1932. - С.76.
- ⁷⁶ Праця в УРСР. Стат. довідник..., С.123.
- ⁷⁷ Отчет о работе Сумского Окружного Бюро Профсоюзов за период с 1 ноября 1924 г. по 1-е января 1926 года. – Сумы, 1926. - С.36.

-
- ⁷⁸ Там само. - С.37.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф.2605. – Оп.2. – Спр.823. – Арк.70.
- ⁸⁰ Организованный рабочий Киевщины. Отчет Окружного совета профсоюзов 1-му Окрс`езду. 28 января 1926 года. - К., 1926. - С.50.
- ⁸¹ Обзор профработы в Донбассе. Май 1923-октябрь 1924 г. К V-му губс`езду профсоюзов. – Артемовск, 1924. - С.30.
- ⁸² V Всесоюзному С`езду. Отчет Центрального Комитета за 1924 и 1925 гг.- М., 1925. - С.168,170.
- ⁸³ Из циркуляра ВЦСПС...3/III 1927 г.// Участие рабочих масс в строительстве социалистического хозяйства. Сборник официальных документов. (1919-1928). Выпуск первый. Составил Л. Березанский. - М., 1928. - С.227.
- ⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2119. – Арк.36.
- ⁸⁵ Мезенцев І. Раднянський Б. Зазначена праця. - С.12.
- ⁸⁶ Рязанцев М. Осипович М. Зазначена праця. - С.28.
- ⁸⁷ Профсоюзы Украины к десятому съезду КП(б)У..., С.32.
- ⁸⁸ Там само. - С.30.
- ⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1960 – Арк.23.
- ⁹⁰ Там само. – Спр.2118 – Арк.49.
- ⁹¹ Организованный рабочий Киевщины..., С.57.
- ⁹² Праця та профрух на Київщині. Статистичний збірник. - №4. - Підсумки 1928/29 рр. - К., 1930. - С.58.
- ⁹³ Звіт Лубенської округової ради професійних спілок..., С.47.
- ⁹⁴ Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки..., С.235.
- ⁹⁵ Доклад Президиума Х.Г.С.П.С. – Харьков, 1924. - С.22,46.
- ⁹⁶ Слуцкий А. Сидоренко Б. Зазначена праця. - С.59.
- ⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1960 – Арк.21.

-
- ⁹⁸ Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки... , С.232.
- ⁹⁹ Семнадцать месяцев работы профсоюзов на Черниговщине. - Чернигов, 1924. - С.39.
- ¹⁰⁰ Слуцкий А. Сидоренко Б. Зазначена праця. - С.59.
- ¹⁰¹ Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки..., С.233.
- ¹⁰² Там само - С.233-234.
- ¹⁰³ ЦДАВО України. – Ф.2605.– Оп.2. – Спр.822. – Арк.82,83.
- ¹⁰⁴ Волошин О.Я. Товариство „Техніка масам” на виробництві. (Організація й робота). – Харків, 1930. - С.10.
- ¹⁰⁵ В боротьбу за опанування техніки. (Збірка матеріалів до проведення техестафети). - Рикове, 1932. - С.4,24.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО. – Ф.3311. – Оп.1. – Спр.6. – Арк..2.
- ¹⁰⁷ Там само. – Спр.1. – Арк..2.
- ¹⁰⁸ Голубов Г.Д. Одні з перших в Союзі. // Техніка масам. - 1936 .- №4. – С.4.
- ¹⁰⁹ Техніка масам. - 1936. - №4. – С.5.
- ¹¹⁰ ЦДАВО – Ф.3311. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.2.
- ¹¹¹ Там само. – Спр.1. – Арк.2.
- ¹¹² Там само. – Спр.5. – Арк.4.
- ¹¹³ Там само. – Спр.1. – Арк.35,37.
- ¹¹⁴ Там само. – Спр.6. – Арк.2.
- ¹¹⁵ там само. – Ф.2605.– Оп.3. – Спр.946. – Арк.56-58.
- ¹¹⁶ Там само. – Арк.60.
- ¹¹⁷ „Проривом” у комуністичній пропаганді іменувалося відставання підприємства на певній ділянці виробництва, „ліквідація прориву” часто лише шкодила виробництву, коли форсованими темпами досягалися заплановані волюнтаристські показники.

-
- ¹¹⁸ ЦДАВО. – Ф.3311. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.14.
- ¹¹⁹ В боротьбу за опанування техніки..., С.16.
- ¹²⁰ В 1931 р. на базі технічних гуртків на підприємствах провідних галузей промисловості було створено осередки товариства „Оволодіємо технікою”.
- ¹²¹ Вайн О. За технічну пропаганду. – Харків, 1932. - С.14.
- ¹²² Особливо розвиненим воно було на заводі „Червоний Профінтерн”.
- ¹²³ Шадківська С. За дальшу техучобу // Техніка масам. - 1936. - №4. – С.6.
- ¹²⁴ ЦДАВО України. – Ф.2605.– Оп.3. – Спр. 946. – Арк.58-66.
- ¹²⁵ Там само. – Ф.3311. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.
- ¹²⁶ Вайн О. Зазначена праця. - С.12.
- ¹²⁷ЦДАВО. – Ф.2605. – Оп.3. – Спр.60. – Арк.81.
- ¹²⁸ Там само.
- ¹²⁹ Вайн О. Зазначена праця. - С.50.
- ¹³⁰ ЦДАВО. – Ф.3311. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.13.
- ¹³¹ Там само. – Спр.6. – Арк. 1.
- ¹³² Там само. – Ф.2605. – Оп.3. – Спр.60. – Арк.36.
- ¹³³ Ватіна Ф. Технічна станція – база техпропаганди. - Харків, 1933. - С.7,60.
- ¹³⁴ Вайн О. Зазначена праця. - С.44.
- ¹³⁵ ЦДАВО України. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.29.
- ¹³⁶ Рогачевская А.С. Зазначена праця. - С.34.
- ¹³⁷ ЦДАВО України. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.1.
- ¹³⁸ Там само. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.29.
- ¹³⁹ Там само. – Спр.28. – Арк.2.
- ¹⁴⁰ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.8.
- ¹⁴¹ Там само. – Спр.18. – Арк.7.
- ¹⁴² Там само. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.3.

-
- ¹⁴³ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.35.
- ¹⁴⁴ Там само. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.2 (зворот).
- ¹⁴⁵ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.36-37.
- ¹⁴⁶ Там само. – Спр.18. – Арк.13.
- ¹⁴⁷ Там само. – Спр.46. – Арк.34.
- ¹⁴⁸ Там само. – Спр.18. – Арк.13.
- ¹⁴⁹ Там само. – Спр.46. – Арк.29.
- ¹⁵⁰ Там само. – Спр.18. – Арк.14 (зворот).
- ¹⁵¹ Там само. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.88.
- ¹⁵² Там само. – Арк.62,70.
- ¹⁵³ Там само. – Арк.64.
- ¹⁵⁴ Там само. – Спр.28. – Арк.14.
- ¹⁵⁵ Там само. – Арк.35.
- ¹⁵⁶ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.55.
- ¹⁵⁷ Там само. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.7.
- ¹⁵⁸ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.6-7.
- ¹⁵⁹ Там само. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.106.
- ¹⁶⁰ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.8, 8 (зворот).
- ¹⁶¹ Там само. – Спр.49. – Арк.22.
- ¹⁶² Там само. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.4.
- ¹⁶³ Там само. – Спр.22. – Арк.27.
- ¹⁶⁴ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.34.
- ¹⁶⁵ Там само. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.3.
- ¹⁶⁶ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.117. – Арк.14.
- ¹⁶⁷ Там само. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.30.
- ¹⁶⁸ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.117. – Арк.12.
- ¹⁶⁹ Там само. – Спр.47. – Арк.30 (зворот).
- ¹⁷⁰ Там само. – Спр.8. – Арк.12.
- ¹⁷¹ Там само. – Спр.117. – Арк.14.

-
- ¹⁷² Там само. – Арк.13.
- ¹⁷³ Там само. – Спр.49. – Арк.32,37.
- ¹⁷⁴ Там само. – Спр.9. – Арк.8.
- ¹⁷⁵ Там само. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.3.
- ¹⁷⁶ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.3.
- ¹⁷⁷ Там само. – Спр.8. – Арк.12.
- ¹⁷⁸ Там само. – Спр.54. – Арк.35 (зворот).
- ¹⁷⁹ Там само. – Ф.270. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.2,16.
- ¹⁸⁰ Там само. – Ф.587. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.49.
- ¹⁸¹ Там само. – Спр.11. – Арк.3, 4.
- ¹⁸² Там само. – Спр.45. – Арк.39.
- ¹⁸³ Там само. – Спр.47. – Арк.58.
- ¹⁸⁴ Там само. – Спр.8. – Арк.13.
- ¹⁸⁵ Там само. – Спр.117. – Арк.12.
- ¹⁸⁶ Там само. – Спр.46. – Арк.36.
- ¹⁸⁷ Там само. – Спр.47. – Арк.28 (зворот).
- ¹⁸⁸ Там само. – Спр.8. – Арк.29.
- ¹⁸⁹ Там само. – Спр.9. – Арк.8.
- ¹⁹⁰ Там само. – Спр.18. – Арк.3 (зворот).
- ¹⁹¹ За винахідництво. – 1929. - №2-3. – С.7-9.
- ¹⁹² Там само. – С.3-6.
- ¹⁹³ Там само. – С.54-56.
- ¹⁹⁴ Развитие научно-технической пропаганды в Украинской ССР. - К., 1969. - С.230.
- ¹⁹⁵ За винахідництво. – 1929. - №4. – С.49.
- ¹⁹⁶ Там само. – 1933. - №2. – С.7.
- ¹⁹⁷ Там само. - №3. – С.20.
- ¹⁹⁸ Там само. – 1935. - №12. – С.1-2.
- ¹⁹⁹ Там само. – 1933. - №2. – С.15-16.

-
- ²⁰⁰ Там само. – 1936. - №5. – С.33.
- ²⁰¹ Там само. - №1-2. – С.2-4.
- ²⁰² Там само. – 1933. - №2. – С.25.
- ²⁰³ Там само. - №3. – С.4.
- ²⁰⁴ Там само. – 1935. - №9. – С.6.
- ²⁰⁵ Там само. - №12. – С.1-2.
- ²⁰⁶ Там само. – 1933. - №3. – С.19.
- ²⁰⁷ Там само. – С.5.
- ²⁰⁸ Там само. – 1929. - №4. – С.30.
- ²⁰⁹ Там само. – 1936. - №1-2. – С.16.
- ²¹⁰ Маслов А.М. Участие ИТС и ИТР в соцсоревновании // Инженерный работник. – 1929. - №9. – С.7-12.
- ²¹¹ Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.)..., С.147.
- ²¹² Инженерный работник. – 1929. - №10. – С.73-74.
- ²¹³ Неженцев Ю. И. Научно-техническая интеллигенция на Украине в 1920-1930-е годы..., С.20.
- ²¹⁴ Инженерный работник. – 1929. – №10. - С.80-81.
- ²¹⁵ Беркович И. Потребность в инженерно-техническом персонале и подготовке новых кадров // Там само.– С.64-66.
- ²¹⁶ Касьянов Г.В. Діяльність інженерно-технічних секцій профспілок України (1926-1935 рр.) // Укр. іст. журн. - С.77.
- ²¹⁷ Коржихина Т.П. Общественные организации в СССР. 1917-1936 гг. (профсоюзы интеллигенции). – М., 1985. - С.47.
- ²¹⁸ Материалы к докладу Сталинского горпрофсовета на пленуме ВЦСПС. Сталин, 1931. С.19.
- ²¹⁹ Касьянов Г.В. Діяльність інженерно-технічних секцій профспілок України..., С.79.
- ²²⁰ Инженерный работник. – 1930. - №11.– С.3.

-
- ²²¹ Циркуляр ВЦСПС №50... от 30/III 1927 г. // Участие рабочих масс в строительстве социалистического хозяйства. Сборник официальных документов. (1919-1928)..., С.230.
- ²²² III Всесоюзный межсекционный съезд инженеров и техников – членов профсоюзов (6-14 апреля 1927 г.). // Участие рабочих масс в строительстве социалистического хозяйства..., С.231.
- ²²³ Лебедев В. Вказана праця. - С.34.
- ²²⁴ Касьянов Г.В. Діяльність інженерно-технічних секцій профспілок України...,С.78.
- ²²⁵ Инженерный работник. – 1930. - №5-6. – С.100.
- ²²⁶ Инструктивное письмо ВМБИТ. // Участие рабочих масс в строительстве социалистического хозяйства... С.249; Постанови XI з'їзду профспілок Катерининської залізниці. - Дніпропетровськ, 1931. - С.11; Материалы к отчету ВЦСПС IX съезду профсоюзов . – М., 1932. - С.162.
- ²²⁷ Резолюції II-го пленуму Чернігівської обласної ради професійних спілок. 10-13 грудня 1933 року. - Чернігів, 1933. - С.23.
- ²²⁸ Касьянов Г.В. Діяльність інженерно-технічних секцій профспілок України..., С.80-81.
- ²²⁹ Инженерный работник. – 1930. - №5-6. – С.7.
- ²³⁰ Там само. - №3. – С.6.
- ²³¹ Там само. – 1929. - №9. – С.3.
- ²³² VII Всесоюзный съезд инженерно-технической секции ВСРМ. Стенографический отчет. 17-23 января 1928 г. - М., 1928. - С.219-220.
- ²³³ Лебедев В. Зазначена праця. - С.72.
- ²³⁴ Швернік Н.М. Вказана праця. - С.21.
- ²³⁵ Лебедев В. Зазначена праця. - С.41.
- ²³⁶ Лебедев В. Там само. - С.32.

-
- ²³⁷ Касьянов Г.В. Про діяльність науково-технічних секцій профспілок України (1935-1937 рр.). // Укр.. іст. журн. . – 1985. - №10. – С.76-78.
- ²³⁸ Фронт науки и техники. – 1933. - №6. – С.3-4.
- ²³⁹ Там само. – 1930. - №9-10. – С.126-127.
- ²⁴⁰ ВАРНІТСО. – 1930. - №9. – С.1-3.
- ²⁴¹ Фронт науки и техники. – 1933. - №4-5. – С.1,5.
- ²⁴² ВАРНІТСО. – 1930. - №9. – С.1-3.
- ²⁴³ Фронт науки и техники. – 1933. - №4-5. – С.7.
- ²⁴⁴ ВАРНІТСО. – 1930. - №9. – С.7.
- ²⁴⁵ Инженерный работник. – 1930. - №5-6. – С.100.
- ²⁴⁶ Там само. - №8. – С.4-7.
- ²⁴⁷ Там само. - №4. – С.56-57.
- ²⁴⁸ Ударні завдання роботи ТСО-авіохему. (Резолюції II пленуму ЦР ТСО-авіохему). – Харків, 1931. - С.5.
- ²⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.316. – Арк.3.; Алексинский М., Мехоношин К. Осоавиахим и Красная армия. - М., 1928. - С.8-9.
- ²⁵⁰ Довідник тсоавіахемівця. Статути, положення, постанови і провідні вказівки. - Харків, 1932. - С.13.
- ²⁵¹ Касяненко А. Що таке аерохем? - Харків, 1925. - С.63.
- ²⁵² ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.316.– Арк.4.
- ²⁵³ Зарзар В. Осоавиахим. - М., 1928. - С.94.
- ²⁵⁴ Касяненко А. Зазначена праця. - С.66.
- ²⁵⁵ Народное хозяйство СССР. Стат.справочник. - М., 1932. – С.8-9.
- ²⁵⁶ Алексинский М., Мехоношин К. Зазначена праця. - С.27.
- ²⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2708. – Арк.33.
- ²⁵⁸ Устава Союзу товариств оборони й авіаційного та хемічного будівництва СРСР (Союзу Тсоавіахем України). 6.10.1930 р. // Довідник тсоавіахемівця. Статути, положення, постанови і провідні вказівки..., С.1.

-
- ²⁵⁹ Пройдисвіт І. В боротьбі за завод-фортецю. – Харків, 1933. - С.8.
- ²⁶⁰ Чергові завдання масової агітпропроботи Тсоавіахему УСРР // Довідник тсоавіахемівця..., – С.119; Київський облдержархів – ф. Р – 2830. – Оп.1. – Спр.524. – Арк.62.
- ²⁶¹ Осередок Товариства друзів оборони й авіаційно-хемичного будівництва УСРР. (Положення про осередок). – Харків, 1927. - С.7.
- ²⁶² Довідник тсоавіахемівця. . ., С.12.
- ²⁶³ Устав Украинского Общества Красного Креста. - Харків, 1922. - С.3; Українхрест. Статті та матер`яли. - Збірник. - Ч.1. - Харків, 1925. - С.6.
- ²⁶⁴ Положення про запровадження в життя погодження між товариствами Червоного хреста й Червоного півмісяця і Союзом Тсоавіахем СРСР //Довідник тсоавіахемівця..., С.91-92.
- ²⁶⁵ До історії Червоного Хреста. - К., 1940. - С.21.
- ²⁶⁶ Звіт Харківського обласного комітету Червоного Хреста за діяльність 1933 року. - Харків. 1934. - С.3.
- ²⁶⁷ Кушнір Є. Основні завдання Червоного Хреста. - К., 1935. - С.10.
- ²⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2708. – Арк.4.
- ²⁶⁹ Червоний Хрест У.С.Р.Р. за 1927-28 роки. Звіт про діяльність. - Харків, 1929. - С.33.
- ²⁷⁰ Кушнір Є. Вказана праця. - С.15.
- ²⁷¹ Про роботу товариства на новобудах // Друг дітей. – 1932. - №2. – С.22.
- ²⁷² Більше уваги до справи побудови літака „Друзів Дітей України” // Там само. - №7-8. – С.17.
- ²⁷³ Безбожник. – 1930. - №3. – С.3.

Розділ VI

-
- ¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр.28. – Арк. 281
- ² Лазуренко В. Заможне селянство України в умовах непу. – Черкаси, 2003. – С. 52-53.
- ³ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Од. зб. 368. – Арк. 65.
- ⁴ Верстюк В.Ф. Боротьба КНС за конфіскацію куркульських земель на завершальному етапі революційних перетворень. – С.193-194; Київський облдержархів. – Ф. Р – 3. – Оп.1. – Спр.71. – Арк.24.
- ⁵ ЦДАГО. – Ф. 1, – Оп. 20, – Спр. 844, – Арк. 72
- ⁶ Комітети незаможних селян України 1920-1933. Зб. док. і мат. – С.17
- ⁷ Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г. - Харьков, 1920. - С.48-49
- ⁸ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1666, – Арк. 26
- ⁹ Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: Доба нової економічної політики (1921-1929). - Одеса, 2004. – С. 115
- ¹⁰ ЦДАВО. – Ф.257. – Оп.1. – Спр. 35. – Арк. 17-18
- ¹¹ Лазуренко В. Вказана праця. – С. 60
- ¹² ЦДАВО. – Ф.257. – Оп.1. – Спр. 55. – Арк. 80
- ¹³ ЦДАГО. – Ф. 1, – Оп. 20, – Спр. 1046, – Арк. 40
- ¹⁴ ЗУ УСРР. - 1923. - №33. – Ст.1048
- ¹⁵ Історія українського селянства. Т.2 – К.: Наукова думка, 2006. - С.69
- ¹⁶ Морозов А.Г. Использование опыта кооперативного строительства в РСФСР для создания советской сельскохозяйственной кооперации на Украине (1920-1921 гг.). //Актуальные вопросы исторической науки: Сборник материалов городской научной конференции молодых ученых, посвященной 60-тилетию образования СССР. 21 – 22 декабря 1982 года. г. Киев. - К., 1984. - С.44-45
- ¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Од. зб. 985. – Арк. 1

-
- ¹⁸ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). - К., 1995. - С. 98 – 101.
- ¹⁹ ЦДАВО. – ф.290. – оп.1. – спр.2. – арк.38-41; спр.226. – арк.84.
- ²⁰ ЦДАВО. – ф.290. – оп.1. – спр.226. – арк.107; спр.65. – арк.2.
- ²¹ Сільський господар. – 1922. – № 3-4. – С.65-78; ЦДАВО. – ф.290. – оп.2. – спр.241. – арк.27; оп.5. – спр.1. – арк.4.
- ²² ЦДАВО. – ф.271. – оп.1. – спр.5. – арк.1; Сільський господар. – 1924. – №5. – С.40.
- ²³ Дешко Є. Кооперація на Україні. – Х., 1927. – С. 41-42.
- ²⁴ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). - К., 1995. - С.120.
- ²⁵ Історія українського селянства., С.70
- ²⁶ Сільський господар. Звіт за 1927/1928 операційний рік. – Х., 1928. – С.32-33; Кооперативне село. – 1927. – № 20. – С.62.
- ²⁷ Сільський господар. – 1925. – № 17-18. – С.6; Кооперативне село. – 1928. – № 11-12. – С.47.
- ²⁸ ЦДАВО. – ф.325. – оп.1. – спр.272. – арк.102-102.
- ²⁹ Українське скотарство. – 1926. – № 10. – С.4.
- ³⁰ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.1666. – арк.6.
- ³¹ Сільський господар. – 1923. – № 4-5. – С.10.
- ³² ЦДАВО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр. 333. – Арк. 1 – 4
- ³³ Петровский Г. И. Доклад на X съезде КП(б)У. - Харьков, 1927. – С. 44
- ³⁴ X з'їзд КП(б)У Стенографічний відчит. Харків, 1927. – С. 401
- ³⁵ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.2067. – арк.84.
- ³⁶ ЦДАВО. – ф.271. – оп.1. – спр.48. – арк.3.
- ³⁷ Решение партии и правительства о сельскохозяйственным вопросам. – М., 1967. – Т.1. – С.295-296.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 1. - Спр. 182. – Арк. 23.

-
- ³⁹ КПРС у резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1980. – Т.2. – С.372.
- ⁴⁰ Сільський господар. - 1922. - № 3-4. – С. 5.
- ⁴¹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів та матеріалів у трьох томах. - К., 1962. - Т.1. – С. 197.
- ⁴² Итоги хозяйственного развития УСРР за 1923/1924г. – Харьков, 1925. – С.216.
- ⁴³ Історія українського селянства..., С.78.; ЦДАВО. – ф.559. – оп.1. – спр.30. – арк.79; ф.337. – оп.7. – спр.7789. – арк.90.
- ⁴⁴ Комітети незаможних селян України 1920-1933. Зб. док. і мат. - С.170.
- ⁴⁵ Іжевський В.Й. Короткий нарис історії незаможних селян на Україні. – Харків., 1924. – С.43
- ⁴⁶ Комітети незаможних селян Харківщини 1920 – 1933 р. р. Збірник документів і матеріалів. - Харків, 1961. – С. 83-84
- ⁴⁷ Журба М.А. Названа праця. – С.150-151.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2841. – Оп. 1. - Спр. 260. – Арк. 7
- ⁴⁹ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Укр. экон. сов. Совету Труда и Оборона. – Харьков, 1922. – С. 86.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2841. – Оп. 1. - Спр. 99. – Арк. 90
- ⁵¹ Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932рр. – Вінниця, 1997. – С. 30
- ⁵² Комітети незаможних селян 1920-1933. Збірка документів і матеріалів. – С. 288
- ⁵³ Лазуренко В. Вказана праця. – С. 76
- ⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. - Спр. 97. – Арк. 55-57
- ⁵⁵ Рибак І.В. Вказана праця. – С.37; Миколаївський облдерджархів. – ф.126. – оп.1. – спр.54. – арк.25, 45-47.

-
- ⁵⁶ Там само. – С.60
- ⁵⁷ V Всеукраїнський з'їзд КНС. Стенографічний відчит. – Харків, 1927. – С 14
- ⁵⁸ Шарпатий В. Товариства взаємодопомоги в УСРР 1920 – першої третини 1930-х років: організаційні форми та соціальні функції. // Пам'ять століть. – 2004. - № 6. – С., 56
- ⁵⁹ Постанови I Всеукраїнської конференції селянських товариств взаємодопомоги. – Харків: ЦК СТВ, 1927. – С. 21
- ⁶⁰ Мигаль Б. К. Вказана праця. – С.63.
- ⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.348. – Оп.1. – Спр. 92. – Арк.15
- ⁶² Там само. – Спр. 96. – Арк. 310
- ⁶³ Там само. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.25
- ⁶⁴ Морозов А.Г., Корновенко С.В. Роль кредитної сільськогосподарської кооперації у забезпеченні селянських господарств України машинно-тракторною технікою в період НЕПу. – С.38-39.
- ⁶⁵ Березовчук М. Вказана праця. – С. 72
- ⁶⁶ ЦДАВО. – ф.290. – оп.5. – спр.253. – арк..57.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.25
- ⁶⁸ Комуністична партія України в резолюціях, з'їздів, конференціях і пленумів ЦК. – Т.1. – К., 1976. – С.311.
- ⁶⁹ ЦДАВО. – Ф.290. – Оп.1. – Спр.252. – Арк.110.
- ⁷⁰ Подольский И.М. Задачи учреждений сельскохозяйственного кредита на Украине и первые шаги их деятельности //Хозяйство Украины. – Харьков, 1925. – № 1. – С.165.
- ⁷¹ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.2061. – арк.24.
- ⁷² Бюлетень V з'їзду незаможних селян України. – Харків, 1927. – С.5.
- ⁷³ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.9. – Спр.56. – Арк. 96
- ⁷⁴ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історико-економічне дослідження. - Харків, 1997. – С. 46

-
- ⁷⁵ ЦДАВО. – ф.290. – оп..1. – спр.19. – арк.118.
- ⁷⁶ Калініченко В.В. Вказана праця. – С. 47
- ⁷⁷ Мигаль Б.К. Комітети взаємодопомоги України в соціалістичному будівництві на селі в кінці відбудовчого періоду // Питання історії народів СРСР. - Вип. 13. - Харків, 1972. – С.65.
- ⁷⁸ Журба М.А. Названа праця. – С.148-149.
- ⁷⁹ Украинский экономист. – 1923. 7 июля.
- ⁸⁰ Сільський господар. - 1922. - № 3-4. – С.5-7.
- ⁸¹ Там само. – 1924. – № 5. – С.28.
- ⁸² Кооперативне село. – 1927. – № 6. – С.8.
- ⁸³ Сільський господар. Відчит за 1025/1926 операційний рік. – Х., 1926. – С.10.
- ⁸⁴ Котляр Ю.В. Вказана праця. – С. 167.
- ⁸⁵ Лях Р.Д. Сільськогосподарські робітники України та їх профспілкова організація Всеробітземліс в 1920 – 1925 роках. // Питання історії народів СРСР. - Вип. 14. - Харків, 1972. – С. 31 – 33.
- ⁸⁶ Кондрашов В. Ф. Профсоюз сельскохозяйственных рабочих УСРР в социалистическом преобразовании села (1920 – 1931 гг.). - Автореф дисс... канд.ист. наук. - К., 1989. - С. 16 – 17.
- ⁸⁷ Петровская Г.П. Батрачество и Союз Сельскохозяйственных и лесных рабочих накануне коллективизации сельского хозяйства СССР // Исторические записки. - Т. 79. – М., 1966. – С. 72
- ⁸⁸ Там само. – С. 75
- ⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2841. – Оп. 1. - Спр. 22. – Арк. 21.
- ⁹⁰ Там само. - Спр. 90. – Арк. 100.
- ⁹¹ Селянська правда. - 1922. - 15 листопада.
- ⁹² Мигаль Б.К. Організація та проведення усної агрономічної пропаганди серед трудящого селянства України у відбудовчий період

(1921-1925 роки). // Питання історії народів СРСР. - Харків, 1973. - Вип. 15. – С. 21.

⁹³ Спілка сільськогосподарських та лісових робітників СРСР на Україні між I та II Всеукраїнськими з'їздами (1924-1926 рр.). – Харків, 1927. – С. 160

⁹⁴ Селянська правда. - 1922. - 22 жовтня.

⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. - Спр. 83. – Арк. 1

⁹⁶ Комітети незаможних селян 1920-1933. Зб. док. і мат., С. 278

⁹⁷ Кульчицький С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Вказана праця. – С. 88.

⁹⁸ Вестник профдвижения в Украине. – 1927. – № 13. – С.2.

⁹⁹ Довгопол В.М. Боротьба робітників України за зміцнення обороноздатності країни в перші роки соціалістичної індустріалізації //Питання історії народів СРСР. – Харків, 1970. – Вип.9. – С.74-78.

¹⁰⁰ Історія колективізації сільського господарства УСРР. Збірник документів та матеріалів. – К., 1962. – Т.1. – С. 260

¹⁰¹ Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики. 1921-1929рр. – Одеса, 2004. – С.260-261.

¹⁰² ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.9. – Спр.155. – Арк. 6

¹⁰³ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.3153. – арк..14.

¹⁰⁴ Комуніст. – 1929. - 3 грудня.

¹⁰⁵ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.3265. – арк.13.

¹⁰⁶ Мовчан О.М. Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади // Сутність і особливості нової економічної політики в Українському селі (1921-1928 рр.). – К., 2000. – С. 173

¹⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 324. – Арк. 168

¹⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф.257. – Оп.1. – Спр. 1012. – Арк. 11

¹⁰⁹ Комітети незаможних селян України 1920-1933. Зб. док. і мат. С.389-393

-
- ¹¹⁰ Кульчицький С. В., Лях С. Р., Марочко В. И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. - К.: „Наукова думка”, 1989. - С. 76 – 78.
- ¹¹¹ Комітети незаможних селян України 1920-1933. Зб. док. і мат. С. 572
- ¹¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 5425. – Арк. 4
- ¹¹³ ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 4. – Спр. 845. – Арк. 24
- ¹¹⁴ Сельскохозяйственный рабочий. - 1930. – 11 марта. – С.1
- ¹¹⁵ Костенко І.П. Про участь батраків і сільськогосподарських робітників України в соціалістичному будівництві на селі в 1926-1929 рр. // Укр. іст. журн. – 1965. – №10. – С. 116.
- ¹¹⁶ ЦДАВО. – ф.2841. – оп.1. – спр.222. – арк.3-4.
- ¹¹⁷ Там само. – арк.42, 54.
- ¹¹⁸ Шульга І. Г. Вказана праця. - С. 61.
- ¹¹⁹ Шитюк М.М. Масові реперсії проти населення Півдня України у 20-х – 50-х рр. ХХ ст. – К., 2000. – С. 14
- ¹²⁰ Постанови І Всеукраїнського з'їзду селянських товариств взаємодопомоги . – Харків, 1929. - С.5.
- ¹²¹ Крестьянская взаимопомощь. – 1930. - №6. – С.8-9
- ¹²² Про стан та роботу СТВ: Резолюція ЦК КП(б)У. // Червоне село. – 1929. - № 10. – С. 19
- ¹²³ Основные итоги работы правительства УССР за 1929-1930 гг. - Харьков, 1931. – С. 96
- ¹²⁴ Березовчук М. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. К.: Політвидав України, – 1965. – С. 82
- ¹²⁵ Два роки роботи уряду УРСР (1926/27 – 1927/28). - Харків, 1929. – С. 70
- ¹²⁶ Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. - 1930. - №3. – С. 52.

-
- ¹²⁷ ЦДАВО. – ф. 559. – Оп. 1. - Спр. 84. – Арк. 51.
- ¹²⁸ ЦДАГО – Ф. 1. – Оп. 5. - Спр. 127. – Арк. 125.
- ¹²⁹ ЦДАВО. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк 7.
- ¹³⁰ Соціалістична Україна: Стат. збірник. – К., 1937. – С. 166
- ¹³¹ Довгопол В.М. Вказана праця. - 175
- ¹³² Боротьба трудящих Харківщини за побутову фундаменту соціалістичної економіки (1926-1932). Збірник документів і матеріалів. – Х.: Пролетарий, 1959., – С. 105.
- ¹³³ Там само. – Ф. 7752. – Оп. 1. – Спр. 592, – Арк 22.
- ¹³⁴ Львунин Ю.А. Борьба компартии за укрепление интернациональных связей рабочего класса СССР (1924-1928 гг.). – М.: Изд. Московского университета, 1975. – С.131
- ¹³⁵ Іваненко В.В. Почерк истории мопровского движения на Украине. – Днепропетровск., 1982. – С.45
- ¹³⁶ Костецька М.С. Вказана праця. – С. 96
- ¹³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. - Спр. 2350.– Арк. 10
- ¹³⁸ Іваненко В.В. Вказана праця. – С. 50
- ¹³⁹ Червоний клич. - 1935. - №3. – С. 17.
- ¹⁴⁰ Батрак. - 23 октября 1928 г., 2, 11. 16, 18, 30 октября 1929 г.
- ¹⁴¹ Там само. - 25 августа 1928 г.
- ¹⁴² Рибак І.В. Вказана праця. – С.76
- ¹⁴³ ЦДАВО. – Ф. 348. – Оп. 2. - Спр. 86. — Арк. 527-28
- ¹⁴⁴ Голод 1932-1933 років на Україні: причини та наслідки..., С. 675
- ¹⁴⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 6. - Спр. 3260.– Арк.78-79.
- ¹⁴⁶ РДАСПІ – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 54. – Арк. 260-269
- ¹⁴⁷ Косиор С.В. Незаможникам о коллективизации. – Х., 1930. – С. 6.
- ¹⁴⁸ Місінкевич А. Названа праця. – С.57.
- ¹⁴⁹ Червоний Хрест. - 1933. - №5. – С. 5.
- ¹⁵⁰ ЦДАВО. – ф.587. – по.2. – спр.17. – арк..12-14.

-
- ¹⁵¹ Бюллетень Центрального совета Осоавиахима СССР. – 1933. – № 15-16. – С.16-17.
- ¹⁵² Червоний клич. – 1934. – № 1-2. – С.6.
- ¹⁵³ На піднесенні: Матеріали ІV поширеного пленуму Дніпропетровського обкому МОДРу – Дніпропетровськ, 1937. – С. 19
- ¹⁵⁴ Іваненко В.В. Очерк истории мопровского движения на Украине. – Днепропетровск, 1982. – С.48.
- ¹⁵⁵ Голод 1932-1933 років на Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 680.
- ¹⁵⁶ Червоний клич. - 1934. - №3. – С. 4
- ¹⁵⁷ ЦДАГО. – Ф.1. - Оп. 20. – Спр. 6006. - Арк. 131-134.
- ¹⁵⁸ Калініченко В.В. Вказана праця. – С. 74
- ¹⁵⁹ Перший Всеукраїнський з'їзд Автодору. Витяги з промов та постанови. – Х., 1929. – С.70.
- ¹⁶⁰ Авто та шляхи. – 1930. – № 6. – С.9.
- ¹⁶¹ Бюллетень Центрального совета Осоавиахима СССР. – 1934. – № 14. – С.29.
- ¹⁶² Там само. – № 1. – С.8.
- ¹⁶³ Червоний Хрест. – 1932. – № 1. – С.6, 7; № 3-4. – С.15-16.
- ¹⁶⁴ Там само – 1929. – № 23-24. – С.2.
- ¹⁶⁵ Там само. – С.2.; ДАРФ. – ф.9501. – оп.1. – спр.188. – арк.96зв.
- ¹⁶⁶ Червоний Хрест. - 1931. –№3. – С. 3.
- ¹⁶⁷ ЦДАВО. – ф.264. – оп.1. – спр.199. – арк.119зв.; Запорізький облдержархів. – ф. Р-3354. – оп.1. – спр.1. – арк.19.
- ¹⁶⁸ Там само. – спр.455. – арк.30.
- ¹⁶⁹ Рибак І.В. Названа праця. – С.84.
- ¹⁷⁰ ЦДАВО. – ф.257. – оп.1. – спр.1295. – арк.28.
- ¹⁷¹ Там само. – ф.2831. – оп.1. – спр.2(1931). – арк.9.
- ¹⁷² Там само. – арк.286.

-
- ¹⁷³ Там само. – арк.44-45, 51.
- ¹⁷⁴ Там само. – спр.884. – арк.10.
- ¹⁷⁵ Там само. – спр.2 (1931). – арк.4.
- ¹⁷⁶ Там само. – арк.5.
- ¹⁷⁷ Там само. – арк.5, 10.
- ¹⁷⁸ Там само. – арк.286.
- ¹⁷⁹ Там само. – арк.7-8, 245.
- ¹⁸⁰ Там само. – арк.236-237.
- ¹⁸¹ Там само. – арк.18-19, 46.
- ¹⁸² Там само. – арк.31-32.
- ¹⁸³ Там само. – арк.239-241.
- ¹⁸⁴ Там само. – спр.884. – арк.42.
- ¹⁸⁵ Там само. – арк.44-45.
- ¹⁸⁶ Там само. – арк.46.
- ¹⁸⁷ Там само. – арк.24.
- ¹⁸⁸ Там само. – ф.2853. – оп.1. – спр.12. – арк.4.
- ¹⁸⁹ Там само. – арк.9-10.
- ¹⁹⁰ Там само. – спр.126. – арк.149.
- ¹⁹¹ Там само. – арк.150
- ¹⁹² Там само. – спр.70. – арк.22.
- ¹⁹³ Там само. – спр.589. – арк.16.
- ¹⁹⁴ Там само. – арк.57.
- ¹⁹⁵ Там само. – арк.93-94.
- ¹⁹⁶ Там само. – спр.330. – арк.13-15.
- ¹⁹⁷ Там само. – спр.307. – арк.2,14.
- ¹⁹⁸ Там само. – спр.712. – арк.5.

Розділ VIII

-
- ¹⁹⁹ Систематический сборник важнейших декретов. 1917-1920. – М., 1920. – С.193.
- ²⁰⁰ Компартия України в резолюціях і рішеннях. Збірник документів. – К.: Держвидав УРСР, 1958. – Т.1. – С.518.
- ²⁰¹ Крупская Н.К. Ленинские установки в области культуры. – М., 1934. – С.49.
- ²⁰² Відозва ВУЦВК до всіх губвиконкомів професійних та громадських організацій України //Порадник ліквідатора неписьменності та малописьменності. Під ред. Ц.М.Підгіренської та А.С.Лібермана. – Х., 1924. – С.7-9; 16, 27.
- ²⁰³ Молоткіна В.К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу (1921-1929рр.): Дис. ... канд. істор. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С.83.
- ²⁰⁴ Журба М.А. Вказана праця. – С.184.
- ²⁰⁵ ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.1. – арк.44-45.
- ²⁰⁶ Зібрання постанов уряду УРСР. – 1923. – № 32. – С.469.
- ²⁰⁷ Луначарский А.В. Доклад о просвещении //Информационный бюллетень общества «Долой неграмотность». – 1924. – № 9-10. – С.2-3.
- ²⁰⁸ ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.16. – арк.4.
- ²⁰⁹ Там само. – спр.1. – арк.88.
- ²¹⁰ ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.57. – арк.30.
- ²¹¹ ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.237. – арк.19.
- ²¹² Там само. – спр.96. – арк.11.
- ²¹³ Там само. – спр.237. – арк.17.
- ²¹⁴ Там само. – спр.302. – арк.17.
- ²¹⁵ Там само. – спр.61. – арк.98.
- ²¹⁶ Там само. – спр.83. – арк.3.
- ²¹⁷ Там само. – спр.60. – арк.15.
- ²¹⁸ Там само. – спр.121. – арк.24.

-
- 219 Там само. – спр.83. – арк.3.
- 220 Там само. – спр.1. – арк.88.
- 221 Там само. – спр.121. – арк.24.
- 222 Там само. – спр.11. – арк.87, 97.
- 223 Там само. – спр.60. – арк.24.
- 224 Там само. – спр.121. – арк.24.
- 225 Там само. – спр.61. – арк.132.
- 226 Там само. – спр.64. – арк.54.
- 227 Там само. – спр.71. – арк.47.
- 228 Там само. – спр.10. – арк.52.
- 229 Там само. – спр.184. – арк.6.
- 230 Там само. – спр.10. – арк.48.
- 231 ЦДАГО України. – ф.1. – оп.220. – спр.26961. – арк.66-67.
- 232 Спадщина минулого //Комуніст. – 1928. – № 1. – С.24.
- 233 ЦДАГО України. – ф.1. – оп.220. – спр.26961. – арк.66-67.
- 234 Там само. – оп.221. – спр.2717. – арк..7.
- 235 Мандрик Я. Вказана праця. – С.11.
- 236 Розвиток народної освіти і педагогічної школи в Українській РСР. 1917-1957. – К., 1957. – С.589.
- 237 Мандрик Я. Вказана праця. – С.11.
- 238 Там само. – С.11.
- 239 ЦДАГО України. – ф.1. – оп.20. – спр.2756. – арк.257, 47.
- 240 Там само. – спр.2772. – арк.15, 59.
- 241 ЦДАГО України. – ф.1. – оп.20. – спр.2756. – арк.87.
- 242 Там само. – спр.2772. – арк.6-10.
- 243 Мандрик Я. Вказана праця. – С.12-13.
- 244 Сіренко Г. Важливі рішення //Комуніст. – 1934. – 1 листопада.
- 245 Історія селянства Української РСР. – К., 1964. – Т.2. – С.169.
- 246 ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.60. – арк.104.

-
- ²⁴⁷ Там само. – спр.2. – арк.44.
- ²⁴⁸ Культурне будівництво на Україні. Збірник документів в 2 т. – К., 1959. – Т.2. – С.461-467.
- ²⁴⁹ ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.553. – арк.137.
- ²⁵⁰ Там само. – спр.581. – арк.15-17.
- ²⁵¹ Там само. – спр.581. – арк.17.
- ²⁵² Там само. – спр.553. – арк.17.
- ²⁵³ Там само. – спр.581. – арк.36.
- ²⁵⁴ Гусин М. Не вистачає коштів //Радянське село. – 1929, 9 вересня.
- ²⁵⁵ Мандрик Я. Вказана праця. – С.18.
- ²⁵⁶ ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.237. – арк.17.
- ²⁵⁷ Там само. – арк.18.
- ²⁵⁸ Там само. – спр.63. – арк.98.
- ²⁵⁹ Там само. – спр.60. – арк.24.
- ²⁶⁰ Адамський В., Канцелярук Б. Політичні процеси в добу тоталітаризму: „Справа ЦК УПСР” //Сучасність. – 1996. – № 3-4. – С.107.
- ²⁶¹ Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1020-1938рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С.10.
- ²⁶² ЦДАВО України. – ф.166. – оп.3. – спр.9. – арк.38.
- ²⁶³ Там само. – арк.41.
- ²⁶⁴ Спадщина минулого //Комуніст. – 1928. – № 1. – С.24.
- ²⁶⁵ Культурне будівництво в Україні. Збірник документів у 2т. – К., 1959. – Т.2. – С.461-467.
- ²⁶⁶ Каменев В.А. Революция и просвещение масс. – М., 1971. – С.211.
- ²⁶⁷ Михайлов О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929-1941рр.). – К., 1963. – С.25.
- ²⁶⁸ Мандрик Я. Вказана праця. – С.16.
- ²⁶⁹ ЦДАГО України. – ф.1. – оп.20. – спр.2917. – арк.68-72.

-
- ²⁷⁰ Мандрик Я. Вказана праця. – С.18.
- ²⁷¹ Там само. – С.19.
- ²⁷² Матеріали II Всеукраїнського з'їзду Ленінського товариства „Геть неписьменність”. – Х., 1932. – С.12.
- ²⁷³ Афанасьєв В.В. Історія культосвітньої роботи на Україні (1917-1941). – Х., 1968. – С.68.
- ²⁷⁴ ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.553. – арк.3.
- ²⁷⁵ Синяк Н. Перевірка виконання //Комуніст. – 1930, 13 березня.
- ²⁷⁶ Партактивіст. –1930. – № 9. – С.46.
- ²⁷⁷ Культурне будівництво в Україні. Збірник документів у 2т. – К., 1959. – Т.2. – С.568-571.
- ²⁷⁸ Збірник наказів та інструкцій НКО РСФРР. – М.: Учпедгиз, 1936. – С.2-4.
- ²⁷⁹ ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.302. – арк.11, 16.
- ²⁸⁰ Там само. – спр.237. – арк.38.
- ²⁸¹ Там само. – спр.237. – арк.14.
- ²⁸² Там само. – спр.51. – арк.44.
- ²⁸³ ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.237. – арк.6.
- ²⁸⁴ Там само. – арк.11.
- ²⁸⁵ Мандрик Я. Вказана праця. – С.23.
- ²⁸⁶ ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.237. – арк.9.
- ²⁸⁷ Там само. – спр.7383. – арк.186.
- ²⁸⁸ Вовк Л.П. Розвиток освіти серед жінок в Українській РСР (1917-1941). – К., 1963. – С.78.
- ²⁸⁹ ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.504. – арк.19.
- ²⁹⁰ Там само. – спр.237. – арк.65.
- ²⁹¹ Пільги для тих, що скінчили школи ліквідації неписьменності або вчаться в них. – Х., 1925. – С.31.

-
- ²⁹² Засоби присилування //Порадник ліквідатора не- та малописьменності /Під ред. Ц.М.Підгірненської та А.С.Лібермана. – Х., 1924. – С.84.
- ²⁹³ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921-1923рр. в Україні. – К., 1993. – С.10.
- ²⁹⁴ ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.518. – арк.14.
- ²⁹⁵ Там само. – спр.504. – арк.29.
- ²⁹⁶ Молоткіна В. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу 1921-1929рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С.89.
- ²⁹⁷ Инструктивно-методическое письмо № 1. Октябрь 1924. О ликвидации неграмотности среди народностей нерусского языка. – С.7.
- ²⁹⁸ ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.302. – арк.5.
- ²⁹⁹ Петрушин І.Є. З історії боротьби Компартії України за реалізацію ленінського декрету про ліквідацію неписьменності //УІЖ. – 1970. – № 1. – С.49.
- ³⁰⁰ ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.19. – арк.23.
- ³⁰¹ Там само. – арк.22.
- ³⁰² Там само. – арк.23.
- ³⁰³ Мандрик Я. Вказана праця. – С.17.
- ³⁰⁴ ЦДАВО. – ф.387. – оп.1. – спр.29. – арк.10-18
- ³⁰⁵ Там само. – спр.16. – арк.4.
- ³⁰⁶ Там само. – арк.10.
- ³⁰⁷ Там само.
- ³⁰⁸ ЦДАГО. – ф.1. – оп.1. – спр.789. – арк.13.
- ³⁰⁹ Мандрик Я. Вказана праця. – С.18.
- ³¹⁰ Матеріали II Всеукраїнського з'їзду Ленінського товариства „Геть неписьменність”. – Х., 1932. – С.12.
- ³¹¹ Культурное строительство в СССР. – М., 1940. – С.97.

-
- ³¹² Мандрик Я. Вказана праця. – С.23.
- ³¹³ Массовое просвещение в СССР. К итогам I пятилетки. – С.14.
- ³¹⁴ IV Всеукраїнський з'їзд профспілок. Стенографічний звіт. – Х., 1928. – С.439.
- ³¹⁵ Геть неписьменність. – 1930, 1 березня.
- ³¹⁶ Мандрик Я. Вказана праця. – С.34.
- ³¹⁷ Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. – С.191.
- ³¹⁸ Михайлов О. Культурний розвиток Українського села в роки соцбудівництва. – С.96.
- ³¹⁹ Мандрик Я. Вказана праця. – С.44.
- ³²⁰ ЦДАВО. – ф.166. – оп.17. – спр.176. – арк.5.
- ³²¹ Культурне будівництво в УРСР. – С.401-403.
- ³²² ЦДАГО. – ф.1. – оп.2917. – спр.20. – арк.20.
- ³²³ Культурне будівництво в УРСР. – С.432.
- ³²⁴ ЦДАВО. – ф.166. – оп.17. – спр.176. – арк.23.
- ³²⁵ Голод – 33. Народна книга-меморіал. – К., 1991. – С.15.
- ³²⁶ ЦДАВО. – ф.166. – оп.10. – спр.426. – арк.38.
- ³²⁷ Там само. – ф.264. – оп.1. – спр.10. – арк.2.
- ³²⁸ Там само. – арк.7.
- ³²⁹ Там само. – арк.60.
- ³³⁰ Там само. – арк.65.
- ³³¹ Там само. – арк.72.
- ³³² Там само. – арк.74.
- ³³³ Там само. – арк.76.
- ³³⁴ Там само. – спр.7. – арк.9.
- ³³⁵ Там само. – арк.10.
- ³³⁶ Там само. – спр.199. – арк.119; спр.208. – арк.145.
- ³³⁷ Червоний Хрест. – 1930. – № 5. – С.13.

-
- ³³⁸ ЦДАВО. – ф.387. – оп.1. – спр.16. – арк.12-13.
- ³³⁹ Там само. – ф.571. – оп.2. – спр.39. – арк.14; спр.119. – арк.66.
- ³⁴⁰ Журба М.А., Доценко В.О. Названа праця. – С.131-132.
- ³⁴¹ Журба М.А. Названа праця. – С.194.
- ³⁴² ЦДАВО. – ф.413. – оп.1. – спр.569. – арк.12; ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.4951. – арк.36-37.
- ³⁴³ Мовчан О. Вказана праця. – С.296.
- ³⁴⁴ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.1499. – арк.73.
- ³⁴⁵ ЦДАВО. – ф.539. – оп.2. – спр.1109. – арк.2-3.
- ³⁴⁶ Там само. – ф.2717. – оп.1. – спр.60. – арк.1.
- ³⁴⁷ Афанасьєв В.В., Вєтров В. Названа праця. – С.83.
- ³⁴⁸ Молоткіна В. Названа праця. – С.131.
- ³⁴⁹ КПСС в резолюціях: Сборник документов в 15 т. – М., 1983. – Т.2. (1917-1922) – С.538.
- ³⁵⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Ч.1. – М., 1954. – С.358.
- ³⁵¹ Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927: Збірник документів і матеріалів /Ред. кол. Ю.Ю.Кандифор та ін. – К., 1979. – С.194.
- ³⁵² ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.2002. – арк.13, 15.
- ³⁵³ Молоткіна В.К. Вказана праця. – С.142.
- ³⁵⁴ ЦДАГО. – ф.1. – оп.2. – спр.844. – арк.81.
- ³⁵⁵ ЦДАГО. – ф.166. – оп.16. – спр.184. – арк.86.
- ³⁵⁶ Там само. – ф.27. – оп.9. – спр.122. – арк.147.
- ³⁵⁷ Культурне будівництво УСРР. – Т.1. – К., 1959. – С.228.
- ³⁵⁸ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.631. – арк.118.
- ³⁵⁹ ЦДАВО. – ф.166. – оп.1. – спр.478. – арк.80; оп.2. – спр.926. – арк.151.
- ³⁶⁰ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.747. – арк.59.

-
- ³⁶¹ Культурне будівництво УСРР. – Т.1. – К., 1959. – С.173.
- ³⁶² Политпросвет работа в городе. Состоит из вновь проредактированных статей и журналов «Коммунистическое просвещение», «Клуб», «Красный библиотекарь» с приложениями и дополнительными материалами. – М-Ленинград, 1927. – С.131.
- ³⁶³ Там само. – С.136.
- ³⁶⁴ Там само. – С.158.
- ³⁶⁵ Зельманов М. Клуб и ячейки советской общественности //Коммунистическое просвещение. – 1925. – № 1. – С.162.
- ³⁶⁶ Там само. – С.163.
- ³⁶⁷ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.748. – арк.69; ЦДАВО. – ф.2841. – оп.1. – спр.555. – арк.88; спр.73. – арк.56.
- ³⁶⁸ Мовчан О. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). – К., 2004. – С.268.
- ³⁶⁹ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.1109. – арк.3.
- ³⁷⁰ Там само. – спр.1494. – арк.175.
- ³⁷¹ Мовчан О. Названа праця. – С.269.
- ³⁷² Там само. – С.270.
- ³⁷³ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.748. – арк.69.
- ³⁷⁴ ЦДАВО. – ф.2841. – оп.1. – спр.55. – арк.88; спр.73. – арк.56.
- ³⁷⁵ Журба М.А. Названа праця. – С.198.
- ³⁷⁶ ЦДАВО. – ф.505. – оп.1. – спр.197. – арк.27.
- ³⁷⁷ Там само. – арк.27-28.
- ³⁷⁸ Журба М.А. Вказана праця. – С.199.
- ³⁷⁹ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.631. – арк.119, 124.
- ³⁸⁰ Молоткіна В. Названа праця. – С.59; Журба М.А. Названа праця. – С.195.
- ³⁸¹ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.1779. – арк.35-36.
- ³⁸² Там само. – арк.35-36.

-
- ³⁸³ Журба М.А. Названа праця. – С.197.
- ³⁸⁴ Кокошко Ф.І. Діяльність культурно-освітніх організацій півдня України в період культурного піднесення (1917-кінець 1920): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1999. – С.12.
- ³⁸⁵ Афанасьєв В., Ветров В Названа праця. – С.98.
- ³⁸⁶ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.2574. – арк.45.
- ³⁸⁷ Мандрик Я. Вказана праця. – С.139.
- ³⁸⁸ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.3081. – арк.12.
- ³⁸⁹ Там само. – спр.423. – арк.8.
- ³⁹⁰ Культурное строительство в СРСР. – С.429.
- ³⁹¹ ЦДАВО. – ф.166. – оп.9. – спр.73. – арк.14.
- ³⁹² Малахов Г. Готуємо кадри //Селянський будинок. – 1930. – № 13-14. – С.24.
- ³⁹³ Висновки щодо політико-освітньої роботи на селі з матеріалів кущових семінарів Харківської округи. 1925-1926. – Х., 1927. – С.4.
- ³⁹⁴ Агрогуртки //Вісті ЦК КП(б)У. – 1929. – № 6-7. – С.22.
- ³⁹⁵ ЦДАВО. – ф.1. – оп.9. – спр.1080. – арк.34.
- ³⁹⁶ Висновки щодо політико-освітньої роботи на селі з матеріалів кущових семінарів Харківської округи. 1925-1926. – Х., 1927. – С.11.
- ³⁹⁷ Массовое просвещение в СССР. К итогам первой пятилетки. – М., 1933. – С.262.
- ³⁹⁸ Журба М.А., Доценко В.О. Шестикутна зірка над полем: Життя і смерть єврейського земле облаштування в Україні (20-30-ті роки ХХ століття). – К., 2005. – С.136.
- ³⁹⁹ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.5058. – арк.1, 19.
- ⁴⁰⁰ Там само. – спр.6006. – арк.131-134.
- ⁴⁰¹ Компартия України в резолюціях і рішеннях. – К., 1958. – Т.2. – С.102.
- ⁴⁰² Там само. – С.326.

-
- ⁴⁰³ Молоткіна В. Вказана праця. – С.144-145.
- ⁴⁰⁴ Мовчан О. Вказана праця. – С.272.
- ⁴⁰⁵ Рябичев Н. Больные вопросы клубной работы союзов //Вестник профессионального движения Украины. – 1925. – № 23. – С.61.
- ⁴⁰⁶ ЦДАВО. – ф.539. – оп.2. – спр.1109. – арк.2.
- ⁴⁰⁷ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к III съезду профсоюзов Украины. – Харьков, 1926. – С.82-84.
- ⁴⁰⁸ Мовчан О. Вказана праця. – С.275.
- ⁴⁰⁹ Там само.
- ⁴¹⁰ Комуністична партія України в резолюціях... – К., 1976. – Т.1. – С.187.
- ⁴¹¹ Всеукраинский Совет профессиональных союзов: Стат. бюллетень. – 1928. – № 2(15). – С.10.
- ⁴¹² Новальська Т.В. Становлення і розвиток профспілкових бібліотек на Україні в роки соціалістичного будівництва //Український історичний журнал. – 1975. – № 5. – С.107.
- ⁴¹³ Костецька М. Деякі питання історії становлення добровільних товариств України //Український історичний журнал. – 1988. – № 9. – С.92.
- ⁴¹⁴ Шипович М.А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-і роки: Автореф. дис.... канд. істор. наук. – Донецьк, 2000. – С.13.
- ⁴¹⁵ Шарпаций В.Г. М.О.Скрипник як діяч української радянської культури (1927-1933рр.) //Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С.98.
- ⁴¹⁶ Скрипник М.О. На черць. – Харків, 1932. – С.40.
- ⁴¹⁷ Шарпаций В.Г. Названа праця. – С.103.
- ⁴¹⁸ ЦДАВО. – ф.2841. – оп.1. – спр.296. – арк.53; Київський облдержархів. – ф. Р – 759. – Оп.1. – Спр.1781. – Арк.31.

-
- ⁴¹⁹ Филатов А.Н. Партийное руководство профсоюзами СССР в 20-30-годы. – Казань, 1987. – С.14.
- ⁴²⁰ Мовчан О. Вказана праця. – С.313-314.
- ⁴²¹ Там само. – С.319.
- ⁴²² Культурная революция в СССР 1917-1965гг. /Отв. Ред. М.П.Ким. – М., 1967. – С.224.
- ⁴²³ Молоткіна В. Названа праця. – С.95.
- ⁴²⁴ Мірошник О.О. До питання науково-атеїстичної пропаганди культосвітніх установ України (1926-1929рр.) //Питання історії та історії культурно-освітньої роботи. – Х., 1960. – Вип.V. – С.137.
- ⁴²⁵ Там само. – С.142.
- ⁴²⁶ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.1466. – арк.143.
- ⁴²⁷ Нариси історії Київської міської та обласної партійної організації /О.О.Андріяка, В.М. Булат та ін. – К., 1986. – С.186.
- ⁴²⁸ Молоткіна В. Названа праця. – С.101.
- ⁴²⁹ ЦДАВО. – ф.221. – оп.141. – спр.138. – арк.21.
- ⁴³⁰ Постанова першого Всеукраїнського з'їзду Спілки безвірників. – Х., 1928. – С.4.
- ⁴³¹ Мандрик Я. Вказана паця. – С.202.
- ⁴³² ЦДАВО. – ф.421. – оп.311. – спр.21. – арк.14.
- ⁴³³ Там само. – оп.564. – спр.32. – арк.78.
- ⁴³⁴ О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – М., 1981. – С.130.
- ⁴³⁵ Мірошник О.О. Названа праця. – С.145.
- ⁴³⁶ Молоткіна В. Названа праця. – С.103-104.
- ⁴³⁷ Афанасьев В.В., Ветров В.А., Канавенко С.А. Політико-освітня робота на Україні в роки відбудови народного господарства (1925-

1928рр.): Учені записки Харківського державного бібліотечного інституту. – Х., 1960. – С.106.

⁴³⁸ Марченко Д. Сельбуд та громадські організації //Селянський будинок. – 1924. – № 1. – С.16.

⁴³⁹ Безвірник. Декламатор. – Х., 1931. – С.160.

⁴⁴⁰ ЦДАГО. – ф.17. – оп.6. – спр.8. – арк.143.

⁴⁴¹ Соціалістична Україна. Ст. 36. – К., 1937. – С.101.

⁴⁴² Мандрик Я. Вказана паця. – С.207.

⁴⁴³ ЦДАВО. – ф.571. – оп.2. – спр.425. – арк.22, 70.

⁴⁴⁴ Там само. – спр.119. – арк.37-38.

⁴⁴⁵ ЦДАГО. – ф.1. – оп.20. – спр.456. – арк.78.

⁴⁴⁶ Акуленко В.А. Злочини проти пам'яті. – К., 1991. – С.30.

Розділ VIII

1. Ленин В. ПСС. – Т.44. – С.4; Т.52. – С.266.
2. Лозовский А. Пять лет Профинтерна. – М., 1926. – С.11-12.
3. Панкратов А.Я. Международная деятельность советских профсоюзов. – Горький, 1972. – С.82-84.
4. Красный Интернационал Профсоюзов. – 1921. – №8. – С.327.
5. Панкратов А.Я. Международная деятельность советских профсоюзов 1918-1941. – Горький, 1972. – С.164.
6. Джермонетто А. Червоний Профінтерн та Жовтий Амстердам. – Харків, 1931. – С.20-21; Шириня К.К. Названа праця. – С.49.
7. Там само. – С.30.
8. Там само. – С.21.
9. The Activities of the International Federation of trade unions. – Amsterdam, 1924. – p.90.
10. Международное рабочее движение. – 1921. – №4. – С.46; №5-6. – С.29-30; №7. – С.131, 136.

-
11. Панкратов А.Я. Зазначена праця. – С.160-162.
 12. Голуб Ю.Г., Шилович В.М. Международные комитеты пропаганды Профинтерна. – Саратов, 1989. – С.122-126.
 13. Зильберфарб. Международное объединение работников просвещения. – Харьков, 1925. – С.21-22.
 14. Там само. – С.27-28.
 15. Там само. – С.35-36.
 16. Сухомлинська О.В. З історії інтернаціоналу працівників освіти (1920-1939рр.) //УІЖ. - 1986. - №8. - С.61.
 17. Там само. - С.58.
 18. Там само. - С.62-63.
 19. Зильберфарб. Зазначена праця. – С.65.
 20. Малая советская энциклопедия. – Т.IV. – М., 1935. – С.816-817.
 21. Щегленко О.Г. Інтернаціональні зв'язки моряків Чорноморсько-Азовського флоту з трудящими зарубіжних країни. (1921-1925рр.) //УІЖ. – 1973. – №10. – С.76-77.
 22. Там само. – С.78-80.
 23. Нерод В.О. Виступи пролетаріату Польщі на захист СРСР (1929-1933) //УІЖ. - 1978. - №8. - С.91-93.
 24. Забарко Б.М. Классовая борьба и международная рабочая помощь. – К., 1974. – С.92-99.
 25. Сила інтернаціоналістського гарту. - К., 1983. - С. 107; Кіровоградський обласний державний архів. – ф. р-2332. – оп.1. – спр.6. – арк.80зв; Харківський обласний державний архів. – ф. р-1005. – оп.2. – спр.334. – арк.168.
 26. Забарко Б.М. Зазначена праця. – С.106-113.
 27. РДАСПІ. – ф.495. – оп.2. – спр.19. – арк.89.
 28. Червоне село. – 1923, 7 листопада.
 29. РДАСПІ. – ф.536. – оп.1. – спр.1. – арк.116.

-
30. Там само. ф.535. – спр.72. – арк.15.
 31. Адібєков Г.М. Организационная структура Коминтерна 1919-1943. – М., 1997. – С.164.
 32. Сільський господар. – 1922. – №3-4. – С.3-4.
 33. Малая Советская Энциклопедия. – Т.V. – М., 1936. – С.798-799.
 34. ЦДАВО. – ф.290. – оп.7. – спр.18. – арк.90.
 35. Там само. – арк.84.
 36. Сільський господар. – 1929. – №10-11. – С.72.
 37. РДАСП. – ф.506. – оп.1. – спр.113. – арк.108.
 38. Там само. – арк.50-52.
 39. Малая Советская Энциклопедия. – Т.V. – М., 1936. – С.798-799.
 40. РДАСП. - ф.17. - оп.68.- спр.413. - арк.188.
 41. Там само. - спр.125. - арк.3; спр.413. - арк.72.
 42. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30-і рр. ХХст.). – К., 2002. – С.317-320.
 43. Іваненко В.В., Голуб А.І. Названа праця. - С. 34 - 35.
 44. Клара Цеткин зовет к международной солидарности. – М., 1934. – С.14.
 45. ДАРФ. – ф.8265. – оп.1. – спр.73. – арк.278.
 46. Чернігівський обласний державний архів. – ф.Р-2530. – оп.1. – спр.22. – арк.41-42; спр.114. – арк.9.
 47. Бюллетень ЦК МОПР СРСР. – 1925. – № 9-10. – С.7; Первый Всесоюзный съезд МОПР 15-18 мая 1925 года. Стенографический отчет. – М., 1925. – С.213.
 48. Архіви України. – 1982. – № 5. – С.52.
 49. Чернігівський обласний державний архів. – ф.Р-2530. – оп.1. – спр.27. – арк.228; ДАРФ. – ф.8265. – оп.1. – спр.74. – арк.332-333.
 50. Бюллетень Всеукраинского ЦК МОПР СРСР – 1925. – № 1. – С.6;

Червоний клич. – 1935. – №3. – С.17; ДАРФ. – ф.8265. – оп.1. – спр.117-в. – арк.90; спр.128. – арк.131.

51. Интернациональный маяк. – 1939. – №19-20. – С.31.

52. Червоний клич. – 1933. – №1-2. – С.19; Київський облдержархів. – ф. Р – 3343. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.56..

53. ДАРФ. – ф.8265. – оп.1. – спр.113. – арк.158-159.

54. Там само. – ф.8265. – оп.1. – спр.1. – арк.61; спр.22. – арк.282.

55. Червоний клич. – 1928. – № 2. – С.13.

56. Кравченко В.В., Славов Г. Солідарність трудящих УРСР з вересневим повстанням у Болгарії //УІЖ. - 1973. - № 9. - С.90-91

57. Гусаров В.К. Солідарність трудящих УСРР з патріотами республіканської Іспанії (1936-1939) //УІЖ. - 1986. - №7. – С.62-63.

58. Там само.

59. Бюллетень ЦК МОПР ССРСР. – 1928. – №9-10. – С.7.; ДАРФ. – ф.8265. – оп.1. – спр.13. – арк.28.

60. ЦДАВО. – ф.1. – оп.9. спр.226. – арк.26.

61. ДАРФ. – ф.8265. – оп.1. – спр.16. – арк.17.

62. Дихан М.Д., Сохань П.С. Г.Димитров і болгарська політична еміграція в Одесі (1923-1929рр.) //УІЖ. – 1983. – №6. – С.51-57.

63. Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939рр. – К., 1995. – С.154.

64. Павленко В.В. Зазначена праця. – С.154-156.

65. Митерев Г.А. 40 лет Советского Красного Креста (1918-1958). – М., 1959. – С.197.

66. Миловидов В.А. Международная деятельность советского Красного Креста. – М., 1954. – С.37.

67. Митерев Г.А. Зазначена праця. – С.136.

68. Там само. – С.153.

69. Миловидов В.А. Зазначена праця. – С.37.

-
70. Твердохліб В.Ю. Солідарність у боротьбі за визволення. - К., 1978. - С.114-119; Державний архів Донецької області. – ф. Р-57. – оп.1. – спр.17. – арк.110.
71. Червоний Хрест. – 1929. – №12. – С.8.
72. ДАРФ. – ф.9501. – оп.1. – спр.100. – арк.1.
73. Осташева Н.В. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 - поч. 30-х рр. ХХ ст.): Автореф.дис.канд.іст.наук. - Дніпропетровськ, 1996. – С.10-11.
74. Осташева Н.В. Международная деятельность менонитской организации “Союз потомков голландских выходцев на Украине” //Питання історії міжнародних відносин. - Одеса, 1996. - С.146-148.
75. Хонігсман Я.С. Коллективізація, голодомор, занепад єврейського землеробства в Україні. //УІЖ. – №2-3. – 1994. – С.68-69.
76. Там само. – С.69-71.
77. Там само. – С.72-74.
78. Каменева О.Д. Два года культурного сближения с заграницей. - М., 1925. - С.8.
79. ДАРФ. - ф.3316. - оп.13. - спр.3. - арк.26.
80. Там само. - ф.5283. - оп.1. - спр.1. - арк.1-2.
81. Бюлетень ВОКС - 1927. - №1. - С.3-4.
82. Там само.
83. Там само. - С.4-5.
84. Там само. - С.7.
85. Там само. - С.6-7.
86. Там само. - 1926. - №2. - С.13.
87. Безродний Є.Ф. З історії міжнародних зв'язків Радянської України в галузі освіти (1922-1928рр.) //УІЖ. - 1977. - № 3. - С.87.
88. ЦДАВО. – ф.166. – оп.4. – спр.43. – арк.7-8.
89. Безродний Є.Ф. Названа праця. - С.90.

-
90. Там само. - 1927. - №3. - С.7.
91. Там само. - 1927. - №3. - С.4.
92. Там само. - 1927. - №26-27. - С.9; 1927. - №36-38. - С.13-14.
93. Там само. - 1927. - №15-16. - С.16.
94. Там само. - 1926. - №38. - С.10; 1927. - №11-12. - С.8, 15; 1927. - №34-35. - С.13.
95. ЦДАГО. - ф.1. - оп.20. - спр.2708. - арк.47-48.
96. Моргаєнко О.П. Утворення і початок діяльності Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном //УІЖ. – 1980. – № 8. – С.122-128.
97. ЦДАГО. - ф.1. - оп.20. - спр.2911. - арк.1.
98. ЦДАВО. - ф.5110. - оп.1. - спр.1. - арк.1.
99. ЦДАГО. - ф.1. - оп.20. - спр.2911. - арк.1.
100. ЦДАВО. - ф.5110. - оп.1. - спр.1. - арк.2.
101. ЦДАГО. - ф.1. - оп.20. - спр.2911. - арк.2.
102. Там само. - ф.1. - оп.20. - спр.2911. - арк.4. ЦДАВО - ф.5110. - оп.1. - спр.1. - арк.4.
103. ЦДАГО. - ф.1. - оп.20. - спр.2911. - арк.2.
104. Там само.
105. Там само. - арк.5.
106. ЦДАВО. - ф.5110. - оп.1. - спр.1. - арк.36, 42.
107. Там само. - арк.32, 33.
108. ЦДАГО. - ф.1. - оп.20. - спр.3085. - арк.1.
109. Там само. - спр.2911 - арк.4.
110. ЦДАВО. - ф.5110. - оп.1. - спр.1. - - арк.46.
111. ЦДАГО. - ф.1. - оп.20. - спр.3085. - арк.6-9.
112. Известия спорта. – 1923. – №33-34. – С.22.
113. Коммунистический Интернационал в документах. – С.210.
114. ДАРФ. – ф.7576. – Оп.2. – спр.1. – арк.22-24.

-
115. Известия спорта. – 1923. – №33-34. – с.83-84.
 116. ЦДАВО. – ф.1. – оп.2. – спр.1904а. – арк.5.
 117. Вестник физической культуры. – 1926. – № 11. – С.2.
 118. Там само – 1924. – № 14-15. – С.23.
 119. Безродний Є.Ф. Радянська Україна в міжнародному співробітництві СРСР в галузі спорту. 1924-1928рр. //УІЖ. - 1972. - №8. - С.102.
 120. ЦДАВО. – ф.342. – оп.2. – спр.2644. – арк.96; Фізкультура і спорт. – 1928. – № 28. – С.8, №33. – С.5.
 121. Бюллетень ВОКС. - 1927. - №28-29. - С.16-17.
 122. Иодко А. Революция языка //Советский эсперантист. - 1924. - №1. - С.6.
 123. Бюллетень ВОКС. - 1927. - №36-38. - С.22-23; Советский эсперантист. - 1927. - №36-38. - С.21.
 124. Советский эсперантист. - 1924. - №1. - С.8.
 125. Бюллетень ВОКС. - 1927. - №36-38. - С.22-23. Советский эсперантист. - 1927. - №36-38. - С.21.
 126. Бюллетень ВОКС. - 1927. - №28-29. - С.16-17.
 127. Советский эсперантист. - 1924. - №1. - С.8.
 128. Там само. - 1925. - №9-10. - С.42; 1927. - №11-12. - С.99.
 129. Там само. - 1927. - №27. - С.12.
 130. Там само. - 1924. - №1. - С.8.
 131. Там само. - 1927. - №9-10. - С.104-106.
 132. Там само. - 1926-1927. - №1-4. - С.16.
 133. Там само. - 1927. - №9-10. - С.88.
 134. Там само. - 1927. - №5-6. - С.41.
 135. Там само. - 1926-1927. - №1-4. - С.18-19, 25.
 136. Иваненко В.В. Интернациональные связи рабочего класса советской Украины (1921-1932рр.). – Днепропетровск, 1989. – С.55-57.

-
137. Советский эсперантист. - 1927. - №4. - С.27.
138. РДАСПШ. - ф.17. - оп.60. - спр.833. - арк.194.
139. Там само. - арк.194.
140. Там само. - 1931. - №5. - С.34-35.
141. Іваненко В.В., Голуб А.І. . Джерело... - С.47.
142. Там само. - С.131.
143. Адіббеков Г.М. зазначена праця. – С.191.
144. Чернявский Г.И., Чейз У.Д. Враги в собственном лагере?

Коминтерн

и сталинские репрессии 1934-1939гг. //Вопросы истории. – 2003. – № 5.
– 168-169.

145. Іваненко В.В., Голуб А.І. Названа праця. - С.130.
146. Там само. - С.127.

Список використаних джерел та літератури.

1. Документальні видання.

1. Всеукраинский Совет профессиональных союзов: Стат. Бюллетень. – Харьков: Пролетарий, 1928. – 203 с.
2. Всеукраїнська культконференція. Резолюції. – Харків: Пролетарий, 1932. – 44 с.
3. Вторая губернская конференция МОПР. – Одесса, 1924. – 32 с.
4. Второй Всероссийский съезд профсоюзов. – М.: ВЦСПС, 1921. – 132 с.
5. В боротьбу за опанування техніки. (Збірка матеріалів до проведення техестафети). – Рикове: „Техмас”, 1932. – 92 с.
6. Два роки роботи О.Р.П.С. Травень 1928 – червень 1930. – Вінниця: Вид-во окрпрофради, 1930. – 37 с.
7. Два роки роботи уряду УРСР (1926/27 – 1927/28). – Харків: Пролетарий, 1929. – 113 с.
8. Девятый съезд КП(б)У. декабрь 1925 года. Стенографический отчет. – Харьков: Пролетарий, 1926. – 98 с.
9. X з'їзд КП(б)У. Стенографічний відчит. – Х. : Пролетарий, 1927. – 107 с.
10. Десятый з'їзд КП(б)У. 20 – 29 листопада 1927 р. Стенографічний звіт. –

-
- Харків: Пролетарий, 1927. – 109 с.
11. Довідник тсоавіахемівця. Статути, положення, постанови і провідні вказівки. - Харків: СнабТСОавіахем, 1932. – 268 с.
 12. До історії Червоного Хреста. – К.: Вид-во УЧХ, 1940. – 99 с.
 13. Закон про комітети незаможних селян. 27 травня 1922 р. – Вінниця, 1922. – 33 с.
 14. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України і Уповноважених РСФСР. - Харків, 1920-1937 рр.
 15. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. - Харків, 1923-1928 рр.
 16. Збірник наказів та інструкцій НКО РСФРР. – М.: Учпедгиз, 1936. – 108 с.
 17. Звіт Робітничо-селянського уряду України за 1923/24 рік: До ІХ Всеукраїнського З'їзду Рад. – Харків: Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Ради Народних Комісарів УСРР, 1925. – 304 с.
 18. Звіт Центральної комісії селянської взаємодопомоги Всеукраїнському з'їзду СТВ. – Харків: Пролетарий, 1929. – 93 с.
 19. Зібрання постанов уряду УРСР. – 1921 - 1923.
 20. Значение и задачи „Доброхима”. - К.: Доброхем, 1924. – 56 с.
 21. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів та матеріалів у трьох томах. – Т.1. К.: „Наукова думка”, 1962. – 612 с.
 22. Индустриализация СРСР. 1929 – 1932. Документы и материалы. – М.: Наука, 1977. – 547 с.
 23. Итоги хозяйственного развития УССР за 1923/1924 г. – Харьков: Пролетарий, 1925. – 193 с.
 24. КПСС в резолюциях: Сборник документов в 15 томах. – М.: Госполитиздат, 1983. – Т.2. (1917 – 1922). – 803 с.
 25. КПСС в резолюциях и решениях съездов , конференций и пленумов

-
- ЦК. - М.: Госполитиздат, 1970. – 704 с.
26. КПСС о профсоюзах. – М.: Политиздат, 1969. – 512 с.
 27. Компартия України в резолюціях і рішеннях. Збірник документів. – К.: Держвидав УРСР, 1958. – Т.1. – 707 с.
 28. Комітети незаможних селян Харківщини 1920-1933 рр. Збірник документів і матеріалів. За редакцією М.К. Колісника. Харків: Харківське книжкове видавництво, 1961. – 328 с.
 29. Комітети незаможних селян України (1920-1933). Зб. документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1968. – 639 с.
 30. Комитеты бедноты. Сборник материалов.- Т.І. - М. – Л., 1933. – 223 с.
 31. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій 1918 – 1956. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 509 с.
 32. Короткий огляд історії та діяльності У.Ч.Х. – Харків: Видання Головної управи Українхреста, 1925. – 101 с.
 33. Культурная революция в СССР 1917 – 1965 гг. – М.: Наука, 1967. 471 с.
 34. Культурне будівництво на Україні. Збірник документів в 2 т. – К.: Наукова думка, 1959. – Т.2. – 560 с.
 35. Культурне будівництво Української РСР: важливі рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917 – 1959. – Т.І. – 1917 – 1941. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 883 с.
 36. Культурне будівництво в Українській РСР 1917 – 1927: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – 666 с.
 37. Массовое просвещение в СССР. К итогам I пятилетки. – М. : Госполитиздат, 1932. – 300 с.
 38. Матеріали II Всеукраїнського з'їзду Ленінського товариства „Геть неписьменність”. – Харків: вид-во „Геть неписьменність”, 1932. – 77 с.
 39. Материалы к отчету ВЦСПС IX съезду профсоюзов. – М.: ВЦСПС, 1932. – 207 с.
 40. Матеріали I з'їзду КНС – Ч.1. – Харків: Пролетар, 1920. – 175 с.

-
41. Матеріали щодо організації „Товариства культурного єднання з селом”. - К., 1925. – 77 с.
 42. Народное хозяйство СССР. Стат. Справочник. – М.: Госкомстат, 1932. – 348 с.
 43. Общество „Долой неграмотность”. Устав общества и инструктивный материал. - М., 1924. – 34 с.
 44. XI з’їзд КП(б)У. Стенографічний звіт . – Х.: Державне вид-во України, 1930. – 773 с.
 45. Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к III съезду профсоюзов Украины. – Харьков: ВУРПС, 1926. – 104 с.
 46. Первое всеукраинское совещание профсоюзов: Доклады и резолюции Южбюро ВЦСПС. – Харьков: ВЦСПС, 1921. – 205 с.
 47. Перший Всеукраїнський з’їзд Автодору. Витяги з промов та постанови. – Харків: Пролетар, 1929. – 82 с.
 48. Підсумки IX Всесоюзного та Всеукраїнського з’їздів профспілок. – Харків: ВУРПС, 1932. – 127 с.
 49. Политический и трудовой подъем рабочего класса СРСР (1928 – 1929). Сборник документов. – М.: Госполитиздат, 1969. – 256 с.
 50. Политпросветработа в городе. – М. – Л.: Гос. Изд-во, 1927. – 93 с.
 51. Порадник ліквідатора неписьменності та малописьменності. – Харків: Пролетарий, 1924. – 123 с.
 52. Постанова першого Всеукраїнського з’їзду Спілки безвірників. – Харків: вид-во Спілки безвірників, 1928. – 56 с.
 53. Постанови другого всеукраїнського з’їзду Червоного Хреста УСРР 25 – 27 травня 1927 року. – Харків.: ЦК УТЧХ, 1927. – 58 с.
 54. Постанови I Всеукраїнського з’їзду селянських товариств взаємодопомоги. – Харків: вид-во ЦК СТВ, 1929. – 47 с.
 55. Про визнання комнезамів за сучасних обставин. – Харків: ЦК КНС, 1929. – 56 с.

-
56. Профсоюзы СРСР. Документы и материалы. В 4-х т. - Т.2. - М.: Госполитиздат, 1963. – 600 с.
 57. Профсоюзы в цифрах: Статистический справочник за 1921-1925 гг. – Харків: ВУРПС, 1926. – 154 с.
 58. Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку в четыре года. – Харьков: ВУРПС, 1932. – 204 с.
 59. Профспілки України в постановах своїх з'їздів і конференцій. – Харків: ВУРПС, 1930. – 167 с.
 60. V Всеукраїнський з'їзд КНС. Стенографічний відчит. – Харків: ЦК КНС, 1927. – 207 с.
 61. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М.: Госполитиздат, 1967. – 459 с.
 62. Сборник материалов по истории и задачам Красного Креста. – М.: Медицина, 1939. – 312 с.
 63. Сборник постановлений и приказов по промышленности СССР. – М.: Гос. изд. полит. лит-ры, 1927. – 243 с.
 64. Сборник постановлений и приказов по промышленности. 1928/29 г. – Вып.1. – М.: Гос. изд. полит. лит-ры, 1928. – 312 с.
 65. Сборник постановлений и распоряжений правительства Союза ССР. - М.: Гос. изд. полит. лит-ры, 1938-1939 гг. – 459 с.
 66. VII Всесоюзный съезд инженерно-технической секции ВСРМ. Стенографический отчет. 17 – 23 января 1928 г. – М.: ВМБИТ, 1928. – 132 с.
 67. Сільськогосподарський союз Голландських вихідців на Україні (1921 – 1927 рр.): Збірник документів і матеріалів. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2000. – 339 с.
 68. Сила інтернаціоналістського гарту. – К.: Політвидав України, 1983. – 318 с.
 69. Систематический сборник важнейших декретов. 1917 – 1920. – М.,

1920. – 321 с.
70. Соціалістична Україна: Стат. збірник. – К.: Держкомстат, 1937. – 78 с.
 71. Спілка сільськогосподарських та лісових робітників СРСР на Україні між I та II Всеукраїнськими з'їздами (1924 – 1926 рр.). – Харків: В-во ЦК Робітземлісу, 1927. – 230 с.
 72. Справочник Червонохресного робітника. – Харків: Вид. Головної Управи Укр. Червоного Хреста, 1925. – 82 с.
 73. Статут товариства „Сельбуд”. - К.: „Село-книга”, 1926. – 88 с.
 74. Статут Українського товариства Червоного Хреста. – Харків: Вид.-во Головної Управи Укр. Червоного Хреста, 1922. – 68 с.
 75. Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. - Харків, 1919.
 76. Собрание законов правительства Украины. – Харків: Держвидав, 1935-1936 рр.
 77. Собрание законов и распоряжений Рабочее-Крестьянского Правительства СССР. - М., 1925-1937 гг.
 78. Ударні завдання роботи ТСО-авіохему. (Резолюції II пленуму ЦР ТСО-авіохему).- Харків: Тдоавіяхем, 1931. – 34 с.
 79. Українхрест. Статті та матер`яли. Збірник. Ч.1. – Харків: Вид. Головної Управи Українського Червоного Хреста, 1925. – 28 с.
 80. Устав Украинского общества Красного Креста. – Харьков: Типография Дома железнодорожников, 1922. – 27 с.
 81. Червоний Хрест У.С.Р.Р. за 1927 – 28 роки. Звіт про діяльність. - Харків: У.Т.Ч.Х., 1929. – 64 с.

2. Архівні джерела.

Центральний державний історичний архів України (ЦДА України).

Фонд № 442. – Центральне правління товариства Російського Червоного Хреста.

-
82. Опис 861. - Справа 307. – Отчет о деятельности Российского Красного Креста в Киевской губернии в 1914 – январь 1917 г.

Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (ЦДАВО України).

Фонд № 1. – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК).

83. Опис 2 – Справа 85. – Листування з Всеросійським ЦВК і наркоматами РРФСР щодо вживання заходів у боротьбі з наслідками голоду в Україні. (3.01.1922 р. – 22.06.1922 р.).
84. Опис 2. – Справа 1012. – Матеріали про діяльність Товариства сприяння ліквідації неписьменності (тези доповідей, відгуки, протоколи засідань, плани робіт). (28.11.1923 р. – 27.10.1925 р.).
85. Опис 3 – Справа 126. – Протокол засідання Всеукраїнської ради профспілок України. Звіт Центрального правління Авіахіму. (серпень 1927 р.).
86. Опис 3 - Справа 1807. – Супровідні до заяв колишніх членів КП(б)У про відновлення їх у правах членів. Листування з ВУРПС щодо підготовки до 4-го Всеукраїнського з'їзду професійних спілок, розгляд заяв окремих членів спілок. Доповідь про стан сільських товариств взаємодопомоги, Всеукраїнської Ради Тсоавіахім та листування з народними комісаріатами та окружними виконавчими комітетами Рад. (25.07.1927 р. – 31.12.1928 р.).
87. Опис 5 - Справа 127. – Статистичні відомості про склад позбавлених виборчого права по сільрадах України в 1927 – 1929 рр. (21.06.1929 р.).
88. Опис 5 - Справа 252. – Огляд ВУЦВКу про хід і наслідки звітно-перевиборчої кампанії до Рад у 1926 – 1927 рр. по округах УСРР.
89. Опис 9. – Справа 226. – Доповідні записки до ВУЦВК про стан антирелігійної пропаганди в УСРР у 1929 – 1933 рр.
90. Опис 9. – Справа 1080. – Листування з ВЦВК про роботу із посилення

колективізації (січень – листопад 1930 р.).

91. Опис 9 – Справа 2684. – Листування з ВЦВК про діяльність добровільних товариств. (жовтень – листопад 1929 р.).

Фонд № 2. – Рада Народних Комісарів УСРР (РНК УСРР).

92. Опис 1 – Справа 86. – Бюлетені та інформаційні зведення Політичного управління Наркомвоєн УССР про політичний стан частин Червоної армії і населення губерній України. (13 квітня – 11 липня 1919 р.).

93. Опис 1 – Справа 512. – Листування з наркоматами УСРР, губвиконкомами та іншими установами про відпуск канцелярського приладдя, меблів та продуктів для співробітників Раднаркому України (26 листопада 1920 р. – 16 серпня 1921 р.).

94. Опис 1 – Справа 578. – Протоколи засідань РНК УСРР №№ 29 – 42 та матеріали до них. (3 липня – 31 серпня 1920 р.).

95. Опис 2 – Справа 136. – Листування з Харківським губвиконкомом про поліпшення продовольчого стану губернії, про припинення виселення фахівців з квартир та про інші питання. (11 січня – 28 грудня 1921 р.).

96. Опис 7 – Справа 81. – Довідка про стан сільського господарства на Україні. (1933 р.).

Фонд № 5. – Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР (НКВС УСРР).

97. Опис 1 – Справа 136. – Положение о еврейском общественном комитете помощи жертвам погромов (Евобщестком). Уставы Евобщесткома и комитета по делам армян (4 августа – 15 декабря 1920 г.).

98. Опис 1 – Справа 512. – Уставы обществ, союзов, организаций, присланных на регистрацию в Наркомвнудел УССР (апрель – 13 дек. 1921 г.).

99. Опис 1. – Справа 664. – Устав Всероссийского и Всеукраинского союза еврейских трудящихся масс «Сетмас» (25 февр. 1921 г.).

100. Опис 1 – Справа 666. – Устав Китайского рабочего революционного

-
- союза (11 июн. – 8 окт. 1921 г.).
101. Опис 1 - Справа 943. – Проекты положений об обществе «Село – помощь (2 янв. – 2 дек. 1922 г.).
102. Опис 1 – Справа 972. – Устав Украинского товарищества Красного креста (17.03.22 г.).
103. Опис 1 – Справа 980. – Устав благотворительного общества „Содействие”.
104. Опис 1 – Справа 1262. – Материалы о деятельности отдела нацменьшинств НКВД УССР. (9.01.1922 г. – 4.01.1923 г.).
105. Опис 1 – Справа 1825. – Сведения о деятельности сионистских и др. националистических организаций по губерниям Украины и переписка об оказании помощи еврейскому населению, пострадавшему от погромов (22.03. – 8.12.22 г.).
106. Опис 1 – Справа 2261. – Протоколы заседаний Центрмекозо (21.12.22 г. – 7.12.23 г.).
107. Опис 1 – Справа 2262. – Выписки из протоколов заседаний Центрмекозо и материалы к ним об утверждении уставов обществ, союзов, организаций (26.01.23 г. – 30.04.24 г.).
108. Опис 1 – Справа 2283. – Деятельность Украинского фотографического общества. (1.03.23 г. – 16.09.24 г.).
109. Опис 1 – Справа 2286. – Деятельность общества содействия ликвидации неграмотности и малограмотности им. Ленина (15.02.23 г. – 23.02.25 г.).
110. Опис 1 – Справа 2290. – Материалы о регистрации устава Харьковского общества испытателей природы и его деятельности (24.02.23 г. – 31.12.25 г.).
111. Опис 1 – Справа 2912. – Матеріали про реєстрацію Українського фотографічного товариства. (Квітень 1925 р.).
112. Опис 2 – Справа 311. – Материалы о регистрации уставов обществ и

-
- союзов (15 октября 1924 г. – 2 октября 1925 г.).
113. Опис 2 – Справа 312. – Переписка о регистрации уставов обществ и союзов. (4 января 1924 г. – 13 января 1925 г.).
114. Опис 2 – Справа 316. – Материалы о регистрации устава Всеукраинского общества друзей химической обороны и промышленности «Укрдоброхим». (10 января 1924 г. – 11 января 1925 г.).
115. Опис 2 – Справа 1193. – Выписки из протоколов заседаний Центральной Межведомственной комиссии по делам обществ и союзов (Центрмекосо) об утверждении устава Всеукраинского союза трудящихся евреев «Укрвтруд». (6 ноября 1925 г. – 25 января 1926 г.).
116. Опис 2 – Справа 1197. – Уставы обществ и союзов и переписка по их рассмотрению и регистрации. (5 февраля – 31 декабря 1925 г.).
117. Опис 2. – Справа 2290. – Переписка с админотделом Старобельского окрисполкома о передаче Троицкой церкви синодальной общине. (22 июля 1926 г. – 4 июня 1927 г.).
118. Опис 2 – Справа 2708. – Протоколы заседаний правлений и уставы Всеукраинских ассоциаций и товариществ, переписка об их ликвидации. (2 апреля 1926 г. – 22 июля 1930 г.).
119. Опис 2 – Справа 2710. – Материалы о порядке регистрации уставов обществ и союзов, обследовании их деятельности. (9 января – 22 ноября 1926 г.).
120. Опис 3 – Справа 466. – Уставы обществ и переписка об их регистрации. (21 января – 18 ноября 1927 г.).
121. Опис 3 – Справа 473. – Список ліквідованих товариств станом на 1 вересня 1927 року.
122. Опис 3 – Справа 511. – Протоколы заседаний президиумов, планы работ, тезисы к докладам и др. материалы о деятельности окрисполкомов и их отделов. (5 января – 3 декабря 1927 г.).

-
123. Опис 3 – Справа 964. – Протоколи засідань президиума ВУЦИКа, Совнаркома УССР, секцій Укрґосплана, УЭС и переписка с ними. (19 января – 19 декабря 1928 г.).
124. Опис 3 – Справа 981. – Матеріали по рассмотрению проектов, планов работ, циркуляров, докладных записок и др. наркоматов УССР. (29 января – 15 декабря 1928 г.).
125. Опис 7 – Справа 1097. – Переписка с администрацией Роменского окрисполкома по рассмотрению заявлений уполномоченных религиозных общин. (11 января – 20 августа 1928 г.).

Фонд № 17. – Вища Рада народного господарства УСРР (ВРНГ УСРР).

126. Опис 6 – Справа 8. – Протоколи засідань ВРНГ УСРР. (липень - жовтень 1927 р.).
127. Опис 68 – Справа 588. – Протоколи засідань ВРНГ УСРР. (серпень - вересень 1928 р.).

Фонд № 27. – Народний комісаріат землеробства УСРР (НКЗ УСРР).

128. Опис 9 – Справа 56. – Матеріали про діяльність сільських товариств взаємодопомоги. (червень – жовтень 1929 р.).
129. Опис 9 – Справа 122. – Листування із ЦК Всеробітземлісу. (13 січня – 12 квітня 1929 р.).
130. Опис 9 – Справа 155. – Матеріали про діяльність комісаріату за серпень – вересень 1932 р. (доповідні записки, протоколи).

Фонд № 34. – Народний комісаріат праці УСРР.

131. Опис 10 – Справа 320. – Баланс Подільського відділення Всеукраїнської контори Укрстрой станом на 15 січня 1926 р. і пояснювальна записка до нього.
132. Опис 11 – Справа 3340. – Протоколи засідань організаційного відділу Наркомпраці УСРР. (Квітень – липень 1931 р.).

Фонд № 166. – Народний комісаріат народної освіти УСРР (НКНО УСРР)

133. Опис 1 – Справа 478. – Матеріали про організацію і роботу народних

- будинків і пролетарських клубів в РСФРР і УСРР (інструкції, положення, резолюції, огляди, кошториси, списки клубів і лекцій). (19 березня 1919 р.).
134. Опис 5 – Справа 58. – Матеріали про організацію, стан та розвиток культурно-освітньої роботи на Україні (постанови, положення, протоколи, доповіді, доповідні записки, відомості, кошториси). (з 16 липня по 31 грудня 1925 р.).
135. Опис 9 – Справа 73. – Протоколи засідання колегії Наркомосу УСРР. (17 січня – 30 грудня 1929 р.).
136. Опис 9 – Справа 274. – Статут Всеукраїнського об'єднання робітників революційної кінематографії „ВУОРРК” та протокол засідання Центральної між урядницької комісії в справах реєстрації товариств і спілок. (6 квітня 1929 – 1932.).
137. Опис 10 – Справа 426. – Доповідні записки дитячих містечок і будинків та листування з ними про шкільно-виховну роботу, санітарно-гігієнічний та господарський стан дитбудинків за 1931 і 1932 роки. (з 28 серпня 1931 по 16 січня 1933 р.).
138. Опис 16 – Справа 184. – Матеріали про взаємодію органів Наркомосу УСРР та товариства „Геть неписьменність” у справі ліквідації неписьменності населення. (18 січня – 5 квітня 1929 р.).
139. Опис 17 – Справа 176. – Доповідні записки про організацію лікнепів на селі силами товариства „Геть неписьменність”. (12 травня 1929 р. – 15 жовтня 1929 р.).

Фонд № 257. – Всеукраїнський Центральний Комітет незаможних селян (ВЦКНС).

140. Опис 1 – Справа 35. – Доповіді, звіти, інформації та статистичні відомості Кам'янець-Подільського губернського підвідділу КНС при відділі Управління губвиконкому про його роботу та про хід перереєстрації членів КНС у губернії. Постанови з'їзду КНС

-
- Кам'янецького повіту. (3 – 4 квітня 1921 р.). (10 березня – 19 грудня 1921 р.).
141. Опис 1 – Справа 55. – Постанови, положення та інструкції ВУЦВК, Рад наркому і НКВС УРСР з питань організації роботи КНС. (1 січня 1922 р. – 27 січня 1923 р.).
142. Опис 1 - Справа 83. – Постанови Рад наркому УРСР, Наркомату Соцзабезпечення і обіжники НКВС УРСР про участь КНС в організації взаємодопомоги на селі. (11 серпня – 30 листопада 1922р.).
143. Опис 1 – Справа 136. – Постанови ВУЦВКу, обіжники, інструкції, відозви відділу КНС при НКВС УРСР та ВЦКНС з питань роботи КНС. (2 січня – 27 грудня 1923 р.).
144. Опис 1 – Спр. 333. – Статистичні відомості ЦКНС про склад організації КНС по губерніях України за 1923 – 25 рр. (26 вересня 1925 р.).
145. Опис 1 – Спр. 474. – Резолюції III-ї сесії Ради сільськогосподарських колективів і V-го пленуму ЦКНС. Доповідь ЦКНС про стан колективізації сільського господарства на Україні в 1923 р., статистичні відомості окружних КНС про сільськогосподарські колективи. (8 січня – 22 листопада 1926 р.).
146. Опис 1 – Справа 1012. – Доповіді, звіти та зведення ВЦКНС про стан і роботу комітетів незаможних селян України за 1929/30 р., про хід перевиборів КНС та про роль колективізації сільського господарства. (28 лютого – 27 грудня 1930 р.).
147. Опис 1 – Справа 1068. – Звіти районних комітетів незаможних селян Правобережжя про роботу з 1 квітня 1930 р. по 1 січня 1931 р. (9 листопада 1930 р. – 22 серпня 1931 р.).
148. Опис 1 - Справа 1295. – Стенограма та протокол V-го ліквідаційного пленуму ВЦКНС. (15 – 16 лютого 1933 р.).

Фонд № 264. – Всеукраїнське правління добровільного товариства „Друзі дітей”.

149. Опис 1 – Справа 3. – Статистичні відомості про роботу та кількість первинних осередків товариства „Друзі дітей” в УСРР за 1924 – 25 рр.
150. Опис 1 – Справа 7. – Документи про роботу та особовий склад редакції журналу „Друг дітей”. (13 листопада 1924 р. – 1 березня 1925 р.). (13 листопада 1924 р. – 1 жовтня 1927 р.).
151. Опис 1 – Справа 10. – Циркуляри, інструкції, тези, план, кошторис, звіти, відомості, переписка. (1 жовтня 1925 – 1 жовтня 1927 рр.).
152. Опис 1 – Справа 22. – Матеріали журналу „Друг дітей”. (30 червня – 8 грудня 1925 р.).
153. Опис 1. – Справа 28. – Статут товариства „Друзі дітей”. (8 грудня 1925 р. - 11 березня 1926 р.).
154. Опис 1 – Справа 199. – Окрправління та філії товариства „Друзі дітей”. (25 серпня 1928 р. – 11 січня 1929 р.).
155. Опис 1. – Справа 226. – Документи про українізацію апарату та особовий склад товариства „Друзі дітей”. (5 січня – 17 вересня 1928р.).
156. Опис 1 – Справа 228. – Виробничо-навчальні підприємства товариства „Друзі дітей”. (3 лютого 1928 р. – 27 листопада 1930 р.).
157. Опис 1 – Справа 229. – Філії товариства „Друзі дітей”. (5 січня – 24 грудня 1928 р.).

Фонд № 270. – Центральна Рада Укрпостачавтодору.

158. Опис 1 – Справа 20. – Фінансові плани Облавтодорів. (1931 – 1932 рр.).
159. Опис 1 – Справа 21. – Обіжники Укрпостачавтодору. (1931 – 1932).
160. Опис 1 – Справа 23. – Листування з водомоторною секцією. (1931 – 1932).
161. Опис 1 – Справа 24. – Агітаційно-рекламний матеріал. (1931- 1932).

-
162. Опис 1 – Справа 28. – Протоколи засідань Президії Укрпостачавтодору. (1932).
163. Опис 1 – Справа 30. – Протоколи технарад Укрпостачавтодору. (1932).
Фонд № 272. – Всеукраїнське товариство допомоги жертвам інтервенції.
164. Опис 1 – Справа 225. – Матеріали про діяльність регіональних філій товариства. (12.05.1927 р. – 12.09.1927 р.).
Фонд № 290. – Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації
„Сільський господар”.
165. Опис 1 - Справа 1. – Статут товариства „Сільський господар”.
(18.03.1922 р.).
166. Опис 1 - Справа 182. – Полтавський союз сільськогосподарської коперації. (22.05.1922 р. – 16.07.1924 р.).
167. Опис 2 – Справа 241. – Матеріали до нарад товариств. (1.08.1923 р. – 3.09.1923 р.).
168. Опис 7 - Справа 11. - Кооперативні центр. установи. (9.X. – 15.XI. 28р.).
169. Опис 7 – Справа 19. – Матеріали до 7-х зборів уповноважених та постанови Надзор. ради. (2.X. – 12. IX. 28 р.).
170. Опис 7 – Справа 18. – Міжнародний коопсоюз „Альянс”, редакц. Газет, учбові заклади та керуючі установи. - (1.X. – 1. XI. 28 р.).
Фонд № 342. – Центральний комітет Всеукраїнського товариства оздоровлення праці та побуту.
171. Опис 2 – Справа 2644. – Матеріали про організацію фізкультурного руху на Україні. (1927 – 1928 рр.).
172. Опис 3 – Справа 74. – П’ятирічний план товариства Червоного хреста на 1928 – 1933 рр. (1928 – 1929 рр.).
173. Опис 3 – Справа 4988. – Матеріали про діяльність Всеукраїнського товариства оздоровлення праці та побуту. (4 січня – 19 грудня 1933 р.).
Фонд № 348. – Народний комісаріат соціального забезпечення (НКСЗ).

-
174. Опис 1 – Справа 92. – Документи про роботу підвідділу охорони дитинства Волинського губ соцзабезу (витяг з протоколу, кошторис, доповідні записки, листування). (13 травня – 4 серпня 1919 р.).
175. Опис 1 – Справа 96. – Документи підвідділу охорони дитинства Подільського соцзабезу. (27 березня – 13 серпня 1919 р.).
176. Опис 1 - Справа 97. – Документи підвідділу охорони дитинства Полтавського соцзабезу. (27 березня – 13 серпня 1919 р.).
177. Опис 2 - Справа 86. – Близнюк Ілля Андрійович.
178. Опис 2 - Справа 299. - Документи підвідділу охорони дитинства Харківського соцзабезу. (12 травня – 15 грудня 1923 р.).
- Фонд № 387. – Всеукраїнське правління добровільного товариства „Геть
неписьменність”.
179. Опис 1 – Справа 1. – Обіжники Всеукраїнського товариства допомоги ліквідації неписьменності та мало письменності ім. Леніна. (2 вересня 1924 р. – 9 вересня 1925 р.).
180. Опис 1 – Справа 10. – Документи про вишукування Товариством матеріальних та фінансових можливостей для проведення роботи з ліквідації неписьменності. (28 вересня 1924 р. – 26 вересня 1925 р.).
181. Опис 1 – Справа 11. – Документи Центрального правління Товариства про проведення Тижня допомоги ліквідації неписьменності (постанови, обіжники, витяг з протоколу, плани, доповідні записки, тези, відомості, листування). (23 вересня 1924 р. – 27 лютого 1925 р.).
182. Опис 1 – Справа 16. – Обіжники Центрального правління товариства. (17 жовтня 1925 р. – 15 вересня 1926 р.) .
183. Опис 1 – Справа 19. – Програми короткотермінових курсів-конференцій для підготовки низового активу Товариства. (1926 р.).
184. Опис 1 – Справа 29. – Листування з окружними філіями товариства. (9 жовтня 1925 р. – 23 серпня 1926 р.).
185. Опис 1 – Справа 51. – Документи про роботу Харківського Окружного

-
- товариства (протоколи, звіти, тези, анкети, посвідчення, листування). (20 жовтня 1925 р. – 6 вересня 1926 р.).
186. Опис 1 – Справа 57. – Документи про проведення виставки Асоціації художників революційної Росії (АХРР) (протоколи, списки картин, службові записки, вирізки з газет, листування). (3 грудня 1925 р. – 11 лютого 1926 р.).
187. Опис 1 – Справа 60. – Листування з ВУЦВК, РНК УСРР, Наркомосвітою УСРР з питань організаційної роботи товариства. (5 вересня 1925 р. – 12 серпня 1926 р.)
188. Опис 1 – Справа 61. – Листування з Окружними правліннями з організаційних питань. (13 жовтня 1925 р. – 30 серпня 1926 р.).
189. Опис 1 – Справа 63. – Листування з Головополітосвітою про передачу Товариству видавництва газети „Геть неписьменність” та з Окружними товариствами щодо форми відомості про стан мережі шкіл лікнепу. (17 жовтня 1925 р. – 19 грудня 1926 р.).
190. Опис 1 – Справа 71. – Листування з Наркомпраці, Українбанком, Укрутильзбором, Головоцстрахом, Ощадно-позичковим товариством „допомога” щодо фінансових операцій. (23 липня 1925 р. – 14 грудня 1926 р.).
191. Опис 1 – Справа 83. – Документи про роботу ревізійної комісії товариства. (1 жовтня 1925р. – 1 лютого 1927 р.).
192. Опис 1 – Справа 96. – Документи про роботу Вінницького окружного товариства (протоколи, баланс, зворотні відомості, листування). (2 жовтня 1926 р. – 1 квітня 1927 р.).
193. Опис 1 – Справа 121. – Документи про роботу Прилуцького окружного товариства. (13 жовтня 1926 р. – 16 травня 1927 р.).
194. Опис 1 – Справа 184. – Протокол I Всеукраїнського з`їзду представників товариства від 15.03.27 р.
195. Опис 1 – Справа 237. – Листування з ВУЦВК, Нарком освіти УСРР,

-
- Нарком фінансів УСРР, Прокуратурою УСРР про термін скликання Ради Товариства, проведення Місяця допомоги лікнепу, Всеукраїнської книжкової та речової лотереї „щасливий номер” і асигнування їх. (5 жовтня 1927 р. – 25 вересня 1928 р.).
196. Опис 1 – Справа 302. – Протоколи засідання Центрального правління Товариства. (3 жовтня 1928 р. – 17 грудня 1929 р.).
197. Опис 1 – Справа 383. – Баланси окружних товариств з 1 жовтня 1928 по квітень 1929 р.
198. Опис 1 – Справа 463. – Листування з Центральною Радою Всеросійського товариства „Долой неграмотность” щодо проведення всеросійської наради, культпоходів, підготовки до нового навчального року, святкування 8 березня. (3 грудня 1929 р. – 30 серпня 1930 р.).
199. Опис 1 – Справа 504. – План та довідки Центрального правління Товариства про стан роботи щодо ліквідації неписьменності. (1 лютого – 1 червня 1930 р.).
200. Опис 1 – Справа 518. – Документи про проведення спартакіади лікнепу (постанова, інформація, акт, висновки обстеження, відомості). (серпень – 5 листопада 1930 р.).
201. Опис 1 – Справа 553. – Документи про підготовку до III Всеукраїнського з'їзду Товариства (списки, звіт, листування). (13 січня – 3 лютого 1932 р.).
202. Опис 1 – Справа 573. – Документи про фінансово-господарську діяльність Центрального комітету товариства (фінплан, кошторис, відомості про зарплату, листування). (березень 1932 р. – березень 1933 р.).
203. Опис 1 – Справа 581. – Постанови, протоколи засідань ВЦВК, Колегії НК РСІ, Всеукраїнської Ради республіканських громадських організацій та матеріали до них про діяльність Товариства. (28 травня – 5 листопада 1933 р.).

Фонд № 571. – „Українська Рада Товариства із земельного облаштування
трудящих євреїв” .

204. Опис 2. - Справа 39. – III пленум Правління Українського ТЗЕТ. (1930 р.).
205. Опис 2. - Справа 119. – Звіт про роботу Всеукраїнської Ради ТЗЕТ за 1932 – 1933 рр.
206. Опис 2. - Справа 149. – Листування з питання участі організацій ТЗЕТ у збиральній кампанії 1933 р.
207. Опис 2. – Справа 425. – Матеріали і листування з Миколаївською облрадою ТЗЕТ із питань організаційно-масової роботи. (12.03.1935 р. – 13.04.1935 р.).

Фонд № 559. – Кооперативний комітет.

208. Опис 1 - Справа 84. – Протоколи нарад, листування. (12.08.1924 р. – 1.12.1924 р.).
209. Опис 1 – Справа 330. – Різне листування. (1925 р.).

Фонд № 587. – Центральна Рада Укравтодору.

210. Опис 1 – Справа 8. – Листування Правління Автодору із Київською обласною філією товариства. (з 1 січня по 12 грудня 1931р.).
211. Опис 1 – Справа 9. – Матеріали та протоколи засідань Центральної Ради Укравтодору. (липень – листопад 1931).
212. Опис 1 – Справа 15. – Протоколи засідань Центральної Ради Укравтодору. (з 1 січня по 12 грудня 1931).
213. Опис 1 – Справа 18. – Звіт про роботу товариства. (листопад – грудень 1931).
214. Опис 1 – Справа 42. – Замовлення на постачання. (1 січня – грудень 1932 р.).
215. Опис 1 – Справа 43. – Матеріали з'їзду товариства. (серпень – грудень 1932).
216. Опис 1 – Справа 45. – Різні листування із округовими філіями. (травень

– червень 1932).

217. Опис 1 – Справа 46. – Різні листування із округовими філіями. (лютий – травень 1932).
218. Опис 1 – Справа 47. – Листування з Центральним Комітетом Автодору. (вересень – грудень 1932).
219. Опис 1 – Справа 49. – Загальне листування Центральної Ради Укравтодору. (лютий 1932).
220. Опис 1 – Справа 54. – Акти обслідування та вивід Президії. (грудень 1932).
221. Опис 1 – Справа 117. – Секції кадрів. (січень – грудень 1932).
222. Опис 1 - Справа 208. – Матеріали агітаційно-масової секції. (1932 р.).
223. Опис 1 – Справа 119. – Статистичний облік філій. (липень – вересень 1933 р.).

Фонд № 791. – Центральне правління добровільного товариства „Друзі радіо”.

224. Опис 3 - Справа 11. – Плани робіт товариства. (1931 р.).
225. Опис 1 – Справа 6. – Особовий склад товариства „Друзі радіо”. (липень – вересень 1932 р.).

Фонд № 1738. – Бюро Українського друку при Всеукраїнському виконавчому комітеті.

226. Опис 1 – Справа 3. – Інформаційні повідомлення про засідання II Всеукраїнського з'їзду Рад і декрети Ради Народних Комісаріатів УСРР. (20 лютого – 28 квітня 1921 р.).

Фонд 2344. – Центральна Рада Всеукраїнського товариства робітників-винахідників (ЦР ВУТОРВИН). .

227. Опис 1 – Справа 5. – Постанови і директиви партійних і господарських органів. Листування Центральної Ради ВУТОРВИНу з ВРНГ, іншими господарськими органами. (18 вересня 1926 р. – 2 січня 1930 р.).

Фонд № 2602. – Всеукраїнська рада науково-технічних товариств.

228. Опис 1 – Справа 2177. – Матеріали про діяльність ради товариств у 1931

р.

Фонд № 2605. – Всеукраїнська рада професійних спілок (ВУРПС).

229. Опис 1 – Справа 16. – Матеріали Всеукраїнської Асоціації Інженерів (ВАІ). (1933 р.).
230. Опис 1 – Справа 1970. – Матеріали про діяльність Харківської губпрофради. (1923 р.).
231. Опис 1 – Справа 2079. – Матеріали обслідування роботи губпрофрад. (січень – липень 1923 р.).
232. Опис 2 – Справа 823. – Листування з ВЦРПС. (1924 р.).
233. Опис 3 – Справа 60. – Матеріали про діяльність товариства „Техніка масам”. (12.04.1929 р. - 10.08.1929 р.).
234. Опис 3 - Справа 272. – Матеріали обслідування роботи ОМБІТів.(1933 р.).
235. Опис 3 – Справа 946. – Матеріали про стан соцзмагання на підприємствах. (1.08.1929 р. – 1.10.1929 .).
236. Опис 3 – Справа 1114. – Відомості про особовий склад ВУРПС. (1927 р.).
237. Опис 3 – Справа 1452. – Резолюції ВУРПС. (1931 р.).
238. Опис 3 – Справа 1454. – Інструкції та обіжники ВУРПС. (12.07.1931 р. – 31.12.1931 р.).
239. Опис 3 – Справа 1581. – Циркуляри і обіжники облпрофрад. (січень – липень 1927 р.).
240. Опис 3 – Справа 1584. – Матеріали обслідування діяльності облпрофрад у 1928 році.
241. Опис 4 – Справа 845. – Звіти ІТС Київської області про їх участь у розгортанні соціалістичного змагання (1931 р.).
242. Опис 4 – Справа 973. – Діяльність партфракцій профспілок (протоколи нарад, звіти, резолюції). (січень – липень 1933 р.).

Фонд № 2717. – Спілка працівників освіти і мистецтв.

243. Опис 1 – Справа 60. – Звіти Укрбюро Цекпросу. (25 січня 1923 р. – 1

липня 1923 р.).

244. Опис 1 - Справа 140. – Відчити та плани роботи СНР. (27 січня – 20 травня 1925 р.).
245. Опис 1 - Справа 166. – Стенографічний відчит з`їзду. (1925 р.).
- Фонд № 2841. – Всеукраїнський комітет профспілки сільськогосподарських і лісових робітників СРСР (ВУК СРСР).
246. Опис 1 - Справа 3. – Переписка з Наркомземом. (1924 г.).
247. Опис 1 - Справа 22. – Протоколи Южбюро Всеробітземлісу. 91924 г.).
248. Опис 1 – Справа 55. – К сведению и руководству. (16 января – 18 июля 1923 г.).
249. Опис 1 - Справа 90. – По сельскому хозяйству. (2 января – 23 мая 1923 г.).
250. Опис 1 – Справа 99. – Отчеты инструкторов по охране труда. (2 января – 13 ноября 1924 г.).
251. Опис 1 – Справа 149. – О личном состава Южбюро и о командировочных вообще. (2 января – 10 декабря 1924 г.).
252. Опис 1 - Справа 260. – Отчеты Укрбюро. (14 февраля – 24 октября 1924 г.).
253. Опис 1 – Справа 296. – Про конференції НТС Всеробітземлісу.
254. Опис 1 - Справа 522. – Інформаційний звіт про роботу ВУППС С.Г. та лісових робітників за час з 1.07. 25 р. по 1.01.26 р.
255. Опис 1- Справа 555. – Про землеустрійні секції.

Фонд № 3311. – Центральне Правління добровільного товариства „Техніка масам”.

256. Опис 1 – Справа 1. – Тимчасове положення про осередок товариства „Техніка масам”. (1929 р.).
257. Опис 1 – Справа 3. – Протоколи оргмасового сектору Всеукраїнського товариства „Техніка масам”. (12.08.1929 р. – 1.02.1930 р.).

258. Опис 1 – Справа 5. – Листування з Наркомосом, посвідчення, довідки. (1.05.1930 р. – 12.08.1930 р.).

259. Опис 1 – Справа 6. – Дніпропетровське міське товариство „Техніка масам”. – (1932 р.).

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Фонд 1. – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У).

260. Опис 1 – Справа 28. – Стенограма ІV конференції КП(б)У (17. ІІІ.1920 г. - 23.ІІІ.1920 г.).

261. Опис 1 – Справа 138. – Стенограма ІХ съезда КП(б)У (часть V). – (6.ХІІ.1925 г. - 12.ХІІ.1925 г.).

262. Опис 1 – Справа 193. Стенограма пленума ЦК КП(б)У (Ч.ІІ). - (29.ІІІ. 1926г. – І. ІV. 1926 г.).

263. Опис 1 – Справа 324. Стенограма об'єдиненого пленума ЦК и ЦКК КП(б)У. (7.ІV. 1929 г. - 9.ІV.1929 г.).

264. Опис 1 – Справа 378. – Стенограма ІІІ Всеукраїнської конференції КП(б)У. (Часть ІІ). (6.ВІІ.1932 г. - 9.ВІІ.1932 г.).

265. Опис 1 – Справа 789. – Списки учасників пленума ЦК КП(б)У и справочные материалы к ним. (25.V.1938 г. - 28.V.1938 г.).

266. Опис 4 – Справа 107. – Постанова ЦК КП(б)У (1930 г.).

267. Опис 6 – Справа 7. – Протоколи №№ 1 – 64 - 1 – 10 засідань Політбюро, бюро состава наличных членов ЦК КП(б)У (І-й екз.). (15.04.1920 г. – 18.12.1920 г.).

268. Опис 6 – Справа 98. Стенограми засідань Політбюро ЦК КП(б)У, протоколи №№ 32, 35, 38, 41, 43, 44, 47, 52. (7.07.1926 г. – 15.10.1926 г.).

269. Опис 6 – Справа 165. – Протоколи №№ 82 – 89 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. (16.08.1929 г. – 28.12.1929 г.).

-
270. Опис 6 – Справа 185. – Протоколы №№ 1 -22 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. (17.06.1930 г. – 25.12.1930 г.).
271. Опис 6 - Справа 235. – Протоколы №№ 61 – 62 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. (8.01.1932 г. – 9.04.1932 г.).
272. Опис 6 – Справа 252. – Материалы к протоколу № 76 заседания Политбюро ЦК КП(б)У. (1.07.1932 г. – 1.07.1932 г.).
273. Опис 6 – Справа 3260. – Материалы к протоколу № 140 заседания Политбюро ЦК КП(б)У. (9.11.1933 г. – 9.11.1933 г.).
274. Опис 7 – Справа 67. - – Материалы к протоколам №№ 18 – 30 заседаний Оргбюро и секретариата ЦК КП(б)У. (8.03.1926 г. – 19.03.1926 г.)
275. Опис 8 – Справа 403. – Материалы заседаний Оргбюро ЦК КП(б)У. (12.03.1929 г. – 14 .04.1929 г.).
276. Опис 20 – Справа 18. – Положение о Социалистической инспекции. Доклады, отчеты Высшей инспекции народного хозяйства Украины, инспекции Высшей санитарной инспекции и материалы к ним в ЦК КП(б)У, ВУЦИК, Наркомат социалистической советской инспекции о состоянии народного хозяйства Украины, продовольственном положении в губерниях, настроении крестьянства, деятельности Российского общества Красного Креста на Украине и Украинского Красного Креста, организациями медицинских учреждений и налаживании их практической работы и др. вопросам. (1919 г.).
277. Опис 20 – Справа 356. – Переписка с отделами по работе в деревне губкомов КП(б)У, наркоматами УССР, издательствами об организационной и партийно-политической работе в деревне. Списки и удостоверения уполномоченных отдела по работе в деревне ЦК КП(б)У. Сметы и план работы газеты „Селянський будинок”. (20.01.1920 .- 30.12.1920).
278. Опис 20 – Справа 368. – Декреты, законы, постановления, инструкции,

-
- положения ВУЦИК СНК УССР, Наркоматов УССР о земле, комитетах незаможных селян, хлебной разверстке, посевной кампании, организации молочных ферм, «Крестьянских домов», проведения «Крестьянской недели» и др. вопросам. Протоколы особой комиссии при СНК УССР по проведению «Крестьянской недели» на Украине, Южбюро Всеработзема Всеукраинского совещания председателей губотделов Всеработземлеса, комиссии при ВУЦИКе по созыву Всеукраинской конференции незаможных селян. Постановление и резолюции I Всероссийского съезда представителей сельскохозяйственных коммун и артелей. (16.92.1920. – 28.12.1920.).
279. Опис 20 – Справа 456. – Циркуляры, инструкции, положения Донецкого губкома КП(б)У о конструировании партийных комитетов, учете и подборе партработников, организации частей особого назначения, проведении «Двухнедельника по укреплению партии», борьбе с голодом, взаимоотношении фракций профсоюзов с парторганизациями и др. вопросам. (12.01.1921. – 31.12.1921.).
280. Опис 20 – Справа 631. Протоколы заседаний Коллегии наркомзема УССР, Центральной посевной комиссии при Наркомземе УССР, общих собраний членов IV и V сессий Всеукраинской комиссии комнезамов. Доклад Всеукраинского Управления селянскими будынками, устав, штаты и положения о селянских будынках. Доклад Запорожского губземотдела губисполкому о ходе посевной кампании в губернии. (19.01.1921. – 14.12.1921.).
281. Опис 20 – Справа 747. – Положения об агитационно-пропагандистском отделе ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, подотделов нацменьшинств и национальных секциях при комитетах КП(б)У. Протоколы заседаний подотдела партпросвещения ЦК КП(б)У с представителями Правобережья Украины и инициативной группы по учреждению организации «Комфут» (коммунистов-футуристов). Сводки и

-
- информация о состоянии партпросвещения в губерниях, перечень мероприятий, проведенных Агитпропом ЦК КП(б)У. Список лекторов Харьковского института народного образования. (24.01.1921. – 23.12.1921).
282. Опис 20 – Справа 748. – Циркуляры, инструкции, директивы ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У о праздновании 4-й годовщины Октябрьской революции, партпросвещении работе среди нацменьшинств, красноармейцев, антирелигиозной пропаганде, выполнении партийных поручений, борьбе с голодом, проведении Всероссийской переписи и др. вопросам. Список важнейших циркуляров и инструктивных писем Агитпропа ЦК КП(б)У. (10.01.1921. – 31.12.1921.).
283. Опис 20 – Справа 844. – Резолюции 2-го Всеукраинского совещания заведующих отделами по работе на селе губкомов КП(б)У. Циркулярные письма ЦК КП(б)У губкомам партии о выборах в комнезамы, борьбе с бандитизмом, направлении на работу в ЧК, организации сельских клубов; тезисы о политике партии в деревне, о роли комнезамов, коллективизации сельского хозяйства. (3.01.1921. – 4.11.1921.).
284. Опис 20 – Справа 1046. – Протоколы, выписки из протоколов заседаний комиссии по работе на селе ЦК КП(б)У (селькомиссии). Протоколы совещания сотрудников оргинструкторского отдела «заведующего агитационно-пропагандистским отделом ЦК КП(б)У об очередных задачах политико-просветительной работы на селе и др. Устав сельскохозяйственного клуба при Всеукраинском сельском будынке в г. Харькове. (14.06.1922. – 22.12.1922.).
285. Опис 20 – Справа 1109. – Отчеты, закрытые письма Екатеринославского губкома КП(б)У о политическом и экономическом положении губернии, деятельности губкома партии и его отделов, состоянии Истпарта. (2.10.1922. – 15.01.1923.).

-
286. Опис 20 – Справа 1385. – Переписка с ЦК РКП(б), губкомами партии, центральными учреждениями о назначении и перемещении коммунистов. Заявления членов партии о направлении на работу. (22.12.1920. – 28.02.1922.).
287. Опис 20 – Справа 1466. – Переписка с ЦК ЛКСМУ, советскими, профсоюзными, военными организациями и учреждениями, издательствами, редакциями газет по вопросам агитационно-массовой, пропагандистской, культурно-просветительной работы. Письма и заявления коммунистов, отдельных граждан в Агитпроп ЦК КП(б)У о посылке на учебу, направлении на работу и др. вопросам. Мандаты, удостоверения, справки, выданные Агитпропом ЦК. (3.10.1922. – 31.12.1922.).
288. Опис 20 – Справа 1487. – Резолюции, тезисы к докладам для агитаторов о формах и методах агитационно-пропагандистской работы, о периодической печати, культурной работе профсоюзов и задачах культотделов, работе комячеек в условиях НЭПа, о пере выборах в советы, борьбе с голодом, сельскохозяйственных кампаниях, хлебном займе, политико-просветительной работе на селе и др. вопросам. (1922.).
289. Опис 20 – Справа 1494. Циркулярные письма, тезисы, положения, инструкции ЦК КП(б)У о марксистском самообразовании, ликвидации неграмотности, поднятии общеобразовательного уровня коммунистов, членов профсоюзов, создании школ и курсов политграмоты, марксистских кружков и других формах обучения. Устав и программа дискуссионного клуба при Агитпропе ЦК КП(б)У. Протокол заседания кружка высшего типа по изучению марксизма. (18.01.1922. – 28.12.1922.).
290. Опис 20 – Справа 1499. – Анкетные данные на преподавательский и административно-хозяйственный состав губернских и уездных

-
- совпартшкол. (1922).
291. Опис 20 – Справа 1519. – Циркулярные письма, тезысы ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о работе среди национальных меньшинств, выписки из протоколов Политбюро, Оргбюро ЦК КП(б)У, заседаний коллегии Агитпропа ЦК КП(б)У о создании нацсекций при партийных и советских органах, формах и методах работы. Планы работы, отчеты, протоколы заседаний и совещаний, штаты подотдела нацменьшинств Агитпропа ЦК КП(б)У. Положения об отделах по делам национальных меньшинств Народного комиссариата внутренних дел и при Южбюро ВЦСПС. (4.01.1922. – 15.12.1922).
292. Опис 20 - Справа 1665. – Протоколы, выписки из протоколов заседаний Центральной межкооперативной фракции КП(б)У, кооперативного совещания при ЦК партии, комиссии ЦК КП(б)У об оказании финансовой помощи Всеукраинскому кооперативному союзу, совета акционерного общества «Село-книга». Докладные записки, обзоры Всеукраинского кооперативного союза («ВУКС»), Всеукраинского рабочего кооператива «Уцерабкоп», Всеукраинского союза сельскохозяйственной кооперации „Сільський господар” в ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о деятельности рабочей, сельской и инвалидной кооперации. (31.1.1923 г. – 20.12.1923 г.).
293. Опис 20 – Справа 1666. – Протоколы комиссии ЦК КП(б)У по организации 3-го Всеукраинского съезда комитетов незаможных селян, совещания районных организаторов по работе среди женщин-участниц 3-го Всеукраинского съезда КНС. Сведения Центрального статистического управления УССР в ЦК КП(б)У о результатах обследования КНС Харьковской губернии. Справка об итогах обследования комитетов незаможных селян Украины, их составе. Сведения о членах комитетов незаможных селян, убитых бандитами на территории Украины с 1919 по 1922 гг., имеющихся отрядах по борьбе

-
- с бандитизмом. (20.05.1933 нг. – 31.10.1923 г.).
294. Опис 20 – Справа 1715. – Постановления ЦК КП(б)У об оказании помощи голодающим. Протоколы заседаний Центральной комиссии последствий голода при ВУИКе (ЦК ПОСЛЕДГОЛ), пленума Центральной комиссии помощи детям при ВУЦИКе. Докладная записка, сведения ЦК ПОСЛЕДГОЛ в ЦК КП(б)У об организации помощи голодающим Украины, деятельности иностранных организаций помощи голодающим. Переписка с ЦК ПОСЛЕДГОЛ о помощи голодающим. Циркуляры, инструкции, тезисы Центральной комиссии помощи детям о проведении месяца помощи детям. (4.1.1923 г. – 14.11.1923 г.).
295. Опис 20 – Справа 1779. – Отчеты Главполитпросвета УССР о политико-просветительной работе, деятельности Государственного издательства Украины, Всеукраинского управления Селянскими Будынками, Всеукраинского фото-киноуправления, совета национальных меньшинств и др. вопросам. Заключение ревизионной комиссии Народного комиссариата просвещения УССР по обследованию Всеукраинского фото-киноуправления. (2.1.1923 г. – 9.2.1923 г.).
296. Опис 20 – Справа 1960. – Сводки, докладные записки, сведения Народного комиссариата труда УССР в ЦК КП(б)У о деятельности Центральной комиссии по борьбе с безработицей, проведении месячника помощи безработным, количестве безработных по губерниям Украины и др. вопросам. (03.01.1924. – 19.12.1924).
297. Опис 20 – Справа 2002. – Планы, отчеты, информации Агитпропа ЦК КП(б)У о состоянии и проведении агитационно-пропагандистской, культурно-просветительной работы, деятельности среди национальных меньшинств. Протоколы заседаний коллегии Агитпропа ЦК КП(б)У и совещаний при нем. (11.02.1925. – 19.12.1925.).

-
298. Опис 20 - Справа 2025. – Резолюция Оргбюро РКП(б) по докладу комиссии о формах массовых общественных организаций. Выписки из протоколов заседаний Оргбюро, Секретариата ЦК КП(б)У, письма, справки о работе массовых добровольных обществ «Красный Крест», «Культемычка», «Ликбес» и др. (15.01.1925. – 02.11.1925.).
299. Опис 20 – Справа 2066. – Закрытое письмо ЦК КП(б)У партийным ячейкам о Комитетах незаможных селян (КНС). Краткий обзор информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У об обследовании и состоянии КНС. (Июль 1925 – сентябрь 1925.).
300. Опис 20 - Справа 2068. – Стенограмма IV пленума Центральной Комиссии незаможных селян. (18.08.1925. – 20.08.1925.).
301. Опис 20 – Справа 2118. – Бюллетени информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У об экономическом и политическом губерний, состоянии и работе местных партийных организаций, советском строительстве, профсоюзной работе и др.. вопросам (составленные на основе протоколов бюро, секретариатов, пленумов губкомов КП(б)У. (март 1925 – 3.08.1925.).
302. Опис 20 – Справ 2119. – Бюллетени информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У об экономическом и политическом положении в губерниях, состоянии и работе местных партийных и комсомольских организаций, деятельности советского аппарата, профсоюзной работе и другим вопросам. (июль 1925 – сентябрь 1925).
303. Опис 20 – Справа 2230. – Докладная записка и приложение к ней Центральной шефской комиссии в КЦ КП(б)У об опыте работы общества «Культемычки» (6 - 8 января 1926 г.).
304. Опис 20 – Справа 2242. – Докладные записки Всеукраинского Центрального Совета Профессиональных Союзов (ВЦСПС) и Всеукраинского Союза рабочих-металлистов в ЦК КП(б)У о состоянии заработной платы рабочих, положении сельской интеллигенции,

-
- расширении сети школ по Сталинскому округу и др. вопросам. Переписка с ВЦСПС о сроках созыва съездов профсоюзных организаций, работе Украинской центральной рабочей секции Всеукраинского Кооперативного Союза (ВУКС) и др. вопросам. (03.02.1926. – 19.02.1926.).
305. Опис 20 – Справа 2492. – Докладные записки, справки, материалы к докладом, выписки из протоколов заседаний Секретариата, Оргбюро ЦК КП(б)У, переписка с ЦК ВКП(б), советскими органами, Наркоматом просвещения, ВУСПС по вопросам агитационно-массовой работы, культурного строительства на Украине, развитию сети клубов, театров, кино. Протоколы заседаний комиссии и другие документы о праздновании 10-летия установления Советской власти на Украине. (6.01.1927. – 1.02.1927.).
306. Опис 20 – Справа 2529. – Проект резолюции Секретариата ЦК КП(б)У о работе Всеукраинской комиссии по проведению «недели обороны», протоколы заседаний мобилизационной комиссии, письма и докладные записки добровольных обществ Осоавиахим и Красный Крест о проведении военной подготовки среди населения республики. (5.01.1927. – 23.08.1927.).
307. Опис 20 – Справа 2574. – Стенограмма XIII Луганской окружной партийной конференции. (Том второй.). (10.11.1927. – 16.11.1927.).
308. Опис 20 – Справа 2684. – Циркулярные письма ЦК КП(б)У, тезисы доклада Агитпропа ЦК КП(б)У, выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У, докладные записки, справки партийных и советских органов по вопросам ликвидации неграмотности и малограмотности, проведении массовых мероприятий, «Месячника Ликбеза», «Недели обороны страны», об антирелигиозной пропаганде, борьбе с алкоголизмом. (22.02.1928. – 03.10.1928.). (11.05. – 14.05.1928 г.).

-
309. Опис 20 – Справа 2708. – Докладные записки, справки, письма партийных и советских органов, резолюции к докладам, переписка по вопросам создания добровольных обществ и их деятельности («Культурных связей с заграницей», Осоавиахим, Всеукраинское отделение Общества политкаторжан и др.). (04.01.1928. – 22.12.1928.).
310. Опис 20 – Справа 2756. – Директивные письма ЦК КП(б)У, выписки из протоколов заседаний бюро окружкомов партии, докладные записки, информации, инструкции, положения советских и финансовых органов о проведении кампании самообложения крестьянских хозяйств и использовании полученных средств на культурные потребности населения. (02.01.1928. – 08.12.1928.).
311. Опис 20 – Справа 2772. – Докладные записки ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), политписьма, информации, справки, телеграммы окружкомов партии, уполномоченных по хлебозаготовкам в ЦК КП(б)У о ходе хлебозаготовительной кампании. (04.01.1928. – 09.06.1928.).
312. Опис 20 – Справа 2798. – Докладные записки, справки, постановления и др. документы Орграспредотдела ЦК КП(б)У, комиссии ЦК, Наркомзема УССР, советских органов, протоколы заседаний фракции правления Всеукраинского союза сельскохозяйственной кооперации „Сільський господар”, переписка с ним о работе кооперации, ее организационного построения, укреплении низового аппарата членами партии и др. вопросам. (09.01.1928. – 03.02.1929.).
313. Опис 20 – Справа 2843. – Закрытое письмо Елисаветского окружкома КП(б)У партийным ячейкам округа о хлебозаготовках и посевной кампании и др. вопросам. (18.05.1928. – 1928.).
314. Опис 20 – Справа 2900. – Протоколы заседаний комиссии Комитета по руководству социалистическим соревнованием в организации Осоавиахима. Переписка с Главполитпросветом УССР, радиоуправлением об освещении в печати и по радио хода

-
- социалистического соревнования, замечания на проект резолюции по докладу ЦК КП(б)У об очередных задачах работы и социалистического соревнования в организации Осоавиахима Украины. (27.03.1929. – 22.06.1929.).
315. Опис 20 – Справа 2911. – Информационное письмо Всеукраинского общества культурной связи с заграницей в ЦК партии о деятельности за период с 15 ноября 1928 года по 1 февраля 1929 г. Бюллетень Пресбюро Управления уполномоченного Народного комиссариата иностранных дел СССР при правительстве УССР в ЦК КП(б)У о выезде немцев-колонистов з СССР. (23.02.1929. – 21.11.1929.).
316. Опис 20 – Справа 2917. – Директивные письма ЦК КП(б)У, Агитационно-пропагандистского отдела ЦК партии об агитационно-пропагандистской работе во время проведения хлебозаготовок, условиях приема на курсы окружных партийных работников при ЦК КП(б)У и др. вопросам. Докладные записки Агитпропа о приеме в высшие учебные заведения, состоянии антирелигиозной пропаганды, ликвидации неграмотности и др. вопросам. Списки слушателей курсов окружных партийных работников. (14.01.1929. – 05.12.1929.).
317. Опис 20 – Справа 3081. – Доклад комиссии Управления делами СНК СССР и Совета труда и обороны в ЦК КП(б)У о результатах обследования выполнения производственной программы заводами им. Анри Марти и „Руссуд”. Докладные записки, письма управления делами СНК УССР и УЭС в ЦК КП(б)У о ходе выполнения директивных указаний Центрального комитета партии, экономическом и культурном строительстве в районах пограничной полосы УССР, электроснабжении Донбасса и др. вопросам. (12.01.1930 г. – 20.12.1931 г.).
318. Опис 20 – Справа 3085. – Письма Всеукраинского общества культурной связи с заграницей в ЦК КП(б)У об организации выставки

-
- «Украинская советская национальная культура» за границей, направлении представителя Союза воинствующих безбожников Украины на конгресс Интернационала пролетарских вольнодумцев в Чехословакию и др. вопросам. (07.01.1930 г. – 02.12.1930 г.).
319. Опис 20 – Справа 5058. – Протоколы заседаний Ново-Златопольского райкома КП(б)У, районного партийного собрания. (31.01.1931. – 22.05.1931.).
320. Опис 20 – Справа 5425. – Доклад Всеукраинского Центрального Коми тета Незаможних Селян (ВЦКНС) в ЦК КП(б)У о состоянии и работе КНС. Имеются сведения о комитетах за 1929 – 1931 гг. (1.07.1932. – 3.12.1932.).
321. Опис 20 – Справа 6006. – Протоколы заседаний бюро Клининдорфского райкома КП(б)У, партийных собраний, совещаний. (12.01.1932. – 21.12.1932.).
322. Опис 20 – Справа 6460. – Циркулярные письма ЦК КП(б)У, докладные записки общественных организаций, ЦК ЛКСМУ о работе добровольных обществ Осоавиахима, Красного Креста.
323. Опис 20 – Справа 6658. – Директивные письма, докладные записки, справки, телеграммы ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомов партии, Центрального Совета Осоавиахима УССР о работе добровольных обществ: «Осоавиахим», «Автодор», «Друг детей», «МОПР», Дома обороны, состояние подземных сооружений г. Киева. (28.02.1935. – 14.12.1935.).
324. Опис 20 – Справа 6879. – Постановления Политбюро ЦК КП(б)У, Комиссии обороны при СНК УССР и ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, информации, переписка ЦК КП(б)У с оборонными обществами по вопросам организации и проведения оборонно-массовой работы. (9.01.1937. – 8.07.1937.).
325. Опис 20 – Справа 7106. – Докладные записки, информация партийных и

советских органов о работе Осоавиахима Украины и Красного Креста.

Фонд № 7. – Центральний Комітет Ленінського Комуністичного Союзу
Молоді України (ЦК ЛКСМУ).

326. Опис 1 – Справа 73. – Переписка с губерниями и окружными комитетами комсомола о сионистских и др. религиозных организациях на Украине и о борьбе комсомола с ними. (9.VII.1924. – 30.XII.1925.).

Державний архів Донецької області (ДАДО).

Фонд Р-57. Юзівський комітет незаможних селян.

327. Опис 1. – Справа 17. – Циркуляри і постанови ЦВК, РНК та Донецької
губернської комісії незаможних селян.

Державний архів Запорізької області (ДАЗО).

Фонд Р-3354. Мелітопольський районний комітет незаможних селян.

328. Опис 1. – справа 1. – Протоколи, виписки і копії протоколів загальних
зборів членів сільгосптовариств жінок села Олександрфельд,
Арбейтеталь, Ейгенфельд та ін. (17 листопада - 31 грудня 1924 р.).

Державний архів Кіровоградської області (ДАКіО).

Фонд Р-2332. Єлизаветградське повітове відділення профспілки
сільськогосподарських і лісових робітників.

329. Опис 1. – Справа 1. – Протоколи районних з'їздів членів спілки
Всеробітземлісу, засідань правління з організаційних питань та ін. Звіт
Бобринецького райсекретаріату про роботу (24 грудня – 5 грудня 1923
р.).

Державний архів Київської області (ДАКО).

Фонд № Р – 3. – Киевский уревком.

330. Опис 1. – справа 71. – О задачах комнезамов в борьбе с кулачеством. Приказ № 2 Киевского уезд. совещания и коменданта укрепрайона. – (16.01.21.).
- Фонд № Р – 759. – Дорпрофсож.
331. Опис 1. – Справа 1781. – О вступлении Дорпрофсожа в Общество содействия Украинскому революционному театру. (Из протокола). (1924 г.).
- Фонд № Р – 2830. – Киевский окрсовет осоавиахима.
332. Опис 1. – Справа 524. – О созыве в г. Киеве 3-го слета ударников Осоавиахима. (Из циркуляра.). (Январь 1931 г.).
- Фонд № Р – 3343. – Киевский губотдел профсоюза кожевников.
333. Опис 1. – Справа 39. – О проведении кампании по сбору средств на оказание помощи международному обществу борцов революции. (Из протокола). (14 апреля 1923 г.).

Державний архів Миколаївської області (ДАМО).

- Фонд 126. Відділ соціального забезпечення Миколаївської губернії.
334. Опис 1. – Справа 54. – Протоколи засідань бюро технічного нормування, списки службовців бюро, їх заяви та посвідчення. (30 липня 1921 – 22 грудня 1922).

Державний архів Чернігівської області.

- Фонд № Р-2530. – Чернігівська обласна філія МОДРу.
335. Опис 1 – Справа 22. – Листування із ЦК МОДРу. (серпень – грудень 1927 р.).
336. Опис 1 – Справа 27. – Матеріали про діяльність осередків МОДРу по проведенню кампанії „Тиждень індустріалізації”. (квітень 1930 р.).
337. Опис 1 – Справа 114. – Матеріали обслідування осередків МОДРу в Чернігові (липень – вересень 1928 р.).

Державний архів Харківської області (ДАХО).

Фонд Р.-1005. Харківський губернський відділ професійної спілки робітників
землі і лісу.

338. Опис 2. – Справа 334. – Циркуляри Харківського губернського відділу
профспілки „Всеробітземлісу”. (січень – грудень 1924 р.).

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ).

Фонд № 230. – ЦК Всесоюзного общества помощи жертвам интервенции.

339. Опис 69 – Справа 183. – Протоколы заседаний Центрального правления
общества. (июнь – июль 1928 г.).

Фонд № 393. – Народный Комиссариат Внутренних Дел РСФСР (НКВД
РСФСР) – 1917 - 1919.

340. Опис 1 – Справа 46. - Переписка с Народным комиссариатом
социального обеспечения об открытии приютов, выдаче пособий для
инвалидов войны и продовольственных пайков семьям призванных на
военную службу и по другим вопросам. (17 янв. – 30 апр. 1918 г.)

341. Опис 47 – Справа 168. - Декреты ВЦИК, постановления ЦИК и
Совнаркома СРСР, циркуляры НКВД РСФСР и другие материалы по
вопросам организации и деятельности обществ, не преследующих цели
извлечения прибыли. (1924 – 25 г.).

342. Опис 50 – Справа 57. - Материалы центральной ревизионной комиссии
общества (01.06. 1930-31.12. 1930).

Фонд № 3316. – Центральный исполнительный комитет СССР.

343. Опис 13 – Справа 3. – Протоколы заседаний Президиума ЦИК СРСР за
1925 год. (1925).

Фонд № 5151. – Центральное правление общества „Долой неграмотность”.

344. Опис 5 – Справа 105. Протоколы заседаний центрального правления
общества. (12.01. 1932 – 14.07. 1932)

Фонд № 5283. – Всесоюзное общество культурной связи с заграницей
(ВОКС).

345. Опис 1 – Справа 1. - Переписка с Институтом Маркса-Энгельса по вопросу приобретения библиотеки профессора Гартмана (Вена). (5 янв. – 21 февр. 1925).

Фонд № 5407. – Союз воинственных безбожников СССР (СВБ СССР).

346. Опис 1 – Справа 13. - Отчеты СВБ УСРР Центральному совету об антирелигиозных кампаниях предпринятых обществом в 1932 году.

Фонд № 5451. – Всесоюзный Центральный Совет Проф.Союзов.

347. Опис 6 - Справа 339. – Отчет по с/х подотделу ВЦСПС и постановление Всероссийского совещания по проведению с/х кампании в 1922 году и участия в ней профсоюзов, по организации работы в совхозах и на отдельных земельных участках с привлечением инициативы крестьян. (1922).

348. Опис 8 - Справа 33. – Стенограмма объединенного заседания работников первичной кооперации, совещания председателей и секретарей месткомов Союза советских торговых и кооперативных служащих совместно с представителями английск. служащих – членов делегации тредюнионов о VI Всесоюзном съезде профсоюзов и о едином международном фронте профдвижения. (14 декабря 1924 года).

Фонд № 7576. – Всесоюзный Комитет по Физической культуре и Спорту при Совете Министров СССР.

349. Опис 2 - Справа 1. – Переписка Красного Спортивного интернационала с Исполкомом Коминтерна, КИМом и компартиями отдельных стран по вопросам развития спортивных связей. (1921 – 22).

Фонд № 8265 – Центральный комитет Международной организации помощи борцам революции СССР (ЦК МОПР СССР).

350. Опис 1 - Справа 22. - Сведения об оказании организациями МОДР СССР материальной помощи эмигрантам из Болгарии. (январь 1925 г.)

351. Опис 1 - Справа 52. - Переписка ЦК МОДР СССР относительно организации кружков юных друзей МОДРа. (август 1927 года)

-
352. Опис 1 - Справа 73. - Информация об организации массовых кампаний МОДР.(август 1927- октябрь 1929)
353. Опис 1 - Справа 117-в. - Материалы об участии трудящихся в антифашистских кампаниях.(декабрь 1933- март 1934).
354. Опис 1 -Справа 128. - Инструкции ЦК МОПР об участии в проведении уборочной кампании 1933 года. (сентябрь- ноябрь 1933г.)
Фонд № 9105. – ЦК Красного Креста СССР.
355. Опис 1 Справа 100. - Инструктивное письмо ЦК СОКК о налаживании связей с транспортными комитетами общества Друзья детей
Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ).
Фонд № 7. – Политбюро ЦК ВКП(б).
356. Опис 1 – Справа 105. – Протоколы заседаний Политбюро ЦК ВКП(б).
(март 1927 г.).
Фонд № 17. – Центральный комитет КПСС (ЦК КПСС).
- 357.Опис 3 – Справа 265. – Заседания Политбюро ЦК ВКП(б) от 20 декабря 1928 г.
- 358.Опис 16– Справа 330. – Доклады информационного отдела ЦК о програмне и методах борьбы с кулачеством, о укреплении кадров партийных работников. (3 – 27 апреля 1928 г.).
- 359.Опис 60 – Справа 803. – Переписка агитпропотдела ЦК ВКП(б) с СНК, СТО, НКВД, Наркомземом, Наркомторгом и др... отчеты, докладные и объяснительные записки, сведения, уставы, программы о созыве V съезда физиков, о работе Центрального дома крестьянина, о пропаганде метрической системы среди крестьян, о соц. страховании, о радиоаппаратуре, об акционерном обществе «Востоккино», «Иранском культурно-просветительном обществе «Нарме Моареф», обществе научной организации труда, литерат.- художествен. обществе, о Международном аграрном институте. (Август 1925 – 26 г.).

-
- 360.Опис 60 – Справа 833. – Протоколы, доклады, письма, справки, положения, уставы и др. документы обществ и ассоциаций: общества старых большевиков, РОКК, «Долой неграмотность», общества бессарабцев, политэмигрантов Запад. Белоруссии, возрождения Китая и др. об их деятельности, присланные в агитпропотдел ЦК. (Февраль 1925 - 7 января 1927 г.).
- 361.Опис 68 – Справа 102. – Материалы к XIV Всесоюзной конференции РКП(б). Обзоры и докладные записки отдела о результатах перевыборов пленумов губкомов и укомов РКП(б) к XIV партконференции, о живой связи ЦК РКП(б) с массовыми непартийными организациями, проект распределения совещательных мест на XIV партконференции, обзор по вопросам партстроительства и др.). (28 марта 1925 г. – 5 мая 1925 г.).
- 362.Опис 68 – Справа 125. – Протокол № 9 заседания комиссии Оргбюро по вопросам объединения организаций помощи международн. пролетариату (25 июня 1924г.).
- 363.Опис 68 – Справа 381 – Доклады, докладные записки, проекты положения о фракциях РКП(б) при советских, профсоюзных, кооперативных и др. непартийных организациях и др. документы отдела инструкторов ЦК РКП(б), ВЦСПС и окружкома РКП(б) о взаимоотношениях партийных и проф. органов, об участии профсоюзов в советской и хоз. работе, о выборах фабзавкомов в 1925 г. и др. (27 февр. 1925 – 17 ноября 26 г.).
364. Опис 68 – Справа 423. – Докладные записки, статист. сводки, сообщения и переписка отдела с НКВД СССР и РСФСР об учете и распределении работников милиции, о подготовке празднования УП годовщины Рабоче-крестьянской милиции, о партийном и соц. составе съездов Советов и исполкомв в избирательную кампанию 1924 – 25 г., об утверждении устава комитета по увековечению памяти Г.В. Плеханова и др. (30. 08.1922. – 4.07.1926.) .

-
365. Опис 69 – Справа 136. – Стенограмма организационного совещания по вопросу о распределительной работе парторганизаций. (Декабрь 1926 г. – ноябрь 1927 г.).
366. Опис 69 – Справа 459. – Протоколы заседаний фракции Правления центров с/х. кооперации с материалами. (Январь 1927 – июль 1927 г.).
367. Опис 69 – Справа 515. – Протоколы и стенограммы организационных совещаний орграспреда ЦК. (2.10.28. – 4.12.28).
368. Опис 74 – Справа 65. - Постановления ЦК ВКП(б) по перестройке работы литературно-художественных организаций (23 апреля 1932г.)
Фонд № 445. – Центральное бюро еврейских секций при ЦК ВКП(б).
369. Опис 1 – Справа 86. – Переписка Централ. бюро ев. секций с Советом Народных Комиссаров, Наркоминделом и др., о земельном устройстве трудящихся евреев, о мероприятиях по улучшению экономич. положения евр. насел. в СССР, о создании эмигрантского «Союза возвращенцев на Родину» в СССР, еврей. беженцев, о впечатлениях иностран. журналистов, посетивших Совет. Союз. (Апрель 1921 – ноябрь 1929 г.).
370. Опис 1 – Справа 152. – Протокол заседаний Главного бюро евсекций при ЦК КП(б)У с материалами. (Май 1923 - декабрь 1925 г.).
Фонд № 506. – Кооперативная секция Исполкома Коминтерна (ИККИ).
371. Опис 1 – Справа 113. – Отчет о работе Международного кооперативного альянса, тезисы, доклады и статьи по вопросам международного кооперативного движения и роли компартии. (3.02. – 30.10.1930 г.).
Фонд № 535. – Крестьянский интернационал (Крестинтерн) –
Международный крестьянский совет.
372. Опис 1 – Справа 51. – Переписка Секретариата Крестинтерна с Сельскосоюзом, с ЦК и обкомами РКП(б), наркоматами, исполкомами Советов, крестьянскими организациями Украины, Белоруссии, Средней Азии и др. респуб. и областей СРСР, о программе и работе союза

„Камчи”, Централ. комисии незаможн. селян, о святы с крестьянскими организациями в СРСР, о реализации зданий Крестинтерна и др. вопросам. (01. – 12. 1924).

373. Опис 1 – Справа 72. – Переписка Секретариата Крестинтерна с ЦК и губкомами РКП(б) об организации и задачах Междунар. аграрного института, об откомандировании работников в распоряжение Крестинтерна, об образовании в СРСР крестьянского союза и другим вопросам. (01.1925. – 12.1925).

3. Архівна періодика.

374. Авто та шляхи. – 1928 – 1929 рр.

375. Аграрные проблемы. – 1930. – № 1.

376. Адміністративний вісник. – 1925. – № 12.

377. Антирелигиозник. – 1929, 1937 гг.

378. Батрак. - 23 октября 1928, 1929 гг.00

379. Безбожник. – 1928, 1929 гг.

380. Безвірник. – 1928, 1929 рр.

381. Більшовик України. - 1928. - № 11.

382. Бюлетень ВОКС. – 1926, 1927 гг.

383. Бюлетень Всеукраинского ЦК МОПР СССР. – 1925, 1928 гг.

384. Бюлетень НКВД УССР. – 1922 – 1925, 1928 гг.

385. Бюлетень ЦК МОПР СССР. – 1928. – №9 - 10.

386. Бюлетень ЦКК НК-РКИ. - 1925. - №21.

387. ВАРНІТСО. – 1929, 1930 рр.

388. Вестник ЦИК, СНК СТО Союза ССР. - 1924. - №5. - Ст.167.

389. Вестник физической культуры. – 1924, 1926 гг.

390. Вісті Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. - 1929. - № 4 – 5. (48 – 49).

391. Власть Советов. -1922. - № 1-2.

392. Друг дітей. – 1924 – 1926, 1932-1933 рр.

-
393. Друг радио. – 1924 – 1926 рр.
 394. Знамя Коммунизма. – № 5. – 1924.
 395. За винахідництво. – 1929 – 1936 рр.
 396. За оздоровлення праці і побуту. - 1932. - № 1.
 397. Известия. – 1922. – 12 августа
 398. Инженерный работник. – 1929 – 1930 гг.
 399. Известия спорта. – 1923. – №33-34.
 400. Известия ЦК КП(б)У, 1922, 1925 гг.
 401. Интернациональный маяк. – 1939. – №19-20.
 402. Красный интернационал профсоюзов. – 1921, 1926, 1928 гг.
 403. Крестьянская взаимопомощь. – 1930. - № 6.
 404. Кооперативне село. - 1927. - №4-5.
 405. Комуніст. – 1924, 1929, 1931 рр.
 406. Международное рабочее движение. – 1921.
 407. МОПР. - 1923. - 15 августа.
 408. Партийное строительство. – 1931. - № 7.
 409. Работник земли и леса. – 1923. – № 4 - 5.
 410. Радянський селянин. - 1926. - № 2.
 411. Сільський господар. - 1922, 1923, 1929 рр.
 412. Сільськогосподарський пролетар. – 1923, 1927 рр.
 413. Селянська правда. - 1922. - 15 листопада.
 414. Сельскохозяйственный рабочий. - 1930. – 11 марта.
 415. Селянська правда. - 1922. - 22 жовтня.
 416. Советский эсперантист. – 1924 – 1931 гг.
 417. Спеціаліст соціалістичного сільськогосподарського виробництва. 1931.
- №5-6.
 418. Справочник партийного работника. - М., 1924. - Вип. 4, 8.
 419. Техніка масам. - 1936. - № 4, № 5.
 420. Труд. – 1931. – 7 августа.

-
421. Фізкультура і спорт. – 1928. – № 28, №33.
422. Фронт науки и техники. – 1930 – 1933 гг.
423. Червоне село. – № 5. – 1926.
424. Червоний клич. – 1928 – 1938 рр.. – № 2.
425. Червоний Хрест. - 1929. - № 2, №3.
426. Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. 1930. - № 2.

4. Монографії, брошури, статті.

427. Адібєков Г.М. Организационная структура Коминтерна 1919-1943. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1997. – 287 с.
428. Аврус А.И., Давыдова Л.И., Писменская Т.И. Коминтерн – создатель МОПР // Под знаменем пролетарской солидарности. – Саратов: Изд. Саратов ун-та, 1969. – 356 с.
429. Адамський В., Канцелярук Б. Політичні процеси в добу тоталітаризму: „Справа ЦК УПСР” // Сучасність. – 1996. - №3 - 4. – С.25 – 32.
430. Акуленко В.А. Злочини проти пам'яті. – К.: Либідь, 1991. – 243 с.
431. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – 463 с.
432. Алексинский М., Мехоношин К. Осоавиахим и Красная армия. – М.: ЦС Осоавиахима, 1928. – 53 с.
433. Алюшин А.А. Тоталитарное государство в модели и реальности: от Руссо к сталинизму. – Тоталитаризм как исторический феномен. –М.: Мысль, 1989. – 430 с.
434. Артеменко В.О., Проценко В.Й. З історії розвитку радіомовлення на Україні // Укр. істор. журн. – 1975. - № 5. – С.74 – 76.
435. Афанасьєв В.В. Історія культосвітньої роботи на Україні (1917 – 1941). – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1968. – 174 с.
436. Афанасьєв В.В., Ветров В.А., Канавенко С.А. Політико - освітня робота на Україні в роки відбудови народного господарства (1925 – 1928 рр.) // Учені записки Харківського державного бібліотечного

-
- інституту. – Харків, 1960. – С.57 – 67.
437. Бабиченко Л.Г. Первый этап деятельности МОПР // Вопросы истории. - 1970. -№ 10. – С. 25 – 39.
438. Бакуменко П.І. Українська РСР в період відбудови народного господарства. 1921-1925 рр. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1960. – 107 с.
439. Барковец А. Об основных этапах деятельности “Агро-Джойнта” // Вестник еврейского университета в Москве. – № 2 (12). – М., 1996. – С.140 – 142.
440. Барсуков М.И. Красный Крест и Красный Полумесяц СССР. Краткий исторический очерк. – М.: Медгиз, 1946. – 156 с.
441. Безродний Є.Ф. З історії міжнародних зв'язків Радянської України в галузі освіти (1922-1928рр.) // Укр. істор. журн. - 1977. - № 3. – С.87 – 90.
442. Безродний Є.Ф. Радянська Україна в міжнародному співробітництві СРСР в галузі спорту. 1924-1928рр. // Укр. істор. журн. - 1972. - № 8. – С.102 – 112.
443. Белоусова Н. Моль И., Маркс, Энгельс и первые революционеры. – М.: Госполитиздат, 1961. – 213 с.
444. Бельська М.В. Пролетарська солідарність робітників України з трудящими зарубіжних країн (1933-1937) // Укр. істор. журн. - 1965. - № 10. – С.67 – 70.
445. Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1976. – 149 с.
446. Березовчук М.Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. – К.: Політвидав України, 1965. – 123 с.
447. Березовчук М.Д. Роль комнезамів у соціалістичній перебудові села // Укр. істор. журн. – 1960. – №3. – С.23 – 33.
448. Бибанов Т. П. Общество „Друг детей” // Вопросы истории. - 1985. - №

-
12. – С.168 – 174.
449. Білінський А. Громадські організації в СРСР.
450. Бондарчук П. Українізація і профспілки УРСР у 20-ті роки. // Історія України. – 1999. – № 21 – 24. – С.5 – 6.
451. Бондарчук П. Українізація робітничого класу (20-ті рр. ХХ ст.). // Історія України. – 1998. - № 25 – 28. – С.4 – 5.
452. Бородаєвський С.В. Історія кооперації. – Прага: Вид-во Українського вільного університету, 1925. – 128 с.
453. Брега Г. С. Науково-громадські організації України: 20 – 30-і роки // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. - К.: Ін-т історії України АН. України, 1993. – С.74 – 79.
454. Бурджалов Э.Н. СССР в борьбе за социалистическую индустриализацию страны и коллективизацию сельского хозяйства. - М.: Высшая партийная школа при ЦК, 1944. – 197 с.
455. Бурджалов Э.Н. СССР в период борьбы за социалистическую индустриализацию страны (1926-1929). – М. : Высшая партийная школа при ЦК, 1950. – 96 с.
456. Бут О.М., Добров П.В. Економічна контрреволюція. – Донецьк: Укр НТЕК, 2002. – 315 с.
457. Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М.: Наука, 1988. – 541 с.
458. Вайн О. За технічну пропаганду. – Харків: Вид-во „Техніка масам”, 1932. – 48 с.
459. Валов А.М., Гараевская И.А. Советские профсоюзы в годы индустриализации 1926-1937 гг. – М.: Профиздат, 1987. – 256 с.
460. Варьяш З. Международные кооперативные движения и советская кооперация. – М.: Изд-во „Город и деревня”, 1926. – 95 с.
461. Васильева А.Н. Из истории интернационального воспитания трудящихся // История СССР. – 1973. – № 2. – С.27 – 34.
462. Ватіна Ф. Технічна станція – база техпропаганди. – Харків Вид-во

-
- „Техніка масам”, 1933. – 47 с.
463. Веденский Д.А., Вяльцева Г.Г. Комітети незаможних селян на Україні. – К.: Державне видавництво України, 1941. – 121 с.
464. Верстюк В.Ф. Боротьба КНС за конфіскацію куркульських земель на завершальному етапі революційних перетворень. – К.: Наукова думка, 1990. – 275 с.
465. Височин І.Г. Товариство „Друзі дітей” за вісім років. – Харків: Др. „Інв. – Др.”, 1931. – 29 с.
466. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк: Logos, 1964. – 64 с.
467. Вовк Л.П. Розвиток освіти серед жінок в Українській РСР (1917 – 1941). – К. : Наукова думка, 1963. – 251 с.
468. Волков В.С. Коммунистическая партия и техническая интеллигенция в период строительства социализма в СССР (1929-1937 гг.). – Л.: Изд. Ленинградского ун-та, 1975. – 256 с.
469. Волошин О.Я. Товариство „Техніка масам” на виробництві. (Організація й робота). – Харків: Вид-во „Техніка масам”, 1930. – 32 с.
470. Врადий В.А. Советская секция МОПР в международной кампании солидарности с узниками Скотсборо (1931-1932) // Массовые движения солидарности: традиции и современность. - К., 1983. – С.109 – 110.
471. Гак А.М., Кузько В.А., Полянский И.С. Братская материальная помощь советского народа трудящимся капиталистических стран (1917-1927) // Вопросы истории. – 1966. – № 7. – С.18 – 24.
472. Галенко О.І. Документальні публікації з історії УРСР. Теорія і джерелознавчий аналіз. – К.: Наукова думка, 1991. – 403 с.
473. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1996. – 42 с.
474. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2000. – 207 с.

-
475. Ганжа О.І. Українське селянство у боротьбі проти тоталітарного режиму // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2000. – С. 30 - 58.
476. Гейлер Г. МОПР на фронті советського общества. – М.: Изд. ЦК МОПР, 1927. – 28 с.
477. Гейлер Г. МОПР на фронті советського общества. – М. : Изд. ЦК МОПР, 1934. – 32 с.
478. Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы 1917-1923 гг. – М.: Наука, 1995. – 232 с.
479. Гимпельсон Е.Г. НЭП и советская политическая система. 20-е годы. – М.:РАН, Ин-т российской истории, 2000. – 405 с.
480. Гимпельсон Е.Г. Новая экономическая политика Ленина-Сталина. – М.: РАН, Ин-т российской истории, 1993. – 356 с.
481. Глебов-Авилов Н. О работе профсоюзов. - Л.: Ленинградский рабочий, 1926. – 28 с.
482. Голій М. Комітети незаможних селян. – Харків: Пролетар, 1920. – 35 с.
483. Головенько В. А., Корнієвський О.А. Український молодіжний рух: історія і сьогодення. – К.: Наукова думка, 1994.
484. Головенько В. А. Український молодіжний рух у ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз основних періодів. – К.: Вид. А.Л.Д., 1997. – 160 с.
485. Голод 1932-1933 років на Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.
486. Голуб А.І., Іваненко В.В., Польовий Л.П. Інтернаціоналізм – химера чи реальність? // Укр. істор. журн. – К., 1992. - № 2 – 3. – С.3 – 14.
487. Голуб Ю.Г., Шилович В.М. Международные комитеты пропаганды Профинтерна. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – 173 с.
488. Голубничий В. Комітети незаможних селян // Енциклопедія українознавства. – Репринтне відтворення видання 1955-1984 років. –

-
- К., 1996. – Т.3. – С.109.
489. Гонтарь А. В. К вопросу о истории создания республиканского совета профсоюзов // Вопросы истории СРСР. - Вып. 26.- Харьков, 1981. – С.24 – 35.
490. Государственные учреждения и общественные организации СССР. Проблемы, факты, исследования. - М.: Наука, 1991. – 512 с.
491. Григорьев М. 60 лет ВТО. – М.: Изд. ЦС Осоавиахима, 1946. – 46 с.
492. Гриневич Л. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по-сталінському // Голод 1932 – 1933 років в Україні – К., „Наукова думка” 2003. – С.268 – 283.
493. Гуртат П. Пропагандистская работа и подготовка кадров МОПР. – М.: Изд. ЦК МОПР, 1939. – 42 с.
494. Гусаров В. А. Діяльність Модрівських організацій Української РСР у справі зміцнення інтернаціональних зв'язків з зарубіжним пролетаріатом (1922 – 1928 рр.) // Питання нової та новітньої історії. - 1972. - Вип. 14. – С.62 – 68.
495. Гусаров В.К. Солідарність трудящих УСРР з патріотами республіканської Іспанії (1936-1939) // Укр. іст. журн. - 1986. - № 7. – С.43 – 48.
496. Гусаров В. К. З історії діяльності Всеукраїнської секції МОДР // Архіви України. - 1980. - № 5. – С.62 – 63.
497. Гусєва Н. Интернациональный смотр. Как провести десятилетие МОПР в школе и пионерском отряде. – М. : Изд. ЦК МОПР, 1932. – 34 с.
498. Даниленко В.М., Касьянов С.Г., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30 рр. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.
499. Данилов А.А., Шаповалов А.И. „Советское” как историческая система // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – М.,1997. - № 3. – С.77 – 88.
500. Джермонетто А. Червоний Профінтерн та Жовтий Амстердам. –

-
- Харків: Пролетар, 1931. – 54 с.
501. Дешко Є. Кооперація на Україні. – Харків: Пролетар, 1927. – 89 с.
502. Діштан І.І. Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919-1932 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Республік. міжвід. збірник наук. праць. – К., 1992. – Вип.2. – С.53-56.
503. Димитров Г. Лейпцигский процесс. – М.: Госполитиздат, 1961. – 532 с.
504. Дихан М.Д., Сохань П.С. Г.Димитров і болгарська політична еміграція в Одесі (1923-1929рр.) // Укр. істор. журн. – 1983. – № 6. – С.51 – 57.
505. 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. Матеріали наукової конференції „Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії та сучасності”, присвяченої 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні. К.: Логос, 1996.
506. Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації. 1926-1929 рр. – Харків: Вид Харків. держу н-та, 1971. – 342 с.
507. Довгопол В.М. Боротьба робітників України за зміцнення обороноздатності країни в перші роки соціалістичної індустріалізації // Питання історії народів СРСР. – Вип.9. – Харків, 1970. – С. 68 – 79.
508. Довженко В. Нариси з історії української радянської музики. В 2-х част. – Ч.І. – К.: Держ. вид-во образотворч. Мистецтв. і муз. літ-ри УРСР, 1957. – 237 с.
509. Доманицький В. Коротка історія й напрямки діяльності Центрального українського сільськогосподарського союзу – „Централу” // Українська сільськогосподарська кооперація з нагоди 10-ї річниці заснування „Централу”. Збірник 1-й. – Подєбради, 1923. – 352 с.
510. Дорошенко В.А. Образование и основные этапы деятельности общества историков-марксистов 1925-32.// Вестник МГУ. Серия IX. История. - 1966.- № 3. – С.52 – 59.
511. Дорошко М.С. Компарти́но-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті

-
- роки ХХ століття: соціально-історичний аналіз: Монографія. – К.: ВПУ „Київський ун-т”, 2004. – 154 с.
512. Дорошко М.С. Становлення сільської номенклатури в УСРР в добу нової економічної політики (1921 - 1928 рр.) // Сутність і особливості нової економічної політики (1921 - 1928 рр.). – К.: НАН України, Інститут історії України, 2000. – С.58 - 68.
513. Драхтенберг. Подпольная печать Бессарабского МОПРа и его участие в воспитании трудящихся 1924-1937 //Ученые записки Кишиневского университета. Серия история. – Т.96. – Кишинев, 1968. – С.54 – 59.
514. Дроб Г. Матеріально-побутове становище робітництва і робота профспілок. – Харків: Х.Г.С.П.С., 1930. – 32 с.
515. Дубровський М.П., Чернявський Л.С. Рецепти дій профспілок. Чи підходять вони Україні. Моделі профспілкової діяльності і типи профруху: історія і сучасність // Профспілки України. – 1998. – №3.
516. Енгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии // Сочинения М., 1955 – Т 2– С 231 – 517
517. Енгельс Ф. Присмерк і близькість падіння. Позиція французької буржуазії // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. Видання друге – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1959. – Т. 4. – С. 179 – 186.
518. Енгельс Ф. Лист до А. Бабея // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. Видання друге – К.,: Державне видавництво політичної літератури УРСР. – 1964. – Т. 19. – С 3 – 9.
519. Енгельс Ф.. Європейські робітники в 1877 році // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. Видання друге – К.,: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1964. – Т. 19. – С 123 – 143.
520. Енгельс Ф. Трейд-юніони. // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. Видання друге – К.,: Державне видавництво політичної літератури УРСР. – 1964. – Т. 19. – С 252 – 259.
521. Енгельс Ф. Система найманої праці // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори.

-
- Видання друге – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1964. – Т. 19. – С. 249 – 251.
522. Енгельс Ф. Селянське питання у Франції та Німеччині // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. Видання друге – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1964. – Т. 19. – С.475 – 477.
523. Енгельс Ф. Лист Е. Берншттейну, 22 червня // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. Видання друге – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1968. – Т. 36. – С .34.
524. Енгельс Ф. Лист Августу Бебелю 20 – 23 січня 1886 р. // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. Видання друге – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1968. – Т. 36. – С.338 – 342.
525. Енгельс Ф. Лист Фредріку Адольфу Зорге, 16 березня // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. Видання друге – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1968. – Т. 36. – С.504 – 506.
526. Енгельс Ф. Лист Фредріку Адольфу Зорге, 10 листопада 1894 р. // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. Видання друге – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1968 Т. 39. – С. 243 – 248
527. Эдельштейн А.С. Психиатрические съезды и общества за полвека. – М.: Медгиз, 1948. – 48 с.
528. Євлесевський Л., Фарина С. „Советизація” та занепад товариств „Просвіта” в 1920-23 рр. // Розбудова держави. – 1994. - № 5. – С.51 – 54.
529. Євреїнов Н. Проти ухилів від ленінської лінії у профрухові. – Харків: Х.Г.С.П.С., 1930. – 29 с.
530. Євреїнов Н. Про розукрупнення і перебудову профспілок. - Харків: Х.Г.С.П.С., 1934. – 38 с.
531. Евреинов Н. О своеобразном кризисе профсоюзов и об их новых задачах. - М.: ВЦСПС, 1936. – 44 с.
532. Энтина Г.А. Почему Настя стала членом МОПРа. – М.: Изд. ЦК МОПР, 1931. – 27 с.

-
533. Євсєєва Т.М. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки войовничих безвірників // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 656–675.
534. Євсєєва Т. М. Про СВБ // Голод 1932 – 1933 в Україні: причини та наслідки. – К., 2003 – С. 15 – 24.
535. Жуковський А. Засоби нищення церкви і проблема “наукового атеїзму” // Наук. конгрес у 1000-ліття хрещення Русі-України / 36 праць Ювілейного Конгресу / Укр. вільний ун-т: Ред. В. Янів. – Мюнхен, 1988 – 1989. – С. 132 - 155
536. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об’єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.): Монографія. – К.: Ред. Бюл. ВАК України: Науковий світ, 2002. – 499 с.
537. Журба М.А. Громадські об’єднання радянського села і національні меншини України (20-30-ті рр. ХХ ст.). – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – 151 с.
538. Журба М.А., Доценко В.О. Шестикутна зірка над полем: Життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20-30-ті роки ХХ століття). – К.:”МП Леся”, 2005. – 230 с.
539. Журба М. А. Взаимосвязи крестьянских организаций советских республик в период построения фундамента социализма (1926 – 1932 гг.) // Актуальные вопросы исторической науки: Сборник материалов городской научной конференции молодых ученых, посвященной 60-тилетию образования СССР. 21 – 22 декабря 1982 года. г. Киев. - К., 1984. - С. 59 – 61.
540. Забарко Б.М. Классовая борьба и международная рабочая помощь. – К.: Держполітвидав України, 1974. – 156 с.
541. Завиневич Л. 2-ой Всесоюзный съезд ОЗЕТа и задачи его организации. – Казань: ОЗЕТ, 1931. – 37 с.
542. Загорський П.С., Стоян П.К. Нариси історії комітетів незаможних селян.

-
- К.: Наукова думка, 1960. – 156 с.
543. Зак Л.М. Создание и деятельность ВАРНИТСО в 1927-1930 гг.// История СССР. - 1959. - № 3. – С.58 – 62.
544. Зарзар В. Авиакхим. - М.: Изд. ЦС Авиакхима,1926. – 43 с.
545. Зарудный С. Кооперативный Интернационал: Международный кооперативный союз. – Х.: Пролетарий, 1929. – 59 с.
546. Захаренко К. Про Червоний Хрест. – К.: Держмедвидав, 1931. – 30 с.
547. Зердар В.А. ОДВФ на пороге третьего года.- М.: Тип. О.Д.В.Ф., 1925. – 33 с.
548. Земзюліна Н.І. Діяльність сільбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (1921-1929 рр.) // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С.146-149.
549. Зильберфарб Н. Международное объединение работников просвещения. – Х.: Пролетарий, 1925. – 56 с.
550. Зінченко А.Г. Досвід подолання дитячої безпритульності в Україні у 20-х роках. – К.: ТОВ „Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 48 с.
551. Зиновьев Г. Сочинения. – Т.6. – Партия и профсоюзы. – М.: Мысль, 1991. – 326 с.
552. Зубалій О.Д. Комуністична партія – організатор співробітництва радянських республіку у ліквідації неписьменності і малописьменності серед трудящих (1922-1937 рр.) // Укр. істор. журн. – 1988. - №12. – С. 79 – 89.
553. Іваненко В.В., Голуб А.І. Джерело народної дипломатії. Міжнародні зв'язки трудящих України в 20-30-х рр. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського держ. ун-ту, 1992. – 153 с.
554. Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод О.А. Очищення правдою: (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя). – К.: Генеза, 1997. – 487 с.
555. Іваненко В.В. Участь модрівських організацій в соціалістичному

-
- будівництві на Україні // Укр. істор. журн. – 1982. – № 11. – С.20-27.
556. Іваненко В.В. Деякі питання шефської роботи модрівських організацій на Україні в роки другої п'ятирічки // Питання історії народів СРСР. – Харків, 1978. – Вип. 2, 3. – С.23 – 33.
557. Іваненко В.В. Деякі питання шефської роботи модрівських організацій на Україні в роки другої п'ятирічки // Питання історії народів СРСР. – Харків, 1978. – Вип. 3. – С.36 – 44.
558. Іваненко В.В. Діяльність МОДР УРСР по інтернаціональному вихованню трудящих (1933-1937) // Укр. істор. журн. – 1975. – № 5. – С.61 – 70.
559. Іваненко В.В. Интернациональные связи рабочего класса советской Украины (1921-1932 гг.). – Днепропетровск: ДГУ им. 300-летия воссоединения Украины с Россией, 1989. – 80 с.
560. Іваненко В.В. Роль української організації МОПР в оказании братской помощи в рабочему движению капиталистических стран // Вопросы развития рабочего и национально-освободительного движения на Украине (1933-1937). – Днепропетровск: Изд-во ДГУ им. 300-летия объединения Украины с Россией, 1982. – Вып. 2. – С. 32 – 44.
561. Іваненко В.В. Движение солидарности трудящихся Украины с антифашистской борьбой зарубежного рабочего класса 30-е годы // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. – Днепропетровск: Изд. ДГУ, 1974. - №1. – С.36 – 46.
562. Іваненко В.В. Поддержка трудящихся Советской Украины антифашистского выступления рабочего класса Австрии в 1934 году // Вопросы германской истории. - Днепропетровск: Изд. ДГУ, 1983. – Вып. 11. – С.134 – 151.
563. Іванова О. Роль комітетів незаможних селян Поділля в господарському будівництві (1921-1925 рр.) // З історії радянської Вінниччини. – Вінниця: Вид-во Вінницького пед. ін-та, 1960. – С. 107-131.

-
564. Иванова Л.И. Формирование советской научной интеллигенции (1917-1927 гг.). – М.: Мысль, 1980. – 324 с.
565. Игрицкий Ю.И. Концепція тоталітаризма: уроки багаторічних дискусій на Западі // Історія СРСР. - 1990. - № 6. – С.45 – 61.
566. Игрицкий Ю.И. Снова о тоталитаризме // Отечественная история. - 1993. - № 1. – С.52 – 64.
567. Іжевський В.Й. Коротка історія комітетів незаможних селян. – Харків: Вид. ЦК КНС, 1924. – 34 с.
568. Історія робітничого класу Української РСР. – К.: Наукова думка, 1967. - Т.1. – 456 с.
569. Історія селянства Української РСР/ ред. І.І. Компанієць: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2. Від Великого Жовтня до наших днів. – 534 с.
570. Історія українського мистецтва. В 6-ти томах. – Т.5. – К.: Голов. ред. Укр. Радян. Енциклоп., 1967. – 653 с.
571. Історія Української РСР. – Т.6. – Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921-1941). – К.: „Наукова думка”, 1977. – 443 с.
572. История профессионального движения в СССР. – М.: ВЦСПС, 1954. – 487 с.
573. История профсоюзов СССР. Уч. пос. – М.: Профиздат, 1969. – 389 с.
574. История профсоюзов СССР. - Ч.1. - М. : Профиздат, 1977. – 423 с.
575. История Украинской ССР в 10 томах. К.: Наукова думка, 1981 – Т. 7. УССР в период построения и укрепления социалистического общества (1919 – 1941) / Ред. кол. С. В. Кульчицкий, 1984. – 570 с.
576. Каганович Л.М. На путях строительства социализма. – Харків: Пролетарий, 1926.
577. Калініченко В.В., Морозов А.Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси: Вид Черкаського держ. ун-та, 1993. – 382 с.

-
578. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. Харків: Основа, 1997. – 256 с.
579. Калинин М.И. Избранные произведения . – Т.1. – М.: Политиздат, 1960. – 324 с.
580. Каменев В.А. Революция и просвещение масс. – М. : Политиздат, 1971. – 154 с.
581. Каменева О.Д. 2 года культурного сближения с заграницей.- М.: Госиздат, 1925. – 72 с.
582. Капустян Г.Т. Селянство і місцева влада України в 20-і роки ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. VIII. – 1999. – С. 60-67;
583. Карбанов В.И. Участие немецких специалистов в реконструкции промышленных предприятий Приднепровья (конец 20-х – начало 30-х гг. ХХ вв.) // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1995. – С.157-163.
584. Касьянов Г.В., Даниленко В.Д. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К.: Либідь, 1991. – 342 с.
585. Касьянов Г.В., Ткачова Л.І. УТОРНІТСО – епізод з історії „політичного виховання” інтелігенції // Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х років): Препринт / Інститут історії АН УРСР. – К., 1990. – С.36 – 40.
586. Касьянов Г.В. Украина. 1933-й // Под знаменем ленинизма. – 1990. - № 5. – С.34 – 36.
587. Касьянов Г.В. Діяльність інженерно-технічних секцій профспілок України (1926-1935 рр.) // Укр. істор. журн. – 1987. - № 9. – С.77 – 80.
588. Касьянов Г.В. Про діяльність науково-технічних секцій профспілок України (1935-1937 рр.) // Укр. істор. журн. . – 1985. - № 10. – С.82 – 90.
589. Каутський К. Аграрне питання. – Харків: Пролетар, 1931. – 160 с.
590. Каутский К. Капитализм в сельском хозяйстве. – Спб., 1906. – 154 с.

-
591. Каутский К. Антибернштейн. – М.: РОССПЭН, 2003. – 572 с.
592. Квириг Э.Й. Ленин и крестьянство. – Харьков: ДВУ, 1925. – 43 с.
593. Киселева Н.В. Из истории борьбы советской общественности за прорыв культурной блокады СССР (ВОКС: середина 20-х – начало 30-х годов). – Ростов - на - Дону: Изд. Ростовського ун-та, 1991. – 526 с.
594. Кравченко Б. Селянство і українська революція // Сучасність. – 1987. – Ч.3(311). – С.68 – 72.
595. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
596. Кравченко В.В. Рух солідарності українського народу з революційного боротьбою трудящих Болгарії в 20-30-х р.р. // Укр. істор. журн. - 1973. - № 2. – С.78 – 81.
597. Кравченко В.В. Солідарність трудящих України з Г.Димитровим під час Лейпцігського процесу // Укр. істор. журн. - 1972. - № 6. - С.42 – 44.
598. Кравченко В.В., Славов Г. Солідарність трудящих УРСР з вересневим повстанням у Болгарії // Укр. істор. журн. - 1973. - № 9. – С.90 – 95.
599. Красноленський В. Комсомольцеві від МОДР. – К.: Вид. ЦК МОДР, 1929. – 36 с.
600. Красноленський В. Комсомольцеві про МОПР. – К.: Вид-во ЦК МОПР УРСР, 1930. – 42 с.
601. Кровицкий Г. МОПР и социалистическое строительство. – М.: Изд. ЦК МОДР, 1928. – 38 с.
602. Кровицкий Г.А. Организационная работа ячейки МОПР в деревне (Общие директивы ЦК). – М.: Изд. ЦК МОДР, 1929. – 41 с.
603. Кровицкий Г. Что такое МОПР. – М.: Изд. ЦК МОДР, 1931. – 26 с.
604. Ключко В. Чергові завдання роботи профспілок Вінниччини. – Вінниця: Вінницька окрпрофрада, 1930. – 31 с.
605. Клушин В.И. Деятельность научных обществ марксистов. 1920- 1924 // Очерки по истории Ленинградского университета.- Л.: ИЛУ, 1968. –

С.26 – 42.

606. Кобалев П.П. XX лет Осоавиахима. – М.: ЦС Осоавиахима, 1947. – 54 с.
607. Коваль В. Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації. – Прага: Вид-во Українського вільного університету, 1927. – 148 с.
608. Козерод О. Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр. - К.: СПД Савчина, 2003. – 250 с.
609. Колесников Б.Ф. Історія українських профспілок. – Харків: ВУРПС, 1927. – 158 с..
610. Кондрашов В.А. Створення та діяльність профспілки сільськогосподарських робітників України (1920-1933 рр.) // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матеріали наук. конференції „Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми, теорії історії і сучасності”, присвячені 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К.: Логос, 1996. – С.132.
611. Кордье Ш. МОПР Франции. – М.: Изд. Исполкома МОПР, 1936. – 64 с.
612. Коржихина Т.П. Общественные организации СССР. 1917-1936 гг.- М.: Мысль, 1981. – 383 с.
613. Коржихина Т.П. Общественные организации в СССР. Материалы к источниковедению и историографии. - М. : Мысль, 1992. – 402 с.
614. Коржихина Т.П. Извольте быть благонадежны !" - М.: Изд. РГГУ, 1997. – 373 с.
615. Коржихина Т.П., Степанский А.Д. Из истории общественных организаций // Историки спорят. - М., 1988. – С.360 – 394.
616. Коржихина Т.П. История добровольных обществ и союзов в советской историографии // Вопросы истории. – 1981. – № 3. – С.56 – 69.
617. Коржихина Т.П. Законодательные источники по истории общественных организаций 1917.1936. // Вспом. ист.дисц. - ХУШ. - 1987. – С.227 – 234.

-
618. Коржихина Т.П. Борьба с алкоголизмом в 1920-е – начале 1930-х годов // Вопросы истории. – 1985. - № 9. – С.24 – 28.
619. Коржихина Т.П. Документы добровольных обществ переходного периода от капитализма к социализму в СССР. 1917-1936. – М.: Изд. МГУ, 1984. – 189 с.
620. Коржихина Т.П. К вопросу о взаимоотношениях государства и общественных организаций СССР в условиях государства диктатуры пролетариата // Государственные учреждения и общественные организации СССР. История и современность. - М.: Изд. МГУ, 1985. – С.59 – 69.
621. Корновенко С.В., Морозов А.Г. Трансформація податкової політики радянської влади в українському селі на початку НЕПу // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – Вип. 3. – С.64 – 69.
622. Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період Непу. – Черкаси: Ваш дім, 2004. – 188 с.
623. Косіор С.В. Незаможникам про колективізацію. – Харків: ДВУ, 1925. – 64 с.
624. Косіор С. Вибрані статті та праці. – К.: Держполитвидав УРСР, 1967. – 486 с.
625. Костенко І.П. Про участь батраків і сільськогосподарських робітників України в соціалістичному будівництві на селі в 1926 – 1929 рр. // Укр. істор. журн. – 1965. - № 10. – С.115 - 118.
626. Костецька М.С. Деякі питання історії становлення добровільних товариств України. // Укр. істор. журн. – 1988. - № 9. – С.93 – 97.
627. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: Доба нової економічної політики (1921-1929). – Одеса: ТОВ Віт, 2004. – 354 с.
628. Крупская Н.К. Ленинские установив в области культуры. – М.:

-
- Госполитиздат, 1934. – 89 с.
629. Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919-март 1921 гг.). – Харьков: Изд. ХГУ, 1980. – 314 с.
630. Кузин В. А. Разработка К. Марксом и Ф. Энгельсом вопроса о роли народных масс в социальных революциях в статьях “Новой Рейнской газеты”. 1848-1849 гг. // Ученые записки Казанского государственного университета. – Казань, - 1956. – Т. 116, Кн. 5. – С.88 – 106.
631. Кузько В.А., Львунин Ю.А. Помощь трудящихся СССР рабочим Германии в 1923-1924гг. // Вопросы истории. – 1973. – № 12. – С.56 – 68.
632. Куйбишев В. Ленин и кооперация. – М.: Гос. издательство, 1926. – 139 с.
633. Куйбышев В. Второй пятилетний план. – М. – Л.: Политиздат, 1934. – 188 с.
634. Кульчицкий С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. - К.: НАН України, Інститут історії України, 1995. – 356 с.
635. Кульчицкий С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). – К.: Основи, 1996. – 397 с.
636. Кульчицкий С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) // за ред В.А. Смоля. – К.: Вид. дім „Альтернативи”, 1999. – 335 с.
637. Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932-1933 гг. // Нові сторінки в історії Донбасу: Ст. Кн.2. – Донецьк, 1992. – С.23-51.
638. Кульчицкий С.В. Реорганізація профспілок УСРР.// 90 років виникнення профспілкового руху в Україні.: Матеріали наук. конференції „Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми, теорії історії і сучасності”, присвячені 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні. - К.: Логос, 1996. – С.128 – 130.

-
639. Кульчицький С.В. Концепція кооперативного соціалізму // Укр. істор. журн . – 1995. – № 2. – С.3 – 16.
640. Кульчицький С.В. Комітети незаможних селян // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 -1928). – К.: Ін-т історії України НАН України, Державний фонд фундаментальних досліджень, 2000. – С.141 – 155.
641. Кульчицький С. В. Масовий терор як метод експропріації селян-власників // Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ – ХХ ст.: історичні нариси К.: Наукова думка, 2002. – С.370 – 405.
642. Кушинская С.В. Поддержка трудящимся Украинской ССР Австрийского пролетариата в его борьбе против установленного фашистского режима в Австрии // Массовые движения солидарности: традиции и современность. - К.: Держполітвидав, 1983. - С.156-160.
643. Кушнір Є. Радянський Червоний Хрест – Харків: Мед. Вид-во, 1934. – 62 с.
644. Кушнір Є. Основні завдання Червоного Хреста. – К.: ЦК УТЧХ, 1935. – 56 с.
645. Лавренко Н.Н. Отношение крестьянства к политике большевиков на селе в начале 20-х годов (по материалам Донецкой области) // Матеріали доповідей вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи: Історичні науки. Політологія. – Кн. 1. – Донецьк, 1997. – С.108-110.
646. Лавренко Н.Н. Вибори місцевих органів влади на селі у 1920-ті роки // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. – Вип. VIII. – 1999. – С.78-82.
647. Ладысев В.Ф. Деятельность компартии Западной Беларуси по организации трудящихся масс на борьбу за демократические права и свободы (1934-1938). – Минск: Изд. БГУ, 1971. – 149 с.

-
648. Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу. – Черкаси: Відлуння - Плюс, 2003. – 155 с.
649. Лазуренко В.М. Особливості участі заможного селянства України у виборчому процесі у 1921-1923 роках // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – Вип. 3. – С. 236 - 239.
650. Лебедев В. Очередные задачи инжтехсекций профсоюзов. – Харьков: Харьков. ВМБИТ, 1930. – 68 с.
651. Ленін В. І. Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1969
652. Ленін В. І. Кустарний перепис 1894/1895 року в Пермській губернії і загальні питання «кустарної промисловості» // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1969 Т 2. – С 303 – 405
653. Ленін В. І. Проект російських соціал-демократів // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1969 Т 4 – С 155 – 170
654. Ленін В. І. Що робити? Наболіли питання нашого руху // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1969 Т 6 – С 1 – 180
655. Ленін В. І. Матеріали до вироблення програми РСДРП // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1969 Т 6 – С 387– 406
656. Ленін В. І. До селянської бідноти. Пояснення для селян чого хочуть соціал-демократи // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1969 Т 7 – С 125 – 184
657. Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад (криза в нашій партії) // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1970 Т 8 – С 179 – 395

-
658. Наші завдання і Рада робітничих депутатів // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1970 Т 12 – С 53 – 64
659. Ленін В. І. Перегляд аграрної програми робітничої партії // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1970 Т 12 – С 223 – 251
660. Ленін В. І. Сердита розгубленість (До питання про робітничий з'їзд) // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1970 Т 15 – С 165 – 177
661. Міжнародний соціал-демократичний конгрес у Штутгарті // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1970 Т 16 – С 75 – 84
662. Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905 – 1907 років // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1970 Т 16 – С 179 – 386
663. Ленін В. І. Проект резолюції про кооперативи російської соціал-демократії делегації Копенгагенського конгресу // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1970 Т 16 – С 295 – 296
664. Ленін В. І. Уроки революції // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1970 Т 19 – С 398 – 406
665. Ленін В. І. Мета боротьби пролетаріату в нашій революції // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1971 Т 17 – С 363 – 364
666. Ленін В. І. Незгоди в європейському робітничому русі // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1971 Т 20 – С 57 – 66

-
667. «Відповідальна опозиція» участь к-д в народі першого березня // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1972 Т 24 – С 355 – 357
668. Ленін В. І. Марксизм і повстання // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1973 Т 34 – С 229 – 236
669. Ленін В. І. Проект диктату про споживчі комуни // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1973 Т 37 – С 199 – 202
670. Ленін В. І. Про заходи переходу від буржуазно-кооперативного до пролеторськи-комуністичного постачання і розподілу. // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1973 Т 37 – С 449 – 450
671. Резолюція ЦК ВКП(б) про радянську владу на Україні // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1973 Т 39 – С 313 – 316
672. Ленін В. І. Доповідь ВЦВК і Раднаркому 5 грудня 1919 року // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1973 Т 39 – С 363 – 388
673. Ленін В. І. Дитяча хвороба «Лівизни» // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1974 Т 41 – С 1 – 97
674. Ленін В. І. Тези до II Конгресу комуністичного інтернаціоналу // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1974 Т 41 – С 151 – 201
675. Ленін В. І. Про пролетарську культуру // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1974 Т 41 – С 320 – 321

-
676. Ленін В. І. Промова на нараді голів повітових, волосних і сільських виконкомів Московської губернії 15 жовтня 1920 року // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1974 Т 41 – С 327 – 343
677. Ленін В. І. Про міжнародне і внутрішнє становище радянської республіки // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1974 Т 45 – С 1 – 15
678. Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троїцького // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1974 Т 42 – С 195 – 208
679. Ленін В. І. Криза партії // В. І. Ленін Повне зібрання творів Видання п'яте К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1974 Т 42 – С 226 – 237
680. Ленинское учение о диктатуре пролетариата. – М.: Политиздат, 1970. – 486 с.
681. Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. – К.: Держполітвидав України, 1971. – 405 с.
682. Ленин и Сталин о профсоюзах. – М.: ВЦСПС, 1939. – 358 с.
683. Ленин и Сталин о труде. – М.: Политиздат, 1940. – 362 с.
684. Леонтьев Б. Осоавиахим – боевой резерв Красной армии. М.: ЦС Осоавиахим, 1933. – 121 с.
685. Лепешинский П.Н. МОПР – детище Октября. – М.: Изд. ЦК МОПР, 1925. – 103 с.
686. Либкнехт К. Избранные речи, письма и статьи. – М.: Мысль, 1961. – 452 с.
687. Литовченко Т.А. Військово-оборонна діяльність Українського товариства Червоного Хреста у 20-х роках ХХ століття // Збірник наукових праць міністерства оборони України. 2 (39) / 2004. – С. 30-34.

-
688. Лозовский А. Первый Международный конгресс революционных союзов. – М.: Гос. издательство, 1921. – 66 с.
689. Лозовский А. Пять лет Профинтерна. – М. : Гос. издательство, 1926. – 63 с.
690. Львунин Ю.А. Из истории создания и первых лет деятельности советской секции Международной организации помощи борцам революции (1922-28) // Весник МГУ. Серия истории. – 1973. - № 1. – С.8 – 13.
691. Лукьянов А.М., Лазарев Б.М. Советское государство и общественные организации. – 2-е изд. - М.: Политиздат, 1961. – 487 с.
692. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К.: Наукова думка, 1990. – 268 с.
693. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923). - К.: Вища школа, 1975. – 210 с.
694. Майдинов М. МОПР в СССР. Краткий очерк возникновения и работы. – М.: Изд. ЦК МОПРа, 1928. – 38 с.
695. Малая Советская Энциклопедия. – Т.V. – М.: Госиздат, 1936. - 584с.
696. Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919-1920). – Львів: Львівський державний ун-т ім. І. Франка, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича 1996. – 268 с.
697. Малик Я.Й., Береза О.І. Запровадження радянського режиму в українському селі (1917-1920 рр.). – Львів: Вид-во ЛДУ, 2001.
698. Мальцев К Как должны работать добровольные общества.- М.: Политиздат, 1926. – 28 с.
699. Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму. 1920 – 1938 рр. – Івано-Франківськ: Лілея - НВ, 1998. – 253 с.
700. Мануильский Д.З. Земельная политика на Украине. Закон о комнезамах. – Харьков: Политиздат, 1920. – 20 с.
701. Марков И. П. Профсоюзы в борьбе за завершение строительства

-
- социалистического общества и проведение новой Конституции (1935 – июнь 1941 г). Стенограммы лекций, прочитанных в Московской Высшей Школе Профдвижения ВЦСПС – М.: ВЦСПС, 1948.
702. Маркс К. Энгельс Ф. Манифест комуністичної партії // К. Маркс, Энгельс Ф.. Твори. Видання друге – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1959. – Т. 4. – С 405 – 441.
703. Маркс К. Установчий маніфест міжнародного товариства робітників // К. Маркс, Ф. Энгельс. Твори. Видання друге – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1963. – Т. 16. – С 5 – 13
704. Маркс К. Заробітна плата, ціна і прибуток // К. Маркс, Ф. Энгельс. Твори. Видання друге – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1963 Т. 16. – С. 101 – 151
705. Маркс К. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної ради з окремих питань // К. Маркс, Ф. Энгельс. Твори. Видання друге – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР. – 1963. – Т. 16. – С. 189 – 197.
706. Резолюція Генеральної Ради про Центральний комітет секцій Міжнародного товариства Робітників у Сполучених Штатах Америки // К. Маркс, Ф. Энгельс. Твори. Видання друге – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1963. – Т. 17. – С 642 – 644.
707. Маркс К. Начерки «громадянської війни» у Франції // К. Маркс, Ф. Энгельс. Твори. Видання друге – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР. – 1963. – Т. 17. – С 481 – 594.
708. Марочко В. І. Українська селянська кооперація Історико-теоретичний аспект (1961-1929рр.) - К.: НАН України, Інститут історії України, 1995. – 224 с.
709. Марочко В.І. Сільськогосподарська кооперація в роки непу: особливості становлення та функціонування // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928). – К., 2000.

-
- С.136 – 156.
710. Марочко В. І. Кооперативні і колективні об'єднання селян // Історія українського селянства в двох томах. - Т. II. - К.: Наукова думка, 2006. – С.213 – 275.
711. Март А. Ленинградский областной комитет. Сборник руководящих материалов для низовой ячейки МОПР. - М.: Изд. центр. ком. МОПР, 1933. – 53 с.
712. Маслова Н.С. Производительность труда в промышленности СССР. – М.: Политиздат, 1949. – 238 с.
713. Матюгин А.А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства (1921 – 1925) – М.: Изд. АН СССР, 1962. – 364 с.
714. Мезенцев І., Раднянський Б. Як ФЗМК організувати роботу в справі охорони праці. – Харків: ВЦРПС, 1934. – 39 с.
715. Мельничук О.А. Участь комітетів незаможних селян в аграрних перетвореннях на Поділлі. – Вінниця: Логос, 1998. – 39 с.
716. Мельничук О.А. Боротьба за владу на селі в 1920-1925 роках: сільські ради проти комнезамів // Нова політика. – 1998.– № 2. – С.26 – 32.
717. Мельничук О.А. Комнезами у боротьбі із селянським повстанським рухом на Поділлі // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – 2001. – С.46 – 54.
718. Мірошник О.О. До питання науково-атеїстичної пропаганди культосвітніх установ України (1926 – 1929 рр.) // Питання історії та історії культурно-освітньої роботи. – Харків, 1960. – С.27 – 34.
719. Мигаль Б.К. Комітети взаємодопомоги України в соціалістичному будівництві в кінці відбудовного періоду // Питання історії народів СРСР. - Харків, 1972. - Вип. 13.
720. Мигаль Б.К. Організація та проведення усної агрономічної пропаганди серед трудящого селянства України у відбудовчий період (1921-1925 роки) // Питання історії народів СРСР. - Харків, 1973. - Вип. 15. – С.27

-
- 34.
721. Миловидов В.А. Международная деятельность советского Красного Креста. – М.: Медгиз, 1954. – 60 с.
722. Милютин В.П. Социализм и сельское хозяйство. – М.: Политиздат, 1919. – 56 с.
723. Митерев Г.А. 40 лет Советского Красного Креста (1918-1958). – М.: Медгиз, 1959. – 224 с.
724. Михайлов О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929 – 1941 рр.) – К.: Держполітвидав, 1963.
725. Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки. К.: НАН України, Інститут історії України, 1999. – 278 с.
726. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). - К.: НАН України, Інститут історії України, 2004. – 458 с.
727. Мовчан О.М. Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928). – К.: НАН України, Інститут історії України, 2000. – С.157 – 180.
728. Мовчан О.М. Страйковий рух у радянській Україні в 20-ті рр. // Укр. істор. журн. – 1998. - № 6. – С.12 – 17.
729. Мовчан О.М. Функції радянських профспілок. 1921-1941 рр. // Вісник академії праці і соціальних відносин України. - К., 2000. - № 6. – С.24 – 32.
730. Мовчан О.М. Профспілкове будівництво. 1920-1929 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - К., 2001. Вип.6. – С.26 – 37.
731. Мовчан О.М. Підкорення українських профспілок тоталітарною державою // Другий міжнародний конгрес українців. – Львів, 1993. - С.12 – 21.

-
732. Мовчан О.М. В умовах політики воєнного комунізму та непу. 1920-1928 рр. // Нариси історії професійних спілок України. - К.: федерація профспілок України, 2002. – С.215 – 260.
733. Мовчановский Б.Ф. Общества, союзы и собрания. - М.: Московский рабочий, 1923
734. Моргаєнко О.П. Утворення і початок діяльності Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном // Укр. істор. журн. – 1980. – № 8. - С.52 – 59.
735. Морозов А.Г. Использование опыта кооперативного строительства в РСФСР для создания советской сельскохозяйственной кооперации на Украине (1920-1921 гг.) // Актуальные вопросы исторической науки: Сборник материалов городской научной конференции молодых ученых, посвященной 60-летию образования СССР. 21 – 22 декабря 1982 года. г. Киев. - К., 1984. – С.44 – 45.
736. Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України. - К.: НАН України, інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 1998. – 190 с.
737. Найман О. Розгром єврейських організацій в радянській Україні // Сучасність. – 1997. - № 12. – С. 94 – 104.
738. Найман Олександр. Холуціанський рух в Україні // Запорожские еврейские чтения. - Выпуск 2, 1998. – С. 37 – 38.
739. Нариси історії Київської міської та обласної партійної організації. – К.: Молодь, 1986. – 526 с.
740. Нариси з історії українського мистецтва. – К.: Мистецтво, 1966. – 449 с.
741. Нариси з історії професійних спілок України. – К.: Федерація профспілок України, 2002. – 729 с.
742. Наукові праці з історії КПРС. – Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 29. – К.: Держполівидав, 1969. – 326 с.
743. Научно-технические общества СССР. Ист. очерк.- М.: Наука, 1968. –

-
- 327 с.
744. Нерод В.А. Интернациональные связи трудящихся УССР и Польше (1929-1933г.г.). – К.: Наукова думка, 1983. – 124 с.
745. Нерод В.О. Виступи пролетаріату Польщі на захист СРСР (1929-1933) // Укр. істор. журн. - 1978. - № 8. – С.91 - 95.
746. Неженцев Ю. И. Научно-техническая интеллигенция на Украине в 1920-1930-е годы. - К.: Наукова думка, - 1992. – 56 с.
747. Неженцев Ю. Громадські організації інтелігенції 20-30-х років: трагедія долі // Рідна школа. – 1991. - № 11. - С. 36 - 40.
748. Несвяченный Г.П. Красный крест молодежи. – Х.: Из-во ГУ УОКК, 1927. – 51 с.
749. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні, 1917 – 1941 рр. / НАН України, Інститут Історії України. – К., 1995. – Ч.І: 1917 р. – сер. 20-х років. – 280 с.; Ч.ІІ: Кінець 20-х – 1941 рр.
750. Ніколаєва В. В. З історії антиалкогольного руху на Україні // Укр. істор. журн. – 1987. - № 7. – С.93 – 97.
751. Ніколаюк Т. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929 – 1933 рр. // Укр. істор. журн. – 1999. - № 4. – С.24 – 32.
752. Никольский В.Н., Изюмов В.И. НЕП в Донбассе: историческое исследование. – Донецк: Изд Донецкого гос. ун-та, 1992. – 563 с.
753. Новальська Т.В. Становлення і розвиток профспілкових бібліотек на Україні в роки соціалістичного будівництва // Укр. істор. журн. – 1975. - № 5. – С.27 – 34.
754. Нонйтатц Д. Немецкие колонисты и их соседи (II пол. XIX – нач. XXвв.) // Вопросы германской истории. – 1996. - № 5. – С. 48 – 59.
755. Оборин А. О работе профсоюзов в городе и в деревне. - М.: Гос. издательство, 1926. – 76 с.
756. Огієнко І. Рятування України: На тяжкій службі своєму народові: 2-ге вид., доп. – Вінніпег: Слово, 1968. – 327 с.

-
757. Огієнко І. Християнство і поганство: Чого на світі спокою немає: Проповіді. – Вінніпег: Слово, 1961. – 415 с.
758. Олійник В. М. Самоврядні форми соціальної допомоги українського селянства в першій чверті ХХ ст. – Черкаси: Бліц-Друк, 1998. – 138 с.
759. Остапенко И.П. Участие рабочего класса СССР в управлении производством. 1921-1932 гг. (Производственные совещания в промышленности в 1921-1932 гг.). – М.: Изд. МГУ, 1964. – 154 с.
760. Осташева Н.В. Международная деятельность менонитской организации “Союз потомков голландских выходцев на Украине” // Питання історії міжнародних відносин. - Одеса, 1996. - С.146 - 148.
761. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К.: Політвидав, 1983. – 764 с.
762. Павленко В.В. Солидарность трудящихся Украинской ССР с революционной борьбой рабочих и крестьян Болгарии 1923 - 1934 гг. – К.: Наукова думка, 1977. – 140 с.
763. Павленко І. В. В. І. Ленін і німецький робітничий рух. – Ужгород: Ви-во Ужгород ун-ту, 1971. – 178 с.
764. Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 рр. – К.: НАН України, інститут історії, 1995. -224 с.
765. Павлова И.В. Механизм политической власти в СССР в 20-30-е гг. // Вопросы истории. – 1998. - № 11 - 12. – С.26 – 37.
766. Палицкий М. МОПР в колхозах (Как организовать ячейку МОПР в колхозах и как ей работать). – М.: ЦК МОДР, 1930. – 41 с.
767. Панкратов А.Я. Международная деятельность советских профсоюзов. – Горький: Волго-Вятское книгоиздательство, 1972. – 480 с.
768. Пастернак Є. Україна під більшовиками (1919 – 1939): Спроба істор. студії. – Торонто: Євшан-зілля, 1979. – 314 с.
769. Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20 – 30-х років. – К.: АН України, Інститут історії, 1994. – 249 с.

-
770. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки. – Полтава: Вид-во Полтав. ун-та, 2004. – 336 с.
771. Петров Л. И. Советские профсоюзы в восстановительный период. 1921 – 1925 гг. - М.: Политиздат, 1962. – 127 с.
772. Петровская Г.П. Батрачество и Союз Сельскохозяйственных и лесных рабочих накануне коллективизации сельского хозяйства СССР // Исторические записки. - Т. 79. – М.: Политиздат, 1966. – С.29 – 34.
773. Петровський Г.І. Незаможники і середняки в 10-річній боротьбі за соціалізм. – Харків: Державне видавництво України, 1927. – 52 с.
774. Петрушин І.Є. З історії боротьби Компартії України за реалізацію ленінського декрету про ліквідацію неписьменності // Укр. істор. журн. – 1970. - № 1. – С.17 – 24.
775. Пиковская Р.И. Создание советской секции Международной организации помощи борцам революции (1922-25) // Труды МГИАИ. - Т.23. – 1967. – С.128 – 137.
776. Пилипів Л.К. Діяльність МОДР у Західній Україні // Наукові праці з історії КПРС. – Вип.57. – К., 1972. – С.254 – 263.
777. Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. – К.: НАН України, Інститут історії НАН України, 2001. – 305 с.
778. Пиха Д.Д. Деятельность Коммунистической партии по подготовке трудящихся к защите СССР. 1929-1941 гг. На материалах Украины. - К.: „Вища школа”, 1979. – 167 с.
779. Плаксін А., Мелега В. Ударник. Буквар для дорослих. – Харків: Пролетар, 1931. – 24 с.
780. П.Н. Международное положение, угроза новой войны и наши задачи. Ленинград: Ленинградский рабочий, 1929. – 67 с.
781. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. – К.: ДВУ, 1924. – 178 с.

-
782. Політична історія України. XX ст.: У 6 томах.— К.: НАН України, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень, 2003., - Т. 3. – 448 с.
783. Полякова Н.В. Укрепление идейно-политического единства советских профсоюзов в борьбе за социализм. - М.: Политиздат, 1980. – 326 с.
784. Постишев П. Статті та промови. – К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1935. – 540 с.
785. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939). – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2001. – 250 с.
786. Прилуцький В.І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-і роки. К.: Ін-т історії НАН УСРР, 1996. – 58 с.
787. Прилуцький В.І. Молодь у суспільно-політичному житті села в УСРР (1928-1933) // Укр. істор. журн. – 2002. – № 4. – С.61 - 81.
788. Пройдисвіт І. В боротьбі за завод-фортецю. – Харків: ЦР Тсоавіахіму, 1933. – 47 с.
789. XV лет Союза воинствующих безбожников СССР. – М.: ЦС СВБ, 1940. – 36 с.
790. Развитие научно-технической пропаганды в Украинской ССР. - К.: Наукова думка, 1969. – 365 с.
791. Райсберг А. Австрия, февраль 1934: причины и следствия. – М.: Политиздат, 1975. – 302 с.
792. Раковский Х.Г. Что дали незаможным их комитеты. – Харьков: ДВУ, 1921. – 38 с.
793. Раттур В. Винахідництво на Україні. – Харків: Вид-во ВУТОРВИН, 1930. – 46 с.
794. Рашкован Ю.Д. Кишинёвский процесс над участниками татарбунарского восстания и международное движение трудящихся // История СССР. – 1965. - № 1. – С.89 – 101.

-
795. Ревякина Л.В. БЗНС и Советская Русия, 1917-1923. – София: Изд-во на ЮЗИС, 1981. – 139 с.
796. Реєнт О.П. Профспілковий рух в Україні за умов Російської імперії // Нариси історії професійних спілок України. – К.: Федерація профспілок України, 2002. – С.15 – 95.
797. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921-1932). – К.: Рідний край, 1999. – 90 с.
798. Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський: Чайка, 2001. – 226 с.
799. Рибак І.В. Організації селянської взаємодопомоги // Укр. істор. журн. - 1981. - №2. – С. 55 – 59.
800. Ринкевич Б. Комнезами – бойові організації наймитів і бідноти. – Харків: Вид. ЦК КНС, 1930. – 28 с.
801. Рогачевская А.С. Из истории рабочего класса СССР в первые годы индустриализации. – М.: Мысль, 1959. – 273 с.
802. Розвиток народної освіти і педагогічної школи в Українській РСР. 1917 – 1957. – К.: Радянська школа, 1957. – 448 с.
803. Розенфельд О. Профспілки на соціалістичних позиціях. - Харків: Пролетарий, 1929. – 38 с.
804. Рязанцев М., Осипович М. Фабзавком отвечает за охрану труда. – М.: ВЦСПС, 1933. – 36 с.
805. Савельев С.Н. Протоколы антирелигиозных мудрецов // Религия и свободомыслие в культурно-историческом процессе: Межвуз. сб. / Под. ред. С.Н. Савельева. – СПб.: Петрополис, 1991. – С. 143–154.
806. Силантьев В.И. Большевики и Православная Церковь на Украине в 20-е годы. – Харьков: ХГПУ, 1998. – 232 с.
807. Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 1920-х роках // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі

-
- (1921-1928 pp.). – К.: НАН України, Інститут історії України, 2000. – С. 16-29.
808. Скрипник М.О. На черзі. – Харків: ДВУ, 1932. – 27 с.
809. Скрипник М.О. Вибрані твори. – К.: Україна, 1991. – 617 с.
810. Славута Г. Запровадження антирелігійного виховання в навчальних закладах України у 20-ті – 30-ті pp. // Релігійна освіта в Україні (перша пол. ХХ ст.): Збірка наукових праць / В.О. Пашенко (відп. наук. ред.). – Полтава, 1997. – С. 42–67.
811. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії 1920-1939pp. – К.: Наукова думка, 1985. – 271 с.
812. Слуцкий А.Б. Сидоренко В.П. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. - М.: Профиздат, 1961. – 264 с.
813. Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики. – Харків: Вид ХДУ, 2002. - 354 с.
814. Соколов Е.Н. Политика коммунистов по отношению к профсоюзам // Второй Конгресс Коминтерна. – М.: Политиздат, 1972. – С.214-222.
815. Соколюк З. Церква і держава в СРСР, зокрема в УРСР // Наук. конгрес у 1000-ліття хрещення Русі-України / Зб. праць Ювілейного Конгресу / Укр. вільний ун-т: Ред. В.Янів. – Мюнхен, 1988–1989. – С. 792–823.
816. Соловей Д. Голгофа України. – Вінніпег: Logos, 1953. – Ч.1. – 256 с.
817. Соловей Д. Україна в системі советського колоніалізму. Досліди і матеріали. – Мюнхен, 1959. – 312 с.
818. Стадник И.Л., Прохоренко М.П. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. – М.: Госполитиздат, 1959. – 254 с.
819. Сталин И.В. Вопросы ленинизма. – М.: Госполитиздат, 1954. – 54 с.
820. Стасова Е.Д. Революционное движение в странах капитала и задачи МОПР. – М.: Изд. ЦК МОПР, 1934. – 37 с.

-
821. Стасова Е.Д. Пережитое. Воспоминания. – М.: Политиздат, 1961. – 450 с.
822. Стасова Е.Д. Очередные задачи МОПР в новых условиях. – М. : Изд. ЦК МОПР, 1928. – 126 с.
823. Степанский А.Д. История общественных организаций дореволюционной России. – М.: Наука, 1979. – 426 с.
824. Степанчук Ю. С. Діяльність робітничо-шефських товариств в українському селі в 1920 – на початку 30-х рр. ХХ ст. // Український селянин. - 2006. - Вип. 10. – С.328 – 331.
825. Студеникин С.С. Добровольные общества и вовлечение масс в управление государством.- М.: Гос. издательство, 1932. – 135 с.
826. Стуканов А. Інтернаціональні зв'язки трудящихся Донбасу з „Союзом Червоних робітників” Німечинни // Укр. істор. журн. – 1974. - № 6. – С.56 – 64.
827. Суворов К.И. Исторический опыт КПСС по ликвидации безработицы (1917-1930). – М.: Мысль, 1968. – 254 с.
828. Сухомлинська О.В. З історії інтернаціоналу працівників освіти (1920-1939рр.) // Укр. істор. журн. - 1986. - №8. – С.61 – 66.
829. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект. - К.: Преса України, 2003. – 252 с.
830. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва. - К.: Хрещатик, 1998. – 208 с.
831. Твердохліб В.Ю. Солідарність в боротьбі за визволення. – Львів: Вища школа, 1978. – 195 с.
832. Тельзнер Д. Как усилить финансовую работу МОПРа. – М.: Изд. ЦК МОПР, 1928. – 36 с.
833. Тихонов Е. Що треба знати винахіднику-будівнику соціалізму. – Кременчук: Окр. філія ВУТОРВИН, 1932. – 36 с.

-
834. Токачіров І.С. Недоладності в цеху. – Харків: Вид окрпрофради, 1930. – 38 с.
835. Толочко М. Комнезами та їхня робота. – Харків: Вид. ЦК КНС, 1927. – 34 с.
836. Томський М. Нариси професійного руху в СРСР. - Харків: ВУРПС, 1927. – 49 с.
837. Томський М Підсумки роботи та чергові завдання профспілок. Харків: ВУРПС, 1927. – 38 с.
838. 30 лет ВОГ. - Сб. статей. – М.: Наука, 1957. – 138 с.
839. Тронько П.Т. З історії Всеукраїнської спілки краєзнавців // Укр. істор. журн. – 2002. - № 4. – С.27 – 29.
840. Усков Ф. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до НЕПу. – К.: Держполітвидав УРСР, 1950. – 104 с.
841. Фадеев А.Д. Некоторые вопросы истории Октябрьской революции в работах буржуазных латиноамериканских авторов. «Великий Октябрь в работах советских и зарубежных историков». - М.: Наука, 1971. – 274 с.
842. Файн Л. Е. Советская кооперация в тисках командно-административной системы (20-е годы) // Вопросы истории. - 1994. - № 9. – С.35 – 47.
843. Фареній І. А. Українська сільськогосподарська кооперація у роки революції та громадянської війни // Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з питань аграрної історії. - Ч. 2 - К., 1997. - С. 28 – 32.
844. Федюлин А., Денисов Ю. Так жить совершенно нельзя // Слово. – 1991. - № 7. – С.7 – 12.
845. Федюкин С.А. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к нэпу. - М.: Знания, 1977. – 352 с.
846. Федюкин С.А. Партия и интеллигенция. – М.: Политиздат, 1983. – 238 с.
847. Фещенко Р.А. Керівництво діяльністю МОДРу по інтернаціональному вихованню трудящих у передвоєнні роки (1938-1941) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 67. – К., 1973. – С.43 – 48.

-
848. Фещенко Р.А. Виховна робота серед іноземних робітників і спеціалістів на підприємствах УРСР (1928-1932рр) //Укр. істор. журн. - 1979. - № 12. – С.24 – 32.
849. Філіпенко Т.М. Профспілки та страйки робітників промислових підприємств Донбасу першої половини 20-х років // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. - К.: Логос, 1996. – С.194-195.
850. Фин Я. Опыт стачки в Советской России. – М.: ВЦСПС, 1924. – 36 с.
851. Финклер Ю.М. История Красного Креста СССР. – М.: Типогр. ИК СОКК, 1947ю. – 34 с.
852. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя: Прем'єр, 2003. – 448 с.
853. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 799 с.
854. Халус П.І. З історії міжнародної пролетарської солідарності: Допомога радянського народу у врятуванні угорських політв'язнів у 20-30-х рр. ХХс. //Укр. істор. журн. - 1974. - №2. - С.69 - 76.
855. Холодний І.І. Червоний Хрест. – Х.: ЦК УТЧХ, 1930. – 80 с.
856. Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор, занепад єврейського землеробства в Україні // Укр. істор. журн. – № 2 - 3. – 1994. – С.68 - 72.
857. Чернявский Г.И., Чейз У.Д. Враги в собственном лагере? Коминтерн и сталинские репрессии 1934-1939гг. // Вопросы истории. – 2003. – № 5. – С.168 - 174.
858. Чирков М. Международное движение сельскохозяйственных и лесных рабочих. – М.: ЦК Работземлес, 1923. – 32 с.
859. Чистов М.О. Місце КНС в системі самоврядування в Україні у 1920-1925 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. – Вип. VIII. – 1999. – С. 46 - 49.
860. Чистый Л. Патриотическое оборонное общество. – М.: ДОСААФ, 1954.

– 102 с.

861. Чмыга А.Ф. Очерки истории колхозного движения на Украине (1921-1925 гг.). – М.: Изд. Моск. Ун., 1959. – 227 с.
862. Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине 1917-1929. – М.: Изд. МГУ, 1974. – 320 с.
863. Чубар В. Вибрані статті й промови. - К.: Політвидав, 1972. – 628 с.
864. Чувьрин М. Профсоюзы Украины на социалистической стройке. – М.: ВЦСПС, 1931. – 34 с.
865. Чумак В.М. Про діяльність комнезамів Півдня України по підвищенню політичної активності незаможного селянства (1921-1925 рр.) // Укр. істор. журн. – 1982. - № 11. – С.57 - 63.
866. Шапіро Л.Я. Про винахідницьку роботу на підприємствах Харківської області. – Харків: ЦК ВУТОРВИН, 1932. – 42 с.
867. Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 557 с.
868. Шарпаций В.Г. М.О. Скрипник як діяч української радянської культури (1927 – 1933 рр.) // Укр. істор. журн. – 1991. - № 9. – С.36 – 44.
869. Шарпаций В. Товариства взаємодопомоги в УСРР 1920- першої третини 1930-х років: організаційні форми та соціальні функції // Пам'ять століть. – 2004. - № 6. – С.56 – 60.
870. Шаталіна Є.П. Про концептуальні засади колгоспної системи. / Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К.: НАН України, Інститут історії НАН України, 2000. - С.32 – 48.
871. Шевелёва О.В. Рапортует МОПР СССР. – М.: Изд. ЦК МОПР, 1933. – 44 с.
872. Шевелёва О.В. Некоторые итоги, факты работы МОПР СССР от III до IV Всесоюзного съездов. – М. : Изд. ЦК МОПР, 1934. – 63 с.
873. Шириня К.К. Идея мировой революции в стратегии Коминтерна //

-
- Новая и новейшая история. – 1995. – № 2. – С.46 - 49.
874. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України у 20-х – 50-х рр. ХХ ст. – К.: Петра, 2000. – 534 с.
875. Шверник Н.М. Завдання профспілок у реконструктивний період. – Харків: ВУРПС, 1930. – 42 с.
876. Швидак О.М. Інтернаціональні єдність трудящих Західної України і Польщі в революційно-визвольній боротьбі (1929-1933). – К.: Вид. Київськ. ун-ту, 1972. – 228 с.
877. Шмідт В. Профспілки і радянська влада. – Харків: Пролетарий, 1928. – 46 с.
878. Штаудингер Ф. Марксизм и потребительская кооперация. – М.: Гос. тип., 1919. – 241 с.
879. Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 рр. – Вінниця: Логос, 1997. – 246 с.
880. Щиглик А.И. Добровольные общества в переходный период от капитализма к социализму // Вопросы теории и истории общественных организаций. – М.: Изд. МГУ, 1971. – С.74 – 78.
881. Щегленко О.Г. Інтернаціональні зв'язки моряків Чорноморсько-Азовського флоту з трудящими зарубіжних країни. (1921-1925рр.) // Укр. істор. журн. – 1973. – №10. – С.76 - 80.
882. Ямпольская Ц.А. Общественные организации в СССР. Некоторые политические и организационно-правовые аспекты. – М.: Наука, 1972. – 216 с.
883. Ямпольская Ц.А. Добровольные общества при социализме. – М.: Наука, 1975. – 372 с.
884. Adams A. Bolsheviks in the Ukraine: The second companion of 1918-1919. – New Haven; London, 1963. – 348 P.
885. Churchward L. Contemporary Soviet Government. London, 1975. – 246 p.
886. Conditions de travail en URSS, Paris. – 1961. – 224 P.

-
887. David R. Shearer. *Industry, State and Society in Stalin's Russia, 1926 – 1934*. Ithaca and London. Cornell University Press, 1996.- 621 P.
888. Fainsod M. *How Russia is Ruled*. – N.Y., 1967. – 520 p.
889. Kolarz W. *Die Nationalitätenpolitik der Sowjetunion*. – F. am Main, 1956. – 501 P.
890. Reshctar J. *The Soviet Policy. Government and Politics in the USSA*. – N.Y., 1971. – 324 P.
891. Ryle J.M. *International Red Aid and Comintern Strategy, 1922-1926 // International Review of Social History*. – vol. 15. – part I. – Amsterdam, 1970. – PP.71 – 82.
892. Lewin M. *La paysannerie et pouvoir soviétique 1928-1930*. Paris, 1966. – 162 P.
893. Scott D.J. *Russian political institution*. London, 1958, - P. 151.
894. Schapiro L. *The Communist Party of the Soviet Union*. - N.Y., 1960. – 321 P.
895. Seton-Watson H. *From Lenin to Khrushchev*. N. Y. 1960. –444 P.
896. *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New-York. Oxford University Press, 1994. – 241 p.
897. *Stalinist Terror. New Perspectives*. Ed. by J. Arch Getty and Roberta T. Manning. Cambridge University Press, 1993. – 328 P.
898. *Social Dimensions of Soviet Industrialization*. Ed. By W.G. Rosenberg, L.N.Siegelbaum. Bloomington, 1993. – 401 P.
899. *The Stalin Phenomenon*. Ed. by Alec Nove. London, 1993. – 333 P.
900. Mace J. *Soviet Studies*. – Harvard University – 1983. – Vol. XXXV. Number 4 October 1983. – PP. 487 – 503.
901. Mitrany D. *Marx against the Peasant: a study in social dogmatism*. – London, 1931. – 121 P.
902. Taubman W. *The View from Lenin Hills. Soviet Youth in Ferment*. – N.Y., 1967. – 302 p.

5. Автореферати дисертацій.

903. Абрамович В.Г. Руководство Коммунистической партии Украины деятельностью профсоюза сельскохозяйственных рабочих (1921-1925 гг.): Автореф. дис. ... канд.истор.наук. 07.00.01. Одесский гос. ун-т им. И.И. Мечникова – Одесса, 1968. – 27 с.
904. Березовчук М.Д. Комітети незаможних селян України. Історичний нарис (1920-1933 рр.): Автореф. дис. ... д-ра істор. наук. Ін-т іст. партії ЦК КП України і філіал ін-ту марксизму і лєнінізму при ЦК КПРС. – К., 1967. – 39 с.
905. Бондарчук П.М. Профспілки УСРР як об'єкт і суб'єкт політики українізації. – Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. Донецький Держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 18 с.
906. Волошенко В.О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920-1933 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. Донецький Держ. ун-т. - Донецьк, 2003. – 20 с.
907. Гинзбург М.А. Профсоюзы Украины в борьбе за восстановление промышленности и транспорта (1921-1925 гг.). : Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – К., 1963. – 23 с.
908. Гонтарь А.В. Участие профсоюзов в организации управления производством.: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. 07.00.01. Одесский гос. Ун-т им. И.И. Мечникова. – Одесса, 1974. – 27 с.
909. Горлач Н.М. Профсоюзы Советской Украины в период наступления социализма по всему фронту (1929-1932 гг.): Автореф. дис. канд. истор. наук. – К., 1961. – 20 с.
910. Горлач Н.И. Профсоюзы Украины в борьбе за осуществление ленинского плана построения социализма (1925-1937 гг.): Автореф. дис. ... д-ра. истор. наук. Минский гос. ун-т. – Минск, 1967. – 80 с.
911. Дудка Л. О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук.

-
- 07.00.01. Національний ун-т „Києво-Могилянська академія” - К., 2005. – 20 с.
912. Журба М.А. Громадські об'єднання українського села: етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності (20 - 30 рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... д-ра істор.наук. 07.00.01. Донецький Нац. ун-т. - Донецьк, 2003. – 35 с.
913. Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Автореф. дис. д-ра. ... істор. наук. 07.00.01. Дніпропетровський нац. ун-т – Кременчук, 2004. – 35 с.
914. Кармазина М.С. Деятельность добровольных обществ УССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства. 1926-1936: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. 07.00.02. ДГУ им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. – Днепропетровск., 1989. – 17 с.
915. Кармалюк С. П. Діяльність організації Червоного Хреста в Україні в 1867 – 1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. Чернівецький ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1998. – 16 с.
916. Касьянов Г.В. Инженерно-технические секции профсоюзов Украины в социалистическом строительстве. 1926-1937 гг.: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. 07.00.02. Ин-т истории АН УССР.- К., 1987. – 16 с.
917. Кокошко Ф.І. Діяльність культурно-освітніх організацій півдня України в період культурного піднесення (1917 – кінець 1920) : Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Донецьк, 1999. 07.00.01. Донецький Держ. ун-т. – 18 с.
918. Кондрашов В.Ф. Профсоюз сельскохозяйственных рабочих УССР в социалистическом преобразовании села (1921-1931 гг.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. 07.00.01. КГУ им. Т.Г. Шевченка– К., 1985. – 22 с.
919. Коржихина Т.П. Общественные организации СССР в переходный от капитализма к социализму период: Автореф. дисс. ... д-ра. истор. наук. 07.00.02. Моск. ист. арх. ин-т. – М., 1986. – 35 с.

-
920. Кривко І.М. Земельні громади Південної України (1922-1930): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 19 с.
921. Лившиц І.Ф. Роль профсоюзів України в проведенні колективізації сільського господарства (1929-1931 гг.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Х., 1952. – 21 с.
922. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929): Автореф. дис. ... д-ра. істор. наук. 07.00.02. НАН України, Ін-т історії України.– К., 1995. – 43 с.
923. Молоткіна В.К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах непу (1921-1929): Автореф. дис. ...канд. істор. наук. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.– К., 2005 - 18 с.
924. Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: Автореф. дис. ... д-ра. істор. наук. 07.00.02. АН України, Ін-т історії України. – К., 1994. – 35 с.
925. Нагорный Н. Коммунистическая партия Украины – организатор трудовой активности рабочих тяжелой промышленности УСРР. : Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Харків, 1962. – 22 с.
926. Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... д-ра істор. наук. 07.00.02. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 43 с.
927. Олійник М.М. Утворення і діяльність профспілок на приватних підприємствах України в період їх становлення і ліквідації. – Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. Дніпропетровський держ. ун-т.– Дніпропетровськ, 1997. – 21 с.
928. Осташева Н.В. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 - поч. 30-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.02. Дніпропетровський держ. ун-т. -

-
- Дніпропетровськ, 1996. – 24 с.
929. Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880- початок 30-х років ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 1992. – 24 с.
930. Рубльова Н.С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20 - 30-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 19 с.
931. Семенов В.Г. Борьба Коммунистической партии Украины за укрепление профсоюзов и активизацию их деятельности в восстановительный период (1921-1925 гг.) : Автореф. дис. ... канд. истор. наук. 07.00.01. Харьковский ун-т им. А.М. Горького. – Харьков, 1969. – 19 с.
932. Семикин И.С. Организаторская и политическая работа КПСС среди сельскохозяйственного пролетариата в период подготовки массового колхозного движения (конец 1927 – 1929 гг.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – М., 1961. – 20 с.
933. Стуканов Е.Н. Интернациональные связи рабочих Донбасса с трудящимися стран в 1921 – 1932 годах: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. 07.00.01. Донецкий гос. ун-т – Донецк, 1983. – 20 с.
934. Тростогон А.М. Шефство рабочего класса над крестьянством в 1923-1929 гг. (на материалах Украинской ССР): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. 07.00.02. – К., 1990. – 16 с.
935. Фролов М.О. Вихідці із інших політичних партій у КП(б)У в 20-30-ті роки ХХ століття: Автореф дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. Запорізький держ. ун-т. - Запоріжжя, 2001. – 19 с.
936. Шипович М.А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-і роки: Автореф дис. ... канд. істор. наук. 07.00.02. Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 20 с.
937. Шорохов Л.А. КПСС- организатор и руководитель МОПРовского

движения в СССР (1922-1939) Автореф. дис. ... канд. истор. наук. -
Петрозаводск, 1971. – 23 с.